

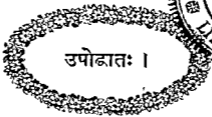

प्रस्तावः ।

गोविन्दशङ्करद्युतिटीकायुतैव रत्नावली नाटिकाऽथ यावत्संमुख्य
 षड्यं नीता परंत्वेतां टीकां संक्षिप्तां प्रकृतसरणिमतिक्रान्तामतश्छा-
 गां यथायथं साहाय्यमनिर्वहन्तीं च विज्ञाय राजापुरस्थश्रीसंस्कृ-
 तशालाप्रधानाध्यापकैर्निगुडकरोपाहवासुदेवतनुजनुभिर्विद्यारत्नोपा-
 मेः श्रीदत्तात्रेयशास्त्रिभिर्विरचितां विस्तृतां सुबोध्यां च टीकां
 गख्यां संयोज्येयमिदानीमावृत्तिः प्रकाश्यते । तथा चांगलभापोपो-
 त्रे तस्य संस्कृतसारे च नाटिकाकारस्य स्वल्पं वृत्तं नाटिकाया
 नाशैल्यादिपरीक्षणं समयनिर्णयादि प्रदाय छात्रोपयोगिनो
 र्यांश्चावृत्तिभिर्मातृवोपयुक्तां कर्तुं यावच्छक्तिं प्रयतितमस्मा-
 रिति शम् ॥

पाण्डुरङ्ग जावजी.

उपोद्घातः ।

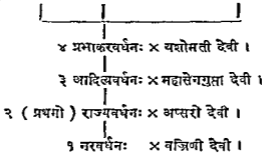
शीर्षाणवाङ्मये विविधविषयानघिष्टत्वं सांगोपांगं विविच्य विरचिता नैके ग्रन्थाः । एषु ऐतिहासिका अपि बहवो विद्यन्ते । अथापि न ते तादृशाः समयनिर्णयक्षमाः किन्तु प्रायः काव्यायन्त इमे । अतः फल्साश्चिदैतिहासिकव्यक्तैः समयनिर्णयनं स्वितिहाससंशोधकस्यायासमयं कर्म । एवं ब्रह्मासलब्धादल्पवृत्तादेव व्यक्तिविशेषस्यैतिह्यमनुमीयते । दृष्टिपर्यं नीयमानायामस्यां नाटिकायां प्रथमाङ्कस्य पद्यमप्यादस्याः कर्ता श्रीहर्षस्तथा स राजेति सूत्रधारोक्तेश्चावगम्यते । अतो नाधिकमस्य वृत्तमत्र ग्रन्थे ग्रन्थान्तरे चैतद्वचिते वा दृश्यते ।

शीर्षाणवाङ्मये श्रीहर्षाभिषाः पद्य पुरुषास्ते च यथा—१ नैपथीयचरितकारः । २ काव्यप्रवीणकारस्य गोविन्दठक्करस्य कनीयान्म्राता । ३ धाराधिपभोजराजात्मज-मुंजराजस्य पुत्रः । ४ कादमीराधिपतिः । ५ कान्यकुब्जस्थानेश्वरयोरधिपधेति । एषां कतगो रत्नावलीप्रणेतेति तावन्निर्णयते । आद्यबौद्धयो राजत्वाभावान्न तौ तावदेतद्ग्रन्थकर्तृत्वगर्हतः । अवशिष्टस्य त्रयस्यैदानीं विचारः प्रबल्यते । कादमीराधिपतिरेवास्याः प्रणेतेति बुद्धसनस्य तर्कः । स तु शालिवाहनस्य १०२५ अब्दात् १०४७ अब्दान्तं मद्रासनं मंडयामास । क्षेमेन्द्रेणौचित्यालंकारग्रन्थे रत्नावल्याः प्रथमांकस्याष्टमं पद्यं तथा द्वितीयांकस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थद्विदशपद्यानि समुद्धृतानि । कवि-द्वयं शालिवाहनस्य दशमशतकमध्ये ह्यासीदिति बुद्धरेण स्वीयवृत्तांतग्रन्थे निर्णयितम् (४५ पृष्ठे) ततो रत्नावलीकारः श्रीहर्षस्ततः प्राक्कालिक इत्यर्थादायातम् । एवमभ्यप्येतद्ग्रन्थकर्तृत्वं नांगीकरोति । राज्ञो जयापीडस्यामात्यो दामोदरगुप्तः स्वीये कुट्टिनीमते रत्नावल्याः प्रथमांकान्तर्गतं चतुर्विंशं पद्यमुद्धरति । जयापीडस्तु शा. ७०२ अब्दात् ७३५ अब्दान्तं सिंहासनमलंकारेति केषांचिन्मतम् । पंडितदुर्गाप्रसादस्तु शा. ६७७ अब्दात् ७०८ अब्दान्तं सिंहासनाधिष्ठितमेनमभिसंधत्ते । कोप्यस्तु नामास्य समयः परन्तु शालिवाहनस्य सप्तमे शतके श्रीहर्षस्यावस्थानं न ततो निश्चियत इति तावन्निर्णयितम् । (धाराधिपसमयस्तु न संशयविषयः ।)

अथैतर्हि कान्यकुब्जस्थानेश्वराधिपः श्रीहर्ष एवावशिष्यते स एव रत्नावलीकर्तेति गम्यते । अयं शालिवाहनस्य पष्ठे शतके बहुधा प्रसक्ति स्त । स्थानेश्वर-

सिंहासनसंस्थापकः पुष्यभूतिर्नाम कश्चिद्भूपतिरासीदित्येतावानेवाद्यथावत् संशोवः । परन्तु ततः परं क्रियता कालेन हि श्रीहर्षः समजनीति न ज्ञायते । अथापि हूणै-
रुत्सादिते गुप्तान्वयेऽयं वंशः प्रयां प्राप्त इत्येतावन्निधीयते । प्राचीनशिलालेखादि-
भ्रनिर्दिष्टो वंशवृक्षो निम्नयतेः—

५ (द्वितीयो) राज्यवर्धनः । राज्यध्री × गृहवर्मा । ६ हर्षवर्धनः (श्रीहर्षः) ।

—श्रीहर्षस्य पिता प्रभाकरवर्धनः सुखेन बुभुजे भूमिम् । अयमात्मानं परमभ-
ट्टारकमहाराजाधिराजपदेन विभूषितवानिति शिलालेखतोऽवगम्यते । शा. ५२६
अब्दे दिवं गतेऽस्मिन्नुपे तत्पुत्रो राज्यवर्धनः सिंहासनमारूढः । महीं प्रशासत्यस्मिन्
तद्भ्रात्रा श्रीहर्षेण निजिताः समीपगाः प्रदेशाः । तेन स्वस्तसू राज्यभियाः पतिं गृह-
वर्माणं मालवेश्वरेण देवगुप्तेन निहर्तुं श्रुत्वा तं विजेतुं युद्धमुपक्रान्तम् । युद्धमनेना-
नेन गौडाधिपतिहस्तात् भ्रातृ राज्यवर्धनस्य वधं समाकर्ष्य सिंहासनारोहणानन्तरं
गौडानिर्षं विजेतुं प्रकृतं युद्धकर्म भातृव्ये भंडिनि समारोप्य राजधानीमागल्य
सिंहासनमधिष्ठितम् । शा. ५२८ अब्देऽनेन स्थानेश्वरं विहाय कान्यकुब्जं राजधा-
नीकृतम् । समयेऽस्मिन्नैश्वर्यशैलशृंगमारूढोऽयम् । उत्तरदक्षिणयोर्हिमाद्रिनर्मदे
प्राचीप्रतीच्योर्ब्रह्मजाशतद्रू अस्य राज्यस्य मर्यादा । स वातापीनृपेण (द्वितीय)
पुलकेशिना विरोधं प्राप्य ततश्चापत्परंपरामासाद्य तेनेवाभिभाषितः । न ततः कदा-
चिदप्ययं पूर्वामवस्थां प्रतिपेदे । प्रायो युद्धव्यापृतस्यापि न्यायेन राज्यं प्रशासितुरस्य
निखिला प्रजा प्रमुदितेति ह्युचेनत्संगवर्णनादवगम्यते । रमावल्याः प्रथमांकस्य नवमे
पद्येऽस्य सौराज्यं सम्यगालिखितम् । क्षीणेऽपि राज्येश्वर्ये वाग्देवीप्रसादपात्रस्यास्ये-
दानीतनोऽपि वृत्तांतो हृदयस्पर्शो वर्तते । नित्यं पंडितमंडलमंडितैव वाङ्मयैका-
न्तिकमक्षस्यास्य परिपद् । स्वाश्रितः कादवरीकारो बाणः पारितोषिकया सत्कृत-
स्थानेन ।

नार्यं केवलं पंडितपोषकः किन्तु स्वल्पेऽप्यवशिष्टे काले प्रबन्धाननेकात्रिकप्राप्ति
स्य । प्रंपकतृत्वेऽस्य केचन संशेरते । मम्मटप्रणीतकाव्यप्रकाशगताद् “श्रीहर्षा-
देषांकावीनामिव धन” मित्युल्लेखादन्यः कोऽपि धावकाख्यः कविः श्रीहर्षार्दनमा-
पाय दातुर्नाशा नाटिकामिमां प्रकाशयामासेति चानुमिमते । परन्तु बाणवर्णितेषु

स्वसमकालिकमित्रेषु मान्यस्यैतादृशस्य कवेरनभिधानान्नायं कविर्विद्यमानस्वदात्रीमिति पीठसंनाभिप्रायः । काश्मीरप्रातःप्रातःप्राचीनकाव्यप्रकाशपुस्तके धावकस्थाने वाण-
 स्वादेशाद्वाण एव रत्नावलीप्रणेतेति हॉलस्याभिप्रेतम् । रत्नावलीप्रयमाकातर्गतं पद्यं
 पद्यं हर्षचरितस्य पद्यम उच्छ्वासे समुपलभ्यत इत्यपर प्रमाणं स्वमतोपोद्बलवद्य स
 दर्शयति । परन्तु नैतत् पद्यं मुद्रिताश्रुतिषु दृश्यते । किं तु सप्तमोच्छ्वासस्थे कस्मिं-
 धित्पद्ये दृश्यमानं देववर्णनं रत्नावलीवर्णनविरुद्धमेव । तस्माद्वाणे रत्नावलीकर्तृत्व-
 समर्पणं नांजतम् । यदि नाटकविक्रयेण द्रव्यप्रेप्सा वाणस्यामविष्यत्तत्सतोऽपि प्रति-
 भाप्रचुरयोः कादम्बरीहर्षचरितयोर्विक्रयात्ततोऽप्यधिकधनलाभोऽभविष्यत् । अथ च
 नासौ दरिद्रः कविः किन्तु पितुः पितामहाच्च भूयसी ह्यस्य द्रविणप्राप्ति । श्रीहर्षे-
 णस्यै पारितोषिकमिति प्रतिपादितं द्रव्यं न ग्रन्थक्यार्थम् । येषां रत्नावलीस्थपद्याना-
 मन्यत्रोद्देशः कृतस्तत्र सर्वत्र श्रीहर्षस्य स्फुटं नामधेयं सदृश्यते । सुभाषितावल्या-
 मस्या अष्टौ पद्यानि कोमेन्द्रस्यैभिल्यालंकारे पद्य पद्यानि दामोदरगुप्तस्य ग्रन्थे कानि-
 धित्पद्यानि सृष्टीतानि । सर्वत्र श्रीहर्षदेवस्येति प्रयकर्तृनिर्देशो वर्तते । मयूरसत-
 कटीकाया भावबोधिनीसमाख्याया मधुसूदनश्च “मालवराजोऽम्बिनीराजधानिकस्य
 कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्याख्यनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकविपौ-
 रस्त्यौ वाणमयूरावास्ताः । तयोर्मध्ये मयूरभट्ट श्वशुरो वाणभट्ट कादम्बरीकर्ता
 तस्य जामाता” इति स्पष्टं निर्दिशति ।

नारायणशास्त्री तु “नाटककारः श्रीहर्ष ” नामके स्वीयप्रबन्धे—“१ श्रीहर्षो
 विक्रमादित्यादमित्र । २ रत्नावलीमालविकाभिनित्रसाम्याद्रत्नावलीमनुसंधाय कालि-
 दसेन विरचित मालविकाभिनित्रं । ३ मासो भासको धावकश्चेति नामत्रितयं
 राजरजकस्य धावकस्यैव । परमस्माद्भावकाद्रत्नावलीं सृष्टुं श्रीहर्षेणायं द्रव्येण
 सङ्कृत सभ्यत्वेन परिपदि परिष्कृतश्च ।” इति मतानि प्रतिपाद्य शा. १८२६ अन्ते
 परीक्ष्य छात्रोपयोगार्थं प्रयिते रत्नावलीपुस्तके चैतेषां मतानामुपपद्यंभकमिति
 राजशेखरकाव्यस्थमेकमवतरणं स्वीचकार परं न किमप्यविकं विशदयामास्ता
 अतेच केवलं ‘कविविमर्शाख्ये ग्रन्थे’ इत्येतावानेव राजशेखरकाव्यसंबन्धो निर्दिष्ट ।
 तेनोद्भूतेषु सप्तसु पद्येषु प्रथमं शार्ङ्गधरपद्म्यागन्तितमं सूक्तिमुक्त्वावल्या चोपलभ्यते ।
 काव्यस्यास्याधिकवृत्तान्तानुपलंभाभेदं प्रमाणमगीकर्तुं शक्यम् ।

श्रीहर्षस्य कवित्वे न वय संशेमहे । न केवलं प्रियदर्शिका-रत्नावली-नागा-
 नन्दनाटकान्येवानेन निबद्धानि किन्तु ‘अष्टमहाश्रीचैत्रस्तोत्रम्-मुप्रभातस्तोत्रम्-जा-
 तकमाला चेति ग्रन्थत्रितयमस्य नात्रैव प्रतिद्वयपर च मधुवनशिलाखेले श्रीहर्षस्य
 पद्यत्रयमुपलभ्यते ।

यद्यपि कालिदासमवभूतितुलनामयं नाहति तथापि द्वितीयश्रेण्यामथमुपस्थातुं
 युज्यते । प्रियदर्शिका रत्नावलीच नाटिके नागानन्दन्तु नाटकम् । रत्नावल्या कथानकं
 गुणाल्यस्य बृहत्कथाया सृष्टीतम् । शालिवाहनस्यैकादशरातके विद्यमानसो सोम-

देवक्षेमेन्द्रयोः कथासरित्सागर-बृहत्कथामंजरीर्न कोऽप्युपयोगः श्रीहर्षस्य संभाव्यते उदयनवरत्तराजस्य प्रियदर्शिकया प्रणयव्यापारः प्रियदर्शिकायां वर्णितस्तथाऽस्य सागरिकया प्रीतिव्यवसायो रत्नावल्यां चित्रितः । वत्सराजस्य नायिलं चरितमत्र किन्तु द्वितीयविवाहोत्तरकालिकमात्रं वर्णितम् । दंपत्योः परस्परमज्ञानाद्विपाकं गता गृहस्थितिरेवात्र चित्रिता । एतादृशे प्रसंगे पूर्वममिनिविष्टाऽप्यार्या पतिमेवानुसरतीति प्रकार एवात्र प्रथितः । द्वितीयैऽके चन्द्रोदयवर्णनं तृतीयैऽके संग्रामवर्णनं च मनो-हारि । तस्य समये बुद्धसंप्रदायस्य प्राबल्यादयं ब्राह्मणपंडितैर्बुद्धमिथुमिश्च स्वसंसदमलं-चकारेति हुवेनत्संगो वर्णयति । ततश्चायं स्मृतौ बुद्धधर्मकल्पना अंगीकरोतीति ना-सांप्रतम् । नागानन्दनाटके प्रसंगानेतादृशान्विलोक्याऽयं बौद्ध इति हॉलर्कनेलाभ्या-मनुमीयते, परन्तु शैवसंप्रदायस्याप्यत्रोल्लेखात्तत्प्रामादिकम् । नागानन्दरत्नावल्योर्नैकः कर्तेति मैकडोनेलो मन्यते परं न किमपि प्रमाणं पुरस्करोति । नाटकदृष्ट्या तु नोत्तमां श्रेणिं नागानन्दमारोहति । नास्य कृतिषु कालिदासमयभूल्योरञ्जलप्रतिभालाभस्वथापि युद्धादिविधिविषयव्यापृतस्यास्य राज्ञः प्रतिभेयं न न्यूनां पदवीमर्हति । इति शिवम् ।

INTRODUCTION.

It is remarkable that Sanskr̥t literature, which is rich in works in various Departments of human knowledge, should have no work worth the name in history—political, social or personal. There has been no history in it of by-gone dynasties, nor of the personal account of kings except the panygeries of three or four of them by poets who lived on their bounty. Even these works appear to be poems and works of literary merit than history proper. Under such a state of things becomes very difficult to assert with any definite certainty anything in regard to the life-history of an author. The patient researches of antiquarians and archæologists have been bringing to light several disjointed scraps of information from which the history of an individual has often to be built up. The confusion in this arises from similarity of names. Thus, from stanza 5 of Act I, of *Ratnāvalī* we find that the author of the play was Shri-Harsha. From the speech of the Sutra-dhāra we learn that he was a king; beyond this we have no information in the play itself or anywhere else from the pen of the author.

Five different persons bearing one and the same name, Shri-Harsha, flourished at different periods, and it becomes an easy task to say which of them was the author of the play.

The five Shri Harshas are:—

- (1) Shri-Harsha the author of the *Naishadha Kāvya*.
- (2) The younger brother of Govind Thakkur the author of the *Kāvya-pradīpa*.
- (3) „ the father of Munjarāja and the grandfather of king Bhoja of Dhārā.
- (4) „ the King of Kāshmere.
- (5) „ the King of Kānyakubja and Sthāneshwara.

Of these the first two were no kings and it will not be wrong to assume that neither of them was the author of *Ratnāvalī*. There are other chronological evidences for this assertion besides.

H. H. Wilson has said that Shri-Harsha the king of Kāshmere was the author of *Ratnāvalī*. This king appears to have ruled from A. D. 1113 to 1125. It follows, therefore, that if Shri-

Harsha was the author of the play it must have been written somewhere between 1113 to 1125 or thereabouts i. e. in the first quarter of the twelfth century. But st. 8 of Act I, and sts. 2, 3, 4 and 12 of Act II, have been quoted by Kshemendra in his work called *Auchityālakāra*. From Dr. Bühler's report p. 45 it appears that this Kshemendra flourished about the middle of the XIth century; and it would not have been possible for him to quote from a work which was written by an author who lived in the first part of the XIIth century. It follows, therefore, that *Ratnāvalī* must have been written by some Shri-Harsha who lived long before the middle of the XIth century.

Dāmodaragupta, the minister of King Jayāpīda, has quoted stanza 24 from Act I, of *Ratnāvalī* in his work the *Kuttinimata*. From antiquarian researches it appears that Jayāpīda ruled from A. D. 780 to 813.* Pandit Durgāprāsāda says, Jayāpīda reigned from A. D. 755 to 786. Whichever of the periods may be the correct one it follows that *Ratnāvalī* had come into existence before the VIIIth century, and it must have been written by some king of the name of Shri-Harsha. Till now no king other than that of Kānyakubja and called Shri-Harsha has been discovered. We may safely, therefore, say that *Ratnāvalī* is the work of Shri-Harsha who ruled in the first half of the VIIth century at Sthāneshwara and Kānyakubja.

The founder of the ruling house of Sthāneshwara has been discovered to have been one Pushyabhuti, but it is not known how far distant he was from Shri-Harsha. One thing is certain—the house of Sthāneshwara came into prominence after the breaking up of the Gupta dynasty by the Hunas.

In the light of old inscriptions a geneological tree of the princes of Sthāneshwara can be formed from one Naravardhana onward:—

Naravardhana = Vajrantidevi.
 ↓
 Rājyavardhana I = Apasara-devī.
 ↓
 Ādityavardhana = Mahāsenaguptidevi.
 ↓
 Prabhakaravardhana = Yashomatidevi.

Rājyavardhana II, Rājyashri, married
 to
 Grihavarman
 ↓
 Prabhakaravardhana the father of Shri-Harsha was in the en-
 ↓
 Harsha vardhana.
 Kumra

* See Dr. Peterson's preface to *Subhāshitas*.

joyment of complete domestic felicity and political aggrandisement. From the Madhubana inscriptions we gather that he had taken for himself the title "Paramabbattāraka Mahārājādhirāja". He died in A. D. 604 and was succeeded by his son Rājyavardhana. During the time of his brother, Shri Harsha undertook several expeditions against the neighbouring pieces. While engaged in one of them—that against Devagupta, king of malvā and the murderer of Grihavarmā (the husband of the royal sister Rājya-shri),—Shri-Harsha learnt of the murder of his brother Rājyavardhana by Shashānka king of Gaud, and had to return to take charge of the kingdom leaving his cousin Bhandi to carry on the war against Devagupta.

Harsha did not at once assume regal ensignia but carried on the administration of the state with the title
 Shri Harsha as a ruler. 'Kumāra Rāja'. He transferred his seat of government from the original town of Sthāneshvara* to Kānyakubja in A. D. 606. Hence the celebrated Chinese traveller Hsueh-Tsang calls him king of Kānyakubja. About 640 A. D. Shri Harsha was at the height of his glory and was the undisputed master of the country from the Himālayās to the River Narmadā; and from the Sutlej on the west to the mouths of the Brahmaputra on the east. Now came a series of reverses on Shri-Harsha on account of his having come in conflict with Pulakeshin II, of Vātāpi (modern Badāmi in Bijāpura). This struggle ended in a complete defeat of Harsha from which he was never able to regain his position. The last years of his reign were full of troubles and he probably fell a victim to the dagger of an assassin. The formation of an Empire began and ended with him and hardly any kingdom worth the name descended to his son.

In spite of the constant and continuous war in which Shri-Harsha was engaged he appears to have kept up the general tone of his administration. From the observations of Hsueh Tsang we have good grounds to infer that the administration of justice and revenue during his reign was satisfactory, and on the whole his subjects were contented and in a flourishing condition. Stanza 9 Act I of the *Ratnavali* is a fair picture of the general condition of the Empire anterior to the ruler getting himself involved in the struggles with Pulakeshin.

---

* Modern Thaneshwara situated on the river Shrivasti at a distance of about 25 miles from the modern town of Ambāla in Punjab.

The history of Shri Harsha is of no small interest to the literary world since the reign of his author king (A. D 606 to 648) forms the land mark fixed with a certainty in regard to the history of Kāvya or Artificial poetry * Shri Harsha took a keen interest in the cultivation of literature There is ample testimony to show that his court was adorned by men of learning † Bāna the author of the well known Kādambarī, may be said to have been the poet laureate, at the court of Shri Harsha, from whom he appears to have received exceptionally kind treatment and large presents

Shri Harsha not only extended patronage to the learned but devoted the few leisure hours he could snatch, to literary composition There appears, however, a good deal of unwillingness to allow him the credit of being an author A few savānts relying on the well known line श्रीहर्षादेव्यांकादीनामिद्य धनम् in Mammāta's *Kāvya prakāsha* have conjectured that the actual author of *Ratnāvalī* was Dhāvaka The commentators of *Kāvya prakāsha* in explanation of this line say that Dhāvaka obtained immense wealth by allowing his work *Ratnāvalī* to be sent out in the name of his patron Beyond this there is no information about Dhāvaka On the contrary, Dr Peterson in his introduction to *Kādambarī* observes that it is least likely that the name of a contemporary writing not less than three plays should have been omitted from the list by Bāna who has given the names of his companions and contemporaries. One manuscript of the *Kāvya prakāsha* found in Kāshmere reads श्रीहर्षादेव्याणादीनामिद्य धनम् On the basis of this line Dr Hall in his introduction to *Vāsavadattā* puts forward a conjecture that *Ratnāvalī* must have been composed by Bāna As further proof in support of this conjecture he has observed that stanza 6 Act I of *Ratnāvalī* is found in the 5th Uchchvāsa of *Harshacharita* No such Stanza is found in that place in any of the printed editions of *Harshacharita* but

Either Dhāvaka
or Bāna author of
Ratnāvalī

valī was Dhāvaka The commentators of *Kāvya prakāsha* in explanation of this line say that Dhāvaka obtained immense wealth by allowing his work *Ratnāvalī* to be sent out in

the name of his patron Beyond this there is no information about Dhāvaka On the contrary, Dr Peterson in his introduction to *Kādambarī* observes that it is least likely that the name of a contemporary writing not less than three plays should have been omitted from the list by Bāna who has given the names of his companions and contemporaries. One manuscript of the *Kāvya prakāsha* found in Kāshmere reads श्रीहर्षादेव्याणादीनामिद्य धनम् On the basis of this line Dr Hall in his introduction to *Vāsavadattā* puts forward a conjecture that *Ratnāvalī* must have been composed by Bāna As further proof in support of this conjecture he has observed that stanza 6 Act I of *Ratnāvalī* is found in the 5th Uchchvāsa of *Harshacharita* No such Stanza is found in that place in any of the printed editions of *Harshacharita* but

* Dr Macdonell's History of Sanskrit Literature p. 318.

† Rājashchkhara in his *Shāstrānjodharapaddhati* says —

अतो प्रभावो पाण्डेय्या यन्नामकविवाकरा श्रीहर्षस्वामिनस्तस्या समा माणमयूरो ॥

Likewise Jayadova says—

यसाधोरधियुरनिकरं वर्णपूरो मयूरो
भासो दास वदितुल्युर वरिष्ठानो विलास ॥
हयो हयो हृदयवसति पद्मबाणस्तु बाण
वेपां नैषा बभूव कवितावामिनी कीर्तुष्य ॥ २ ॥

in the 7th Uchchivāsa of that work occurs a stanza* which though speaking of the course of fate, is diametrically opposite to that in *Ratanavali*. This, by itself, to say the least, is a very slender argument in favour of the theory of *Ratanavali* being composed by Bana.

That Bana composed *Ratanavali* and allowed it to pass in his master's name by taking money for it does not seem likely. If Bana was minded to sell his writings he could have sold his *Kādambari* and *Harshacharita*, both of which, being works of extraordinary merit, would have brought him wealth much beyond his most sanguine expectation. From the facts of the life of Bana which have come to light it appears he was never in pecuniary difficulties, he had inherited much wealth from his father and grandfather. And he received gifts from his patron † but not for selling any of his work to him.

Wherever passages appear from *Ratanavali* with the author's name appended the name of none else but that of Shri Harsha appears. Thus in the *Subhāshitāvali* there are no less than eight stanzas and in Kshemendra's *Auchityālankāra* there are five stanzas from *Ratanavali*. They all appear as "श्रीहर्षदेवस्य". Likewise Damodara Gupta refers to a passage shri Harsha's. A commentary on the *Mayūtrashataka*,—the Bhavabodhini of Madhusudana—states that *Ratanavali* belongs to Shri Harsha the patron of Bana. It says—मालवराजोज्जयिनीराजधानिकस्य कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्यारचनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकविपौरस्त्वौ बाणमयूरवास्ता । तयोर्मध्ये मयूरभट्टश्चक्षुरो बाणभट्टकादम्बरीग्रन्थकर्ता तस्य जामाता ।

Before leaving the subject of Shri Harsha as an author we must not lose sight of a brochure put forward by Narâyana shastri, al in 1902 titled 'Shri Harsha the dramatist' wherein he has made an effort to prove that (1) Shri Harsha and Vikramāditya were one and the same, (2) *Malavikāgnimitra* of Kalidasa resembles *Ratanavali*, hence Kalidasa must have taken *Ratanavali* for his model, (3) Bhāsa, Bhasaka, Dhavaka are names

* श्रीपोषाणपुण्यमपि समुपाहितरत्तराक्षिमारमणि ।

पोष पवन द्व विधि पुरपमनाष्टे निपातयति ॥

† हेमो शरशनापि वा मद्रमुचा वृन्दपि वा दा तना ।

श्रीहर्षेण समार्थनानि कृतये बाणाय कुत्राप नत् ॥

या बाणेन तु तस्य मूर्त्तिनिवरेष्टृकिना वीतय

ता वपमयसि यानि न मनाह् कस्ये परिम्पाननात् ॥ १ ॥

of one and the same individual and that Dhāvaka (a poor washerman at the court) was the author of *Ratnāvalī* for which Shri Harsha gave him money and a seat among the learned *pandits* at his court. The arguments adduced by the Shāstri are anything but convincing. Probably he himself thought so since in an edition of the F. A. Sanskrit Text for 1904 published by him he gives an extract from a poem which he says was by Rajashekharā, but does not give any further particulars about his find except only prefixing कविविनर्शाद्ये ग्रन्थे at the end.

The curious feature is that the Shāstri does not make any mention about these stanzas in his pamphlet published in 1902. If it was a subsequent discovery he should, in all fairness, have given his authority. Of the seven verses the first stanza is found in the *Shārngadhara-paddhati* and *Sāktimuktāvalī* and the last in the latter only. Under these circumstances and unless a full account of this poem be forthcoming one is not justified in drawing any conclusions or inferences from it.

We have no hesitation to concede authorship, and that too of no mean order, to Shri Harsha. In addition to the three plays—*Priyadarshikā*, *Ratnāvalī* and *Nāgānanda* Shri Harsha has left a few other compositions. They are (1) अष्टमहाधरोचैत्यसंस्कृतस्तोत्रं hymn referring to the eight sacred places of Buddha, (2) सुप्रभातस्तोत्रं a morning hymn to Buddha, (3) जातकमाला a poem containing an account of the difficult feats achieved by Bodhi Satva in anterior lives * (4) Three verses appear on the the Madhubani plate which are by Shri Harsha.

Thus Shri Harsha, though not to be ranked with Kālidāsa or Bhavabhūti, may be conceded to be an author of the second order.

Among the three plays of Shri Harsha *Priyadarshikā* and *Ratnāvalī* are what are technically called *Nāṭikās*, and *Nāgānanda* is a *Nāṭaka*. The source for the materials of all these must have been the *Drikātkathā* of Guṇḍhya which was anterior to him *. The *Kathā saritsāgara* of Someshvara or the *Brīhatkathāmanjarī* of Kshemendra could not have been used by Shri Harsha since both Someshvara and Kshemendra flourished in the XIIth century.

The *Priyadarshikā* and the *Ratnāvalī* reflect the court and harem life of the age picturing the loves of Udayana Vatsa for

* Kern's edition published in 1891 contains 1340 verses giving 31 Jātakas while the Chinese translation extending over four volumes contains only 14 Jātakas. Mr. Thomas has discovered a Tibetan *Jātakamālā* see J. R. A. S. 1904 October.

* Guṇḍhya is supposed to have lived in the 1st century A. D.

Priyadarshikā and Sīgrikā respectively. The parallel between *Ratnāvalī* and *Mālarikāgnimitra* of Kālidāsa as also between it and *Karpūrmayārī* of Rājashēkara is remarkable.

The plot of *Ratnāvalī* is not taken from mythology but is concerned with the second marriage of Vatsyāja, and is, therefore, a small episode connected with the life of the hero giving us an insight into the domestic life of a Hindu family with occasional little misunderstandings between a husband and his jealous wife, who, in the end, however, like a model Hindu wife, yields to the whims of the husband. Each of the four acts of the play cannot have taken more than a few hours of the day in the afternoon for four consecutive days.

On the whole *Ratnāvalī* is something like an operetta and contains several pieces of musical melody and rhythmical harmony together with some charming descriptions of scenic beauty such as the rising of the moon in Act II, and that of the battle in Act III.

The *Nāgānanda* is a peculiarly unique composition—its first three acts being taken up by the ardent love of the hero—Jimūtavāhana—for a princess named Malayāvati, and the last two acts portraying the noble conduct of a dutiful son towards his parents, and the intense feeling of universal benevolence at the cost of everything else. The two portions of the play do not well fit into each other and signally fail in preserving any semblance of ‘unity of action’.

Dr Fitz Edward Hall and Prof. Cowell conjecture from the invocation in the *Nāgānanda* that its author was a Buddha. But instances could be pointed out in the play itself to indicate the predilections of the author for the Śaivayitta faith. From the writings of Hsueh Tsang, the great Chinese traveller, we know that Śhrī Harsha held frequent meetings and conferences of Brahmanāpandits and Bhuddha bhikshus where he listened to their discussions with interest and it is just possible that his opinions may have gradually undergone a change. During his time a great stir and conflict were afoot in regard to religion. Buddhism was gradually gaining a fair hold of the popular mind, and probably Śhrī Harsha composed this play having a colour of Buddhist ideas just to humour the public as a practical necessity. Dr Macdonell says that the author of the *Nāgānanda* ‘was probably different from that of *Ratnāvalī*’ but does not give any grounds for this statement.

As a literary composition the *Nāgānanda* may rank with *Pitṛvali* and *Prīyadarśinī* but as a drama it is inferior to both

Śrī Harsha belongs to an epoch which is styled the Paurāṇic age—an age during which some of the brightest luminaries in literature, such as Kālidāsa and Thiruvī, dazzled forth. Śrī Harsha turned the ‘accessories of the drama’ viz. singing and music to very good account. He is neither bold in his conceptions nor does he evince that brightness of poetic genius and flight of imagination which is displayed by Kālidāsa or Dhavabhūti and, therefore perhaps allows himself to be subservient to the tedious *ly numerous rules of dramaturgy*. Even this is no small achievement for one who was the ruler of a kingdom and was involved in continuous warfare and struggle

VIDYASHRAMA,
HEDVI,
1st February 1918 }

KRISHNARAO JOGLEKAR

विद्यारत्न पं० दत्तात्रेयशास्त्री निगुडकर
(रत्नावली प्रभा-कारा)

जन्म - शक १७८५

मृत्यु - शक १८४

श्री ।

रत्नावली-प्रभा-काराणां

श्री ६ वैकुण्ठवासि-विद्यारत्न-गुरुवर्य-

दत्तात्रेयशास्त्रिणां स्वल्पं चरित्रम् ।

श्रीगुरोश्चरित वक्तुं स्वल्पोऽयं समुपक्रमः ।

विद्वज्जनान् रक्षयित्वा पुनातु मम मानसम् ॥

श्रीगुरुवर्याणामेवा कौक्कणचनपदवर्ति-सामन्तवाटिकान्तर्गत सहाचलोपलकास्थ पाण्डप्रामो जन्मभूमि । तत्र हि परम्परया श्रुतिपारद्वानो निगुडकरोपाभिधानार्दनभट्ट एषा पितामहा आहितामयोऽभूत् । वेदवेदिसेविनामेवा वेदमितास्तनया आसन् । तेषु तृतीया वासुदेवशास्त्रिणोऽधीतवेदविद्या याशिकनिष्णाता ज्योति शास्त्रविशारदा एतेषा पितृपदमलम्कार्यु । वासुदेवशास्त्रिभ्योऽम्बिकाभिधानया सुशीलाया भार्याया द्वौ सुतौ समननिपातां दत्तात्रेयजनार्दननामानौ । तत्र प्रथमे श्रीमदत्तात्रेयशास्त्रिण १७८५ तमे शाके फाल्गुनकृष्णत्रयोदश्यां सप्तभूवु । उचिते काले व्रतबधोत्तरमेभिर्कृक्सहिताऽधीता । ततश्चैते पितृभि साक कार्यवशेन मालवणप्रामे निवासं कल्पयाचकु । तत्रैते पितृचरणेभ्यो ज्यौतिष तथा वेदशास्त्रसप्तभ्यो बालकृष्णशास्त्रिभ्यो माण्डिकरोपाख्येभ्यो व्युत्पत्तिश्वाधीता । तदानीं पुराणकीर्तनाद्युपयोगितया गायकजनसानिध्याच्च संगीते रुचिरभवत् । परं गायकाना निसर्गसिद्धवाचल्यवशात् यथावत् तज्ज्ञान प्राप्तम् । तदा तदुन्मनस्वतया वयसा पचदशवषा अपि ग्वाडेरनगरं प्रस्थिता समानीतमितद्रव्यव्ययवशात् इन्दूरनगरं गच्छन् । तत्र गानवादनविद्याकुशलाना श्रीमता 'नाना पानशे इत्येषा संगतिर्भाग्यवशाद्भवत् । तैस्त्वैतेपामखिल वृत्त विज्ञाय 'ब्राह्मणोऽयं मा स्वाध्यायात्प्रमादीत्' इत्यनुकम्पयैव तत्रल्यराजकीयशास्त्रपाठशालाया 'निशि संगीतमध्येतुमस्मद्द्रुहभागन्तव्य-' इत्यभिसंधि विधाय व्यापारिता । शनै शनै शास्त्ररुचिरेव संगीतासक्तिं निवर्त्याऽध्यास्य मानसमेतेषाम् । तस्यां पाठशालाया श्रीमत्पण्डितप्रकाण्डसाठेऽभिस्य गोविन्दशास्त्रिणा सकाशात् सिद्धान्तकौमुदी प्रोन्मनोरमा शब्दरत्न-काव्यप्रकाशादयो ग्रन्था एभिर्धीता । अनन्तरं गुरुप्रवरणामेषा प्रामान्तरवासेन तत्र चैतेषामुदर-पूर्तिसाधनाभावेन तेषामनुमत्तैव भरतवर्षविज्ञातविद्याना ग्वाडेरानसभ्रिताना करहाटकरोपाहुमहामहोपाध्यायगोपालाचार्यमहाभागानां छात्रता ऐभिरे । तेषा

(अप्रकाशितं) श्रीगंगागुणादर्शचंपूः (प्रकाशिता) स्तोत्राणि (अप्र.) जानकीहरणटीका (प्र.) बुद्धचरितटीका (प्र.) तथेयं रत्नावलीटीका प्रभाख्या च संपूर्णतामभजन् । अस्याः प्रभाया आश्रितद्वयं तेषां विद्यमानत्व एव प्रसिद्धम् । ततः पश्चात् तेषां प्रधानान्तेवास्मिन्नुजैस्तदीयासनमंडितैः श्रीमद्भिर्गुरुवर्यैर्जनार्दनशास्त्रिभिः संशोधिता तृतीयाऽऽश्रुति-श्रेयं प्रकाश्यते । एते ग्रन्था अपि प्रदर्शयन्ति विद्वद्धारैयतां प्रतिभां च ग्रंथकारस्य । एवं भक्तिरसायनटिप्पणी खल्पावशेषं विरचिता ह्येतैः प्रपूरिता चानुजैर्नावापि प्रकाशिता । “गीर्वाणभाषाविधु” नाम्नी मासिकपत्रिका च प्रकाश्य मासत्रयं योग्यप्रकाशकाभावाच्चिरमस्तंगता । नक्तदिवमध्यापनं अध्ययनं च विधायेद्गुणप्रथनिष्पादनेनैतैरुद्यमशीलतैव प्रकटितेति मनुमहे । अन्यत्रैव पाठशालायां सज्जनसाहाय्येन श्रीसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालयोऽपि १८२९ तमे शाके शकृच्चजमहोत्सवे विनिर्मितस्तिष्ठति यत्र संप्रति त्रिसहस्रो ग्रंथानाम् । अपरं चाध्येतृणां छात्राणामुदरनिर्वाहो मधुकरवृत्त्यादिना न पर्याप्तो भवतीति समनुभूय छात्रकष्टनिवारणाय सतां साहाय्येनैको ‘निधिः’ संस्थापितोऽन्तिमे वर्षे इत्यहो वात्सल्यम् । एवमनेकगुणगणमंडिताः पंडित-प्रवराः श्रीगुरुवर्या इमे १८४० तमे शाके कालयुक्तसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णतृतीयायां श्रीहरिणा नीता आत्मसामीप्यमित्यलं पल्लवितेनेति शिवम् ॥

दत्तात्रेयजनार्दनौ गुरवरौ सौभ्रात्रसंदर्शकौ
छात्रव्रातसमन्वितौ समुचिते पात्रे गुणानां सताम् ।
राधाकृष्णपदारविन्दनिरतौ विद्वज्जनैः संस्तुतौ
स्यातां वै रघुनाथहृत्कुवलये नित्यं प्रतिष्ठापितौ ॥

श्रीगुरुचरणशरणो विद्वज्जनवशंवदो राजापुरनिवासिपाटणकरकुलोत्पन्नकृष्णसूनु

श्रीगुरुपूर्णिमा
१८४७ तमे शाके । }

रघुनाथशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षदेवविरचिता

रत्नावली ।

रत्नावलीप्रभाख्यन्धाख्यासमेता ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शंभोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।

रत्नावलीप्रभा ।

तपालनीलं कमलालयालं विशालभालं निजलोकपालम् ।
प्रियालकालंकृतिकेलिलोलं प्रवालमालं भज गोपालम् ॥ १ ॥
पुनर्विवाहादिमुदुर्मताद्रिपवीयमानान्भुवनप्रकाशान् ।
गोपालपादान्मुमहामहोपाध्यायत्वमन्वर्थंयित्नुमामि ॥ २ ॥
यदुक्तितरुमाश्रित्य साहितीवल्लरी क्षितौ ।
प्रसरीसतिं तं वन्दे भरते च महामुनिम् ॥ ३ ॥
जननीमम्यिका तारं वासुदेवं प्रणम्य च ।
नारायणो वितनुते टीकां रत्नावलीप्रभाम् ॥ ४ ॥

रसाम्न जाने न च तर्षशास्त्रं नाऽलंकृतिव्याकृतिजैमिनीयम् ।
तथापि मन्तुं तु निबन्धवन्तं क्षाम्यन्तु सन्तो नितरां महान्ताः ॥ ५ ॥

किं च कोविदकृते न चोद्यमस्ते हि सर्वमवगन्तुमीश्वराः ।

किं तु बालकजनोपलालनस्त्रीयदुद्विषिसरार्थमुद्यते ॥ ६ ॥

यच्च किंचिदिति वेदवाक्यतो विष्णुरूपभुवनं निपेतितुम् ।

प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना मौमुदीमि परिवर्षयाऽनया ॥ ७ ॥

कृतिभिरमुकराः क्व नु प्रबन्धाः क्व च वत बालिशयुद्धिरेष जन्तुः ।

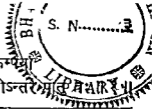
तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरूणां सद्यनिरीक्षणमेव मेऽवलम्ब्यः ॥ ८ ॥

अथ तत्रभवान् महाकविः धीहर्षदेवः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिचे-

तरक्षतये ॥ सद्यःपरनिर्घृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' इत्याथालंकारिकसमय-
सिद्धसत्काव्यनिर्माणजन्यकीर्त्यादिफलप्राप्तये 'काव्यालापांथ वर्जयेत्' इत्यादि
नियेधानां भाणायसरकाव्यपरतां च निश्चित्य पानकरसन्यायेन चर्च्यमाणः पुर इव
परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत् सर्वं तिरोदधदिव
ग्रह्णास्वादमिवानुभावयन् 'अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः' इति काव्य-
प्रकाशप्रन्थेन 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुत्या च उच्यते। अनुभव एव परमपुरुषार्थ इति
दृढं मन्वानः सन्नङ्गभूतकृष्णादिरसकृशृङ्गाररसप्रधानां प्रेक्ष्यप्रबन्धमेदं रत्नावली
नाट्री नाटिकां रचयामास । तत्र तावत् 'नाटिका सट्टकादीनां नायिकाभिर्वि-
शेषणं' इति विश्वनाथभट्टाचार्योक्तैः प्रकृतकाव्ये सिंहलेश्वरविक्रमबाहोर्दुहिता रत्ना-
वलीनाट्री नायिका, अत एतत्काव्यस्य रत्नावलीति नाम । अपरथ विशेषः साहि-
त्यदर्पणे—'नाटिका कृत्स्नरूपा स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ॥ प्रख्यातो धीरललितस्तत्र
स्यान्नायको नृपः ॥ स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताऽथवा ॥ नवाऽनुरागा
कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा ॥ संप्रवर्तत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ॥
देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो
द्वयोः ॥ वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्पविमर्शा संधयः पुनः' इति । एतन्नृपणसमन्व-
यश्च प्रकृतनाटिकायामित्थं । प्रकृतवल्लुरचनायाः पुराणेष्वनुपलम्भात् गुणाव्यकवि-
रचितवृद्धकथाधारेण कृतत्वात् कृमवृत्तत्वं स्पष्टमेव । वासवदत्तायष्टस्त्रीवैशि-
ष्ट्यात्स्त्रीप्रायत्वं । चतुरङ्गिकात्वं स्पष्टमेव । अत्र वत्सराजो नृपो नायकः । तस्य
च धीरललितत्वं 'राज्यं निर्जित' इति नवमश्लोके प्रथमाङ्के स्पष्टं । नायिका सिंह-
लेश्वरनृपवंशजा सागरिका यौगन्धरायणेन वासवदत्तादस्ते निक्षिप्ता अतः अन्तः-
पुरसंबन्धः । प्रथमाङ्कशेषमारभ्य द्वितीयायङ्केषु नायिकाया नवानुरागात्वं स्पष्टमेव ।
द्वितीयाङ्के 'लीलावधूतपद्म' इत्यादिग्रन्थेन अस्यां नेतृप्रवृत्तिः । द्वितीयायङ्केषु
'राजा—(अपवार्थे) वयस्य, प्रच्छाद्य चित्रफलकं इत्यादिना देवीप्रासः स्पष्टः ।
देवी वासवदत्ता ज्येष्ठा । अस्याः प्रतिपदं मानवतीत्वं, तयैव सागरिकाया राज्ञो
दृष्टे अर्पणात् द्वयोः संगमः तद्वशः । इत्यादिलक्षणानि तत्र तत्र सुस्पष्टानि इति तत्
एव द्रष्टव्यानि । इत्यकाव्यहृद्यचमत्कृतिसंपादने चतस्रो वृत्तयो योजिता नाव्या-
चार्यैः । यथाह धनिकः—'शृङ्गारे कैशिकी धीरे सालत्यारभती पुनः ॥ रसे रौद्रे
च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती' इति । प्रकृतनाटिकायां शृङ्गाररसप्रधानत्वाद
कैशिकी वृत्तिः । तल्लक्षणं तु भरतशास्त्रे—'या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसंयुता
या बहुवृत्तगीता ॥ कामोपभोगप्रभवोपचारा तां कैशिकी वृत्तिमुदाहरन्ति' इति ।
कैशिकयाश्चत्वार्यङ्गानि—'नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ॥ चत्वार्य-
ङ्गान्यस्या वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ॥ इष्टजनावर्जनकृतथापि त्रिविधं मतं ॥ विहितं
शुद्धहासेन सशृङ्गारगयेन च' इति दर्पणे । तत्र केवलहासेन विहितं यथा—
वासवदत्ता—(फलकमुद्दिश्य सहासं ।) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं
किमार्थवसन्तकस्य विज्ञानं । सभयहासेन यथा । आलेख्यदर्शनावसरे सुसंगता—

प्रथमोऽङ्कः ।

हीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विच्छिष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे मूलकम्

तो मयैव सर्वो वृत्तान्तः सहचित्रफलकेन तद्देव्यै निवेदयिष्यामि इति । पश-
धयस्तु तत्र तत्रावसरे स्फुटीभविष्यन्ति । तत्र कविः चिकीर्षिताया नाटिकाया
विघ्नपरिसमाप्तये 'आशीर्नभस्कियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखं' इत्यादि वचनेन
आशीर्चनविशिष्टदेवतानमस्कारेत्युभयविधमङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृ-
त्वणामनुपगतो मङ्गलय च पूर्वैरङ्गाङ्गभूतां नान्दी सूत्रधारप्रयोज्यां तावदाह—
त्वाग्नेति । गिरिजया शंभोः शिरसि ईहितः चेष्टितः । अर्पयितुं योजित इति यावत् ।
त एव क्षिप्तः अन्तरे उभयोर्मध्ये विच्छिष्यन् शिथिलीभवन् कुसुमाञ्जलिः पुष्पाञ्जलिः
ः पातु इत्यन्वयः । व इति 'व्यदादीनि सर्वैर्नित्यं' इत्येकशेषः । युष्मान् अस्मान्
न्यांश्च सर्वाणिति यावत् । एतेन च इत्यस्य युष्मानित्यर्थकरणं व्याकरणानभिज्ञ-
मूलकम् । पात्विस्याशिपि लोड्विधानेन इतराशीःप्रार्थने सूत्रधारस्य नान्दीपठन-
लाभावप्रसङ्गात् । गिरिजेत्यत्र 'ङ'प्रत्ययः । कीदृश्या गिरिजया । पादाप्रसितया
त्वाग्नेण प्रपदेन स्थितया, उच्चीभावाप्यर्थमित्यर्थः । तथापि स्नानयोर्भरेण भारेण कर्त्ता
वृ भरणे' अस्मात् 'कृदोरप्' इत्यप् । मुहुः चारंबारं नम्रतां प्रहृतां आनीतया प्रापि-
या । पुनश्च कीदृश्या । तदारोधने तस्य शंभोः आराधने पूजायां सस्पृहलोचनत्रय-
धे । स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहं तस्य तल्लोचनत्रयं नेत्रत्रयं तस्य पन्थाः मार्गः
कृत्वपूरस्धुःपथामानक्षे' इत्यनेन अप्रत्ययः समासान्तः । तं यान्त्या गच्छन्त्या,
स्पृष्टयेति यावत् । पुनः कथंभूतया । सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया, पुलकाः रोमाश्चाः
वेदोद्गमः पर्मात्पतिः उरकंपः वेपथुः 'पुलकं लोमहर्षणं' 'पर्मां निदाघः खेदः स्यात्'
अथ वेपथुः कम्पः' इत्यमरः । तैः सहितया । अनेन मदनविर्भावः सूचितः ।
अत एव हीमत्या लज्जावत्या 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्यं' । अत्र पुलकस्वेदोद्गमो-
त्कम्पलावस्थादिभिः शैलसुताया मुग्धात्वं व्यज्यते । तल्लक्षणम्—'प्रथमावतीर्ण-
पौवनमदनविकारा रती वामा ॥ कथिता मृदुध वाभे समधिकलज्जावती मुग्धा'
इति । अत्र च शृङ्गाररसाविर्भावः । तत्र शिष्यो परस्परमालम्बनविभावी । सस्पृह-
मित्यनेन पुलकाविर्भावेन च गम्या रतिः स्थायीभावः । स्वेदोद्गमोत्कम्पादि सात्त्विक-
फलात् । 'हीमत्या व्यमित्यतिमात् । 'परस्परमूल्यणादि यत्तत्पर्यति लक्ष्यपर्यतिमात् ।'
कटाक्षादिरनुभावः । इमौ अत्र श्लोके गम्यमानौ । एवमन्यत्राप्युद्धं । एतेषां लक्ष-
णानि प्रमाणाणि चाप्रे स्फुटीरिष्यामः । अत्र कुसुमाञ्जलेः शिरसि प्रेर्यमाणत्वेऽपि
विच्छेपपूर्विकं मध्ये पतनं समर्थनापेक्षं, तच्च स्नानभरेण नम्रतामानीतया हीमत्या
सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पयेत्यादिभिः समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं 'समर्थ-
नीमस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं' इति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तं । तल्लक्षणं तु 'सर्वा-
र्थैर्मसजस्वताः सगुरवः शार्दूलविकीर्णितं' इति । अत्र वृत्ते आदी मगणः प्रयोजितः
स च शुभः धीलाभदेवत्वात् । तदुक्तं 'मो भूमिद्विगुरुः प्रियं दिशति' इति ॥ १ ॥
बहुविघ्नसंभावनया स्वरूपमङ्गले तपिरासो न भवति अतः प्रभूतमङ्गलकामनया पुन-

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाभ्रे परमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अपि च ।

क्रोधेद्वैर्दृष्टिपातैर्मुहुरुपशमिता बहयोऽमी त्रयोऽपि

त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।

रपि मङ्गलं तनोति । अपि च । औत्सुक्येनेति । अयमेवामिप्रायः अप्रिमयोः
श्लोकयोरपि ज्ञेयः । किञ्च 'मनाक्काव्यार्थसूचनं' अवश्यं विहितं तच्च चतुर्णामङ्गलानां
चतुर्भिः श्लोकैः कृतमित्यपि वक्तुं शक्यते । एतच्चोपरिष्ठात्स्फुटीभविष्यति । नवे
संगमे हसता हरेण श्लिष्टा गौरी वः शिवाय अस्तु इत्यन्वयः । कथंभूता गौरी । उ-
त्सुकायाः भावः औत्सुक्यं घ्रादनादिलात्पञ्च । 'इष्टार्थोक्त उत्सुक' इत्यमरः । औ-
त्सुक्यं च पतिसमीपगमने । तेन हेतुना कृतत्वरा कृता त्वरा संभ्रमो यया सा तथापि
सहभुवा सह भवतीति सहभूः तथा नैसर्गिक्या ह्रिया हेतुना व्यावर्तमाना परावृता ।
यद्वा सहभुवेति औत्सुक्यविशेषणं तच्चोत्सुक्यं तस्याः अतिप्रसिद्धं बाल्ये एव विष्वा-
दिनिराकरणपूर्वकहरप्राप्त्यर्थं महाप्रयासकरणात् । पुनश्च कीदृश्या । बन्धुः प्रियः यो
बधूजनः स्त्रीजनः सखीजन इति यावत् तस्य तैस्तैः । तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः
अथवा प्रसिद्धार्थपरामर्शकः । तेन तदानीमुचितैरिच्छार्थो लभ्यते । तैश्चैरिति वीप्सया
तदानींतनगौरीप्रवृत्त्यनुकूलसमपैरित्यर्थो लभ्यते । तादृशैः वचनैर्भाषणैः । प्रोत्सा-
हनार्थैरिति तात्पर्यम् । पुनः आमिमुख्यं सामुख्यं । अत्रापि पूर्ववत्पञ्च । नीता
प्रापिता । पुनः कथंभूता । अभ्रे पुरोदेशे वरं हरं विलोम्य आत्तः साध्वसस्य भीतेः
'भीतिर्भाः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । रसः आस्वादो यया सा । अपूर्वदर्शनेन भय-
चकितेति यावत् । यद्वा आसौ स्वीकृतौ साध्वसं भीतिः रसः मनोरागश्च यया ।
नवोदात्वेन गृहीतभयानुरागेति यावत् । तथापि संरोहन्तः प्रादुर्भवन्तः पुलकाः
रोमाच्चाः यस्याः सा इति । पूर्ववत् । अत्रापि गिरिजाया मुग्धात्वं । अत्र संचारि-
भावः औत्सुक्यपदेनोष्णीऽपि न दोषः । औत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा
प्रसूतिकृत् इति मन्मटाचार्येणोक्तत्वाद् । एतच्च सविस्तरं काव्यप्रकाशे एव द्रष्टव्यं,
विस्तरभयात्पुनरुच्यते । अत्रापि शिवो आलम्बनविभावी । संरोहत्पुलकेत्यादिरास्वि-
कभावः । औत्सुक्येनेति सूचिता रतिः स्थायी भावः । इत्यादि यथायथमूष्णं । अत्र
प्रस्तुतगौरीवर्णनप्रस्ताये विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य नायिकानायकवृत्तान्तस्य प्रतीतेः
समासोक्त्यलंकारः । तदुक्तं 'समासोक्तिः परिरूपतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति ।
शार्दूलविक्रीडितं पृष्ठं ॥ लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥ उच्यतेत्या प्रभूतमङ्गलार्थं तृतीयश्लोक-
माह—क्रोधेद्वैरिति । मत्प्रमथनविधौ मत्प्रस्य दृश्यस्य मथनं ध्वंसनं तस्य

दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः

शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥ ३ ॥

कं च ।

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ ४ ॥

विधौ विधाने इति वक्ष्यमाणप्रकारेण देव्यै शंसन् कथयन् आतः गृहीतः हासो हास्यं येन । स्मितमुखा इत्यर्थः । अनेन इयं सर्वा स्वस्य स्वाभाविकलीलापि तेषामभक्षानां मयावहा भक्षानां तु प्रसाद इति शोतितं । एतादृक् शिवः वः पातु रक्षत्वित्यन्वयः । अत्र देव्यै इति 'क्रियया यममिप्रैति' इति संप्रदानं । इतीत्युक्तं प्रकारमेव विशदयति । क्रोधेन कोपेन इद्वैः प्रदीप्तैः । 'नि इन्धी'त्यस्मात् कप्रत्ययो नलोपश्च । दृष्टीनां अबलोकनानां पातैः पतनैः अमी पुरोवर्तिनः त्रयोऽपि दक्षिणगार्हपत्याहवनीयनामान इत्यर्थः । बहयः मुहुः चारंवारं उपशमिता निर्वापिताः । त्रासेन भीत्या आर्ताः पीडिताः । वीरभद्रस्योत्तररूपदर्शनेन जनितभया इत्यर्थः । चपलैः चञ्चलैः आदिष्टकार्यतरपरैरिति यावत् । गणैः प्रमथगणैः हृता उष्णीषार्थं शिरोवेष्टनार्थं पद्मा वस्त्राणि येषां ते 'उष्णीषः शिरोवेष्ट'इत्यमरः । ऋत्विजः अध्वर्वाद्यः याजकाः 'ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः । अथः भूम्यादौ पतन्ति । दक्षः स्तौति । अर्थात् हरं अस्य दक्षस्य पत्नी करुणं दीनं यथा तथा विलपति रोदिति । 'करुणा' इति पाठे भयविह्वला दक्षपत्नीति ह्येयं । च देवैरपि विद्रुतं पलायितं । विपूर्वकाहुधातोर्भावे कः । अट्टहास इति पाठे अट्टः अतिशयितः हारो यस्य 'अट्टवतिशयक्षौमी' इति यादवः । उच्चैर्दृसमित्यर्थः । 'चापि देवैरित्यत्र 'क्षोणिदेवैरिति वा पाठः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाडवाः' इत्यमरः । पुरा किल दक्षप्रजापतिनाऽपमानितः शंकरः जटाताडनोत्पादितेन वीरभद्रेण दक्षयज्ञं विध्वंसयामास पुनश्च ब्रह्मादिभिः प्रार्थितः दक्षादीनुज्जीवयामासेत्यादिकथा भागवते चतुर्थस्कन्धे द्रष्टव्या । अत्र रौद्ररसः । तस्य क्रोधः स्थायीभावः । वीरभद्र आलंबनविभावः इत्यादि यथायथमूहनीयम् । स्रग्धराट्टत्वं तद्भक्षणं 'म्रीम्री यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥३॥ चतुर्थनाह—जितमिति । उहूनां नक्षत्राणां 'तारकाप्पुडु वा क्षियां' इत्यमरः । पतिना चन्द्रेण जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं भावे कः । चन्द्रस्य ओषधीशरत्नेन तस्योत्कर्षे ओषध्यादिव्या प्रजोत्कर्षः अर्थतः सिद्धः । सुरेभ्यो देवेभ्यो नमः । अस्तिशति शेषः । अनेन सर्वदेवतातुल्यं प्रार्थ्यते । 'नमःस्वस्ती'त्यादिना चतुर्थी । द्विजवृषभाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः 'स्युरत्तरपदे व्याप्रपुंगवपेभकुंजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंति श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । निरुपद्रवाः पीडारहिता भवन्तु । ब्राह्मणानां निरुपद्रवत्वे वेदानां रक्षणं ततो धर्मप्रवृत्तिः ततः शुभमित्यर्थोऽस्ति । पृथिवी समृद्धानि संपन्नानि सस्यानि धान्यानि यस्यां तादृशी भवतु । पृथिव्याः सस्यसंपन्नत्वे यज्ञादिकर्मणः यथायथं प्रवृत्तेः देवादि-

(नान्द्यन्ते)

इत्यादि 'राजा—वसुंधरे! उच्यतां यौगंधरायणः प्रदर्शयतां मत्प्रसादस्य विभवः' इत्यन्तेन अर्थः सूचितः । नमः सुरेभ्यः अनेन 'राजा—देवि, पश्य एष ब्रह्मा स-रोजे' इत्याद्यर्थः सूचितः । द्विजशुभभा इत्यादिचरणप्रयेण 'राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति यतः नीतो विक्रमबाहुः' इत्यादि आसमाप्ति काव्यार्थः सूचितः ॥४॥ ना- न्द्यन्ते इति । रूपकप्रयोगे नान्दी सूत्रधारेण पठनीया 'सूत्रधारः-पठेनान्दी मन्व्यमं स्वरमाधितः' इति भरतोक्तेः । यद्यपि नाट्योपक्रमे विघ्नोपशान्तये कुशीलवैः द्वा-विंशत्यङ्गसहितः पूर्वैरङ्गः कर्तव्यः । तदुक्तं—'प्रथमं पूर्वैरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च ॥ आरंभे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥ यत्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ॥ कु-शीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स कीर्तित' इति । अन्यच्च भावप्रकाशिकायां 'सभापतिः रागा राभ्या गायका वादका अपि । नदी नद्यश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुर्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यस्स प्रकल्प्यते ॥ तस्मादयं पूर्वैरङ्ग इति विद्वद्भिर्वच्यते' इति । तथापि द्वाविंशत्यङ्गसहितरङ्गमध्ये नान्दीरूपांगस्यैवापश्यं काव्यत्वात् सैव ग्रंथकृता पूर्वं विहिता । इतराग्यंगानि तु यथासंभवं ग्रंथकृतप्रदर्शयिष्यति । तदुक्तं 'यद्यप्यंगानि भूयान्ति पूर्वैरङ्गस्य नाटके ॥ तेषामवश्यं कर्तव्या नान्दी नन्दीश्वरप्रिया' इति । नान्दी-लक्षणं तु 'आशीर्नमस्किर्यारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ॥ नान्दीति कथ्यते तस्यां पदादिनियमोऽपि वा ॥ मांगल्या शंखचक्राङ्गकोककैरवशंसिनी ॥ नान्दी पदद्वौ-दशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कता' इति । पदशब्देन च सुतिष्ठंतं, अवांतरवाक्यार्थरूपं, श्लोकचतुर्थांशरूपं वा । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे । 'श्लोकपादः पदं केचित्सुप्रतिष्ठंतमथा-परे ॥ परेऽवांतरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे' इति । अपि वा इति पदनियमपक्षोप-क्षेपः । तथाह विद्यानाथः—'कैश्चिन्नान्यां पदनियमो नाभ्युपगत' इति । तेन प्रकृतनान्यां उक्तविधपदनियमाभावेऽपि न क्षतिः । नान्दीपदद्वयपत्तिस्तु नाट्यप्रदीपे 'नंदंति काव्यानि कवीद्रवर्गाः कुशीलवाः पारिपदाश्च संतः ॥ यस्मादलं सज्जनतिधु-हंसी तस्मादियं सा कमितेह नान्दी' इति । अत्र उदुपतिनेत्यनेन प्रकृतनान्याथं-द्र-नामांकितत्वं । तदुक्तं 'यंद्रनामांकिता कार्या रसानां स यतो निधिः ॥ श्रौते चंद्र-मसि स्मृता रसाभीरिति बालकिः' इति । समृद्धसस्या शिवाय इति द्वाभ्यां मांग-ल्यपदांकिता । इयं च पत्रावलीसंज्ञा नान्दी 'यस्यां धीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य परतुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा' इति नाट्यदर्पणे उक्त-त्वात् । एतद्विज्ञसूचनं प्रागुपपादितं । अन्येऽपि तस्य गुणा उक्ता विस्तरभयात् न स्थियन्ते । एतादृश्याः नान्या अंते । सूत्रधारः, सूत्रं प्रयोगव्यवस्थां धारयतीति सूत्रधारः 'कर्मव्यण्' 'सूत्रं संतुव्यवस्थयोः' इति मेदिनी । स्थापकनामा नटः प्रधि-वातीति शेषः । तदुक्तं 'पठनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ॥ रंभूनि समाकन्य नूत्रधारः स उच्यते ॥' दशरूपके च 'पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधारे धिनिर्गते ॥ त-द्वप्रारः प्रविदयान्यः सूत्रधारगुणाकृतिः' इत्यादि विस्तरः भरतशास्त्रे । नान्दीपाठक-सूत्रधारलक्षणं तु भरतशास्त्रे 'चतुरो नाट्यगुरुलः शास्त्रीतिप्रतिष्ठितः ॥ नाना च

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सवहुमानमा-
ह्य नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राज-
समूहेनोक्तः । यथा—‘असत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृता
रत्नावली नाम नाटिका कृता । साचा-स्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता । न तु
प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मात्

खंडकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थवित्तया ॥ वक्ष्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ॥ नाना-
गतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ नाव्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसगन्वितः । छंदो-
विधानतल्लज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ अवधार्यं प्रयोक्ता च शास्त्रध्वजोपदेशने ॥ एवं-
शुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयत’ इति । सूत्रधार इति कविवचनमिदं । अलम-
तिविस्तरेणेति । अतिविस्तरेण विधेयं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कार-
कविमर्जा प्रयोजिका । ‘तेन गम्यमानविधानक्रियां प्रति अतिविस्तरस्य कारणत्वा-
त्करणे तृतीया । अतिविस्तरोऽत्र बहुमंगलश्लोकपठनं । अनेकानन्दीश्लोकपाठकं
पूर्वसूत्रिणं प्रति समागतप्रेक्षकरसविच्छेदकारणीभूतविलंबमसहमानस्योक्तिः । अद्या-
हमित्यादि भारती वृत्तिः । उक्तं साहित्यदर्पणे ‘भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो
नटाश्रयः’ इति ‘रंगं प्रसाध्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कचेराख्यां
गोत्राद्यपि स कीर्तयेत्’ इति । एतन्न अद्याहमित्यारभ्य यथामिलपितं संपादयामी-
त्यंतेन प्रयेन प्रायशः सूत्रधारेण प्रदर्शितं । अद्य वसन्तोत्सवे राजसमूहेन सवहुमान-
माहूय अहमुक्त इत्यन्वयः । नन्वत्र अस्मच्छब्दादाह्वानक्रियानिरूपितकर्मत्वेन द्वि-
तीयया भवितव्यं, कथमत्र प्रथमेति चेन्न, प्रधानीभूतब्रूधातूत्तरवर्तिकप्रत्ययेना-
ऽऽसदर्थस्योक्तत्वात्प्रथमेति पृष्टान्न । तदुक्तं हरिणा ‘प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रियायोः
पृथक् ॥ शक्तिर्युगाधया तत्र प्रधानमनुबुध्यत’ इति । किंचाऽऽसदर्थस्य आह्वाने
वार्थिकोऽन्वयः, वचने तु शाब्दोऽन्वयः । अत एव पक्त्वा मुज्यते इत्यादि संग-
च्छते । स्पष्टं चेदं सर्वं मनोरमायां । वसन्तोत्सव इति कालनिर्देशः । अयं च
फाल्गुनशुक्लमासीमारभ्य पंचमीपर्यंतं होडिकाह्वयाराधनासंतोपेण शिशुसंरक्ष-
णार्थं इति हेमाद्रिखंडे भविष्योत्तरपुराणे । अत्र सहकारमंजरीभक्षणं तन्मंत्राथ
धर्मशास्त्रप्रथे उक्ताः प्रकृतेऽप्रकृता इत्यतो न लिख्यंते । सवहुमानं ससरकारं । ना-
नादिशः येषां ते नानादिशः ते च ते देशाश्च तेभ्यः आगतेन ‘सुप्सुपे’ति समासः ।
अनेन परिपदः निमग्नलाकोविदत्वं ध्वनितं । श्रीहर्षदेवस्य नात्रो राज्ञः पादपद्मो-
पजीविना राजसमूहस्य विशेषणमिदं । पादो पद्मे इत्येते उपजीवति तच्छीलेन
‘सुप्पत्रातो’ इत्यादिना गितिः । उक्तः आह्वानः । किमुक्त इत्याकांक्षायामाह यथे-
त्यादि नाटयितव्येत्यंतं । अपूर्ववस्तुरचनालंकृता अपूर्वार्थगुंफनशोभिता । श्रोत्रपरंपरया
इति न तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । प्रयोगतः अभिनयवाचकप्रयोगशब्दादायादिलात्ततिः ।
बहुमानात् आदरातिशयात् । यथावरप्रयोगेण हृद्यकाव्याभिनयनिश्चयानुसारेण । ना-
टयितव्या अभिनेतव्या । नटधातोर्गिजंतात् कर्मणि लभ्यत् । यावदिति धाक्यालं-

चानुग्रहबुद्ध्या यथावलयोगेण त्वया नाटयितव्या' इति । तथावदिदानीं
नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपादयामि । अये, आवर्जितानि च
मया सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपदप्येषा गुणमाहिणी

लोके हारि च वरसराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

कारे । नेपथ्यरचनामिति नेपथ्यं वेपः 'आकल्पवेपी नेपथ्यं' इत्यमरः । स च
'रामादिव्यंजको वेपो नटे नेपथ्यमिष्यते' इत्यादि भरतीक्तः अयं च मयीभाषा-
माल्यभूषणायनेकविधः आकरग्रंथे प्रसिद्धः तत एव दृष्टव्यः ग्रंथविस्तरभयादत्र न
प्रपंच्यते । अये इति संभ्रमसूचकमव्ययं 'अये क्रोधविपादयोः संभ्रमे' इति हेमः ।
आवर्जितानि वशीकृतानि । श्रीहर्ष इति । निपुणः प्रवीणः 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञ'
इत्यमरः । एषा परिपदपीत्यन्ययः । परिपत् सभा । परिपदादिशब्दाः स्थलविशेषे
तत्रत्ययोरुपविशेषे च 'समज्या परिपद्गोष्ठी' 'चलारो वेदधर्मज्ञा पर्यत्रैवियमेव वा'
इत्युभयविधप्रयोगदर्शनात् । प्रकृते तत्स्थाः पुरुषा गृह्यन्ते । गुणमाहिणीति विशेष-
णात् । सभ्यस्वरूपमादिभरते 'सभ्यास्तु विमुषेर्देया ये दिदक्षान्विता जनाः ॥
मध्यस्थाः सावधनाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥ त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा विनयानम्रकं-
धराः ॥ अगर्वा रसभावज्ञास्त्रैर्व्रितयकोविदाः ॥ असद्वादनपेद्धारथतुष्टा मत्सर-
च्छिदाः ॥ अमंदरसनिर्घ्नदहृदया भूषणोज्वलाः ॥ सुवेशा भोगिनो नानाभाषा वीर-
विशारदाः ॥ स्वस्त्रोचितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणाः' इति । गुणमाहिणी, गुणान्
गृह्णाति तच्छीला इति ताच्छील्ये णिनिः । हारि मनोहरं अवश्यं हरतीति तथा ।
मनआकर्षकमिति यावत् । वरसराजः उदयनः 'उदयनस्तु वरसराजे' इति हेमः ।
तस्य चरितं अस्तीति शेषः । नाट्यं काव्योपनिबद्धश्रीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतु-
र्विधाभिनयेन तादात्म्यापत्तिः, तदुक्तं दशरूपके 'अवस्थानुक्तिर्नाट्यं' इति । तत्र
दृष्ट्वा निष्णाताः । इत्यमिति 'सद्दक्षीती' श्लोकोत्तर- । तेन अनुकारिणैरुक्तप्राणा क्रौड-
ल्यसिद्धिः । अन्यथा सूत्रधार एव बोध्यत, बहुवचनं तु स्तनिष्ठगुणाभिप्रायेण इति
संभाव्येत । इह, प्रकृतनाटिकाप्रयोगविधौ । एकैकं वस्तु निपुणकाव्यादि एकैकमित्यत्र
'एकं बहुमीहित्' इत्यनेन बहुमीहित्वावः । वाञ्छितफलप्राप्तेः, वाञ्छितफलं
सकलसभामनोवशीकारः तस्य प्राप्तेः लाभस्य पदं स्थानं 'पदं व्यवसितत्राणस्थान-
लक्ष्मीप्रिवस्तुषु' इत्यमरः । मद्भाग्यस्य उपचयः वृद्धिः । अत्र हेती र्चनगी । समुदितः
मिलितः । गुणानां अनुकूलांगानां गणः रागुहः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् लक्षणं तूक्तं ।
इयं च भारतीवृत्त्यंगभूता प्ररोचना । तत्स्वरूपं च प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्यु-
न्मुखीकरणं । तदुक्तं दशरूपके "उन्नखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना" इति ॥५॥

तथावद्गृहं गत्वा गृहिणीमाह्वय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य नेपथ्याः
भिगुलमवलोकय च ।) इदमसदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।)
आर्ये, इतस्त्वावत् ।

(प्रविश्य ।)

नटी—अज्जउत्त, इअस्सि । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणु-
चिट्ठीअदु त्ति । (क)

(क) आर्यपुत्र, इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्थः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

संगीतमेव संगीतकं स्वार्थे कः । तद्वक्षणं संगीतरत्नाकरे 'कृतं गीतं तथा वाचं त्रयं
संगीतमुच्यते' इति । नेपथ्याभिमुखमिति । नेपथ्यं जवनिका तदभिमुखमवलो-
क्येति कविवचनं । नटेन अवलोकनकर्मेन कृतं, तदनुवादोऽयं । एवमग्रेऽपि तत्र
तत्र कविवचो चोद्धृत्यं । 'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिः प्रसाधनं' इत्यजयः । परि-
क्रम्येति । परिक्रमणं इतस्त्वतो भ्रमणं । अस्माकमिदमसदीयं 'गृह्णाच्छ' । इत
आरभ्य सज्जीभवाव इत्येतत्पर्यन्तं आमुखं, एतद्वक्षणं साहित्यकारेण व्याख्यातं ।
'नटी विदूषको वापि पारिपार्थक्य एव वा ॥ सूत्रधारेण सहिताः संज्ञार्थं यत्र कुर्वन्ते ॥
चित्रैर्वाच्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ॥ आमुखं तच्च विज्ञेयं नाम्ना प्रस्ता-
वनेति सा' इति । आर्ये, इतस्त्वावत् । एहीति शेषः । तावदिति वाक्यालंकारे ।
आर्ये, इति भार्या प्रति संबुद्धिः । 'पत्नी चार्येति संभाष्येति' भरतवचनात् । इतः
इत्यत्र इदमशब्दात्सप्तम्यन्तात् 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' अनेन तत्तिल्ल 'इदम इश्'
इत्यनेन इशादेशश्च, अत्रेत्यर्थः । नटी । अज्जउत्त इअस्सि । आर्यपुत्र इयमस्मि
इति छाया । 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतोकेन नटीसंबुद्धिः
स्थापकं प्रति । नाटकादिषु कवीनां प्रायः शौरसेनीभाषैवाऽभिमता । तदुक्तं मातृ-
शुभाचार्यैः 'प्राकृपतीचीभुवोः सिंध्वोर्हिमवद्विध्यशैलयोः ॥ अंतरावस्थितं देशमा-
र्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वास्वेव हि जातिषु ॥ शौरसेनीं समाश्रित्य
भाषां काव्ये प्रयोजयेत्' इति । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदुति ।
आज्ञापयत्वार्थः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति छाया । अत्रेत्यं साधनिका । आर्यपुत्रपदे
'ह्रस्वः संगोगे' इति सूत्रेणाकारस्य ह्रस्वता, 'र्यशय्याभिमन्सुपु जः' इत्यनेन
रेफयुक्त्यकारस्थाने जकारः, 'सर्वत्र ङवराणा' इति पुत्रशब्दे रेफस्य लोपः 'कग-
चजतदपयवानां प्रायो लोपः' अनेन पकारलोपः, 'शेषादेशयोर्द्विलमनादी' अनेन
जकारतकारयोर्द्वित्वं । इयमस्मि इत्यत्र 'कगच' इत्यनेन पूर्वोक्तसूत्रेण 'यलोपः'
'मिमोमुमागां होऽधश्च' अनेन मिपुत्रत्वमस्याधो हकारः अस्तेर्लोपश्च । आज्ञापयत्तु पदे
'न्नशपंचाशरपंचदशेषुणः' अनेन इत्यस्य णकारता, अत्र णादेशस्य अज्जोत्तलजकारि-
रवत् शेषादेशयोरित्यनेन द्वित्वं न भवति, 'नेत्यनुषर्तमाने 'आडो इत्येति' सूत्रेण
आर्परस्य ज्ञादेशणकारस्य द्विलनिषेधात् । 'णिच' एदित्यनेन णिच एत्वे 'पो व'

सूत्रधारः—आर्ये, रत्नावलीदर्शनसमुत्सुकोऽयं राजलोकः । तद्दृ-
क्षतां नेपथ्यम् ।

नटी—(सोद्वेगम् ।) अज्जउच, णिच्चिन्तो दाणिं सि तुमम् । ता
कीस ण णच्चसि । मह मन्दभाआए उण एका जेव दुहिदा । सा वि
तुए कहिंचि देसन्तरे दिण्णा । कहं एव्हं दूरदेसद्विदेण जामातुणा सह
से पाणिग्रहणं भविस्सदि ति इमाए चिन्ताए अप्पा वि ण मे पट्टि-
भादि । किं उण णच्चिदधम् । (क)

सूत्रधारः—आर्ये, दूरस्थेनेत्यलमुद्वेगेन । पश्य ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय श्रुतिरिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ६ ॥

(क) आर्यपुत्र, निश्चिन्त इदानीमसि त्वम् । तत्किमिति न नृत्यसि । मम
मन्दभाग्यायाः पुनरेकैव दुहिता । सापि त्वया कस्मिंश्चिद्देशान्तरे दत्ता । कथ-
मेवं दूरदेशस्थितेन जामात्रा सह्यास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तया-
त्मापि न मे प्रतिभाति । किं पुनर्नर्तितव्यम् ।

इत्यनेन प्रकारस्थाने वादेशः, 'दुसुमुविष्याविष्वेकस्मिन्' इति सूत्रेण तोः स्थाने
दुर.देश. । एवमपि उहां, प्रथवित्तरमीत्याऽनावश्यकतया च न बालभाया प्रति-
पदं व्याख्यायते । सूत्रधारः । रत्नावलीति । रत्नावलीनामनाटिकानुकुनिरित्यर्थः ।
अन्यथा सामरिक्तापरनाश्याः रत्नावलीनायिकाया दर्शनमित्यपि सभाव्येत । राज-
लोकः, राजजनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । तदिति, तस्माद्देशेतिवार्थः 'यत्त-
यतस्वतो हेतो' इत्यमरः । नेपथ्यमत्र वेपः । नटी । सोद्वेगं प्रवीतीति शेषः । सोद्वे-
गमिति वचनक्रियाया विशेषणं । एवं एवंविधेषु सहर्षं सस्मितं, सविपादं, सादरं
इत्यादिषु ज्ञेयं । यद्यपि 'चोरादिसभूतं भयमुद्वेग उच्यते' इत्युद्वेगपदार्थ-प्रसिद्धः
तथाप्यत्र विमनस्कत्वं गृह्यते । वक्ष्यमाणमद्व्युक्तिस्वारस्यात् । (आर्यपुत्र, निश्चित
इदानीमसि त्वं । तत्किमिति न नृत्यसि । मम मंदभाग्यायाः पुनरेकैव दुहिता ।
सापि त्वया कस्मिंश्चिद्देशान्तरे दत्ता । कथमेवं दूरदेशस्थितेन जामात्रा सह्यास्याः
पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्मापि न मे प्रतिभाति । किं पुनर्नर्तितव्यम् ।
इति छाया) । मंदभाग्याया इति । मंदं अल्पं भाग्यं यस्या. सा । दु.खावेशेनोच्चि-
रियं । दत्ता दत्तितया 'कथमेवं' इत्याद्यप्रेतनप्रंभस्वारस्यात् । प्रतिपादितैत्वर्थकरणे तु
उत्तरमंधविरोधः स्पष्ट एव । आत्मापि शरीरमपि । 'आत्मा यतो धृतिर्दुःखिः स्वभावो
ब्रह्म नर्मै च' इत्यमरः । सूत्रधारः । अलमुद्वेगेनेति नृवीया अलमतिप्रसंगेनेतिवत् ।
गम्यमानक्रियानिमित्ता । द्वीपादिति । अत्र स्थापकनटो मर्त्यरूपो भूत्वा बीजं सूच-
यति । तदुक्तं दृशरूपके—'दिव्यमूर्त्तं स तद्रूपो सिध्रमग्यतरत्नयोः । सूत्रयेद्वस्तु

(नेपथ्ये ।)

साधु । भरतपुत्र, साधु । एवमेतत् । कः सदेहः । ('द्वीपात्-'(११६)
इत्यादि पठति ।)

सूत्रधारः—(शाक्यं । सहर्षम् ।) आर्ये, नन्वयं मम यवीयान्प्राता
गृहीतयौगधरायणभूमिक प्राप्त एव । तदेहि । आवामपि नेपथ्यग्रह-
णाय सज्जीमवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

बीज वा मुख पात्रमथापि वा' इति । अ-यस्मात् द्वीपात् द्विगता आपो अस्मिन्निति द्वी-
'व्यतरूपसर्गभ्योपे'ति ईदादेश । इतरस्मादतरीपात् । जलनिधे जलानि निधीयते
अस्मिन्निति जलनिधि 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्यय । तस्य सगुद्रस्य मध्यात् ।
दिश अतादपि, अभिमुखीभूत समुखीभूत, अनुकूल इति यावत् । श्विप्रत्यय ।
कुगतिरिति समास । विधि, दैव । अभिमत, इष्ट वस्तु । झटिति आनीय पठयति
मेलयति । आर्यां वृत्तमिदं । तदुक्तं 'यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रालया तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पचदश सार्ये'ति ॥ ६ ॥ नेपथ्ये । साधु मनोहारि
भवतोक्तमिति शेष । भरतपुत्रेति सूत्रधारबहुमानसूचिका सञ्चुद्धि । अत्र द्वीपा-
दन्यस्मादित्यादिना यौगधरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैव
स्त्रव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवान् अत वक्ष्यमाणलक्षणस्य मुखसधेदपक्षेपाह्वयमग
मिदं । एतल्लक्षणं तु 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृत' इति भरते । सूत्र-
धार । सहर्षं । अभिमतनाटिकाप्रयोगदर्शनानुकूलयौगधरायणभूमिकावलोकन हर्ष
कारण । हर्षलक्षण 'चेत प्रसन्नता हर्षं स्यात्प्रेयोदर्शनादिभि' इति । यवीयान् कनिष्ठ
'यवीयोवरजानुजा' इत्यमर । गृहीता यौगधरायणस्य वत्सराजप्रधानस्य भूमिका वेपो
येन 'भूमिका रचनाया स्याद्वेशातरपरिग्रहे' इति मेदिनी । इति निष्क्रान्तौ इति ।
तदुक्तं 'एवामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् ॥ प्रस्तावनाते निर्गच्छेत्ततो वस्तु
प्रपचयेत्' इति । इति प्रस्तावना । तदुक्तं सुधाकरे 'विधेर्यथैव सकलो मुखता
प्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता' इति । दशरूपके च 'सूत्र-
धारो नटीं ब्रूते मार्थं बाध निद्वेषक ॥ स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चिन्तित्वा यत्तदागुह्य ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यु फयोद्घात प्रवृत्तक ॥ प्रयोगातिशयथाय वीथ्यगानि त्रयो
दश' इति । प्रकृते कयोद्घातरूपप्रस्तावना । तदुक्तं 'स्वेतिवृत्तसग वाच्यमर्थं वा
यत्र सूत्रिण ॥ गृहीत्वा प्रविशेत्पानं कयोद्घातो द्विधैव स' इति । प्रकृते यौगधरा
यण-एवमेतत् क सदेह द्वीपादन्यस्मादपि इत्यादि ततो वस्तु प्रपचयेदित्युक्तमत्र
सूत्रधारनिर्गमनादनन्तरं इत आरभ्य आनाटिकासमाप्ति वस्तुप्रपचन । वस्तुप्रपचने
विशेषो दशरूपके 'आयन्तमेव निखिल पञ्चधा तद्विमज्य च ॥ खड्ग सधिसंज्ञाय

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो यौगंधरायणः ।)

यौगंधरायणः—एवमेतत् । कः संदेहः । (‘द्वीपात्-’(११६) इति । पठित्वा ।) अन्यथा क सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः तुद्रे प्रवहणभङ्गनिम्नगायाः फलकासादनम् । क च कौशाम्बीयेन

गामपि च खंडयेत् ॥ चतुःपट्टिलु तानि स्युरंगानि’ इति । तत्र विभागप्रकारः । वस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ॥ आरंभमज्ञप्राप्त्याशानियतासि-
गगमाः ॥ बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ॥ अर्धप्रकृतयः पंच
।।वस्थासमन्विताः ॥ यथासंख्येन जायंते मुखाद्याः पंच संध्यः ॥ मुखं प्रति-
तं गर्भः सावमर्शोऽथ संहतिः’ इति । संपिसामान्यलक्षणं दर्पणे ‘अंतरैकार्ध-
बंधः संधिरेकान्वये सति’ इति । अस्यां नाटिकायां प्रथमांके मुखसंधिः बीजा-
मुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुल्लसंधिः । तदुक्तं दर्पणे ‘यत्र
जसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ प्रारंभेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं’ इति ।
स्य च बीजारंभार्थयुक्तानि द्वादशांगानि भवंति । उक्तं च भरतेन ‘उपक्षेपः
रेकरः परिन्यासो विलोभनं ॥ युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥
द्वेदः करणं भेदो द्वादशांगानि वै मुखे’ इति । एतानि च द्वादशमुखांगानि बीजारं-
घोतकानि साक्षात्पारंपर्येण वा विधेयानि । एषां मध्ये उपक्षेपपरिकरपरिन्यास-
न्युद्भेदसमाधानानामवश्यंभाविता । अत्र नाटिकायां तु अन्यान्यपि कानि-
त्संभवन्ति । लक्षणसमन्वयः तत्तदवसरे यथायथं प्रदर्शयिष्यते । इदमहं
पादयानीत्यवसायमात्रमारंभः । यदाह भरतः ‘अतिसुक्यमात्रं बंधस्य यो
जस्य निबध्यते ॥ महतः फलयोगस्य सोऽत्र प्रारंभ इष्यते’ इति । यथा अस्यां
।।रंभेऽस्मिन्स्वामिनो बुद्धिहेतो देवे चेत्यं दत्तहस्तावलंभे’ इत्यादिना सन्निवायत-
द्विर्वत्सराजस्य कार्यारंभो यौगंधरायणमुखेन दर्शितः । स्तोकोद्दिष्टः कार्यसापकः
रस्तादनेकप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीजं । अस्यापि लक्षणं तेनैवोक्तं ‘सल्पमात्रं
सुख्यष्टं बहुधा यद्विसर्पति ॥ फलावसानं यच्चैव बीजं तदिह कीर्तितं’ इति । यथात्र
त्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगंधरायणव्यापारो विष्कंभके न्यस्तः
यौगंधरायणः—एवमेतत् कः संदेहः (द्वीपादन्यसादिति पुनः पठित्वा)’ इत्या-
दना ‘प्रारंभेऽस्मिन्स्वामिनो बुद्धिहेतो’ इत्यंतेन । यथानिर्दिष्टो यौगंधरायणः ।
।।थानिर्दिष्ट इति द्वीपादन्यसादित्यादि पठित्वात्पर्यः । तदेवाह, एवमेतदिति ।
।।तत् द्वीपादन्यसादिति भरतोक्तं एवं यथार्थमित्यर्थः । तदेव द्रढयति कः संदेह
।।त्यादिना । द्वीपादन्यसादित्यादि भरतोक्तं यत् (अनुकूलो विधिः दूरमपि अभिमतं
।।स्तु शटिति पटयति इति) तस्माभिमतवृत्ते योजयति । अन्यथेस्यादि । अन्यथा,
देवानुकूलत्वेऽवश्यमिष्टं सिध्यतीत्यनंगीकारे । सिद्धस्य, अणिमादिसिद्धिविशिष्टस्य
।।रूपस्य आदेशः कथनं । दिशिहचरणे इति ‘तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति सूत्रे
महामाण्ये उक्तत्वात् उच्चारणेऽत्र दिशधातुः तेन सिद्धपुरुषवचनेन यः प्रलयः

वणिजा सिंहलेभ्यः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनम् । . . .
चिदायाः मत्स्यभिज्ञानादिहानयनं च । (सहर्षम् ।) सर्वथा २८ ।

विश्वासः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । तेन प्रार्थितायाः या
तायाः चतुर्थांके 'वसुभूतिः—(साधं) देव न शक्यं निवेदयितुमित्यारभ्य परिहरता
दत्ता' इत्यंतेन स्पष्टमिदं । सिंहलो द्वीपविशेषः स च लंकानिकटवृत्तिः । तद्
भागवते पंचमस्कंधे एकोनविंशत्याये । 'जंबूद्वीपस्य च राजसुपद्वीपानशौ द्वे
उपदिशंति' इत्युपक्रम्य 'तद्यथा स्वर्णप्रस्यध्वंशुक्ल आवर्ततो रमणको मुदाहर
पांचजन्यः सिंहलो लंकेति । अत्र सिंहलस्य लंकात्वे अष्टद्वीपोपक्रमस्यासंगतिः । एते
सिंहलं लंकां चवंतो भ्रांता इति वेदितव्यम् । तस्य ईश्वरः अधिपतिः 'श्वे
भास' इत्यादिना ईशेर्वरच् 'इभ्य धान्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः' इत्यमरः । तस्य विक्र
बाहुनाजः दुहितुः सुतायाः 'समदुर्द्धहिता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'नमृनेष्टृ' इत्यादि
निपातितः । रत्नावल्याः (सागरिकायाः) समुद्रे सागरे समीचीना उद्रा जलचरा यस्मि
स समुद्रः समुद्रया मर्यादया सहित इति वा 'समुद्रोद्धिः' इत्यमरः । प्रवहणं प्रकृष्टं उग्रं
अनेन इति प्रवहणं करणे ल्युट् 'कृत्य च' इति णत्वं । 'होडस्तरांधुर्वहनं' इति त्रिकाण्ड
शेषः । 'पोतः शिशी प्रवहणे' इत्यनेकार्थसंप्रहकोशात् पोतप्रवहणयोः पर्यायताऽवगमा
प्रवहणं नौका तस्य भंगः नाशः तेन निम्नं गभीरं यथा स्यात्तथा गच्छतीति तस्याः 'अन्ये
ष्वपि दृश्यते' अत्रत्यदृशिप्रवहणात् डप्रत्ययः । नौकाभंगेन उदके निमज्जन्त्या इत्यर्थः
निममायाः इति पाठस्तु साधीयान् फलकासादनं, फलकस्य काष्ठविशेषस्य (फली
आसादनं, प्रापणं । आहपूर्वकात् प्राप्त्यर्थकात् पद् धातोर्णिजंतात् 'ल्युट् च' इति
ल्युट् । 'भावितमासादितं च' इत्यत्रामरे प्राप्त्यर्थकत्वमस्य स्पष्टं । कौशांबीयेन
कुशांबेन निर्भृता कौशांबी नगरी वत्सेश्वरराजधानी 'तेन निर्भृता' इति अण् अण्णंतात्
टीप् । तत्र भवेन 'बृद्धाच्छ' । वणिजा वैद्येन सिंहलेभ्यः द्वीपस्यैकत्वेऽपि तदंतरवर्ति
देशप्रामाभिप्रायकं बहुवचनं । अपादाने पंचमी । प्रत्यागच्छता प्रतिनिवर्तमानेन ।
तदवस्थायाः, कर्ममालाप्रेरितेतस्मात्फलकापिष्ठितिसंशयितजीवितावस्थायाः ।
संभावनं सत्कारः आश्वासनादिना स्वीकरणं । रत्नमालाचिदायाः रत्नमाला
हीरकस्य च्चिह्नं लक्ष्म ज्ञापकं यस्याः सा । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं' इति कोशः ।
वक्ष्यते चेदं चतुर्थांके—'वसुभूतिः—(विदूयकस्य कंठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपदार्थं)
वाभ्रव्य । जानै सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानसमये दत्ता' इति ।
प्रत्यभिज्ञानात्, अमूल्यरत्नमालाचिह्नेन राजपुत्रीत्वविषयकज्ञानविशेषात् । इह
कौशांब्यां आनयनं प्रापणं । अत्र द्वी कशब्दो समुद्रपतितायाः सागरिकाया
फलकासादनं, वणिजा तदवस्थायाः संभावनापूर्वकमिहानयनं चेल्यनयोरत्यंताऽ-
संगतिल्लवोपकी । यथा कैयटे—'भाष्याद्धिः काऽऽतिगंभीरः काऽहं मंदमतिस्त्वत्-
इति । अत एव अननुरूपयोर्घटनवर्णनात् विपमालंकारः । तस्माद्दिवानुकृत्येनेवैवं
सिद्धमित्यभिप्रायः । सर्वथा, सर्वप्रकारेण स्वामिनं, वत्सेश्वरं 'स्वामिभैश्वर्ये' इति
निपातः । अभ्युदयः कल्याणानि स्पृशंति प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अत्र अन्यथा 'रु

स्वामिनमभ्युदयाः । (विचिन्व ।) मयापि चैनां देवीहस्ते सगौरवं निक्षि-
ता युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रुतं च मया बाभ्रव्योऽपि कञ्चुकी सिंहलेश्वरा-
त्पत्न्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोसलोच्छ्रितये
तवता रुमण्वता मिलित इति । तदेवं निष्पन्नप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं
। मे धृतिमावहतीति कण्ठोऽयं खलु भृत्यभावः । कुतः ।

उद्देश्यारभ्य सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदयाः' इत्यंतेन उत्पत्त्यस्य बहुलीकृत-
त्वात् परिकराख्यमंगमिदं मुखसंभेः । तद्वक्ष्यं 'यदुत्पत्त्यार्थं बाहुल्यं हेयः परिकर-
तु स' इति । एनां सागरिकां, देवीहस्ते । अत्र देवी यासवदत्ता, तदुक्तं 'देवीति
। हिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु' इति, सगौरवं गौरवेण सत्कारेण सहितं
नेक्षेपणक्रियाया विशेषणमिदं, निक्षिपता अर्पयता, युक्तं योग्यं, अनुष्ठितं
आचरितं । योग्यत्वं च प्रकृतकार्यानुकूलत्वेन । बाभ्रव्यः एतन्नामञ्चो वत्सेश्वरस्य
कञ्चुकी सच रत्नावलीप्रार्थनार्थं यौगंधरायणेन सिंहलेश्वरसकाशं प्रेषितः, कञ्चुकि-
लक्षणमुक्तं भरतेन 'ये विद्यासत्त्वसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः ॥ ज्ञानविज्ञानकुशलाः
कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः' इति । अन्यत्र च 'अंतःपुरचरो राज्ञो वृद्धो विप्रो
पुणान्वितः ॥ उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चुकील्लमिधीयते' इति । सिंहलेश्वरस्य
विक्रमवाहोः अमात्येन अमा राह भवः तेन 'अव्ययार्यपू' 'अर्गातिकसहार्थनोः'
इति मेदिनी । मंत्रिणेत्यर्थः । वसुभूतिना एतन्नामकेन राह । 'पहयुक्तेऽप्रधाने' इति
सहार्थं तृतीया । कथं कथमपि । किमज्ञानात् 'किमध' इति सूत्रेण प्रकारे वसुप्रलयः
स च तृतीयांतात् शब्दशक्तिस्वभावात् 'नित्यधी-सयोः' इति वीप्सायां द्वित्वं,
एवं च केन केन प्रकारेण समुद्रादुत्तीर्येति वाक्यार्थः । यथाशक्ति उपलब्धसर्व-
प्रकारैरिति फलितोऽर्थः । महाप्रायसेनेति यावत् । विन्ध्यदुर्गावस्थितकोसलेश्वरस्य
कोसलदेशाधिपतेः उच्छ्रितः नाशः तस्यै, तन्नाशे तद्राज्यलाभ आर्थिकः । एतच्च-
तुर्थाके 'विजयवर्मा—देव, श्रूयतामित्यारभ्य विजयवर्मा—देव । ततो रुमण्वानपि
कोसलेषु मद्गतं जयायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा प्रहारमणितहास्तिकप्रायमक्षेप-
सैन्यमनुवर्तमानः शनैः शनैरागच्छत्येव' इत्येतदंतेन स्पष्टं । गतवता यातवता,
रुमण्वता एतन्नामकवत्सेश्वरसेनाधिपतिना मिलितः संगतः । अत्र 'मयापि चैनां'
इत्यारभ्य 'मिलित' इत्यंतेन अंतःपुरस्वरागारिकाया उदयनस्य मुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद्वाप्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेन
संप्रधारणात् युक्तवाक्यमंगमिदं । उक्तं च 'संप्रधारणमर्धानां युक्तिरित्यमिधीयते'
इति । एवं, पूर्वोक्तप्रकारेण, निष्पन्नप्रायं निष्पन्नः सिद्धः प्रायः बाहुल्यं यस्य वहंश-
सिद्धमिति यावत् । 'प्रायो मरणानशने मृत्वी बाहुल्यतुल्ययोः' इति मेदिनी । 'विद्ये
निर्हृतनिष्पन्नौ' इत्यमरः । प्रभोः वरसराजस्य कार्यं सागरिकात्मरूपं, धृतिं धैर्यं
संतोषं वा आवहति प्रापयति खेच्छाचारित्यारिति भावः । अत एवोत्तरश्लोकस्वारस्यं
भवति । 'कष्टः कृच्छ्रः 'स्वारकष्टं कृच्छ्रम्' इत्यमरः । दुःखद इत्यर्थः । मृत्युभावः -

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवासि भर्तुः ॥ ७ ॥

भृत्यस्य सेवकस्य 'भृत्योऽसंज्ञायां' इति क्यप्, भावः आत्मा स्वरूपं 'भावः सत्ता' स्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति कोशः, सेवकत्वमिति यावत्, तत्र हेतुमाक्षिपति । कुत इति किमूशब्दात्तसिल् 'कु तिहोः' इति क्कादेशः । कस्मात्कारणादित्यर्थः । हेत्वमिप्रायं वर्णयति—प्रारंभेऽस्मिन्नित्यादि । स्वामिनः प्रभोः वत्सराजस्य वृद्धिहेतौ वृद्धेरभ्युदयस्य हेतौ कारणे प्रारंभे उद्घाते 'हेतुर्ना कारणं बीजं' 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः' इत्युभयत्राप्यमरः । तत्त्वं चास्य चतुर्थांके यौगंधरायणवाक्ये योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीत्यनेन स्पष्टं । हेताविति विषयसप्तमी । वृद्धिहेतुविषयप्रारंभे इत्यर्थः । अथवा प्रारंभ इत्यत्र 'अकर्तारि च कारके' इति कर्मणि घञ्, तत्र संज्ञायामिति प्रायिकमित्युक्तं । अत एव को भवता लाभो लब्ध इति संगच्छते, एवं च वृद्धिहेतौ प्रारभ्यमाण इति फलितोऽर्थः । दैवेन विधिना, इत्थं अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इदम इशादेशः । रत्नावल्याः फलकासादनमित्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण वसुभूतिसहितकंचुकिना रुमण्वतः समागमेन च इत्येवं प्रदर्शितप्रकारेण, दत्तहस्तावलंबे दत्तः हस्तस्य अवलंबः आश्रयो येन तस्मिन् सहायीभूते इत्यर्थः, 'अथावलंबित' इत्यमरे कप्रत्ययः अत्र षञ् इति विशेषः । धालर्थत्त्वेक एव । सिद्धेः उक्तकार्यनिष्पत्तेः भ्रान्तिः ध्रमः 'भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः' इत्यमरः । संशय इति फलितं । नास्तीति सत्यं । तथापि सिद्धिसंशयाभावेऽपि, स्वस्य इच्छा वाञ्छा, स्वाम्यननुज्ञया एतत्कार्यकरणेच्छेत्यर्थः । तथा चरति तच्छीलः 'सुप्यजाती' इति णिनिः । अथवा स्वेच्छया य आचारः उक्तकार्यप्रयत्नकरणं सोऽस्यास्तीति स्वेच्छाचारी 'अत इनिठनी' इति इनिः । भर्तुः स्वामिनः भीत एव असि भर्तुरिति 'भीजार्थाना' मिल्यपादानत्वं । भर्तृहितचित्तनपरोऽप्यहं तदनुज्ञां विना चिकीर्षितमिदं कार्यं तस्यानुमतं स्याद्वा न वेति शंका मर्दतःकरणं व्याकुलयतीति भावः । अत्र प्राक्सिद्धप्रारंभस्य दैवानुकूल्यवर्णनात् अनुगुणालंकारः । तदुक्तं 'प्राक्सिद्धत्तगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः' इति । शालिनीवृत्तम्, 'मात्तौगौचेच्छालिनी वेदलोकेः' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥ अत्र 'कः संदेह' इत्यादिना प्रारंभेऽस्मिन्नित्यंतेन बीजोपव्यासः । एतस्य बीजत्वं तु बीजतुल्यत्वात् । तथाहि बीजादृक्षः वृक्षे पुष्पं पुष्पात्फलं, एतच्च बीजस्यानेकान्तरात्पत्त्वं पृथिव्युदकादिसंबन्धेन, न तु केवलेन बीजेनैव फलपर्यता अनेकाऽवस्थाः संभवन्ति इति लोके प्रसिद्धं, तद्वदत्रापि बीजस्य आरंभादियोगेनैवाऽवस्थाः संभवन्ति । स एव योगोऽत्र रंधिपदेन उच्यते । ते च संबं तत्र-आरंभबीजसंबंधो मुखसंधिः, यज्ञविदुसंबंधः प्रतिमुत्पाटयः संधिः, प्राण्याशापताकयोर्गर्भसंधिः, नियतासिप्रकर्योः संबंधो विमर्शसंधिः, फलागमकार्ययोर्निर्वहणसंधिरिति । एतत्प्रमाणानि पूर्वमेवोक्तानि । इदानीमुक्तबीजस्य 'प्रारंभेऽस्मिन्स्वामिनो' इत्यादिना उक्तस्य यौगंधरायणमुखेन प्रदर्शितस्य सचिवायत्तदिदेवत्सराजकार्यारंभस्य संबन्धात् मुख-

(नेपथ्ये कलकलः ।)

यौगंधरायणः—(आकर्ष्ये ।) अये, मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानु-
गतसंगीतमधुरः पुरः पौराणां समुचरति चर्चरीध्वनिः । तथा तर्कयामि
यदेनं मदनमहमहीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं
प्रस्थितो देव इति । य एष

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य

चित्ते वसन्प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।

संधिरयम् । अत्र प्रारंभेऽस्मिन्निति श्लोकेन यौगंधरायणेन स्वव्यापारदेवयोर्निष्पत्तेरु-
क्तत्वात् परिन्यासाख्यमंगं । तदुक्तं 'तन्निष्पत्तिः परिन्यासः' इति । नेपथ्ये इति ।
जवनिकामध्ये कलकलः कोलाहलः भवतीति शेषः । यौगंधरायणः । आकर्ष्ये
आकर्षणामिनयं कृत्वा स च पार्श्वानतेन शिरसा स्वल्पेन नेत्रेण । अये इति संध्रमेऽ-
व्ययं । संध्रमंगं यथा स्यात्तथैत्यर्थः । 'अये श्लोपविपादे च संध्रमे स्मरणेपि चे'ति
मेदिनी । संध्रमममिप्रमं वाक्यं पठतीति तात्पर्यं । मधुरं अभिहन्यमानेत्यादि । अत्र
मधुरं इति पदं हित्वा अभिहन्येत्यादिपाठः साधीयान् इति भाति । यथास्थितपाठस्तु
व्याख्यायते । मधुरमिति मित्रं पदं । मधुरं खादु यथा स्यात्तथा अभिहन्यमानाः
ताड्यमाना ये मृदुमृदङ्गाः कोमलमुरजाः 'मृदु चातीक्ष्णकोमलौ । मृदङ्गा मुरजा' इति
उभयत्राप्यमरः । अत्र मृदङ्गानां मृदुरत्वं काष्ठावयवद्वारा, तैरनुगतं अनुयातं
यत्संगीतकं गानं 'गीतं गानमुमे समे' इति कोशः । तेन मधुरः खादुः 'खादुप्रियौ
नु मधुरौ' इति कोशः । पौराणां पुरे भवाः पौराः नागरिकाः तेषां चर्चरीध्वनिः
चर्चरी वाद्यविशेष इति केचित्, गीतमेव इत्यन्ये, अनेकराट्टानां मिथ्रीभवनमित्य-
परे, हर्षक्रीडा इतीतरे, करशब्द इति परे । संभवति चेदं गेयमध्ये (ताल) इति
श्लोके । नेये हि मृदङ्गवादनतालपदवाच्यकरापातशब्दानुकूल्यं श्लोके प्रसिद्धं ।
तस्या ध्वनिः अनुरणनपक्षध्वन्यः अव्यक्तशब्दः, पुरः अग्रे समुचरति उत्पद्यत
इत्यर्थः । अत एवाकर्मकरत्वेन 'उदधरः सकर्मकात्' इत्यस्य नायं विषयः । तथेति
पूर्वोक्तप्रकारेण तर्कयामि अनुमिनोमि । तमेव तर्कमाह—यदेनमित्यादिना । एनं
इदानीं संनिहृष्टकाले प्रवर्तमानं । अत्र एनादेशध्वन्यः अन्वादेशाभावात् । एतमिति
पाठस्तु यत्र कुत्रोपलब्धस्यैस्समीचीनः । मदनस्य कामदेवस्य महः उत्सवः 'मह-
रत्नसप्तजसोः' इति कोशः । तेन महीयांसं महत्तरं महच्छब्दाधीयसुन् देरिति
टिलोपः पुरजनप्रमोदं नागरिकजनहर्षं अवलोकयितुं द्रष्टुं, प्रासादाभिमुखं प्रासादस्य
राजमंदिरस्य संमुखं प्रस्थितः कृतप्रस्थानारंभः । आदिकर्मणि क्तः देवः भर्ता । उक्तं च
'देवेति नृपतिर्वाच्यो मृत्यैः प्रकृतिभित्तया' इति । अस्मिन् गये अनुप्रासालंकारः ।
तदुक्तं 'वर्णसाम्यमनुप्रासः' इति । य एष इति पदद्वयं श्लोकस्थवत्सेधर इत्यस्य विशेष-
पणीभूतं, विश्रान्तिविग्रहेत्यादिविशेषणानि वत्सेधरस्य कुसुमचापस्य च हेयानि ।
विभ्रान्ताः उपरताः विग्रहस्य युद्धस्य कथा गोष्ठ्यः यस्य एतादृशो वत्सेधरः

पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय

वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

(उर्ध्वमवलोक्य ।) अये, कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । तद्यावद्गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः ।

शत्रोरभावात् । पक्षे विभ्रान्ता विप्रहस्य शरीरस्य कया यस्य अनंगत्वात् । कुसुम-
चापः । 'अथ विप्रहः । संग्रामे प्रविभागे च देहविस्तारयोरपि' इति त्रिकांडशेषः ।
रतिः प्रजाविषयप्रेमा सास्यास्तीति तथा । कामपक्षे रतिः तत्प्रिया तद्गान् 'तद-
स्यास्त्वस्मिन्निति मनुष्यं' मादुपपत्ताभावाद्गत्ताभावः । जनस्य प्रजायाः चित्ते भंतः-
करणे वसन्, उत्तमरक्षकत्वात्सत्यादिगुणयोगादिति भावः । कामस्तु जनस्य
लोकस्य चित्ते वसन्नेव मनसिजलादिति भावः । वसन्निवन्न लडित्यनुवर्तमाने
पुनर्लङ्घनप्रहणमामर्थात् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शत्रादेशः । प्रियः वसंतकः नर्मो-
भात्यो विदुषको यस्य एतादृशो वत्सराजः । कामपक्षे वसंतः । वसंत ऋतुरित्यर्थः ।
'वसंते पुष्पसमयः' इति कोशः । प्रियः वसंतो यस्य 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ।
पर्युत्सुकजनोत्कंठावृद्धिकरणेन वसंतप्रियत्वं मदनस्य, विभाषत्वाच्च शृंगारा-
नुकूल्यद्वारा वसंतप्रियत्वं कामस्य । निजः आत्मीयः 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इति
कोशः । यो महोत्सवः महार्थासावुत्सवश्च महोत्सवः । सन्महदित्यादिना समासः
आन्महदित्यादिनाऽऽत्वं । तस्य दर्शनाय पर्युत्सुकः उत्कंठितः 'क्रियार्थोपपदस्ये'-
त्यादिना ननुर्था । दर्शनं विधानुमित्यर्थः । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इति कोशः ।
साक्षात् कुसुमचाप इव कुसुमं चापो यस्य 'धनुश्चापा'विल्यमरः 'पुष्पधन्वा रतिपति'
रिति च । मदन इव साक्षात् प्रत्यक्षं निजमहोत्सवदर्शनाय, निजः आत्मीयः
आत्मप्रवर्तित इति यावत् यो महोत्सवः तदवलोकनाय पर्युत्सुकः वत्सेश्वरः
अभ्युपैति प्राप्नोति । अत्र वसन् वसन् इति व्यञ्जनसंधस्य साम्याच्छ्लोकानुप्रासोऽलं-
कारः । विवित्तात्स इति व्यञ्जनसाम्यादनुप्रासश्च । तदुक्तं 'छेकी व्यञ्जनसंधस्य
सङ्करसाम्यमनेकधा ॥ अनुप्रासः शब्दसाम्यं वेपथ्येऽपि स्वरस्य यत्' इति । श्लेषा-
लंकारः उप्रेक्षालंकारश्चेत्यर्थालंकारद्वयं । लक्षणं तु 'नानार्थसंभ्रयः श्लेषो वर्णवर्ण्यो-
भयाभयः' इति । प्रकृते अखंडपदश्लेषः । 'संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुकलात्मना'
इति प्रकृते वस्तुत्प्रेक्षा । श्लेषस्य उप्रेक्षानिरूपितांगत्वादंगभिभावः संकरः ।
वसंततिलकावृत्तात् 'क्षेयं वसंततिलकं तमजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं
अवलोकनक्रियाया विशेषणसिद्धं । अवलोक्य कष्युक्तिरियं । अये कथं इति च
संग्रमद्योतकमव्ययद्वयं, द्योतकानां समुच्चय इति न्यायात् । 'अये कोपविपा-
दयोः । कथं प्रप्रे प्रकारार्थे संग्रमे संभवेऽपि च' इत्यनेकार्थः । यावत्किंचि-
द्वर्णयामि तावदागत एवेति संग्रमः । अधिरूढ इत्यत्र अधिपूर्वकाद्गृहेः 'गल्पार्थो-

(ततः प्रविशत्यासनस्थो गृहीतवर्चन्तोऽस्यवेधो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(सहपंसयलोक्य ।) सखे वसन्तक ।

विदूषकः—आणवेदु भवम् । (क)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

(क) आज्ञापयतु भवान् ।

कर्मके'त्यादिना कर्तरि क्तः । प्रासादमित्यत्र 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया । तत् तस्मात्कारणात्, यावदित्यत्रधारणे 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति कौशः । कार्यशेषं, रजावलीप्रातिहेतुभूतं यत्कार्यं तस्य योऽवधिष्टभागस्त्वं चितयामि विचारयामि इत्येव मे निश्चितमित्यर्थः । शेष इत्यत्र भावे घञ् । चितनं कोलाहले न संभवति अतो गृह्यमनमिति भावः । निष्कति इति । निस्पूर्वकारकमे- 'गैल्यर्थीकर्मके'त्यनेन कर्तरि क्तः 'अनुनासिकस्ये'त्यनेनोपधारीर्षः । निष्कमं अत्र जव- निकांतर्गमनं । विष्कंभक इति । विष्कंभकलक्षणमुक्तं श्रीशृण्णकविना । 'वृत्तवर्ति- प्यगाणानां कथांशानां निदर्शकः ॥ संक्षेपार्थस्तु विष्कंभो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ शुद्धः संकीर्णकथेति विष्कंभो द्विविधो मतः ॥ एकद्विमध्यपात्रोक्तः शुद्धः स्यात्संस्कृतात्मकः' इति । प्रकृते यौगंधरायणरूपमध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वात् शुद्धः । ततः प्रविशति इत्यादि कविवचनं । आसने विष्टीति आसनस्थः 'सुपि स्थः' इत्यनेन कः । गृहीतः वसंतोत्सवस्य वेपः लब्धाभरणरक्तवसनादिरूपः येन तथाभूतः । एतद्विशेषणं विदूषकस्यापि । विदूषकलक्षणं 'नर्ममेदप्रयोगज्ञो हासकृत्पायकस्य च ॥ नर्मवारी च वै नर्मसचिवश्च विदूषकः' । दर्पणेऽपि 'कुसुमवसंतामिधः कर्मवपुर्वैपभापायैः ॥ हास्यकरः कलहरतिः विदूषकः स्यात्सकर्मज्ञः' इति । 'विकृतांनवचोवेपैर्हास्यकारी विदूषकः' इति सुधाकरे । राजा । सहपंसित्यादि कन्युक्तिः । सहकारणं तु अग्निम- श्लोकार्थेन स्पष्टीमविष्यति । अवलोक्येत्यस्य वसंतोत्सवमित्यार्थिकं कर्म । सखे वसंत- केति 'वयस्येत्सवसा नात्रा चाच्यो राजा विदूषकः' इत्युक्त्वाद्विदूषकं प्रति नात्रा संबुद्धिः । विदूषकः । 'विदूषकविटाहीनां पाठ्यं तु प्राकृतं मधे'दिति वचनात् अस्य प्राकृतं भाषणं । आज्ञापयतु भवान् इति लाया । राजा । राज्यमिति । निर्जिताः निःशे- पेण जिताः अग्निभूताः शत्रवो रिपवो यस्मिन् । निःसपन्नमित्यर्थः । एवंभूतं राज्यं अस्ती- ति शेषः । समस्तः निखिलः भरः राज्यसंबन्धिसकलव्यवस्थाया भर इत्यर्थः । योग्य- सचिवे । योग्यः प्रवीणः स चासी सचिवः मंत्री 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायवाक्येषु वाच्यवत्' इति मेदिनी । न्यस्तः स्थापितः । प्रजाः जनाः 'प्रजाः स्यात्संतती जने' इति कौशः । सम्यक् प्रशस्तं तच्च तत्पालनं रक्षणं 'सम्यग्दृढप्रशंसयोः' इति मेदिनी । तेन लालिताः विलासिताः 'लड विलासे' डलयोल्लेखयोश्चिकलसरणादलतीति स्वाम्या-

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्नां पृथिं

कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ९ ॥

विदूषकः—(सहर्षम् ।) भो वयस्स, एवं णेदं । अहं उण जाणामि

ण भवदो ण कामदेवस्स मम ज्जेव्व एकस्स वड्डणस्स अञ्जं मज्जणमहू-
स्सवो जेण पिअवअस्सेण एव्वं मानीअदि । (विलोक्य ।) तां किं उण

द्वयः । अतः ललधातोर्गिजंतात्कर्मेणि कप्रत्ययः । पुनः किंभूताः प्रजाः ।
प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रकर्षेण शमिताः नाशिताः अशेषाः समयाः । शमित इत्यत्र गिजं-
तात्कृतः 'मितां हस्वः' इति हस्वः । 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इति कोशः । उपसर्गाः
उपलब्धा यासां ताः । 'उपसर्गः पुमान्‌रोगमैदोपल्लवयोरपि' इति मेदिनी । एतादृशाः
संतीति शेषः । प्रद्योतस्य मगधेश्वरस्य सुता वासवदत्ता अर्थात् मम पत्नीति
योग्यतया गम्यते । वसंतस्य समयः कालः 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः'
इति कोशः । त्वं च राज्ञो विदूषकं प्रति उक्तेः ममेत्यस्य प्रतिवाक्यं सर्वभाष-
्यदीवस्त्वमित्यर्थः । फलितः । अर्थात् मन्त्रितकारी त्वं सुहृदित्यर्थः । इति, पूर्वोक्त-
पद्वेतुमित्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इति कोशः । कामः मदनः
नाम्ना मदनमहोत्सव इति नाममात्रेणैव पृथिं तुष्टिं 'पृथिनैष्टौ स्त्रियां तुष्टी' इति
मेदिनी । कामं पर्याप्तं 'कामं प्रकामं पर्याप्तं' इति कोशः । उपैतु प्राप्नोतु ।
उपपूर्वकादिणः प्राप्तकाले लोद । मदनस्य पूर्वोक्तोत्सवेन संतोषस्य प्राप्तकाल
इत्यर्थः । अयं महानुत्सवः मम पुन. अस्तीति मन्ये । पुनःशब्दोऽत्र भेदे
'किंपुनर्वाङ्मनाः पुण्या' इतिवत् । उत्सवदर्शनेन मदननिष्ठः संतोषो भवतु ।
महानुत्सवस्तु ममेति मिथो विषय इत्यर्थः । 'पुनरप्रयमे भेदे' इति कोशः । अत्र
मन्ये इत्यस्य महानुत्सवोऽस्ति इति वाक्यार्थः कर्म । तेन 'पश्य मृगो धावती'त्या-
दिवत् - विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् द्वितीयाभावः । मदनमहोत्सव इति
निजनाम्ना पूज्यमानत्वात् मदनः पृथिं संतोषं प्राप्नोतु । वस्तुतः पूर्वोक्तपद्वेतुगिः
लोभशोकभयादिजनितोपल्लवनिवारणकारणीभूतचित्तशुक्तिविशेषरूपपृथेर्मनैव विद्य-
मानत्वान्गमैवाऽयं महानुत्सव इति तात्पर्यं । अत्र शक्तितो पृथिः । तदुक्तं
'संतोषो हानशक्त्यादेषुतिरव्यप्रभोगकृत्' इति । अत्र मनैव महानुत्सव इत्यस्य
समर्थनापेक्षत्वं तत्र पूर्वोक्तपद्वेतुभिः समर्थनात्काव्यलिङ्गमर्थालङ्कारः । लक्षणमुक्तं ।
अत्र सचिवादिविहितयोगक्षेमलाभितारहितः । अत एव गीतादिकलाविष्टो भोग-
प्रवणश्च, शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकुमारसत्त्वाचरो मृदुः । अतोऽत्र नेता प्रख्यातो
धीरललितः । लक्षणं तु 'निश्चितो धीरललितः कलासक्तः सुलैकभूः' इति ।
शादूलविक्रिडितं छंदः । लक्षणं प्रागुक्तं ॥ ९ ॥ विदूषकः । सहर्षमिति ।
हर्षकारणं तु उपरितनविदूषकवाक्येनैव स्पष्टीभवित्यति । भो वयस्य । एवं नेदं ।
अहं पुत्रजानामि न भवतो न कामदेवस्य ममैवैकस्य प्राक्षणवटुकस्यायं मदनमहो-
त्सवो यस्य कृते प्रियवयसेनैवं मन्त्रयते । तर्हि पुनरनेन । प्रेक्षस्व तावदेतस्य

इमिणा । पेक्ख दाव इमस्स महुमत्तकामिणीजणसजंगाहगहिदसिङ्गक-
जलप्पहारणच्चन्तणाअरजणजणिदकोदूहलस्स समन्तदो सुघत्तमद्दुद्दाम-
चच्चरीसद्दमुहररत्थामुहसोहिणो पद्दण्णपडवासपुञ्जपिञ्जरिज्जन्ददिसामु-
हस्स सिरिअं मअणमहूस्सवस्स । (क)

(क) मो वयस्य, एवं नेदम् । अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य
ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो येन प्रियवयस्येनैवं मन्यते तर्किक
पुनरनेन । प्रेक्षस्व तावदेतस्य मधुमत्तकामिनीजनस्वयंमाहृहीतशृङ्गकजलप्र-
हारद्वृत्यन्नागरजनजनितकौतूहलस्य समन्ततः सुवृत्तमर्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुख-
रध्यामुखशोभिनः प्रकीर्णपटवासपुञ्जपिञ्जरीकृतदिशामुखस्य श्रियं मदनम-
होत्सवस्य ।

मधुमत्तकामिनीजनस्वयंमाहृहीतशृङ्गकजलप्रहारद्वृत्यन्नागरजनजनितकौतूहलस्य सं-
मन्ततः सुवृत्तमर्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुखरध्यामुखशोभिनः प्रकीर्णपटवासपुंज-
पिञ्जरीकृतदिशामुखस्य श्रियं मदनमहोत्सवस्य । इति छाया । भो वयस्येति ।
'वयस्य राजश्रिति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥ विदूषकेण' इति भरते । एवं
नेदमिति । इदं लडुकं एवं लदभिप्रेतार्थकं नेत्यर्थः । स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।
अहं पुनरित्यादि । अत्रापि पुनःशब्दो भेदे एव, लदभिप्रायान्मदभिप्रायो भिन्न
इत्यर्थः । एकस्य मुख्यस्य 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' । स्वस्य सुवृत्तत्वं
तु स्वामितत्वेनैव, अथवा एकस्य केवलस्य ब्राह्मणधासी यदुध ब्राह्मणवदुः ।
कडारादिलाङ्गाङ्गणशब्दस्य पूर्वनिपातः । यदुशब्दो ब्रह्मचारिवाची 'ब्रह्मचारी
वदुः समौ' इति त्रिकांडशेषात् । तथापि सदृशलक्षणया प्रकृते यदुशब्देन धुदो
एव्यते । धुदब्राह्मण इत्यर्थः । अनुकंपितः ब्राह्मणवदुः ब्राह्मणवदुकः ।
'अनुकंपाया' इति कन् । राङ्गः प्रीतिविषयत्वादेतस्याऽनुकंपाविषयत्वं । ब्राह्मणस्येति
पाठस्तु साधोयान् । यस्य कृते यस्य कारणात् । कृपातोः संपदादिलाङ्गावे क्तिप् ।
'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इति श्लोकस्थटीकायां काव्यप्रकाशे स्पष्टमिदं । एवं एवं
मम सखा इत्यभिप्रायकवक्षतसमयस्त्वं चेत्यत्रोक्तप्रकारेण । मंथ्यते भाष्यते ।
मत्रि शुभपरिभाषणे इत्युक्त्वावपि अत्र केवलभाषणार्थो मंत्रधातुः । मन्यते इति
पाठः श्रेयान् । विलोक्य इति मदनमहोत्सवमिति शेषः । अनेन कस्योत्सव इति
विचारेण । किं, किं प्रयोजनमित्यर्थः । गम्यमानकिद्यानिसिद्धा तृतीया । प्रेक्षस्व,
मदनमहोत्सवस्य श्रियं प्रेक्षस्वेल्यन्वयः । मदनमहोत्सवस्य त्रीणि विशेषणाणि ।
मधुमत्तोत्यादि । मधुना मयेन 'मधु मद्ये पुष्परसे' इति कोशः । मत्तः क्षीयः यः
कामिनीनां कामोऽस्ति यासां तासां 'अत इनिठनी' इति इतिः 'ऋभेभ्यो ङीप्'
इति ङीप् । जनः लोके. 'जनो लोके' इति मेदिनी । तस्य यः स्वयंमाहः, पुष्पाणां
हस्तग्रहणं धारिणं वा 'ग्रहे माह.' इत्यमरः । माह इत्यन निवृत्तप्रेषणाणिजं-

राजा—(सहर्ष समन्तादवलोक्य ।) अहो, परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः पौराणाम् । तथा हि ।

कीर्णैः पिघातकौषैः कृतदिवसमुल्लैः कुङ्कुमक्षोदगौरै-
२२. ह्येमाळंकारभाभिर्भरनमितशिरःशेखरैः कैङ्किरातैः ।

ताद्गृहेर्भावे 'एरजि'ति अच् । जनस्येत्यत्र कर्तरि पष्ठी । मधुमत्तत्वेन लज्जाभावात् कामिनीजनकर्तृकस्वयंप्रदहणमिति यावत् । तेन हेतुना अर्थादसुलभस्वयंप्रदहण-जनितानन्दातिरेकेण गृहीतानि यानि शृङ्गाण्येव शृङ्गाणि, क्रीडाजलयंत्राणि 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिरसरे चिह्ने श्रीडांबुयंत्रके' इति मेदिनी । तत्संबन्धिनो ये जलस्य प्रहाराः ताडनानि तैर्हेतुभिः नृस्यंतः ये नागराः नगरसंबन्धिजनाः तैर्जनितं उत्पादितं कौतूहलं यस्मिन् तस्य । पुनः कथंभूतस्य । समंततः परितः सुदृप्तं वर्तुळं येषां ते सुदृप्ताः 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽतिवर्तुलेऽपि' इति मेदिनी । तथाभूता ये मर्दलाः गृदङ्गसदृशवाद्यविशेषाः (तबला इति भाषायां) तेषां उद्दामायाः बन्धरहितायाः यथेष्टं प्रवर्तिताया इति यावत् 'उद्दामो बन्धरहितै' इति मेदिनी । चर्चयाश्च गीतविशेषस्य च 'चर्चरी गीतभेदे च' इति कोशांतरं । यः शब्दः प्यनिः 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः' इति कोशः । तेन मुखरं अनर्गलमुखं शब्दायमानमिति यावत् 'दुर्मुखे मुखरायद्मुखौ' इति कोशः । 'समुखकुंजेभ्य' इति रप्रत्ययः । यत् रध्यायाः प्रामाभ्यंतरमार्गस्य 'तद्गृहीतीति' यत् । मुखं तेन पुनः पुनः अतिशयेन वा शोभते इति तस्य । 'घटुलमाभीक्ष्ये' इति णिनिः । पुनः कथं-भूतस्य । प्रकीर्णैः विक्षिप्तः कृ-विक्षेपे कर्मणि च्कः । यः पटवासः पिघातः (घुका इति भाषायां) 'पिघातः पटवासकः' तस्य पुंजैः समूहैः विंजरीकृतानि पीतीकृतानि 'विंजरोऽर्धांतरे पीते' 'अभूततद्भाये' चिबः, कुगतीति समासः दिशां मुखानि आन-नानि यस्मिन् एतारुशस्य मदनस्य कामदेवस्य महोरसवस्य महतः उत्साहस्य 'सन्म-हृदिति' समासः, आन्महदित्यात्वं । श्रियं शोभां । अस्मिन्नुत्सवे मदनमूर्तेः पूजाः जलक्रीडा वनक्रीडा नृत्यगीतवाद्यप्रचुराः माल्यादिधारणानि क्रियन्ते इति । अत्र वर्णसाम्यादनुप्रासः शब्दालङ्कारः । लक्षणं सूचं । राजा । अत्र सहर्षमित्यादि अवलोक्येयलंता अभिनयबोधिका कवेरुक्तिः । उत्सवपराकाष्ठादर्शनेन च राज्ञो हर्षः जुदेवाह बाहो इत्यादि । अहो इति आश्चर्यं 'अहो ही च विसये' इत्यमरः । परा श्रेष्ठां कोटिं अत्युत्कर्षं 'अर्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो' इत्यमरः । अधिरोहति प्राप्नोति । प्रमोदः संमदः 'प्रमोदाभोदसंमदाः' इत्यमरः । पौराणां पुरे भवाः पौराः तेषां 'तत्र भव' इत्यण् तथा हि इति अव्ययं निदर्शनेऽर्थे । उच्चार्यप्रतिपादने इति यावत् । यथा गणर-त्नावलीधिवृत्तौ दुर्गुणाद्भवति ख्याज्यो विशिष्टगुणवानपि ॥ तथाहि लघुनो गंधाडु प्रात्सङ्गिर्न गृह्यते' इति । कीर्णैरिति । एषा कौशांभी, शातकुंभद्रवसन्वितजनैव । शतकुंभे पर्वतविशेषे भवं शातकुंभं शुवर्णं 'तपनीयं शातकुंभं' इत्यमरः । तस्य द्वो रसः 'द्रवः प्राद्रवणर्मणोः । रसेऽपि' इति मेदिनी । तेन उचिता व्याप्ताः जनाः

एषा वैषाम्बिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषविचेशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवस्वचित्तजनेवैकपीता विभाति ॥ १० ॥

अपि च ।

धारायन्नविमुक्तसंततपयःपूर^{सुते}सर्वतः

सद्यः सान्द्रनिमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

यस्यां सा । एरुपीता, एकः प्रधानः पीतवर्णो यस्यां सा 'एकोऽन्यार्थं प्रधाने च' इत्यभिधानं । सर्वपीतेति यावत् । विभाति विशेषेण शोभते । शातकुम्भद्रवस्वचित्तलभानप्रतिपादकहेतुनाह—कीर्णैरित्यादिना । कीर्णः विक्षिप्तैः कुंकुमक्षोदगौरैः कुंकुमस्य घुसृगस्य 'कुंकुमं पीतकावेरं घुसृणं' इति हारावली । क्षोदः चूर्णं 'चूर्णे क्षोद' इति कोशः । तेन गौरैः अरुणैः 'गौरोऽरुणे' इत्यमरः । अत एव कृतदिवसमुखैः दिवसस्य मुखं आरंभः प्रत्यूपः 'प्रत्यूपोऽहर्मुखं' इत्यमरः । कृतं संपादितं दिवसमुखं वैः । प्रत्यूपो हि संध्या अरुणो भवति तद्भ्रसर्षदा अरुणवर्णपिष्टातकव्याप्त्या दिवसमुखत्वमिति भावः । एतादृशैः पिष्टातकीधैः पिष्टातकानां पटवासानां ओधैः समूहैः पुंजैरिति यावत् । 'स्वोमौघनिकरवाते'त्यमरः 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । एवमप्रेऽपि श्रेयं । हेमालङ्कारभाभिः । हेतुः सुवर्णस्य ये अलङ्काराः कटकदयः तेषां भाभिः शीतिभिः । भरतमितदिरःशेखरैः । भरेण भारेण प्रयोजककर्त्रा अर्थात् पुष्पाणामिति लभ्यते । नमितानि नम्रीकृतानि 'नम्रधातोर्गिजंतात् कर्मणि चः "नितां हस्वः" इति हस्वत्वं "निष्ठायां सेटीति'गिलोपः । तानि च तानि शिरांसि च तेषां शेखरैः आपीडैः 'शिखास्वापीडशेखरा'दित्यमरः । एतादृशैः केंकिरातैः किंकिरातानां अशोकानां विकाराः तैः 'तस्य विकारः' इति विकारार्थेऽण् सच योग्यतया पुष्परूपविकारे एव । एतेन स्त्रीणां अशोकपुष्पमाल्यभारभारित्वमुक्तं । कर्षंभूता कौशांबी, चेशेन तरङ्गलोचितवस्त्रालङ्कारादिधारणेन अर्थात् नगरीस्थस्त्रीपुंसानामित्यर्थः । अन्तिलक्ष्यः ज्ञातुं शक्यः यः स्वस्य विभवः धनं 'अर्थैरविभवा अपि' इति कोशः । तेन विजितः परामवितः अशेषः संपूर्णः वित्तेशस्य राजराजस्य 'राजराजो धनाधिपः' इति कोशः । कोशः अर्थोपः यथा । 'कोशोऽस्त्री कुब्जके खड्गपिधानेर्योप दिव्ययोः' इति कोशः । अत्र नगरीसमूहेः वर्णनात् उदात्तालंकारः सद्गुणं 'उदात्तमृदे श्वरितं' इति । पिष्टातीघादिव्यापनेन शातकुम्भद्रवस्वचित्तत्वोत्प्रेक्षणाद्देतूप्रेक्षा । सा च इवशब्दवाच्या । तद्गुणं 'मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः' इति । सगंधरावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ १० ॥ अपि चेति । अन्यदपीत्यर्थः । अपिः समुच्चये 'गर्ह्यसमुच्चयप्रथमशंकासंभावनास्वपि' इत्यमरः । धारेत्यादि । सर्वतः विष्वक् 'सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । जनेन अर्थात्प्रागरेण क्षणं अल्पकालं 'कालात्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । धाराणां यंत्राणि पूर्वोक्तानि शृङ्गकाणि तैः करणैः विमुक्तः उद्भिस्तः अत एव संततः निरंतरः यः पयःपूरः जलप्रवाहः । जलप्रवाहे ति अतिद्विगुण एव धारास्वरूपेण एतन्नीति

उद्दामप्रमदाफपोलनिपतस्सिन्दूरारागारुणैः

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—(विलोक्य ।) एवं पि सुविबद्धजणजलभरिदसिङ्गक-
जलप्पहारमुक्कसिक्कारमणोहरं धारविलासिणीजणविलसिदं आलोएदु
पिअवअस्सो । (क)

(क) एतदपि सुविदग्धजनजलभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्कसीत्कारमणीहरं
धारविलासिनीजनविलसितमालोकयतु प्रियवयसः ।

सुप्रसिद्धं । तेन सुते प्रभ्रुते आर्द्रं इति यावत् । पूरुते इति पाठे पूरेण सुते व्याप्ते,
सद्यः तत्क्षणे पूर्वसुतिक्षणे इत्यर्थः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इति कोशः । सांद्रो
निविडो यो विमर्दः पूर्वोक्तकुङ्कुमक्षोदादिमर्दनं तेन यः कर्दमः तस्मिन् कृता-
नीडा यस्मिन् तत् । एतादृशे प्रांगणे प्रकृष्टे अंगणे 'अंगणं चत्तराजिरे' इत्यमरः ।
उद्दामां अप्रतिबद्धानां यथेच्छं क्रीडंतीनामित्यर्थः । कपोलेभ्यः गंडेभ्यः निपतन्
गलन् 'मुप्सुपे'ति समासः । सिंदूरस्य यो रागः रक्तिमा 'रागस्तु गात्सयें लोहिता-
दिपु' इति मेदिनी । तेन अरुणा; अव्यञ्जरागाः 'अव्यञ्जरागस्वरुणः' इति कोशः ।
तैः चरणन्यासैः । धरणानां न्यासाः विक्षेपाः तैः पुरः अग्रे प्रासादामभागे इति
यावत् । कुट्टिमं बद्धभूमिः (पापदीति भाषायां) अनेन लोकेन सैन्दूरीक्रियते ।
सिंदूरेण व्याप्ता सैन्दूरी शेषेर्धे अण् । सिंदूरमयं क्रियते इत्यर्थः । 'अभूततद्भावे'
इत्यादिना च्चिः । अत्र सैन्दूरीकरणस्य समर्थनापेक्षलात्तस्य च उद्दामप्रमदेत्यादिना
समर्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तं । वर्णसाम्यादनुप्रासः शब्दालंकारश्च ।
शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ ११ ॥ विदूषकः । विलोक्येत्यस्य आहेति शेषः ।
तेन कलाप्रत्ययोपपत्तिः । एवं एवंविधेऽन्यस्यलेऽप्यूह्यं । कव्युक्तिरियं । एतदपि
सुविदग्धजनजलभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्कसीत्कारमणोहरं धारविलासिनीजनविल-
सितमालोकयतु प्रियवयसः । इति च्छाया । सुविदग्धेत्यादि । सुविदग्धाः
सुतरां विद्वांसः क्रीडाविषये इत्यार्थिकं 'छेको विदग्ध' इत्यभिधानं । ये जनाः
तेषां कर्तॄणां ये जलभरितशृङ्गकजलप्रहाराः । जलेन भरिताः, भरणं भरः
'कृदोरप्' स संजातः एषां 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच् ।
जलपूर्णा इत्यर्थः । एतादृशो ये शृङ्गकाः तैः करणैः ये जलप्रहाराः जलताडनानि
तैः हेतुभिः मुक्काः उत्पद्यः ये सीत्काराः सीत् इति शब्दाः भयभीतादिभ्यो
मुखाद्यो ध्वनिर्निर्गच्छति तस्य सीदित्यनुकरणं तस्य ये काराः उचरणानि 'कर्मण्या-
कोशे कृजः खमुञ्' इत्यत्रेव करोतिस्धारणार्थः । भावे घञ् । तैर्मनोहरं मनोहं ।
विलसति क्रीडंति तच्छीलाः विलासिन्यः 'मुप्यजातावि'ति णिनिः । धारस्य समूहस्य
'धारधंघातधंचयाः' इत्यमरः । विलासिन्यः गणिकाः । सर्वसामान्या इत्यर्थः, तासां यो
जनः तस्य विलसितं क्रीडनं आलोकयतु परंपतु प्रार्थनायां लोद । प्रियधासी वयस्यध

राजा—(विलोक्य ।) वयस्य, सम्यग्दृष्टं भवता । कुतः ।

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकृतान्धकारे

दृष्टो मनाब्जनिविभूपणरश्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकृतिशृङ्गकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीव भुजङ्गलोकः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वयस्स; पेक्ख पेक्ख । एसा क्खु

प्रियवयस्यः । जलताडनजन्मसीरकारकायिकादिशृंगारभावाः कामिजनचिताऽऽकर्षण-
समर्थाः, स्वमपि विलासचतुरस्तदिदं पश्येति प्रियवयस्येत्यनेन ध्वनितं । इदानीं अस्य
मदनमहोत्सवस्य होलिकोत्सवे पञ्च किञ्चिदंशेन अंतर्भाव इति भाति ।
तत्र हि एतादृशो चारस्त्रीविलासो बहुषु देशेषु प्रायेण दृश्यते । राजा । विलोक्येति,
पलाप्रत्ययोपपत्तिः पूर्ववत् तेषां । सम्यग्दृष्टं भवता, भवतेत्यत्र कर्तरि षष्ठी न भवति
'न लोकाव्ययेति' नियेधान् किंतु 'कर्तृकरणे' इति कर्तरि तृतीया । कुतः इति सम्यग्दर्शनं
कथमिति प्रश्नः । तदेवोत्तरत्वेन प्रतिपादयति—अस्मिन्नित्यादि । अस्मिन्मदन-
महोत्सवे प्रकीर्णः सर्वत्र विक्षिप्तः पटवासः पिटातः । पटं वासयतीति तथा । एवं
व्युत्पत्तिः व्याख्यासुधायां । वास उपसेवायामिति सुरादेः कर्मण्यण् । उपसर्गो-
र्थोऽत्र सुगंधोत्पादनं, पातनामनेकार्थत्वादिति तदाशयो भाति । तेन कृतः स चाद्यौ
अंधकारश्च तस्मिन् । धूलिपटलेनेव अतिप्रभूतविक्षिप्तपिटातपटलेन सूर्यकिरणव्यव-
धानात् अंधकारोऽन वर्णितः । एतेन 'परां कौटिमधिरौहति प्रमोदः पीराणां' इति
यदुक्तं तत्समर्थितं भवति । मणीनां रत्नानां विभूषणानि अलंकाराः तेषां रश्मिजालैः
किरणसमूहैः 'किरणप्रमहौ रश्मी' 'जालं समूहः' इत्युभयत्राप्यमरः । मनाक् ईपत्
'किञ्चिदीपग्मनागल्ये' इति कोशः । दृष्टः अवलोकितः, उद्यतफणाकृतिः शृंगकः
उद्यता ऊर्ध्वाकृताः फणा इव आकृतिः आकारो तेषां ते 'आकाराविगिताकृती' ।
तथा भूताः शृंगका येन । अयं सन्निकृष्टः 'इदमस्तु संनिकृष्टं' । भुजंगलोकः भुजेन
कौटिल्येन गच्छंतीति भुजंगाः पिटाः । भुजो कौटिल्ये वनधे कविधानमिति भावे कः
'गनेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' आभ्यां खचि डिट्त्वे च टिलोपः । तेषां लोकः जगः
'भुजंगोऽहौ च पित्रे च' इति मेदिनी । सर्पपक्षे । फणाकृतयः फणानामाकाराः
शृंगका इव फणाकृतिशृंगकाः । व्याघ्राप्येताङ्गतीरपक्ष्वाद्य् 'व्यामीर' व्याघ्रादीभि-
रिति समासः । उद्यता ऊर्ध्वाकृताः फणाकृतिशृंगका येन । भुजंगलोकः सर्पलोकः ।
मां पातालं अधोभुवनं 'अधोभुवनपातालं' इति कोशः । संस्मरयतीव, अमिह-
पयतीव । स्मृ आभ्याने इति घटादौ पाठान् मित्त्वेन 'मितां हस्यः' इति हस्यः ।
'गतिदुद्धीति' सूत्रेण स्मरणहृद्गणानार्थकस्मृधातोरण्यंतावस्थायागसादर्थस्य कर्तुः ण्यंते
कर्मत्वम् । अधतमसरत्नकान्त्युन्नमितफणाशृंगकसाम्यात् पातालस्मरणं, तेन च स्मृति-
मदलंकारः । उक्तं च 'स्वात्स्मृतिप्रातिसवेहेस्वदं कालकृतित्रयं' इति । श्लेषार्थकारोऽ-
प्यत्र । लक्षणमुक्तं । वसंततिलकावृत्तौ । लक्षणमनिहितं ॥ १२ ॥ विदूषकः । भो
राजा. ३

मञ्जिआ मञ्जवसविसण्डुलं वसन्ताभिणञं णच्चन्ती चूदलदिआए
सह इदो जेव्व आअच्छदि त्ति अवलोएदु पिअवअस्सो । (क)

(तत प्रविशतो मदनलीला नाटयन्त्या द्विपदीखण्डं गायन्त्या चेत्यौ ।)

मदनिका—(गायति ।)

कुसुमाउहपिअदूअओ मउलीकिदबहुचूदओ ।

सिदिलिअमाणगहणओ वाअदि दाहिणपवणओ ॥ १३ ॥ (ख)

(क) भो वयस्य, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एषा खलु मदनिका मदनवशविसण्डुलं वसन्ताभिणयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेतएवागच्छतीत्यवलोकयतु प्रियवयस्यः ।

(ख) कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलीकृतबहुचूतकः ।

शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥

वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एषा खलु मदनिका मदनवशविसण्डुलं वसन्ताभिणयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेतएवागच्छतीत्यवलोकयतु प्रियवयस्यः । इति च्छाया । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व इति सध्रमे द्विरुक्ति सा च न्यायसिद्धा । यथा सर्प सर्प, बुध्यस्व बुध्यस्व इति । मदनिका एतन्नामिका चेटी मदनस्य कामस्य वशेन आयत्तत्वेन, कामाभी नत्वेनेति यावत् । 'वशावध्यागुतायोपास्त्रीगवीकरणीषु च ॥ त्रिष्वायते ह्येवमा यत्तत्वे चेच्छाप्रभुत्वयो' इति मेदिनी । विसण्डुलं व्याकुलं । मदनपरवशमित्ये पाठ शोभनः । मदनस्य परवशमधीन एतादृशं वसतस्य अभिणयं 'व्यज्रकामिनयं समी' मस्मिन्यथा स्नात्तथा नृत्यन्ती गानविक्षेपं कुर्वती । मदनापीनत्वेन वधतामि नयप्रदर्शकगानविक्षेपं कुर्वतीत्यर्थः । चूतलतिकया एतन्नामिका चेत्त्या सह 'सहयुगे प्रधाने' इति तृतीया । इतः । 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इत्यनेन इदम् शब्दात्सप्तम्यं तात्तसिद्धं । 'इदम् इत्' इति इशादेशः । अत्रैवेत्यर्थः । आगच्छतीत्यवलोकयतु । अत्रापि पूर्ववदेव लोट् । मदनिकाकर्तृकाऽगमनं अवलोकने कर्म । मदनिका । गायति कै गै शब्दे इति धातुः । कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलीकृतबहुचूतकः शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः । विकसितबहुलाशोककः उत्कण्ठितप्रियमेळकः, प्रतिपालनासमर्थस्तस्मान्मति युवतीसार्थकः । इति च्छाया । दक्षिणपवनकः वातीत्यन्वयः । दक्षिण दक्षिणदिगुद्भूत 'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतधरलच्छन्दवर्तिषु इति मेदिनी । स चापौ पवनकः । अल्पेऽर्थे कः । अनेन सुगंधमदत्तं सूचितं । कथं भूतः । कुसुमायुधस्य मदनस्य प्रियधासी दूतकश्च दूतकेत्यत्र अनुकंपायां कन् । प्रियशब्दवन्प्रत्ययाभ्यां मदनप्रसादभाजनत्वं सूचितं । तेन च मदनस्य अतीव-रादृकारित्वं ध्वन्यते । मुकुलीति । अतिशयिता मुकुला एषु ते मुकुलिनः, बुध्नलिनः 'कुम्भलो मुकुलोऽक्षिया' इति कोशः । 'भूमनिदे' त्यादिना अतिशयेऽर्थे 'अत इति-ठनौ' इति इतिप्रत्ययः । अनुकुलिनोऽपि तादृशा कृता इति अभूततद्भावे चिन् ।

विअसिअवउलासोअओ उक्कण्ठिअपिअमेलओ ।

पडिवालणअसमत्थओ तम्मइ जुवईसत्थओ ॥ १४ ॥ (क)

(क) विकसितवकुलाशोकक उत्कण्ठितप्रियमेलकः ।

प्रतिपालनासमर्थकस्त्वाम्यति युवतीसार्थकः ॥ १४ ॥

चौ चेति वीर्षे । कुगतीति समासः । गुकुलीकृता बहवः । चूता आघ्राः येन
 शेषिकः कर् । दक्षिणवायुसंबन्धेन हि आघ्राणां कलिः कोत्वत्तिरिति प्रसिद्धं ।
 शिथिलित स्वरं न्यूनीकृतमिति यावत् । मानस्य नायकविषये प्रणयानिमानस्य
 प्रदूषणं श्लोकरणं येन शेषिकः कर् । वसतर्ता दक्षिणदिगुद्गतवायो मदनोद्दीपकत्वेन
 कामिन्य मानं त्यजंतीत्यर्थः । अनेन च उद्दीपनविभाववर्णनं, लक्षणं तूर्कं ॥ १३ ॥
 विकसितेत्यादि । विकसिताः पुष्पिताः 'कुड्रयेते विकसिते' वकुलाथ अशोकस्थ
 येन सः । 'शेषाद्विभाषा' इति कर् । उ कंठा सजाता येषां ते उत्कण्ठिताः 'तदस्य
 सजातं तारकादिभ्य इतच्' अनेन तारकादित्वादितच् । 'उत्कंठोःकलिके समे' ।
 ते च ते प्रियाः नायका तेषां मेलक सगमयिता मिल सगमे कर्तरि ण्युल्, शेष-
 पठ्या समासः तुजकाभ्यामिति निषेधस्तु कर्तृपठ्या इति सिद्धातः । वसतसंबन्धिदक्षि-
 णानिल कामोद्दीपकः । अतस्त्वस्मिन्वाति यति उत्कण्ठया पथिकाः गृहे आवासीति
 तात्पर्यं । प्रतिपालने प्रतीक्षाया अर्थात्प्रोषितनायकानामित्यर्थः । पालपातुरन
 प्रतीक्षाया । तथा च वेणीसहारे भीमसेनं प्रति सहदेवोन्मितः 'अनोपविद्यार्थः
 पालयतु कृष्णागमनं' इति । असमर्थाः अनीश्वरा येन । सप्तमी विशेषणेति ज्ञापकात्
 व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । तादशवायुस्पर्शेन विरहोत्कण्ठितस्त्रीणां प्राणधारणं
 दुःशकं भवतीति तात्पर्यं । अत एव युवतीसार्थकः । अर्थेन प्रयोजनेन प्रतिसमा-
 गमरूपेण सहिताः सार्थाः 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्ये'ति
 सहस्य सादेशः । तादृशीः करोतीति सार्थकः । सार्थकशब्दात् 'तत्करोतीति' निजंतात्
 ण्युल् । युवतीनां तरुणीनां 'तरुणी युवति समे' इत्यमरः । सार्थक पतिसमागम-
 रूपप्रयोजनकारीति यावत् । अथवा युवती सार्थयतीति, युवतिशब्दे उपपदे
 सार्थशब्दप्रकृतिक्रमातिपदिकनिजंतात् कर्मण्यण् । उपपदसमासः । स्वार्थे कथ ।
 उत्कण्ठितेति विशेषणोक्तार्थ एव भग्यंतरेणाऽत्र प्रतिपादितो वेदितव्यः । ताम्यति,
 तमधातुरतभाषितण्वर्थः । ग्लपयतीत्यर्थः । वसंते मलयानिलेन ग्लरनं विरहोत्तु-
 कानां भवतीति प्रसिद्धं । अतस्त्वादृशकर्मणः प्रसिद्धेकर्मकत्वं । देवो वर्पति इति
 यथा । उक्तं च 'प्रसिद्धेविवक्षात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति । अर्द्धा युवतीनां
 तरुणीनां सार्थं समूहः 'सद्यसार्थो तु जतुमि.' इति कोशः । कप्रत्ययः स्वार्थे ।
 ताम्यति ग्लायति । तमु ग्लानौ श्यनि शमामशानामिति वीर्षे । पूर्वश्लोको-
 प्तदक्षिणवायु ग्लानेर्हेतुः । कर्मभूतो युवतिसमूहः । विकसिताः पुष्पिताः
 वकुला अशोकस्थ येन 'शेषाद्विभाषा' इति कर् । वकुलाशोकविकासे स्त्रीणां हेतुत्वं
 च गदिरार्गद्वयपादताडनद्वारा । तथा हि कथिवर्णनसंप्रदाये- 'स्त्रीणां सर्वाः श्रियं'

अथवा

इह पदमं मधुमासो जणस्त हिअआहं कुणइ मिउलाइं ।

पञ्चाविद्धइ कामो लब्धप्रसरेहिं कुमुमवाणैहिं ॥ १५ ॥ (क)

राजा—(निर्वर्ण्य ।) अहो मधुरोऽयमासां निर्भरः क्रीडारतः ।
तथाहि

(क) अथवा ।

इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।

पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुमुमवाणैः ॥ १५ ॥

गुर्विकसति बकुलः सीधुर्गद्वपसेकात्पादाघातादशोकस्त्रिलककुरवकौ वीक्षणालिग-
नाभ्यां ॥ मंदारो नर्मवाक्यात्पट्टमधुहरानाचंपको वक्रवाताच्छ्रुतो गीतान्नमेहर्विकसति
च पुरोनतनात् कर्णिकारः' इति । पुनः कथंभूतः । प्रियाणां मेलकः संगमः 'मेलके
संगसंगमौ' इत्यमरः । प्रियसंगमे उत्कंठितः, उत्कंठितप्रियमेलकः । सप्तमीति योग-
प्रिभागात् साधनं कृता बहुलमिति वा समासः । राजदंतादेराकृतिगणत्वात् 'राज-
दंतादिषु पर' इत्यनेन परनिपातः । प्रतिपालने, प्रतीक्षणे अर्थात् प्रोषितनायकानां
असमर्थकः, अनीश्वरः सुप्शुपेति समासः स्वार्थे कः । एतादृशः ताम्यति ग्लायति ।
यद्वेद्याद्युक्तोऽर्थ एव श्रेयान् । पूर्वोक्तार्थस्तु क्लिष्टः । समाप्तपुनरादानदोषप्र-
स्तथ ॥ १४ ॥ अथवा इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि कुरुते मृदुलानि ॥
पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुमुमवाणैः । इति च्छाया । अथवेति । प्रकारं-
तरद्योतकमिदं प्रकारांतरेण वर्णयामीति यावत् । इहेत्यादि । इह अस्मिन्वसंततो ।
मधुमासो मासश्च चैत्रमास इत्यर्थः । 'स्वार्चत्रे चैत्रिको मधुः' इति कोशः । प्रथमं
आदी । क्रियाविशेषणमिदं 'प्रथमखिषु वेदादी' इति मेदिनी । जनस्य लोकस्य हृद-
यानि अंतःकरणानि मृदुलानि कोमलानि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इति कोशः । घसंता-
विर्भावे तच्छोभावीक्षणेन कामप्रसरेदार्शणि भवंति इति तात्पर्यं । पश्चात् हृदय-
माईवकरणानंतरं कामः मदनः । लब्धप्रसरेलैव्यः प्रसरः शैथिल्यात् प्रवेशाव-
काशो येषां तादृशैः कुमुमवाणैः, कुमुमान्येव बाणास्तैर्विध्यति अर्थात्तानि पूर्वोक्तहृ-
दयानि, यथा लोके दूत्रेण सहकारिणा समीपमृगधावनाद्यानुकूले कृते सति पश्चा-
द्राजा तान् मृगान् विध्यति तद्वत् मधुना दूत्रेण सकलहृदयमाईवरूपसहाये कृते
मदनो निजवाणैः तानि विध्यति रागोदीपनेन व्याकुलयतीति तात्पर्यं । अत्र बहुव-
चनेन बाणानां बहुत्वं गम्यते । ते च 'अरविदमशोकं च चूरे च नवमलिहा ॥ नीलो-
त्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः' इति । अत्र कुमुमवाणैरिति रूपकं । तदुक्तं
'विषयमेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत्' इति । तथेह प्रथममित्यादि प्रकृतकाम-
वृत्तांतवर्णनेनाऽप्रकृतराजमृगयारुत्तांतस्य वर्णनाफूर्त्वा समासोऽन्यलंकारसांगं ।
संज्ञणं प्रागुक्तं ॥ १५ ॥ राजा निर्वर्ण्य, निरीक्ष्य सूक्ष्मावलोकनं कृत्वेति फलितं ।
अहो इति शाब्धे, आयां स्त्रीणां पुरो दृश्यमानः मधुरः प्रियः 'स्वादुप्रियी तु मधुरी'

सस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः

क्षीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलम्बौ ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमद्धानपेक्षम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—भो वयस्य, अहं वि एदाणं बहूपरिजणानं मज्झे
णचन्तो मअणमहस्सवं माणइस्सं । (क)

(क) भो वयस्य, अहमप्येतासां वधूपरिजनानां मध्ये नृत्यन् मदनमहो-
त्सवं मानयिष्यामि ।

इत्यमरः । क्रीडाया रसः 'गुणे राने द्वे रसः' इति कोशः । निर्भरः अतिमात्रः ।
तयाहीति । एतद्यात्मानं पूरेवज्जेयम् ॥ सस्त इति । क्षीवायाः मत्तायाः वसंतोरुष-
काले मधुसेवनात् कामाविर्भावाच्चेति भावः । 'मत्ते शौटोत्कटक्षीयाः' इति कोशः ।
'अनुपसर्गात्कुलक्षीवकृशोल्लापाः' इति निपातनात्साधुः । आकुलः व्यस्तः उदागकी-
टावशाच्छिखिलीभूत इति यावत् 'व्यस्ते लप्रगुणाकुलौ' इत्यमरः । अत एव सस्तःअधः
पतितः 'सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं' केशपाशः केशानां पाशः समूहः 'पाशः कवार्थे संपार्थः'
इति त्रिकांडशेषः । केशपाशः धम्मिल्लः विशेषेण रचितां कृतां स्रग्दामशोभां । दामेव
सक्तु दामेन विचित्ररचनारचितेल्लर्थः । 'माल्यं मालास्रजौ' इति कोशः । तस्याः
या शोभा कानिः तां त्यजति । तथा इमौ पुरो ददयमानो पादयोर्लम्बौ संवद्धौ नूपुरौ
पादभूषणविशेषौ (पैत्रेण इति भाषायां) 'मंजीरो नूपुरो द्वियां' इति कोशः । द्विगु-
णतरं द्वौ गुणौ आवृत्तौ यस्य 'गुणो मौर्व्यांनप्रधाने रूपादौ सूद इंद्रिये । स्यागशौर्यादि-
सलादिसंभवाद्यावृत्तिरन्तुपु' इति मेदिनी । अतिशयेन द्विगुणं द्विगुणतरं, स्वाभावि-
कगत्युत्पन्नसम्प्रापेक्षया प्रमत्तस्वरपादन्यासात् प्रभूततरमित्यर्थः । कंदनक्रियाया
विशेषणमिदं । क्रन्दतः शिंजाते, यद्यपि क्रन्दधातोः शिंजनमर्थो नास्ति, क्वचि आह्वाने
रोदने चेत्युक्तत्वात् तथापि योग्यतया धातूनामनेकार्थत्वाच्छिंजनमन्वार्थः ।
तथा क्रीडन्त्याः खेलन्त्याः अस्याः पुरोवर्तिन्याः तरुण्याः कम्पानुबंधात् कंपस्य अनु-
बंधः बंधनं संबन्ध इत्यर्थः । 'अनुबंधस्तु संबन्धे सात्' इति मेदिनी । क्रीडावशेन इत-
स्तर्त्तौऽंगचलनात्कंपसंबन्धः । कम्पानुबंधात् व्यस्तः आकुलः अयं हारः मुक्तावली
'हारो मुक्तावली' इत्यमरः । पीडयेव कंपजन्यनिजाकुललपीडयेवेत्यर्थः । श्रेष्ठानां स्वस्थान-
नम्रंशे हि दुःखं प्रसिद्धं । हेत्वर्थे तृतीया । स्तनयोर्यौ भरः तेन विशेषेण नमन्
प्रहो यो मध्यः अवलम्बं कटिप्रदेश इति यावत् । 'मध्यमं चावलम्बं च' मध्येति
कोशः । तस्य मंगो नाशः तस्य अनपेक्षा अनवधानं यस्मिन् । हननक्रियाविशेष-
णमिदं, उरः वक्षःस्थलं अन्तरात् संततं हन्ति ताडयति । हन धातोर्योग्यतया ताड-
नमर्थः । तुंभुमि हन्ति इतिवत् । अत्र अंगचलनेन हारकर्तृकोस्ताडनस्य पीडाहेतु-
त्वेनोत्प्रेक्षणात् हेतुत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरावृत्तं ॥ १६ ॥ विदूषकः । भो वयस्य,

राजा—(सस्मितं ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि (उर्याय चेत्योर्मध्ये वृत्त्यति ।) मोदि मअणिए गोदि चूदलदिए मं पि एद चच्चरिअ सिक्खानेव । (क)

उभे—भो वअस्स हदास ण हु एसा चच्चरी द्विपदीखण्डं वसु एद । (ख)

विदूषकः—(सदर्थं ।) किं एदिणा खण्डेण मोअआ करिअन्ति । (ग)

मदनिका—(विहस्य ।) णहि णहि । पट्टीअदि वसु एद । (घ)

विदूषकः—(सविपादम् ।) जइ पट्टीणदि ता अलं एदिणा । वर पिअवअस्सस्स जेअ सदास गगिस्सम् । (गणुमिच्छति ।) (ङ)

उभे—एहि कीलम्ह वसन्तअ कहिं गच्छसि । (इति बहुविध वसन्तकमाकपत विदूषकश्च बलाद्गच्छति) (च)

(क) यद्भवानाज्ञापयति, भवति मदनिके भवति चूतलतिके । मामप्ये तच्चर्चरिक शिक्षयतम् ।

(ख) भो वयस्य हताश न खलु एसा चर्चरी द्विपदीखण्डं खलु एतत् ।

(ग) किमेतेन खण्डेन मोदका क्रियते ।

(घ) नहि नहि पठ्यते खल्वेतत् ।

(ङ) यदि पठ्यते तदलमेतेन । वरं प्रियवयस्यसेव सकाशं गमिष्यामि ।

(च) एहि क्रीडाम वसन्तकं कुत्र गच्छसि ।

अहमप्येतेषां बधूपरिजनानां मध्ये नृत्वं मदनमहोत्सव मानयिष्यामि इति च्छाया । यथ स्त्रिय एतादृश ये परिजना परितः समततं विद्यमाना ये जना सेवका तेषां परिचारिकाणां । मानयिष्यामि, सत्करिष्यामि । मानं पूजायामित्यस्मात् लृङ् । मानेर्जिज्ञासायामेव सन् । पूजार्थं तु स्वार्थं निजेवेति स्पष्टं सिद्धांतकोमुद्यां । अत्र मदनमहोत्सवस्य सत्कारो नाम तद्गुणैरुत्तमैरुत्तमैरुत्तमैः क्रीडाधिकरणमेव । राजा । सस्मितमिति । स्मितकारणं तु विदूषकलक्षणत्वेन प्राप्तमेतस्य विचित्रवेषभाषायास्मिन्नुत्सवे सफलं भविष्यति । अत एव तद्दिदृक्षयाऽऽह—वयस्येत्यादि । विदूषकः । यद्भवानाज्ञापयति । भवति मदनिके, भवति चूतलतिके, मामप्येतच्चर्चरिकं शिक्षापयत इति च्छाया । राजकर्तृका कामचारानुज्ञा स्वस्याऽभीष्टेऽह—यद्भवानित्यादि । चर्चरिकं गीतमेव । उभे । भो हताश, नैवा भवति चर्चरी द्विपदी खड खलु एतत् इति च्छाया । हताशेति पिपुन, दुर्जनेति यावत् । विदूषकं प्रति संबुद्धिः । 'हताशो निर्दये चाशारहिते पिशुनेऽपि च' इति मेदिनी । नैवा भवति चर्चरी, अथ भवद्बुद्धो गानविशेषो मेत्यर्थः ।

विदूषकः—(राजानमुपसृत्य ।) वयस्स णच्चिदोहि । णहि णहि ।
किलिअ पलाइदोहि । (क)

राजा—साधु कृतम् ।

चूत०—हजे गअणिए चिरं वखु अहोहिं कीलिदम् । (ख)
ता एहि णिवेदेअ दाव भट्टिणीए संदेसं महाराजस्स । (ग)

मदनिका—एहि त्वरह । (घ)

(क) वयस्य नर्तितोऽसि । नहि नहि, क्रीडित्वा पलायितोऽसि ।

(ख) हजे मदनिके चिरं खल्वाम्यां क्रीडितम् ।

(ग) तदेहि निवेदयावस्तावत् भर्त्याः संदेशं महाराजस्य ।

(घ) एहि त्वरावः ।

द्विपदीखंडं खल्वेतत् किंतु, स्वरसंमतागानविशेषादन्योऽयं गानविशेषः ।
विदूषकः । किमेतेन खंडेन मोदकाः कियंते इति च्छाया । राहपमिति हर्षका-
रणं तु इदं मोदककरणसाधनमिति संभावना, तदेवाह—किमेतेनेत्यादिना । मोदको
नारिकेलान्तर्गतसद्रव्यमिश्रशर्करापूर्णपिष्टकपकान्नविशेषः । अत एव शर्कराविशेष-
वाचकखंडशब्दध्वनेन विदूषकस्य मोदककरणप्रश्नः । मदनिका । नहि नहि
पठ्यते खल्वेतत् इति च्छाया । विदुस्येति । सर्वमपि वाक्यभेदस्य भोजनपरमिति
विस्मयेन हासः । नहि नहि इति द्विरुक्त्या सर्वथा निषेधो गम्यते । विदूषकः ।
यदि पठ्यते तदलमेतेन वरं प्रियवयस्यस्यैव सकाशं गमिष्यामि इति च्छाया । सविपाद-
मिति । स्वाननिमतामिप्रायश्चवणाद्विपादः । एतेन द्विपदीखंडेन । अलं निषेधे
‘अलं भूषणपर्याप्तिराक्षिवारणवाचकं’ इति कोशः । उपयोगो नास्तीत्यर्थः । पूर्व-
पत् गम्यमानप्रियालात्तृतीया । वरमिति राजनिकटगमनस्य विशेषणं । अत्र स्थल-
पेक्षया राजनिकटगमनमेव श्रेष्ठमिति यावत् । ‘दिवाहुते वरः धेठे त्रिवि’ति कोशः ।
उभे । एहि क्रीडामः । वसंतक, कुत्र गच्छसि इति च्छाया । बहुविधमिति । बहुयः
विधाः प्रकारा यस्य ‘विधा विधौ प्रकारे च’ इत्यमरः । आकर्षणक्रियाया विशेषणं ।
विदू० । यस्य नर्तितोऽसि नहि नहि क्रीडित्वा पलायितोऽसि । नर्तितोऽसि
इति । नृतधातोर्णिजंतात्कर्मणि च्छः । नर्तितं इत्यनेन पुनिकावत् इतरेण नर्तनं प्राप्तं ।
तथा च दासीवृत्तं स्वनर्तनं श्रीलावहमिलमिप्रेलाह—नहि नदीति । पलायित इति ।
वयस्यांतिकं शीघ्रप्राप्त्यर्थं पलायनं । चूतलतिका । हंजे मदनिके चिरं खल्वाम्यां
क्रीडितं, तदेहि निवेदयावस्तावत् भर्त्याः संदेशं महाराजस्य । हंजे इति । चेटी
प्रलाहाने हंजे इति नाव्यभाषायां प्रयुज्यते । ‘सगाहकेति प्रेष्या च हंजे’ इति
वृशरूपके । चिरं खल्विति । अत्र खल्विति वाक्यालंकारे ‘निषेधवाक्यालंकार-
जिज्ञासानुनये खल्व’ इत्यमरः । महाराजत्येति ‘पृथी शेपे’ इति संबंधतामान्ये पृथी ।

उभे—(अपत्ये ।) जेदु जेदु भट्टा । भट्टा देवी आणवेदि । (ख
 घोंके लज्जां नाटयन्त्यां) णहि णहि विण्णवेदि । (क)

राजा—(सहर्षं विहस्य सादरम्) नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयं । विशेष-
 पतोद्य मदनमहोत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदूषकः—आ. दासीय धीए । किं देवी आणवेदि । (ख)

चेट्यौ—एव देवी विण्णवेदि । अज्ज कखु मए मअरन्दुज्जाण
 गदुअ रत्तासोअपाअवदलसद्धाविदस्स भअवदो कुसुमाउहस्स पुआ
 णिवत्तदइदव्वा । तहिं अज्जउत्तेण सणिहिदेण ह्योदव्वम् । (ग)

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवाद्दुत्सवान्तरमापतितम् ।

(क) जयतु जयतु भर्ता । भर्ता देवी आज्ञापयति । नहि नहि विज्ञापयति ।

(ख) आ दास्या पुत्रि । किं देवी आज्ञापयति ।

(ग) एव देवी विज्ञापयति । अथ खलु मया मकरन्दोद्यान गत्वा रत्ना-
 शोकपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्र
 आर्यपुत्रेण सनिहितेन भवितव्यम् ।

मदनिका । एहि । लराव इति च्छाया । उभे । जयतु जयतु भर्ता । भर्ता देव्या
 ज्ञापयति । नहि नहि विज्ञापयति । इति च्छाया । आज्ञापन हि स्वापेक्षानिष्ठ प्रति-
 भवति । तत्र वासवदत्ताया अयुक्त, अत आज्ञापयतीत्यन्तरं लज्जानाटन । अत
 एव आज्ञापयतीति पद स्वन्वाऽऽह—नहि नहीत्यादिना । राजा । सहर्षमिति ।
 हृषकारण प्रियसदेश । विहस्येति हासकारण दासीभाषणे वैपरीत्य । सादरमित्या-
 द्दरकारण दासीविपरीतोच्चारणमपि कामुक्त्वं मन प्रीतिकरमित्यभिप्राय । तमेवा-
 भिप्रायमाह नन्वाज्ञापयतीत्यादिना । विदू० । आ दास्या पुत्रि किं देव्याज्ञापयति
 इति च्छाया । विदूषकस्तु यथाश्रुत चेटीवाक्यार्थं पृथीला पत्नीवर्तक पत्याज्ञापनम-
 युक्त इत्यभिप्रेत्य चेटी निर्भर्त्सयति—आ इत्यादिना । आ इति कोपेऽप्यय 'आस्तु
 म्ण-स्योपनीडयो' इत्यमर । दास्या पुत्रि इति वाक्ये 'पुत्रेऽन्यतरस्या' इति पठ्या
 अल्लु वा । चेट्यौ । एव देवी विज्ञापयति । अथ खलु मया मकरन्दोद्यान गत्वा
 रत्नाशोकपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रा-
 र्यपुत्रेण सनिहितेन भवितव्य इति च्छाया । संस्थापितस्येति । रक्त एतत्सङ्गको योऽ-
 शोकपादप । एतस्य रक्तसङ्गो तु आमूलाम पुष्पितत्वेन केवलरूढव्या धा । तस्य तले
 संस्थापितस्य कुसुमायुधस्य कुसुमायुधप्रतिकृते पूजा निर्वर्तयितव्या सपादनीया ।
 राजा । सानन्दमिति । आनन्दकारण स्वयमेव प्रकटयति—वयस्येत्यादिना । उत्सवात्
 मदनमहोत्सवात् उत्सवात्तरं अन्य उत्सव उत्सवात्तरं मयूरव्यसकादित्वादन्वार्थ-
 कांतरशब्देन समास । स च अखपदधिग्रह, अत एव तद्योगे 'अन्यारादितरते'

विदूषकः—भो वयस्य ता उद्वेहि तर्हि ज्ञेव्व गच्छाम् जेण तर्हि गदस्स बग्घणवालअस्स मे सोत्थिवाअणं किंपि भविस्सदि । (क)

राजा—मदनिके गम्यतां देव्यै निवेदयितुं अयमहमागत एव मकरन्दोद्यानमिति ।

चेट्थ्यौ—जं भट्टा आणवेदि । (इति निष्कान्ते) (ख)

राजा—वयस्य आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—एतु एतु भट्टा । (ग)

इति परिक्रामतः

विदूषकः—(अवलोक्य) एदं मअरन्दुज्जाणं ता एहि पविसम्ह । (घ)

(इति प्रविशतः)

विदूषकः—(अवलोक्य राबिसायम्) भो महाराज पेक्ख पेक्ख दाव एदं वखु मलयमारुदान्दोलिदमउलन्तसहआरमज्जरीरेणुपटलपडिबद्धपडविआणं मत्तमहुअरमुक्कञ्जंकारमिलिदकोइलालापसंगीदसुहावहं तुहागमणदंसिआअरं विअ मअरन्दुज्जाणं लक्खीअदि । ता पविसदु भवं । (ङ)

(क) भो वयस्य तस्माद्दुःखिष्ठ तत्रैव गच्छायः येन तत्र गतस्य ब्राह्मणवालकस्य मम स्वस्तिवायनं किमपि भविष्यतीति ।

(ख) यद्गर्ताऽऽज्ञापयति ।

(ग) एतु एतु भर्ता ।

(घ) एतत्तन्मकरन्दोद्यानं तदेहि प्रविशावः ।

(ङ) भो महाराज प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावदेतत् खलु मलयमारुतान्दोलितमुकु-

ल्यादिना उत्सवशब्दार्पचमी । 'अंतरमवकाशावधिपरिधानातर्थिभेदतादर्थ्ये' इति । विदू० । भो वयस्य तस्माद्दुःखिष्ठ तत्रैव गच्छायः, येन तत्र गतस्य ब्राह्मणवालकस्य मे स्वस्तिवायनं किमपि भविष्यति इति च्छाया । तत्रैव मकरंदोद्याने एव । स्वस्तिवायनमिति । स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनमिति अर्थं केचित्कुर्याति, सर्वकार्यारंभे हि प्रायशः पुण्याहवाचनं विहितं तत्र ब्राह्मणानां दक्षिणादिकं भवतीति । स्वस्तिवायनमित्यर्पस्तु-चितः, 'घांप्रतं तमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छे'ति वक्ष्यमाणप्रयस्वारस्यात् । चेट्थ्यौ । यद्गर्ताज्ञापयति । विदू० । एतु एतु भर्ता । परिक्रामत इति । इतस्ततो भ्रमण इत्यर्थः । विदू० । एतन्मकरंदोद्यानं, तदेहि प्रविशावः । इति च्छाया । विदू० । भो महाराज प्रेक्षस्वप्रेक्षस्व तावत् । एतत्सद्य मलयमारुतान्दोलितमुकुलायमानसहकारमंजरी रेणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं मत्तमधुकरमुक्कञ्जंकारमिलितकोकिलालापसंगीतसुखावहं

राजा—(समन्तादवलोक्य) अहो मकरन्दोद्यानस्य परा श्रीः । इह हि उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं विभ्रतो

भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदव्याहारलीलामृतः ।

घूर्णन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासमूहैर्मुहु-

र्त्नान्ति आन्ति प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ १७ ॥

लायमानसहकारमञ्जरीरेणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं मत्तमधुकरमुक्तशङ्करामिलित-
कोकिलालापसंगीतसुखावहं तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते ।
तत्प्रविशतु भवान् ।

तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते । तत्प्रविशतु भवान् । इति चञ्जया ।
सविस्मयं इति । विस्मयकारणं तु भो महाराजेत्यादितद्वाक्येनैव स्पष्टीभविव्यति ।
प्रेक्षस्वेति । द्विरुक्तिः संभ्रमे । मलयस्य दक्षिणदिक्स्थितस्य पर्वतविशेषस्य यो मातुः
शेषपपट्या समासः । तेन आंदोलिताः कंपिताः या मुकुलायनामसहकारमंजर्वः ।
मुकुलाः कुडमला इव आचरंतीति मुकुलायनाः 'मुकुलशब्दादाचारक्यडन्ता-
च्छानच्' सहकाराणां अतिसौरभाम्रटक्षाणां या मंजर्वः वल्लर्धः 'वल्लरिर्मंजरिः क्लियां'
इत्यमरः । तासां रेणवः परागाः तेषां पटलं समूहः 'समूहे पटलं नने'ति कोशः ।
तेन प्रतिबद्धं सन्नद्धं पटस्य युचेलस्य वितानं उल्लोचो यस्मिन् तत् । मत्ताः अर्धो-
न्मधुपानेन ये मधुकराः भ्रमरास्तैर्मुक्तः उत्सृष्टः यो शंकारः तत्स्वरानुकरणमिदं
गुंजारश्च इति यावत् । मिलितः संगतो यः कोकिलानां पिकानामालापः विरावः
तदेव संगीतं तेन यत्सुखं तस्य आवहं प्रापकं 'आङ्पूर्वकाद्द्रुह प्रापण इत्यस्मात् पचा-
यच् । तव आगमनेन दर्शितः आदरो येन । अत्र तवेत्येतत्तापेक्षत्वेपि गमनदर्शि-
तेत्यनयोः समासः । देवदत्तस्य शुद्धकलमिति वत् । कारकाणां क्रियां प्रति नित्यसापे-
क्षत्वमिति सिद्धांतः । लोके राजागमने उल्लोचादिभिर्गृहं भूष्यते, तत्प्रीत्यर्थं गेया-
दिकं विधीयते, तद्वन्मकरन्दोद्यानेन करणात्त्वद्विषये दर्शितादरत्वं तस्य स्पष्टमेव ।
राजा । समंतादिति अव्ययं 'परितः सर्वतो विष्वक् समंताच्च समंततः' इति हेम-
चंद्रः । अहो इति आश्चर्यं, मकरन्दोद्यानरम्यताविषयकमाश्चर्यमित्यर्थः । तदेव स्पष्ट-
यति-दृढ हीत्यादिना । हि देवी 'हि हेतावनभारणे' इत्यमरः । इह अस्मिन्मकरन्दोद्याने ।
उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः इति । उद्यतां उद्यं प्राप्नुवतां 'उत्पूर्वकादिणः क्षतरि रूपं' ।
विद्रुमाणा प्रवालानां 'विद्रुभो रत्नरक्षेपि प्रवालैऽपि पुमानयं' इति मेदिनी । कान्तय इव
कांतयो तेषां तैः किसलयैः पल्लवैः हेतुनिः 'हेत्वर्थे तृतीया' ताम्रां लोहितवर्णां त्विषं
कांतिं विभ्रतः 'निभर्तेः द्वित्वे क्षतरि स्त्री द्वित्वेऽभ्यासस्येत्वं नाभ्यस्वादिति गुम्निषेधः'
अभिनवपल्लवा इपत्ताम्रा भवंतीति प्रसिद्धं । अनेन मधुना मत्तानां ताम्रलमावि-
ष्कृतं । कलैः अस्पष्टमधुरैः 'एवनी तु मधुरास्फुटे कल' इति कोशः । भृङ्गाणामास्यः
पञ्जयः 'वीष्मालिरावली'त्यत्र धीर्पातोऽप्यस्ति । तासां विस्तानि शब्दितानि गुंजारवा

अपि च

मूले गण्डूपसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।

आकर्ण्यशोकपादाहतिषु च रसितं निर्भरं नूपुराणां रथाणां +

झङ्कारस्यानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते भृंगसार्थैः ॥ १८ ॥

इति यावत् तैः हेतुभिः अविशदः अस्पष्टः स चारौ व्याहारश्च भाषितं च 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं' इत्यमरः । तस्य लीलां विभ्रतीति व्याहारलीलाभूतः सुप्यु-
पपदे भ्रमः, 'क्विप् चे' ति क्विप् । अनेन मधुमत्तत्व्यशब्दकारित्वं बोधितं । तथा
मलयसंबन्धनिलसाहतिभिः ताडनैः चलैः लोलैः शाखानां शिफानां समूहैः मुहुः पुनः
पुनः घूर्णतः भ्रमंतः । घुणघूर्णं भ्रमणे । अनेन मधुमत्तवद्भूर्णनं बोधितम् । अनेन
विशेषणत्रयेण इमेषु मधुप्रसंगमधुहेतुकं मत्तत्वं उत्प्रेक्षते मधुप्रसंगेत्यादिना ।
अमी किञ्चिद्विप्रकृष्टाः 'अदसस्तु विप्रकृष्ट' इतिवचनात् इमाः वृक्षाः मधोः वसंतस्य
'मधुधेनतुर्देवेषु' इत्यनेकार्थसंग्रहः । यः प्रसंगः संबन्धः तस्य संबन्धि यन्मधु पुष्प-
रसः तेन 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । वसंतप्राप्तिहेतुकपुष्परसेनेति यावत् । अथ च
मधोः वसंतस्य यः प्रसंगः प्रकृष्टः संगः संबन्धो लोकानां यस्मिन् स प्रसंगः उक्तव्य
इत्यर्थः । उक्तव्ये हि लोकानां संगमो भवतीति प्रतिद्वंद्वं । तत्संबन्धि यन्मधु मद्यं तेन
भ्रांतिं उन्मादं प्राप्य मत्ताः शौडा इव दृश्यंते इति शेषः । उप्रेक्षालंकारः श्लेषश्च ।
लक्षणं प्रागुक्तं, किञ्च स्वभावोक्त्यलंकारः, तदुक्तं 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य
जात्यादिस्यस्य वर्णनं' इति । शार्दूलविकीर्णितं छंदः ॥ १७ ॥ अपि चेति, अन्यदपि
वर्णनीयमस्तीत्यर्थः । तदेवाह—मूलेत्यादि । बकुलैः बकुलवृक्षैः कर्तृभिः । कर्तृ-
करणयोरिति तृतीया । 'अथ केसरे बकुल.' इत्यमरः । मूले धुमे 'मूलं धुमोऽग्नि'
इत्यमरः । गंडूपश्चासीं सेकव्य सुप्रपूर्तिसेवनं तस्य य आसवः मद्यं 'मिरेयमासवः
सीधुः' इत्यमरः । अग्रे आसवोक्त्वा प्रत्यासत्त्वा गंडूपोपि तस्यैवेति शेषं । पुष्पवृष्ट्या
पुष्पाणां वर्षणेन वास्यते । अथवा गंडूपसेकासवे इति सप्तम्यंतं । तथा च गंडूप-
सेकासवे सतीव बकुलैः मूले पुष्पवृष्ट्या वास्यते, आच्छाद्यते । 'वस आच्छादने' ।
पूर्वस्मिन्नर्थे तु वसधात्वर्थः सुगंधिकरणं धात्वनामनेकार्थत्वात् । धाम्यते इतिपाठो
मुद्रितेषु पुस्तकेषु क्वचित् दृश्यते स तु न युजतः । निष्पन्नोद्गीर्णवांतादिसन्धानां
प्राप्त्यत्वात् । अथ अस्मिन्नहनि तदण्याः युवत्साः मध्वाताम्रे ईपतामः आतामः
प्रारिखनासः । मधुना मयेन आतामः ईपश्क्तवर्णः तस्मिन् 'तृतीया तरुतामर्थे' ति-
समासः । 'आदीपदर्थेभिव्यासी' इत्यमरः । सुरभेव क्षशी चंद्रः मयूरव्यंसका-
दितात् समासः । उपमितसमासस्तु न । आताम इति सामान्यधर्मप्रयोगात् ।
तस्मिन् चंपकानि, चंपकपुष्पानि चंपकसन्धात्पुष्परूपविद्यारे विहितस्याग्नः 'पुष्प-
लेषु बहुलं' इति छप् । निरात् चिराच्छाद्यंतं भानि शोभते । च किञ्चेत्यर्थः 'चान्वा-
चयसमाहारेत्तरगमुष्ये' इत्यमरः । अशोकेषु पादाभ्यामाहतिषु ताडनेषु नूप-

विदूषकः—(शुभा) भो वयस्य ण एदे मधुकरा णेउरसदं अणु-
हरन्दो णेउरसदो जेव्व एसो देवीए परिअणस्त । (क)

राजा—वयस्य सम्यगुपलक्षितं भवता ।

(ततः प्रविशति उज्ज्वलवेषा वासवदत्ता काचनमाला च पूजोपकरणहस्ता
सागरिका च)

वास०—हजे कञ्चणमाले आदेसेहि मअरन्दुज्जणस्स मग्गाम् (ख)

काञ्च०—एदु एदु भट्टिणी । (ग)

वास०—(परिक्रम्य) हजे कञ्चणमाले । अथ केचिअदूरे सो रत्ता-

(क) भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्तः । नूपुरशब्द एवैष
देव्याः परिजनस्य ।

(ख) हजे काचनमाले आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

(ग) एतु एतु भट्टिनी ।

राणां मंजीराणां 'मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । निर्भरं अतिमात्रं 'अतिचेलमृशा-
खर्वातिमात्रोद्गाढनिर्भरं' इति कोशः । यत् रक्षितं कृणितं तदाकर्ण्य शुभा भृंगानां
भ्रमराणां सार्धैः समूहैः कर्तृभिः । 'संघसार्थो तु जंतुभिः' इत्यमरः । अनुमीतैः
गानैः करणैः गुंजारवैरिति भावत् । संस्कारस्य नूपुरशिक्षितस्य नूपुरशिक्षितानु-
कृतिशब्दोऽयं । अनुकरणमनुकृतिः आरभ्यत इव 'आहृपूर्वकारमेः कर्मणि लुट्' ।
अशोक्यकुलयोः स्त्रीपादताडनं तद्रूपमदिरा च दोहदमिति कविप्रसिद्धिः । तदुक्तं
'पादाहतः प्रमदया विकसलशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखसीयुषिक्त' इति
अन्यदपि प्रमाणं पूर्वं व्याख्यातं । उरग्रेष्वालंकारः । स्वधरावृत्तं लक्षणमुक्तं ॥१८॥
विदू० । भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्त नूपुरशब्द एवैष देव्याः परि-
जनस्य । अनुहरन्त इति । अनुकुर्यन्तः, अनुपूर्वो हरतिः सादृश्ये । यथा सिद्धांतकौ-
मुद्यां "मातुरनुहरति" इति । देव्याः वासवदत्तायाः । राजा । उपलक्षितं ज्ञातं ।
उज्ज्वलः शुभ्रः चेषः यस्याः सा, पूजोपकरणं पूजासाहित्यं हस्ते यस्याः सा । सप्तमीवि-
शेषणेति ज्ञापकात् व्यधिकरणवहुव्रीहिः । पूजोपकरणेति विशेषणं सागरिकाया न का-
चनमालायाः । अथे 'एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काचनमालाया हस्ते समर्पय' इति वा-
सवदत्तोक्तेः । वासवदत्ता । हंजे काचनमाले, आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गं । इति
च्छाया । हंजे इति चेटीप्रति वासवदत्ताकृता संतुद्धिः 'हंजे हंजे हलादाने नीचां चेटी'
इति कोशः । आदेशय वषयेत्यर्थः, प्रदर्शयेति यावत् । काचनमाला । एतु एतु
भट्टिनी इति च्छाया । एवेतिवति संभ्रमे द्विरुक्तिः संभ्रमो मार्गप्रदर्शनस्य । भट्टिनीति ।
दासीकर्तृका राक्षीं प्रति संभाषारीतिरियं । यदुक्तं भरतेन 'राजपत्न्यस्तु संभाष्याः
सर्थाः परिजनेन तु । भट्टिनी खामिनी देवीति' । वासवदत्ता । हंजे । काचन-
माले । अथ कियदूरे स रक्षशाशोकपादयो यत्र मया भगवतः कुलमाशुषस्य पूज

सोअपाअबो जहिं मए भअवदो कुंसुमाउहस्सं पूआ णिब्वत्तइ-
दवा । (क)

काञ्च०—भट्टिणि, आसण्णो जेव किं ण पेवस्सदि भट्टिणी । इयं
खु सा णिरन्तरुद्धिमण्णकुसुमसोहिणी भट्टिणीए पडिग्गहिदा माहवी-
उदा । एस्सा अवरं णोमालिआ लदा जाए अआलकुसुमसम्मुग्गमसद्धा-
उणा भट्टिणा, अणुदिणं आआसीअदि अप्पा । ता एदं अदिकमिअ
दीसदि जेव सो रत्तासोअपाअबो जहिं देवी पूअं णिब्वत्तइस्सदि । (ख)

(क) हञ्जे काञ्चनमाले । अथ कियहूरे स रक्ताशोकपादपो यत्र मया
भगवतः कुसुमायुषस्य पूजा निर्वर्तयितव्या ।

(ख) भर्त्रि, आसन्न एव किं न प्रेक्षते भर्त्रि । इयं खलु सा निरन्तरोद्भि-
न्नकुसुमशोभिनी भर्त्र्या परिगृहीता माधवीलता । एषापरा नवमालिका लता
यस्या अकालकुसुमसमुद्गमश्रद्धालुना भर्त्रानुदिनमायास्यत आत्मा । तदेनाम-
तिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो यत्र देवो पूजां निर्वर्तयिष्यति ।

निर्वर्तयितव्या इति च्छाया । अथेति शब्दः प्रथमे 'मंगलानंतरारम्भप्रश्नकारुण्यैश्वर्यो
अथ' इति कोशः । निर्वर्तयितव्या निष्पादयितव्या । काञ्चनमाला । भट्टिनि,
आसन्न एव किं न प्रेक्षते भर्त्रि । इयं खलु सा निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी भर्त्र्या
परिगृहीता माधवीलता । एषा खल्वपरा नवमालिका लता यस्या अकालकुसुमो-
द्गमश्रद्धालुना भर्त्रानुदिनमायास्यत आत्मा । तदेनामतिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ता-
शोकपादपो यत्र देवो पूजा निर्वर्तयिष्यति इति च्छाया । इयं सनिकृष्टा । निर्गतं
अंतरं येषा तानि निरंतराणि तानि च तानि उद्भिन्नानि च उत्पन्नानि च एतादृशैः
कुसुमैः शोभते तच्छीला । परिगृहीता आत्मीयत्वेन स्वीकृता माधवीलता वासं-
दीलता एषा समीपतरवर्तिनीत्यर्थः । 'समीपतरवर्ति चैतदो रूपं' इत्युक्तत्वात् ।
नवमालिका सप्तला 'सप्तला नवमालिका' इत्यमरः (वटमोगरा इति भाषायां)
शकालेति । अत्र नञ् अन्यस्योत्तरक 'तत्सादृश्यं तदन्यत्वं' इति वचनात् । तेन
शकाले, खाभाविककुसुमोत्पत्तिकालान्यकाले य- कुसुमाना समुद्गमः समुद्भवः
तस्मिन् श्रद्धालुना श्रद्धाशालिना 'श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते' इत्यमरः । 'स्पृष्टिपृष्टी'-
त्यादिना श्रच्छब्दोपपदे दुघान् धातोस्ताच्छीत्ये आलभ् । अनुदिनं, प्रतिदिनं
'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना वीप्सारूपार्थेऽव्ययीभावः । आयास्यते । यमु प्रयत्ने आह-
पूयैकोऽयं योदे । अस्माग्निजंतताकर्मणि लट् । आत्मा बुद्धिः 'आत्मा यतो प्रथि-
बुद्धिः' इत्यमरः । कथमेतस्या अकालपुण्योद्गमो भवतीति चिंतया अतःकरणं
पीड्यत इत्यर्थः । दृश्यते इति कर्मणि लट् । दृष्टिमिरिति तृषीयातः कर्ता अभ्याह-
तव्यः । एवं दृष्टिरेनामतिक्रम्य रक्ताशोकपादपो दृश्यते अवलोकयते इत्यर्थः ।

वास०—ता एहि तर्हि जेव लहुं गच्छाम । (क)

काञ्च०—एतु एतु भट्टिणी । (ख)

सर्वाः परिकामन्ति ।

वास०—अं सो रत्तासोअपाअवो जहिं अहं पूंआं णिवत्तइस्सं-
ता पूआणिमित्ताइं उवरणाइं मे उवणेहि । (ग)

साग०—(उपप्लव) भट्टिणि, एदं सव्वं सज्जम् । (घ)

वास०—(निरुप्यात्मगतं) अहो प्रमादो परिअणस्स । जस्स जेव
दंसणपधादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स जेव दिट्ठिगोअरं पडिदा भवे ।
भोटु । एवं दाव भणिस्सं । (प्रकाशम् ।) हज्जे साअरिए, कीस तुमं

(क) तदेहि तत्रैव लघु गच्छामः ।

(ख) एतु एतु भर्त्रि ।

(ग) अयं स रत्ताशोकपादपो यत्राहं पूजां निर्वर्तयिष्ये । तत्पूजानिमि-
त्तान्युपकरणानि मे उपानय ।

(घ) भर्त्रि, एतत्सर्वं सज्जम् ।

एवं च अतिक्रम्येति समानकर्तृकत्वात् कलाप्रत्ययोपपत्तिः । वासवदत्ता । तदेहि
तत्रैव लघु गच्छामः इति च्छाया । तदिति हेतौ 'यत्तद्यनस्ततो हेतौ' इत्यमरः ।
लघु शिघ्रं 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतं' इत्यमरः । कांचनमाला । एतु एतु भट्टिणी । इति
च्छाया । वासवदत्ता । अयं स रत्ताशोकपादपो यत्राहं पूजां निर्वर्तयिष्यामि ।
तत् मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपानय । इति च्छाया । तत् तस्मात्कारणात् ।
यत्र पूजा चिकीर्षिता तादृशशुद्धम्य पुरो दृश्यमानत्वात् पूजाकालः प्राप्तः तस्मा-
दित्यर्थः । तेन हीति पाठेऽपि तेनेति हेतुवृत्तीययोक्त एवार्थः प्रतिपद्यते । पूजाया
निमित्तानि हेतुभूतानि "निमित्तं हेतुलक्षणणोः" इति कोशः । उपकरणानि साध-
नानि, गंधपुष्पादिपूजासामग्रीमिति यावत् । मे मह्यं संप्रदाने चतुर्थी । अथवा
मे मम संबंधसामान्ये पत्नी, उपनयेति पूर्वकल्पे उपनयेत्यस्य देहीत्यर्थः । पत्नीपक्षे
तु समीपं प्रापयेत्यर्थः । सागरिका । उपप्लव्येति समीपं गत्येत्यर्थः । भर्त्रि, एतत्सर्वं
सज्जम् इति छाया । सज्जं संवृतं । 'सज्जो सज्जसंवृतौ' इति हेमः । वासवदत्ता ।
निरुप्य विळोक्य अर्थात्सागरिकामित्यर्थः । आत्मगतं स्वगतमित्यर्थः । तदुक्तं
'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यादथाव्यं स्वगतं मतं' इति । अहो प्रमादः परिजनस्य ।
यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेदियं । भवतु ।
एवं तावद्भ्रमिष्यामि । हंजे सागरिके, किमिति लगत्य मदनगदोत्पवपरिहीने परि-
जने सारिकामुजिहत्वेहागता । तस्मात्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपक-
रणं कांचनमालाया इस्ते समर्पय । इति च्छाया । प्रमादः अनवधानता दर्शनस्य

अञ्ज मंअणमहूस्सवपराहीणे परिअणे सारिअं उज्झिअ इहागदा ।। ता तहिं जेव्व लहुं गच्छ । एदं वि सव्वं पूओवअरणं कञ्चणमालए हत्थे समप्पेहि । (क)

साग०—जं भट्टिणी आणवेदि । (इति केतिचित्पदानि गत्वा आत्म-
गंतम् ।) सारिआ मए उण सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा । एदं पि अत्थि
मे पेक्खिदुं कोदुहंलं । किं जहा तादस्स अन्तेउरे भअवं अणंगो
अच्चिअदि । इह वि तह जेव किं अणणहेति । ता अलक्खिआ भविअ
पेक्खिदस्सम् (परिक्रम्यावलोक्य च ।) ता जाव इह पूआसमओ होदि ताव
अहं पि भअवन्तं अणंगं जेव्व पूअइदुं कुमुमाइं अवचिणिस्सं (इति
कुमुमावचयं नाटयति ।) । (ख)

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव
दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्गणिष्यामि । ह्ये सागरिके,
कस्मात्प्रमद्य मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकामुज्झित्वेहागता । तत्तत्रैव
लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालया हस्ते समर्पय ।

(ख) यद्गर्वाज्ञापयति । सारिका मया पुनः सुसङ्गताया हस्ते समर्पिता ।
इदमप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कौतूहलं । किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननङ्गोऽर्च्यते ।
अत्रापि तथैव किमन्यथेति । तस्मादलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । तथावदिह
पूजासमयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुमुमान्यत्रचेप्यामि ।

पंथाः दर्शनपथः तस्मात् 'ऋक्पूरुधू-पथा' मिति अप्रत्ययः । दर्शनपथादिति 'भीत्रा-
र्याना' मिल्यपादानत्वं । दृष्टिगोचरं गावः इंद्रियाणि चरति यस्मिन् 'गोचरसंचरे'-
त्यादिनाऽधिकरणे घः । दृष्टेः गोचरं विषयं यथा स्यात्तथा पतिता प्राप्ता । गोचरमिति
पत्तनक्रियाया विशेषणं । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं 'कर्मणि द्वितीयेति' सूत्रे द्वाच्चरत्वे
उक्तं । अतएव कर्मणि द्वितीया भवति सृष्टु पचतीतिवत् । गोचरे इति सप्तम्यंतपाठे तु
दृष्टिगोचरे दृष्टिविषये इत्यर्थः । एवमिति, वक्ष्यमाणमित्यर्थः । मणिष्यामि वक्ष्यामि ।
'अणरण' इत्यादि प्रघटके अणधातुः शब्दार्थकः । प्रकाशमिति । एतद्दर्शनं तु अनं-
तरमेवोक्तं । परस्मिन्नधीति पराधीनः, अधिशब्दोऽत्र परावत्तल्योक्तकः 'अपडक्ते'-
त्यादिना अप्युत्तरपदत्वात्कार्थं खः । मदनमहोत्सवस्य पराधीनः तस्मिन् । 'परतंत्रः
पराधीनः' इत्यमरः । मदनमहोत्सवपरिहीने परिजने इति पाठे मदनमहोत्सव-
पेटुना परिहीने अपगत इति यावत् एतादृशे परिजने सतीत्यन्वयः । सारिका पक्षि-
विशेषं (साङ्ख्यीति भाषार्या) । तत् तस्मात्कारणात् सारिकाया एकाकिस्थितिरूप-
कारणात् । पूजोपकरणं, पूजासामग्री । सागरिका । यद्गर्वाज्ञापयति, सारिका पुन-
र्मया सुसंगताया हस्ते समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कुतूहलं, किं यथा तात-
स्यान्तःपुरे भगवाननङ्गोऽर्च्यते, अप्रापि तथैव किमन्यथेति । तस्मादलक्षिता भूत्वा

वास०—कञ्चनमाले, पडिष्टावेहि असोअमूले भववन्तं पञ्जुणम् । (क)

काञ्च०—जं भट्टिणी आणवेदि । (इति तथा करोति ।) । (ख)

विदू०—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भो वयस्स, जघा वीसन्तो णेउरसदो तहा तक्केमि आअदा देवी असोअमूलंति । (ग)

राजा०—वयस्स, सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी । या किलैपा

(क) काञ्चनमाले, प्रतिष्ठापयाशोकमूले मगरन्तं प्रयुज्जम् ।

(ख) यद्गुर्याज्ञापयति ।

(ग) भो वयस्स, यथा विभ्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्क्याम्यागता देव्यशोकमूलमिति ।

प्रेक्षिष्ये । तयावदिदं पूजासमयो भवति तावदहमपि भगवंतं मदनमेव पूजयितुं कुसुमान्यवचेष्यामि । इति च्छाया । यद्गुर्याज्ञापयति तत्करोमीति शेषः । दृष्टव्यं वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगः 'प्रविश पिंढो' इतिवत् । स्पष्टतरं चैतत् 'हायणः सं-प्रसारणे'ति सूत्रे महाभाष्ये । पदानि गत्वा गत्वेत्यत्र गमधातुरन्तर्भावितण्यर्थः । अत एव पदानीत्यस्य कर्मत्वतिद्धिः । पदानीत्यस्य पादप्रक्षेपयोग्यदेशानिति वा । मया पुनरिति मया त्वित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् प्रकृते तथैवोचितत्वात् । सुसंगतायाः एतन्नाम्न्या दास्याः, समर्पितेति । एतेन सारिकाऽनवस्थानिमित्तवारवदत्ताकोधानवकाशः सूचितः । इदमपीति, अपिः समुच्चये, सारिकासंबन्धिचित्ताभावः एतप्रेक्षणकौतुकं चास्तीत्यर्थः । यत्प्रेक्षणविषयं कौतुकं तदेवाह—किं यथा इत्यादिना । किमन्यथेति किञ्चिद्वदे वितर्के 'किं कुरुष्यां वितर्के च' इति मेदिनी । तत् मदनपूजादिदृष्टाहेतोः, तावत् यावत्तावच्छब्दौ अवधौ 'यावत्तावच्च साकल्पे-ऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । अत्र वासवदत्ता—उपनय मे पूजोपकरणानि इत्या-रभ्य तत् अलक्षिता प्रेक्षिष्ये इत्यंतेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दक्षीणप्रती-कारात् सारिकाया सुसंगतार्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वरसराजसमागमहेतोर्वाजस्थो-पादानात् बीजागमरूपं समाधानं नाम मुखसंधेरगुं । तद्वक्ष्यं भरते 'बीजाथस्योपग-मनं तत्समाधानमुच्यते' इति । वासवदत्ता । काञ्चनमाले, प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवंतं प्रयुज्जं इति च्छाया । प्रयुज्जं मदनं । काञ्चनमाला । यद्गुर्याज्ञापयतीति च्छाया । विदूषकः । भो वयस्स, यथा विभ्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्क्याम्यागता देवी अशोकमूलं इति इति च्छाया । यथा, अत इत्यर्थः । तथा । तस्यादित्यर्थः । 'यथा निदर्शने द्वौ तद्वक्षे निर्वेशसाम्ययोः । हेतूपपत्तौ च' इत्यनेकार्थः । राजा । अवधारितं निश्चितं ज्ञातमित्यर्थः । पश्येयं देवीति, इयं देवी दृश्यत इति शेषः । पश्येत्यस्य कर्म तु निश्चिते वाक्यार्थः, पश्य मृगो धावतीतिवत् इति सप्रथमावेदितं प्राक् । या किल । किल संबन्धे 'वार्तासंबन्धयोः किल' इत्यमरः । यैपा चापयथिरिव समावनविषया

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मर्ध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ १९ ॥

तदेहि उपसर्पावः (वपस्य ॥) प्रिये वासवदत्ते ।

वास०—(विलोक्य ।) कथं अज्जउत्तो । जअदु जअदु अज्जउत्तो । अलंकरेदु इमं देसं आसणपडिग्गहेण । एदं आसणं । एत्थ उवविसदु अज्जउत्तो । (क)

(राजा नाट्येनोपविशति ।)

काञ्च०—भट्टिणि, सहस्रदिण्णेहिं कुसुमकुङ्कुमचन्दणवासेहिं सो-
हिदं रत्तासोअपाअवं गदुअ अच्चीअदु मअवं पज्जुण्णो । (ख)

(क) कथमार्यपुत्रः । जयतुं जयतु आर्यपुत्रः । अलंकरोत्थिमं देशमासन-
परिमहेण । एतदासनं अत्रोपविशत्यार्यपुत्रः ।

(ख) भर्त्रि, सहस्रदत्तैः कुसुमकुङ्कुमचन्दनवासोभिः शोभितं रक्ताशोकपादपं
गत्वार्थ्यतां भगवान्प्रद्युम्नः ।

आभातीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । कुसुमेत्यादि । कुसुममिव सुकुमारा फेला मूर्तिः
कायो यस्याः सा 'मूर्तिः काठिन्यकाययो'रिति कोशः । एतादृशी देवी, चापयष्टि-
रपि कुसुमान्येव सुकुमारा मूर्तिर्यस्याः सा । पुष्पधन्येखस्य मदनवाचकत्वात् म-
दनधनुःपुष्पमित्यर्थात्सिद्धम् । नियमेन उपवासादिप्रतहेतुना 'नियमो मतमञ्ची'लमरः ।
चापपक्षे नियमेन निधयेन निश्चितप्रमाणादिनेति यावत् । तनुतरं क्षीणतरं सूक्ष्मतरं
या 'शुद्धं दध्रं कृशं तनु' इति कोशः । मर्ध्यं अवलमं लसकं च 'मर्ध्यं चावलमं
चे'लमरः । दधती धारयति । धाधातोः शतृप्रत्ययान्तात् 'उगितथे'ति ङीप् । मकरो
मत्स्यः केतुर्यस्य तस्य मदनस्य पार्श्वस्था पार्श्वे समीपे तिष्ठतीति तथा । पार्श्वोपपदे
स्थाधातोः कप्रत्ययः । चापयष्टिरिव चापान्नमिव 'यष्टिर्भांर्या मधुपय्यां ध्वज-
दंष्ट्रेऽन्नहारयोः' इति हेमचंद्रः । धलुतलु शरीरयष्टिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन म-
तिहादिवत् प्रशंसावोधकत्वं यष्टिचन्दस्य युक्तमिति भावि । अत्र कोशा-
नुमहधितनीयः । एषा देवी अशोकपादपतले स्थापितस्य कामदेवस्य समीपे स्थिता
तस्य चापयष्टिरिव शोभते इति भावः । श्रेयानुप्राणितोत्प्रेक्षांकारः । आर्यारुत्तं
॥ १९ ॥ तत् तस्मात् कारणात् वासवदत्तासंनिधानरूपकारणादित्यर्थः । वास-
वदत्ता । कथमार्यपुत्रः । जयतु अपत्यार्यपुत्रः । अलंकरोत्थिमं देशमासनपरिम-
हेण । एतदासनं । अत्रोपविशत्यार्यपुत्रः इति च्छाया । कथमिति शब्दः संभ्रमे, अक-
स्माच्छन्दध्रवणेन संभ्रमः । 'कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेऽपि च' इति हेमचंद्रः ।
अत एव जयतु जयतु इति द्विरुक्तिः, अलंकारोतु भूपयतु 'अलं भूरणपर्ये'ति कोशः ।
आसनपरिमहेण आसनस्थोकारेण 'परिमहः परिजने पश्यां स्वीकारमूलयोः' इति हेमः ।
एतदासनमिति अस्तीत्यर्थः । तथाच 'अस्तिर्भवंती परोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्त्विति' महा-
भाष्यकारः । आर्यपुत्रेति संशुद्धिः भर्तारं प्रति । प्रमाणं तूष्णं । फांचनमाला ।

वास०—उवणेहि मे पूओवअरणाइं । (क)

(काधनमाला उपनयति । वासवदत्ता तथा करोति ।)

राजा—प्रिये ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौमुभरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

वालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव ॥ २० ॥

(क) उपनय मे पूजोपकरणानि ।

भर्त्रिं, स्वहस्तदत्तैः कुसुमकुंकुमचंदनवासोमिः शोमितं रक्ताशोकपादपं गत्वा-
 र्च्यतां भगवान्प्रद्युम्नः । शोमितं रक्ताशोकपादपं गत्वा स्वहस्तदत्तैः कुसुमकुं-
 कुमचंदनवासोमिः भगवान्प्रद्युम्नः अर्च्यतामित्यन्वयः । रक्ताशोकपादपमित्यस्य
 गंगायां घोष इतिवत् तत्समीपदेशे लक्षणा । दृष्टव्यं प्रयोगो लोके 'गच्छत्ययं
 मार्गो देवदत्तगृहं' इति । शोमितं कृत्वा इति पाठे रक्ताशोकपादपं गत्वा स्वहस्तदत्तैः
 कुसुमकुंकुमचंदनवासोमिः शोमितं कुर्या भगवान्प्रद्युम्नः अर्च्यतां इत्यन्वयः । कृत्वे-
 त्यस्वार्थिकं प्रद्युम्नमिति, तत् पक्त्वौदनो भुज्यते इतिवत् तस्य च शोभितमिति
 विशेषणं । इदं च सप्रपंचं पूर्वमेव निरूपितं । वासवदत्ता । उपनय मे पूजोपकर-
 णानि । तथा करोति । यथावत्पूजयतीत्यर्थः । राजा । हे प्रिये वयिते, 'दयितं बालमं
 प्रियं' इत्यमरः । अत्र वात्सराजेन शृंगारे स्वभार्या संबोधितत्वादिप्रिये इति संबोधनं
 'प्रियेति भार्या-शृंगारे वाच्या राज्ञेत्तरेण वे' ति भरतः । प्रत्यग्रेति । त्वं लतेव वि-
 भ्राजसे शोभते इत्यन्वयः । कीदृशी ?—प्रत्यग्रो नूतनो यो मज्जनविशेषः स्नानविशेषः
 तेन विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्यास्तादृशी । लतापक्षे, प्रत्यग्रं नूतनं यन्म-
 ज्जनं सेचनं उदकेन मूलपूरणमिति यावत् । तेन विशेषतो विविक्ता स्वच्छा मूर्तिर्य-
 स्यास्तादृशी । मूलसेचनेन हि वृक्षस्य शोभाविशेषः (दवटधीति भाषायां) दृश्यते ।
 कौमुभेन कुसुमसंबन्धिना 'स्यात्कुसुमं यद्विशिखं महारजनमित्यपि' इत्यमरः 'तस्येद'-
 मित्यण् । रागेण लौहित्येन रुचिरः सुंदरः स्फुरन् देदीप्यमानः अंशुकस्य बल्लस्यान्तः
 प्रांतो यस्यास्तादृशी । लतापक्षे । कुसुममेव कौमुभं पुष्पं 'प्रशादिलात्स्वाथेऽण्' तद्ब-
 द्रागो लौहित्यं तेन रुचिरा चात्तो स्फुरद्भिः अंशुभिः किरणैः कांता च रमणीया ।
 मकरकेतन कामदेवं । 'प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इति कौशः । अर्चयन्ती पूजयन्ती । लता-
 पक्षे । मकराणां केतनं सदनं 'केतनं सदने विद्मे' इति हैमः । एवं च मकरकेतनं
 समुद्रं 'पाथोपिस्तिष्ठनकरालयवारिराशिः' इति त्रिकांडशेषः । अर्चयन्ती शोभयन्ती ।
 कर्पभृता लता । बालानि नूतनानि प्रवालानि कितलयानि यस्य 'प्रवालोऽन्नो कितलये
 बीणादंडे च विद्मते' इति मेदिनी । तादृशो यो विटपी वृक्षः प्रभवः उत्पत्तिस्थानं
 यस्यास्वभाभूता । 'प्रभवो जन्मकारणे' इति हैमः । प्रभवलस्मिमिति प्रभवः 'गृहदो-

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैव दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

काञ्च०—भट्टिणि, अचिदो भञ्जं पञ्जुणो । ता करेहि भञ्जुणां
पूजासंस्कारम् । (क)

वास०—तेण हि उवणेहि मे कुसुमाइं विलेपणं च । (ख)

(क) मूर्ति, अर्चितो भगवान् प्रद्युम्नः । तत्कुरु मर्तुः पूजासंस्कारम् ।

(ख) तेन ह्युपगय मे कुसुमानि विलेपनं च ।

रप्' इत्यनेन अधिकरणे अर्प प्रत्ययः । एवंच प्रत्यप्रेत्यादिविशेषणत्रयमुभयसा-
धारणं । वालेत्यादि लताविशेषणमेव । उपमालंकारः । यद्यपि काव्यप्रकाशे दश-
मोहाते उपमादोषप्रकरणे इदं पद्यमुदाहृत्य 'अत्र लता विभ्राजते ननु विभ्राजते
इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यामार्तरूपभेदः'
एवंच भग्नप्रक्रमतयैवायमर्थो व्याप्त इति काव्यप्रकाशामिप्रायः । तथापि विभ्राजते
इति पाठकल्पने स दोषो नास्ति । विभ्राजते इत्यस्याः क्रियाया भवतीति कर्तृ-
पदमप्याहार्यं । प्रिये, भवती विभ्राजते इत्यन्वयात् । वसंततिलकावृत्तम्
॥ २० ॥ स्पृष्टेति । हे दयिते, त्वया स्मरपूजायां, स्मरस्य अशोकमूलस्था-
पितकामदेवप्रतिमायाः पूजायां अर्चने व्यापृतेन नियुक्तेन हस्तेन स्पृष्टः एषः
समीपतरवती । उद्भिन्न उद्भूतः अपरः अन्यः मृदुतरः कोमलतरः एतादृशः
किसलयो यस्येति अनेकपदबहुव्रीहिः । तादृशो लक्ष्यते श्रायते । उपप्रेक्षालंकारः ।
आर्यावृत्तम् ॥ २१ ॥ अनङ्गोऽप्यादि । अयं सन्निकृष्टः सर्वार्तगत इत्यर्थः । अनङ्गः
नास्ति अङ्गं यस्य सः अनङ्गः कामः । अथ अस्मिन्नहनि । अनङ्गत्वं अङ्गरहितत्वं
अर्थात् स्वकीयं । ध्रुवं निश्चितं निन्दिष्यति । यत्, यस्मात् अनेन कामेन तव पाणि-
स्पर्शः तेन उत्सवः महः, स एव उत्सव इति वा न संप्राप्तः नोपलब्धः । एवंच-
कमालस्यतृतीयनेत्रोत्पन्नाग्निना कामो दग्ध इति पुराणप्रतिष्ठा कथा यदनेनस्या-
नङ्गत्वे हेतुरनुसंधेयः । अत्राप्युपप्रेक्षालंकारः । अनुष्टुप् पृत्ताम् ॥ २२ ॥ काञ्चन-
माळा । मूर्ति, अर्चितो भगवान् प्रद्युम्नः । तत्करोतु भर्तृव्यचितं पूजासंस्कारं इति
च्छाया । पूजासंस्कारमिति । पूजायाः संस्कारं, पूजामेव संस्कारमिति वा । वास-

काञ्च०—भट्टिणि, एदं सव्वं सज्जम् । (क)

वासवदत्ता नाट्येन रागानं पूजयति ।

साग०—(शहीतकुसुमा ।) हद्धी हद्धी । कटं कुसुमलोहोक्खित्तहि-
अआए अदिचिरं ज्जेव मए किदं । ता इमिणा सिन्दुवारविट्ठवेण
ओवारिअसरीरा भविअ पेक्खामि (विलोक्य) कथं पच्चक्खे ज्जेव
अपूव्वो कुसुमाउहो । अह्माणं तादस्स अन्तेउरे चित्तगदो अच्चीअदि ।
इह पच्चक्खीकिदो ता अहंपि इमेहिं कुसुमेहिं इह ट्ठिदा ज्जेव भअवन्तं
कुसुमाउहं पूअइस्सं (इति कुसुमानि प्रक्षिपति ।) णमो दे भअवं कुसुमा-
उहं, सुभदंसणो मे भविस्ससि । दिड्डं जं दिड्डव्वं । जमोघदंसणो मे
भविस्ससि । (इति प्रणमति ।) अच्चरिअं अच्चरिअं दिट्ठोवि पुणो पेक्खि-
दव्वो । ता जाव ण कोवि मं पेक्खदि दावज्जेव गमिस्सं । (इति कति-
चित् पदानि गच्छति ।) (ख)

(क) भर्त्रि, एतत् सर्वं सज्जम् ।

(ख) हाधिक् हाधिक् । कथं कुसुमलोहोक्खित्तहृदययातिचिरमेव मया कृ-
तम् । तदनेन सिन्धुवारविट्ठपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे कथं प्रत्यक्ष एवा-

वदत्ता । तेन ह्युपनय मे कुसुमानि विलेपनं च इति च्छाया । काञ्चन-
माला । भर्त्रि, एतत्सर्वं सज्जं इति च्छाया । सज्जं संगृह्यतं । सागरिका ।
हाधिक् हाधिक् । कथं कुसुमलोहोक्खित्तहृदययातिचिरमेव मया कृतं, तदनेन
सिन्धुवारविट्ठपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । कथं प्रत्यक्ष एवापूर्वं: कुसुमायुधः ।
अस्माकं तातस्यांतःपुरे चित्रगतोऽर्च्यते । इह प्रत्यक्षीकृतः । तवहृदयमप्येभिः कुसु-
मैरिह स्थितैव भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । नमस्ते भगवन् कुसुमायुध, शुभ-
दर्शनो मे भविष्यसि, इष्टं यद्गृह्यं । अमोघदर्शनो मे भविष्यसि, आश्चर्यमाश्चर्यं ।
दृशेपि पुनः प्रेक्षितव्यः। तवावन्न कोपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि । इति च्छाया ।
हा धिक् हा विमिति । तु खनिर्भर्त्सनाद्योतके अव्यये इमे ' हा विपादशुगर्तिपु' 'धिक्
निर्भर्त्सननिदाने' इत्युभयत्राप्यमरः । संभ्रमे द्विवचनं । कथमिति । एतद्विचरणं
पूर्वसुखं । कुसुमानां यो लोभस्तेन उत्क्षिप्तं ऊर्ध्वीकृतं प्रमादविशिष्टमिति यावत् ।
हृदयं यस्याः सा । अतिचिरमेव मया कृतं अतिकालो यापित इत्यर्थः । सिन्धुवारवि-
ट्ठपेन निर्गुणदृक्षेण 'सिन्धुवारैद्रसुरसौ निर्गुणद्रीद्राणिकेलापि' इत्यमरः । अपवारितशरीरा
पिहितदेहा अलक्ष्येति यावत् । अलक्ष्यत्वे कारणं वासवदत्तायाः क्रोधो माभूदिति ।
कथं ह्ये । 'कथं ह्ये च गर्हायां' इति मेदिनी । ह्येकारणमपूर्वदर्शनं तदेवाह-प्रत्य-
क्षेत्यादिना । अपूर्वः । नजर्थः अन्यत्वं पूर्वस्मादन्य इत्यर्थः । पूर्वः चित्ररूपः, अर्थं
तु प्रत्यक्षः इति पूर्वमिन्नत्वं स्पष्टमेव । तदेवाह-अस्माकमित्यादिना । तातस्य

काञ्च०—अञ्ज वसन्तञ्ज, एहि संपदं तुमं पि सोत्थिवाञ्जणं पडिच्छेहि । (क)

विदूषकः उपसर्पति ।

वास०—(विलेपनकुमुमामरणदानपूर्वकम् ।) अञ्ज, सोत्थिवाञ्जणं पडिच्छ (इत्यर्पयति ।) (ख)

विदू०—(सहर्षं गृहीत्वा ।) सोत्थि भोदीए । (ग)

पूर्वः कुसुमायुधः । अस्माकं तातस्वान्तःपुरे चित्रगतोऽर्च्यते । इह प्रत्यक्षी-
कृतः । तदहमप्येभिः कुसुमैरिह स्थितैव भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये ।
नमस्ते भगवन् कुसुमायुध शुभदर्शनो मे भविष्यसि । दृष्टं यद्दृष्टव्यम् ।
अमोघदर्शनो मे भविष्यसि । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । दृष्टोऽपि पुनः प्रेक्षितव्यः ।
तद्यथावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तातदेव गमिष्यामि ।

(क) आर्य वसन्तक, एहि संप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।

(ख) आर्य स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।

(ग) स्वस्ति भवत्यै ।

विक्रमसाहोः अंतः अभ्यंतरे पुरं एहं इत्यतः पुरं 'पुरं शरीरे नगरे एहपाटलिपुरयोः'
इति हेमः । अंतःपुरं खोएहं 'खगारं भूभुजामंतःपुरं स्यादवरोधनं' इत्यमरः ।
चित्रगतः चित्रलिखितः प्रत्यक्षः भूतमान् । नमस्ते इति । 'नमःस्वस्तिस्त्रादे'त्या-
दिना चतुर्थी । शुभदर्शनः कल्याणदर्शनः, अमोघदर्शनः सफलदर्शनः । आभ्यां
पदाभ्यां सागारिकाया वत्सराजे रतिर्ध्वन्यते । आश्चर्यमाश्चर्यमिति । अलौकिकला-
वण्यदर्शनमाश्चर्यकारणं तदेवाह—दृष्टोऽपीत्यादिना । अलौकिकमेवासेचनकं भवतीति
तात्पर्यं । कतिचित् पदानीति । एतस्योपपत्तिः पूर्वमेवोक्ता तत् एव दृष्टव्या । अत्र
'कथं प्रत्यक्ष एव' इत्यारभ्य 'कुसुमायुधं पूजयिष्ये' इत्यंतेन वत्सराजस्यानंगरूप-
तत्प्राप्त्येव धनं एष्य च प्रत्यक्षस्य पूजाप्रदस्य खोत्रोत्तरत्वात् अद्भुतप्राप्त्येव
परिभाषनादयं मुखसंप्रेरणं । उक्तं च भरतेन 'कुतूहलोत्तरावेशो विज्ञेया परिभाषना'
इति । कांचित्तमाला । आर्य वसन्तक, एहि । संप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रती-
च्छ । स्वस्ति पुण्याय वायनं स्वस्तिवायनं 'मुष्मुपेति' सनासः । अभ्ययेभ्यः सर्वदि-
भक्षीना एक्यचनोत्पत्तिरिति मतेन पश्येक्यचनोत्पत्तिसंभवात् अश्वपासादिवत्पृष्ठी-
समासो वा । पुष्पजनकवायनमित्यर्थः । 'स्वस्ति स्यान्नांगले पुण्ये' इति मेदिनी । स्वस्ति-
शब्दोऽनव्ययगपीति 'नमःस्वस्ती'ति सूत्रे शब्देन्दुशेषे तदा पृष्ठीसमासः गुठम
एव । प्रतीच्छ एहाण । वसन्तकस्य ब्राह्मणत्वादायंति समुदिः । 'आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात्'
इति भरतः । वासयद्वा । आर्यं, स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ । छाया । विदूषकः ।

नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।

अस्त्रापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सार्यंतने संपतन् ।

संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुपः पादांस्तवासेनितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥ २३ ॥

साम०—(श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्त राजानं दृष्ट्वा सस्पृहम् ।) क्वहं अर्धं सो

स्वस्ति भवत्यै इति च्छाया । वैतालिक इति । विविधश्चासौ तालः करास्फोट्य कालक्रियामानं वा वितालः । 'तालः कालक्रियामाने इत्यमानद्व्युदयोः । करास्फोटे करत्ले' इति हैमः । तेन चरतीत्यर्थे 'चरती'त्यनेन ठक् । गीतकालक्रियामानं हि गायनलोकेषु तालत्वे प्रसिद्धं । अस्तेत्यादि । अस्ते अस्त्राचले अपास्ताः निक्षिप्ताः समस्ताः निखिलाः भासः मयूखाः येन सः । तादृशे रवां सूर्ये नभसः आकाशस्य पारं प्रांतं 'पारं प्रांते परतटे' इति हैमचंद्रः । प्रयाते प्राप्ते सति । सार्यंतने. सार्यंभवे 'सार्यंचिर'मिलादिना व्युत्पन्नस्तुडागमथ । समये काले आस्थानी, आतिष्ठन्त्यस्त्रामिलास्थानी राजसभा । आइपूर्वकातिष्ठतेः 'करणाधिकरणयोधे'ति ल्युट् टिलान्डीप् । 'आस्थानी ह्यवगास्थानं' इत्यमरः । तां समं साकं एककाले इति भावः । संपतन् संप्राप्तुवन् एषः पुरोवर्ती नृपजनः राजकं संप्रति अधुना दशा नेत्राणां । प्रीत्युत्कर्षकृतः, प्रीतेः आनंदस्य उत्कर्षः अतिशयः तं करोति तादृशस्य मुप्युपपदे 'किप्चेति' क्तिप् । उक्त ऊर्ध्वभागे अयनं गतिः यस्य उदयमानस्येति यावत् । इंदोः चंद्रस्य चंद्रदर्शनेन दगाह्लादो भवतीति लोकेऽनुभवसिद्धं । सरोरुहाणां सूर्यविकासिकमलानां द्युतिं कार्तिं मुष्णति हरति तान् 'मुप स्त्रेये' क्तिप् । पादानिव रश्मीन् इव 'पादा रश्म्यंचिनुयांशा' इत्यमरः । दशा प्रीत्युत्कर्षकृतः सम्यक्प्रजापरिपालनेन प्रजानेत्रानंदजनकस्येत्यर्थः । उदयनस्य वत्सेश्वरस्य तव सरोरुहद्युतिमुपः पादान् कमलवच्छोभाजनकानित्यर्थः । गुरवः समापता इतिवदादराद्बहुवचनं । आसेनितुं उद्वीक्षते । उन्नमिताननः सन्न प्रेक्षते इति यावत् । अस्य नृपजन इति कर्ता । अत्रोपमालंकारः श्लेषश्च । स्वास्त इति सकारतकाराणां वारंवारमुच्चारणादनुप्रासः शब्दालंकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तं । अत्र वैतालिकमुखेन चंद्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समापताहंलनुरागधीजानुगुण्येनैव विलोभनात् विलोभनं नाम मुखसपेरंगं । तद्वक्ष्यं 'गुणनिर्वर्णनं चैव विलोभनमिति स्मृतं' इति । किञ्च वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वैतालिकवचसा 'अस्त्रापास्ते'त्यादिनां उदयनस्येत्यंतेन बीजानुगुण्येनैव उद्देशनात् उद्देशोनाम मुखसपेरंगं । यदाह भरतः 'बीजार्यस्य प्ररोहो यः स उद्देश इति स्मृतः' इति ॥ २३ ॥ सागरिका । कथमयं त राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । तत्परप्रेषणकृशमपि मे शरीरं एतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमत सद्गतम् । छाया । सहर्षमिति । हर्षकारणं अनुवदनेष स्पष्टं तद्वाक्येन भविष्यति । स्पष्टमिति स्पृहाऽपि तत एव हेतोः । तदेवाह—

राजा उदयणो जस्य अहं तादेण दिण्णा ता परपेसणकरिसिदं
वि मे शइअं एदस्स दंसणेण दाणीं बहुमदं संबुत्तम् । (क)

राजा०—कथमुत्सवापहृतचेतोभिरस्माभिः सन्ध्यातिक्रमोऽपि नोप-
लक्षितः । देवि पश्य ।

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥ २४ ॥

देवि, तदुत्तिष्ठावः । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः ।

(सर्वे उन्थाय परिक्रामन्ति ।)

साग०—कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । त्वरीभं गमिस्सं । (राजनं
सस्पृहं दृष्ट्वा निःश्वस्य ।) हृद्धी मन्दभाङ्गीए मए पेक्खिदुं वि चिरं ण
पारिदो अजं जणो । (ख)

(इति निष्क्रान्ता ।)

(क) कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं ततेन दत्ता । तत्परप्रेषणकृत्वा-
मपि मे शरीरमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं संबुत्तम् ।

(ख) कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । त्वरितं गमिष्यामि । हा धिक् मन्दमा-
गिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः ।

कथमित्यादिना । परप्रेषणं, परस्य कर्तुः प्रेषणं प्रेरणं पराज्ञाकारित्वमिति यावत् ।
तेन कथं । बहुमतं बहुमान्यं । संबुत्तं निष्पन्नं । अत्र सागरिकायाः सुरागमात्प्रा-
प्तिरूपं मुखसधेरंगं । तदुक्तं 'सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते' इति । राजा ।
कथं संभ्रमे । उत्सवापहृतचेतोभिः वसंतोत्सवप्रेक्षणसकमनोभिः, संध्यातिक्रमः
सायंसंध्यातिक्रमणं । अपिः समुच्चारकः । तेन इतरकार्योणां विस्मरणेऽपि तत्काला-
वश्यविहितसंध्याया विस्मरणं नोचितं, तदपि जातं इति स्वधर्मापराधमितिः
सूचिता । तेन च राज्ञो धार्मिकत्वं ध्वन्यते । उदयेत्यादि । रमणी विरहविक्रवा-
कामिनी परिपाण्डुता मुखेन म्लानवदनेन हृदयस्थितं प्रियं बह्वमिव इयं प्राची
पूर्वा दिक् परिपाण्डुना क्षिप्रमुदेश्यद्रजनीवज्रभप्रकाशशुभ्रेण मुखेन उदयगिरेः तटेन
वप्रेण अंतरितं आच्छन्नं निशानाथं चंद्रमसं सूचयति । उपमालंकारः । आर्वा
श्रुत्तम् ॥ २४ ॥ तत्तस्मात्कारणात् संध्याकालातिक्रममितिः । आवासाभ्यन्तरमेव
श्रुतं भागे एव-सागरिका । कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । त्वरितं गमिष्यामि । हा
धिक् । मंदमागिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः इति च्छाया । त्वरितं
गमिष्यामीति एतावत्कालपर्यंतं स्थित्वा देवीकोधमतीतेस्त्वरितगमनं । जनः, उद-

राजा०—(परिभ्रमन् ।)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा

पश्यान्नानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।

श्रुत्वा ते परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गनाः

लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सज्जातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

१०५

यनरूपः । राजा । देवि हे दयिते, 'देवी कृताभिपेकायां' इत्यमरः । पश्य । किंपश्येत्कांक्षायांमाह—शशिनः मृगांकस्य 'शत इतिऽनै' इति मूलार्थे इतिः शोभातिरस्कारिणा, शोभा कातिं तिरस्करोति अधःकरोति तेन । 'सुष्यजाता'वितिः णिनिः । तव मुखं तदेव पङ्कजं कमलं तेन विनिर्जितानि अङ्गानि सहसा अङ्गस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । विगता छाया शोभा येषां तानि विच्छायानि तेषां भावः विच्छायता कातिहीनता 'छाया सूर्यप्रिया कातिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । गच्छन्ति, कातिहीनानि भवन्तीत्यर्थः । तथा ते तव परिवाराश्च ता वारवनिताश्च तासां, परिजनगणिकानामित्यर्थः । गीतानि गेयानि ध्रुवा आकर्ष्य मृगाङ्गनाः मधुरकथैः, सजाता उरपणा लज्जा प्रपा यासां ताः तादृश्य इव । वारयुवतीगीतस्य मनोहारितरत्वेन पराजिता इवेति भावः । शनकैः मन्दं 'अद्भुते शनैः' इत्यमरः । 'अन्यसर्वनाम्ना'मित्यकच् । मुकुलान्तरेषु पुद्बलमध्यभागेषु लीयन्ते, पङ्कजाभ्यन्तराणि समाश्रयते इत्यर्थः । अत्र प्रतीपहेललंकारोत्प्रेक्षणाणां गणिभावः सकरः । तदुक्तं 'प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं' 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुदृश्यते' इति । उत्प्रेक्षालक्षण प्रागुक्तं । पादलङ्घिक्रीडितं छन्दः रुक्षणं पूर्वमुक्तं ॥ २५ ॥ निष्क्रान्ताः सर्वे । तदुक्तं दशरूपके 'एकाहानरितैकार्षमिच्छमासन्ननायक । पात्रैः त्रिचतुरैकं तेषामतेऽस्य निर्गमः' इति । भरतेऽपि 'रंगं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः । शीजार्थयुक्तमुक्तं कृत्वा कार्यं यथायंरसं' इति । अंक इति । एतद्वक्षणमपि तत्रैव 'अंक इति रूटिशब्दो भावस्य रसोश्च रोदयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्यात्समाह्वयेदंशः । यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च शीजस्य भवति संहारः । विचिद्वलमर्षिदुः शोक इति सदावर्गंतव्य । ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः । नानापस्यांतरितः कार्यस्त्वंरो विष्टटु' इति ।

इति धीऽयुतमदानदोनाऽपापपद्व्यलंङ्घनपंडितप्रवांश्रीकरहाटकः रोगनामक श्री-
मद्रोपालाचार्यतेषाणिना निगुडकरोगभिधेन द्वात्रैयापरनामकेन
नारायणदामेणा विरचितायां प्रमाखपरहाधलीटीकायां
मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सारिकापञ्चरव्यप्रहत्या सुसङ्गता ।)

सुसङ्गता—हद्दी हद्दी । अह कर्हि दार्णि मम हत्ये इमं सारिअं
णिक्खिदिअ गदा मे पिससही साअरिआ । ता कर्हि पुण एणां
पेक्खिस्सम् । (अप्रतो निरूप्य) कर्हं एसा क्खु णिउणिआ इदो जेव
आअच्छदि । ता जाव एदं पुच्छिस्सम् । (क)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविस्वयम्) अच्चरिअं अच्चरिअं । अणणसदिसो

(क) हा धिक् हा धिक् । अय कुत्रेदानीं मम हस्त इमां सारिकां निक्षिप्य
गता मे प्रियसखी सागरिका । तत्कुत्र पुनरेतां प्रेक्षिष्ये । कथमेतां खलु निपु-
णिका इत एवागच्छति । तथावदेतां प्रक्ष्यामि ।

श्रीमद्गोपालकृष्णाय नमः ॥ अथेदानीं द्वितीयांक आरभ्यते । तत्र तावत्पूर्वाक-
शेषे मदनोत्सवे मकरदोषानं प्राप्ते कसराजे सागरिकायास्तद्दर्शनेन रक्षाविर्भावः
प्रतिपादितः । तमेव रक्षाख्यं स्थायिभावं विभावानुभावादिभिः पोषयितुं तस्य स्था-
यिनो रसस्वरूपतां प्रापयितुं च द्वितीयांका आरभ्यव्याः । तत्र द्वितीयांके असूचि-
तपात्रप्रवेशस्य निषेधात् सागरिकाख्यमुख्यनायिकाप्रवेशसूचनाय प्रवेशकमार-
भवे—ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः आदौ अंकादावित्यर्थः । आद्यर्थे रूढोऽयं
'तत आदौ कथांतरे' इति हेमचंद्रः । अथवा तत इति तच्छब्दात्पंचम्यंतात्तसिल्
उत्तरेति दिक्शब्दयोगे चेयं पंचमी, तथा च प्रथमांके सर्वनिष्क्रमणमुक्तं तदनंतर-
मित्यर्थः । तत उत्तरमिति वान्मार्थे । तत इति वाक्यैकदेशप्रयोगः प्रविश पिंडीमिति-
वत् । उत्तरमित्यस्य दिक्शब्दत्वं च दिशि दृष्टत्वेनापीति स्पष्टं सिद्धांतकौमुद्यां । सा-
रिकायाः चित्राक्ष्याः (साळुंतीति भाषायां) 'चित्राक्षी शारिकावर्चंडाच' इति त्रि-
कांडशेषः । पंजरे व्यप्रः व्यासक्तः 'व्यमो व्यासक्त आकुले' इत्यमरः । हस्तो
यस्याः सा एतादृशी सुसंगता सुसंगतानाम्नी सागरिक्खायाः सखी प्रविशतीत्यन्वयः ।
हा धिक् हा धिगिति निपादनिश्चयोतके अव्यये । निपादकारणं तु सारिकार-
क्षणश्रेयाः । तदेवाह—अथेत्यादिना । अथेति संशयद्योतकं गमनविषयकसंशयः ।
'अथ समुधये । मंगले संशयार्त्तमाधिकारानंतरेण च' इति हेमः । अन्यत
इति अन्यत्रेत्यर्थः । 'इतरान्भ्योऽपि इदंते' इति सप्तम्यंतात्तण्डि । अन्यतो
दृष्ट्वा आदेति शेषः । येन फलाप्रत्ययोपपत्तिः । अप्रत इति पाठांतरं । अप्रमार्गे
इत्यर्थः । उक्तवत्तिल् । यदाह तदानीयति—एथेत्यादि । खल्विति वाक्या-
लंकारे । निपुणिका एतन्नापी वाचवदत्ताया शयी इत एव अत्रैव देशे । यावदिति
वाक्यालंकारे । प्रक्ष्यामि प्रच्छ शीघ्रायां लट् । ततः सुसंगताभाषणोत्तरं । निपु-
णिका—भर्तुः उदयनस्य वृत्तस्य चरित्रस्य अंतःस्वरूपं 'इतां चरित्रे' इत्यमरः ॥

पञ्जावो मण्णे देवदाए । उवलद्धो क्खु मए भत्तुणो वुत्तन्तो । ता
गदुअ भट्टिणीए णिवेदइस्सम् । (इति परिक्रामति) (क)

सुसङ्गता—(उपसृत्त ।) हला णिउणिए, कहिं दाणिं विह्वओक्खि-
त्तहिअआ विअ इहट्टिदं मं अक्खीरिअ कुदो अदिक्रामसि । (ख)

निपुणिका—कहं सुसङ्गदा । हला सुसङ्गदे । सुहु तुए जाणिदं ।
एदं क्खु मम विह्वअस्स काअणम् । अज्ज किल भट्टा सिरिपव्वदादो आअ-
दस्स सिरिकण्ठदासणामधेअस्स घम्मिअस्स सआसादो अआलकुसुम-

(क) आश्चर्यम् आश्चर्यम् । अनन्यसदृशप्रभावो मन्ये देवतायाः । उपलब्धः
खलु गथा भर्तुर्वृत्तान्तः । तद्गत्वा भर्त्ये निवेदयिष्यामि ।

(ख) हला निपुणिके, कुत्रेदानीं विस्मयोत्क्षिप्तहृदयेवेह स्थिता मामवधीर्यं
कुतोऽतिक्रामसि ।

‘अत. स्वरूपे नाशेऽपि’ इति मेदिनी । उपलब्ध ज्ञात. तत् तस्मात् भर्तृवृत्तात्ज्ञान-
कारणात् । यद्वा तदिति सामान्ये गर्भसकं । एवं च तमित्यर्थः । भर्त्ये वासवदत्तायै ।
सुसंगता—कुत्रेति सप्तम्याल्लव ‘कु तिहो.’ इति कादेशः । विस्मयेन आश्चर्येण
‘विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं’ इत्यमरः । उत्क्षिप्तं कर्ध्वाकृतं उच्चातमिति यावत् । हृदयं
चित्तं यस्याः ता ‘चित्तं तु चेतो हृदयं’ इत्यमरः । सुसंगताया विस्मयकारणान-
वगमात् विस्मयजन्यकार्यस्य सत्त्वरगमनादेर्दृष्टत्वाच्च इवशब्दप्रयोगः । तदेव विस्म-
योच्चातहृदयकार्यं दर्शयति—इह स्थितामित्यादिना । अवधीर्यं तिरस्कृत्य । अत्राचपोरणं
निकटगमनेऽपि भाषणाद्यभावः । कृत इति किंशब्दात्सप्तम्यत्वात्तत्त्विह कुत्रेत्यर्थः ।
अतिक्रामसि गच्छसि । निपुणिका—सुसंगतया एवं पृथा निपुणिका ता प्रत्यभि-
ज्ञातवतीत्याह—कथमित्यादिना । कथमत्र सभ्रमे ‘कथं ह्येवं च गर्हाया प्रकारार्थे च
सभ्रमे’ इति मेदिनी । सुपु लया ज्ञातमिति । लया ज्ञातं तत्सुपु प्रशस्तं । सभ्रम-
रूपकार्येण कारणस्य विस्मयस्य अनुमानरूपं ज्ञानं खलमित्यर्थः । तत्र तावद्विस्मयस्य
कारणं कथयति—एतदित्यादिना । खलु निधये । किलेति याताया ‘वार्तासभा-
व्यवो णिल’ इत्यमरः । श्रीकण्ठदास इति नामधेय आख्या यस्य एतादृशस्य धार्मिकस्य
साधो । धर्मं चरतीति धार्मिक. तस्य । ‘धर्मं चरति’ इति ठक् । अकाले अन्यकाले
तदन्यत्वं नचोऽर्थः । येषां बुद्धुमानां य उत्पत्तिकाल तदन्यस्मिन्काले इत्यर्थः । यत्क-
मुमानां पुण्याणां सजननं उत्पादनं तस्य दोहद फारकं ‘अथ दोहदं । इच्छाऽऽकांक्षा’
इत्यमरेण सामान्ये इच्छावाच्यप्यय शब्दो लक्षणया कारक इत्यसिद्धार्थे कथिना
प्रयुक्त इति भाति । यद्वा बुद्धुमसजननस्य यो दोहः पूरणं च ददाति इति ‘आतोऽपु-
यस्ये क.’ इति कप्रत्यय इति सिद्धस्य गतिरित्यं । एतादृशं मनिर्गन्तासुपायमिति
शेषः । आत्मनः परिगृहीता आत्मन इति स्वपद्यमान्ये पृष्ठी, कर्तृकर्मणोरिति तु न

सञ्जणणदोहअं सिक्खिअ अत्तणो पडिगाहिदं णोमालिअं कुसुमसमिद्धि-
सोहिअं करिस्सदित्ति तहिं एदं वुत्तन्तं जाणितुं देवीए पेसिदस्सि ।
तुमं उण कहिं पत्थिदा । (क)

सुसङ्गता—पिअसहीं सागरिआं अण्णेसिदुम् । (ख)

निपुणिका—सहि दिट्ठा मए दे पिअसही सागरिआ । गहिदस-
मुगाअचित्तफलअवट्ठिआ समुत्विगा विअ कअलीहरं पविसन्ती । ता
गच्छ पिअसहीम् । अहं वि देवीसआसं गमिस्सम् । (ग)

इति निष्कान्ते ।

इति प्रवेशकः ।

(क) कथं सुसङ्गता । हला सुसङ्गते । सुपु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम
विषयस्य कारणम् । अथ किल भर्त्रा श्रीपर्वतादागतस्य श्रीकण्ठदासनामधेयस्य
धार्मिकस्य सकाशादकालकुसुमसञ्जननदोहदं शिक्षित्वाऽऽत्मनः परिगृहीतां नव-
मालिकां कुसुमसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति । तथैतद्ब्रूतान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषि-
तासि । एवं पुनः कुत्र प्रस्थिता ।

(ख) प्रियसखीं सागरिकामन्वेषितुम् ।

(ग) सखि ह्यद्य मया ते प्रियसखी सागरिका गृहीतसमुद्रकचित्रफलकव-
र्तिका समुद्रिमेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्वच्छ प्रियसखीम् । अहमपि देवी-
सकाशं गमिष्यामि ।

‘न लोके’ति निषेधात् । नवमालिकामिति ‘पूर्वकालैके’ति समासः । कुसुमानां समृद्धिः
अतिशयः तथा शोभिता । तत्र राजनिकटे, एतद्गृहतांतमिति । एव चासी वृतांतथेति
धर्मधारयः । देव्या वासपदतया प्रेषितासि प्रेरितासि । प्रस्थिता कृतप्रस्थानारंगा
प्रस्थितेवन्न आदिकर्मणि कर्तारि क्तः । सुसङ्गता—अन्वेषितुं मार्गितुं । निपु-
णिका—गृहीतः समुद्रकः संपुटकः ‘समुद्रकः संपुटकः’ इत्यमरः । मयीवात्रमिति
यावत् । चित्रफलकं चित्रलेखनयोग्यफलिका वर्तिका लेखनी च यया सा । समुद्रिमेव
उद्देगकारणाज्ञानात् इवशब्दप्रयोगः । तत्र कारणमपे स्पष्टं भविष्यति । कदलीगृहं
गृहाकारखदलीवनमित्यर्थः । प्रियसखीं सागरिकां द्रष्टुमिति शेषः । देवीसकाशं वासव-
दत्तानिकटं । इति प्रवेशक इति । एतद्दर्शनं दारुरूपके । तत्र तावत् ‘नीरसोऽनु-
चितस्त्रन संगृह्यो नलुवित्तरः’ इत्यनेन सूच्यन्तु निरूप्य तन्निरूपणप्रकारं ‘अर्षो-
पक्षेपकैः सूच्यं पंचनिः प्रतिपादयेत् । विष्कंभचूलिनांकास्वाफानतारप्रवेशकैः’
इत्यादिनाऽऽह । तत्र प्रायो विष्कंभत्तरा एव प्रवेशकः तदपि तत्रैव ‘तृप्तवर्तिष्यमा-
नानां कथांशानां निदर्शकः । संज्ञेयार्थेषु विष्कंभो मध्यपानप्रयोजितः’ इति विष्कं-

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदननावस्थां नाटयन्ती सागरिका)

सागरिका—हिअअ पसीद पसीद । किं इमिणा आआसमत्तफ-
लणः दुल्लहजणप्पत्थणाणुबन्धेण । अण्णं च जेव एव्व दिट्ठेण दे ईहिंसो
संदावो णं वहुदि । (सविस्मयम्) पुणोवि तं जेव्व पेक्खित्तुं अहिं-
लससित्ति अहो दे मूढदा । अइ णिसंस हिअअ । जम्मदो पहुदि
सह संवड्ढिअं इमं जणं परिहरिअ क्खणमेत्तदंसणपरिचिदं जणं अणु-

भलक्षणमुक्त्वा 'तद्देवानुदात्तोऽयं नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽकल्पयसांतः
शेषार्थस्योपसूचकः' इति विष्कंमलक्षणापवादकत्वेन प्रवेशकलक्षणं दर्शितं । प्रकृषे
द्वाभ्यां नीचपात्राभ्यां प्रयोजितः । भरतोऽप्याह—'नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्यु-
दात्तवचनकृतः । प्राकृतभाषाकारः प्रवेशको नाम विज्ञेय' इति । एवं प्रवेशकेन सूचि-
तप्रवेशा सागरिका प्रविशतीत्याह—ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः सुसगता-
निपुणिकानिष्क्रमणानंतरं । गृहीते चित्रफलकवर्तिके यथा एतादृशी । सागरिका ।
प्रसीद प्रसीदिति 'नित्यधीप्सयोः' इत्यनेन आभीक्ष्ये द्वित्वं । तादृशप्रेयसि उत्कटेन
प्रेम्णा संभ्रांतमपि पुनः पुनः विवेकेन धीरं भवेति तात्पर्यं । तदेवाह—किममुने-
त्यादिना । आयास एव खेद एव आयासमानं मयूरव्यंसकादित्वात्समाश्रः । आया-
समानं फलं यस्य शैपिकः कप् । एतादृशेन दुर्लभः दुष्प्रापः सो जनः उदयनरूपः
तस्य प्रार्थनाया अनुबंधः प्रकृतानुवर्तनं तेन । प्रार्थनाप्रहेणेति यावत् 'अनुबंधः स्यात्प्र-
कृत्यादिविनयधरे । मुह्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने' इत्यमरः । किं क उप-
योग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिमित्ता तृतीया । अन्यच्च दुर्लभजनप्रार्थनाप्रहाभावे
अन्यदपि कारणमस्तीत्यर्थः । तदेवाह—येनेत्यादिना । दृष्टेनैव येनेत्यन्वयः । दृष्टेनैव
ननु संलापादिना इति एषकारव्यापत्त्यै । इदृशः निर्वन्तुमशक्यः अतिशयित इति
यावत् । ननु प्रथे 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु' इत्यमरः । स च आदावेव
अन्वेतव्यः । एवं च ननु दृष्टेनैव येनेत्यादि वाक्यार्थः पर्यवसन्नः । सविस्मयमिति ।
विस्मयलक्षणं तु 'विस्फारधेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः' इति । पुनरपि एकवारं
सदर्शनेन एतादृशं संतापमनुभवसि सुनरपि तमेष प्रेक्षितुं अवलोकितुं इच्छति इत्या-
थर्यमित्याह—अहो ते इत्यादि । मूढता आश्चर्यमिषय इत्यर्थः । अहो इति आश्चर्यं ।
अयीलनुनये 'अभि प्रश्नानुनययोः' इति मेदिनी । वृशंस पातुक 'वृशंसो पातुकः
वृरः' इत्यमरः । अत्र पातुकरवं विश्वासपातकत्वेन तदेवाह—जन्मत इत्यादिना ।
जन्मतः प्रगृहीति पंचमी 'कार्तिक्याः प्रगृहीति' भाष्यप्रयोगात् प्रगृहीतान्द्रोगे ।
संबन्धेति वृषपातोर्गिजंतात्पर्यो ल्यप् । प्रेवणात्यागध । अपना भाषार्थकचौरादिक-
वृषपातोः स्वार्थिकगिजंतात्पर्यो ल्यप् । अस्मिन् कप्ते पातुनामनेकार्थत्वाद्दुर्घर्षत्वं ।
संप्रिया संप्रभ्येत्यस्य श्रद्धिं गतवैत्यर्थः । संबन्धितमिति पाठेऽपि ईहगेव वृद्धिगतमित्यर्थः ।
इमं जनमित्यत्र सहयोगे तृतीया तु न भवति परिस्वागक्रियानिरूपितकर्मत्वात् ।
धारकधिमर्केर्धलीयस्ताथ । सहापैगाहित्यान्वयस्तु अर्थप्राप्तेन अनेन जनेने-
त्यनेन । इमं जनमिति । धारिद्याह्वयनमित्यर्थः । क्षणमात्रं यत् दर्शनं

गच्छन्तो कथं ण लज्जेसि । अहवा को तुह दोसो । अणङ्गसरपेडण-
भीदेण तुए एव्वं अज्ज भवसिदं । होदु अणङ्गं दाव उवालहि-
स्सम् । (सासम् अज्जलिं यथा जानुभ्यां स्थिता) भअवं कुसुमाउइ णिज्जिदसअल-
सुरासुरो भवीअ कहं इत्थिआजणं पहरन्तो ण लज्जेसि । (विचिंल्य) ।
अहवा अणङ्गो सि सच्चवा मम मन्दभाइणीए इमिणा दुण्णिमित्तेण
अवस्सं मरणं जेव्व उवट्ठिदस् (फलकमवलोक्य) । ता जाव इह कोवि ण
आअच्छदि दाव जेव्व आलेक्खसमप्पिदं तं अभिमदं जणं पेक्खिअ

अवलोकनं 'अत्यंतसंयोगे च' इति समासः । तेन परिचितं संस्तुतं 'संस्तवः स्यात्प-
रिचयः' इत्यमरः । कथं न लज्जेसि इति । आजन्मसंस्तुतं जनं परित्यज्य क्षणमा-
त्रायलोकनपरिचितजनानुगमनं विचारशीलस्य तव लज्जावहमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुत्या नायं तव दोष इत्याह—अथ-
वेत्यादिना । कस्तव दोष इति । तव वोऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः । यतः अनंगस्य
मदनस्य ये शराः याणाः तेषां यत्पतनं तस्माद्भूतेन प्रस्तेन व्यवहितं निधितं
एतस्य कर्म क्षणदर्शनपरिचितजनानुगमनं उपक्रान्तं द्रष्टव्यं । मयि स्थितौ मदनबाण-
पातेन तथापि येषः स्यात् इति प्रियजनमनोजिगमिणा तवेति भावः । अत आत्म-
त्राणे यतमानस्य तव दोषाभावात् एतादशावस्थाकारणं मदनबाण एव अतस्त्वदु-
पालंभनमुचितमित्याह—भवत्त्वेत्यादिना । उपालप्स्ये क्रोधपूर्वकं दोषान् प्रतिपा-
दयिष्ये । सास्रमिति अजलिबंधक्रियाया विशेषणं, एवं च अश्रुपतनसमकालं अंजलिं
यध्वेत्यर्थः । भगवन् ब्रह्मशंकरादीनपि स्वाधीनीकृतत्वात् भगवत्त्वं । कुसुमायुध
अनेन कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तिर्विधाता । निजिताः सकलाः सुरासुराः देवदैत्या
येन, अनेन शौर्यबलधैर्यादिगुणवत्त्वं दाशतं । स्त्रीजनमिति । अनेन शरीः स्त्रीषु न
प्रदत्तं इति नीतिरुद्धाविता भवति । एवं च नीतिविरुद्धानरणं तव लज्जावहमित्याह
प्रहरन् कथं न लज्जेसि इति । विधित्येति एतादृशो महानपि कथयितुं स्त्रीप्रहाररूपं
शुश्रूषितं कृतवानिति चिन्ता । पश्चात्तरेण युक्तत्वं समर्थयति—अथवेत्यादिना ।
अनंगत्वेन अतःकरणराहित्यात् युज्यायुक्तज्ञानाभाव उचित एवेति भावः । सर्वेषां
सर्वप्रकारेण मंदः भागो भाग्यं सोऽस्मा अस्तीति मंदभागिनी 'भागो रूपाधके भाग्ये-
कदेशयोः' इति मेदिनी । लाघवगूलको न कर्मधारयादिति निषेधस्तु न 'अमुञ्चतः'
इति भाष्यप्रयोगेण कृपितापयानादरस्य सूचितत्वात् । एवं च मंदभाग्याया इत्यर्थः ।
दुर्निमित्तेन स्वदीयबाणप्रहाररूपदुर्निमित्तेन उपस्थितं समीपं प्राप्तं । तदिति । मरणस्य
समीपमुपस्थितत्वात् । यावदिदृष्टेति । अथ यावत्तावच्छब्दी अवधी वर्तते । आलेख्य-
सामर्पितं चित्रलिखितं अभिमतमिष्टं जनं वत्सराजस्य यथासमीहितं समीहितं
शागीष्टं अनतिक्रम्य वर्तते इति यथासमीहितं यथेच्छाबलोक्तमिति यावत् ।
सापटंभं साभयं शरीरसंधैर्भाषं हंतं भाषाभयतद्विदमित्यर्थः । एहमनाः एकस्मिन्

जहा समीहिदं करिस्सम् । (सावष्टम्भमेकमना भूत्वा नाट्येन फलकं गृहीत्वा निश्चयः) । जइ वि मे अदिसद्धसेण वेवदि अअं अतिमत्तं अग्गहत्थो तहवि तस्स जणस्स अण्णो दंसणउवाओ णत्थित्ति । ता जहा तहा आलिहिअ णं पेक्खिस्सम् । (इति नाट्येन लिखति) । (क)

(क) हृदय प्रसीद प्रसीद । किममुनायासमात्रफलकेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यस्य । येनैव दृष्टेन त ईदृशः सन्तापो ननु वर्धते । पुनरपि तमेव प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता । अयि चशंस हृदय । जन्मतः सह संवर्धितनिर्मं जनं परिहृत्य क्षणमात्रदर्शनपरिचितं जनमनुगच्छत्व कथं न लज्जसे । अथवा कस्तव दोषः । अगङ्गारपतनभीतेन त्वयैवमद्य व्यवसितम् । भवतु अनङ्गं तावदुपालप्से । भगवन्कुसुमायुध निरर्जितसकलसुरासुरो भूत्वा कथं स्त्रीजनं प्रहरन् न लज्जसे । अथवानङ्गोऽसि । सर्वथा मम मन्दभागिन्या अनेन दुर्निमित्तनावश्य मरणमेवोपस्थितम् । तथावदिह कोऽपि न आगच्छति तावदेवालेख्यसमर्पितं तमभिमत जन प्रेक्ष्य यथा समीहितं करिष्यामि । यद्यपि मे अतिसाध्वसेन वेपतेऽयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि तस्य जनस्नान्यदर्शनोपायो नास्तीति । तस्माद्यथातथाऽऽलिख्यैनं प्रेक्षिष्ये ।

विषये मनो यस्याः सा एकमनाः एकाप्रचित्ता इत्यर्थः । नाट्येन फलकं गृहीत्वेति फलकग्रहणं नाटयित्वेत्यर्थः । निःश्चस्येति । अनेन दृग्मनस्त्वं ध्वनितं । अतिसाध्वसेन अतिभयेन 'भीतिर्भीः साध्वसं मयं' इत्यमरः । प्रियस्य चित्रलेखनं कोऽपि पश्येदिति भीतिः । वेपते कंपते अतिमात्रं अत्यंतं । 'अतिमात्रोद्गाढनिर्भरं' इति कोशः । अग्रथासौ हस्तथ अग्रहस्तः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इति समासः । अवयवेऽवयवित्वात्प्राप्तमात्राधिकरण्यं । स्पष्टा चेयं रीतिरेकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्ये । तथापि हस्तकंपेऽपि तस्य उदयनस्य अन्यः चित्रलेखनादितरः दर्शनोपायः तस्मादन्योपायाभावात् यथातथा यथाकथंचित्त्व्यर्थः । एनमिति । दर्शनोपायाभावबोधनार्थं उपात्तस्य प्रेक्षणकर्मत्वेन बोधनादन्वादेशेन एतादेशः । इति नाट्येन लिखतीति अत्र लेखनाभिनयो नाटनं एवं एवंविधस्थलेऽन्यत्रापि नाट्यपदेन सत्तरिकयाथा अभिनय एवाऽवगंतव्यः । पूर्वाके नाटिकालक्षणमध्ये कन्याया नवातुरागो वर्णितः सच पूर्वोक्तशेषे कार्यमुखेन सागरिकाया वत्सराजे स्पष्टं प्रदर्शितं । स एव योजं तस्य च पूर्वोक्त अनंगपूजापरिसमाप्ती कथारंभच्छेदे एति 'उदयनस्यैदोरिवोद्गीर्णते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षं) कथमयं स रजोदयनो' इत्याद्यच्छेदकारणस्य प्रदर्शितत्वाद्भिदुत्वं । तदुक्तं । 'अवातरार्थविच्छेदे विदुरच्छेदकारणं' 'प्रयत्नस्तु कलावाप्ती व्यापारोऽतिस्तराग्णितः' इति । विदुप्रयत्नयोः संधिः प्रतिमुखसंधिः । तदुक्तं दर्पणे—'फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनियेदिनः । लक्ष्मालस्य इयोऽद्देशो यत्र प्रतिमुखं च तद' । इति । अत्र च वत्सराजसागरिकासमागमद्वैतोऽनु-

रागरूपधीजस्य प्रथमांकोपक्षितस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां शायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तातेन किञ्चिदुन्नीयमानस्योद्देशरूपोद्देशः । प्रतिमुखसंधे-
 रैरानि त्रयोदश । तानि च 'विलासः परिसर्पथ विधृतं शमनमंणी । नर्मद्युतिः प्रग-
 मनं निरोधः पथुपासनं । पुष्पं वज्रसुपन्यासो वर्षसंहार इत्यपि' इति । एतेषु परि-
 सर्पशमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यं इतरेषां यथासंभवं । उद्देशत उक्तानामेतेषां
 यथासंभवं प्रतिस्वं लक्षणानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । अत्र 'सागरिकाहृदय
 प्रसीद प्रसद किमनेनायासमात्रफलकेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबंधेन' इत्युपक्रमे 'तथा-
 प्यालेखगतं तं जनं कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि तथापि तस्य नारत्नयो दर्शनी-
 यायः' इत्येतैर्वत्सराजसमागमरतिं चित्रादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाश्चेष्टाप्रयत्नो-
 नुरागधीजानुगतो विलासः प्रतिमुखस्यांगं । लक्षणं तु 'रत्यर्थेहा विलासः स्यात्'
 इति । सागरिकारतिरूपस्याभिभावोपजीव्यशृंगाररसनिरूपणसंगत्याऽऽदौ तावद्-
 सस्वरूपं निरूप्यते, तत्र रससामान्यलक्षणं 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादस-
 निष्पत्तिरिति भरतसूत्रे उक्तं । तदेव 'विभावैरनुभावैश्च सारिवकैर्व्यभिचारिभिः ।
 आनीयमानस्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः' इति तत्र तत्र ग्रंथकृद्भिरुक्तं, रस-
 निष्पत्तिविषये च भट्टलोलटश्रीसंकुक्कप्रवृत्तीनां मतानि काव्यप्रकाशादौ अनेकानि
 संति तथापि ग्रंथबाहुल्यमिमा रसगंगाधरोक्तलक्षणस्य तात्पर्यभूतं लक्षणं लि-
 ख्यते । 'समुचितललितसंनिवेशचारुणा काव्येन कुशलतमनटाऽभिनयेन च समर्पितैः
 सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्त्वरीयसहृदयतागहकृतेन भावनाविशेषमद्विप्रा विललितव्यक्ति-
 विशेषरमणीयत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः आलंबन-
 कारणैरुद्दीपनकारणैरश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिंतादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रादुर्भूतेना-
 लौकिकेन व्यापारेण तात्कालनिवर्तितानंदांशावरणाज्ञानेनात् एव प्रमुष्टपरिमितप्रमा-
 तृत्वादिजघर्षेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानंदेन सह गोवरी-
 क्रियमाणः प्राग्निविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः' इति । अतीव संक्षिप्तलक्षणं तु
 'विभावानुभावसारिवकव्यभिचारिसामग्रीसमुल्लसितध्यायीभावो रसः' इति । भावो-
 नाम चित्तवृत्तिविशेषः तस्य स्थायित्वं नाम सजातीयविजातीयानभिभूततया याव-
 दनुभवावस्थानं । तदुक्तं दशरूपके 'सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतवूर्तिमान् । याव-
 द्रसं वर्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः' इति । तत्र शृंगारादयोऽपि रसाः ते च भरतेन
 दर्शिताः 'शृंगारहास्यकृष्णारौद्रवीरमयानकाः । पीभरसाद्भुतसंज्ञाश्चेत्वाद्यो नाव्ये रसाः
 स्मृताः' इति । अत्र चकारेण शांतमपि नवमं रसं स्वीकुर्वति । एतेषां स्थायीभावा
 अपि तत्रैव दर्शिताः 'रतिर्हासथ शोकथ क्रोधोरसाही भयै तथा । जुगुप्सा विसम-
 धेति स्थायीभावाः प्रकीर्तिताः' इति । अत्रापि नवमस्य शांतरसस्य स्वीकर्तृणां मते
 शमोऽपि स्थायीभावश्चकारेण संप्राप्तः । तत्र विभावादिलक्षणं काव्यप्रकाशे 'कारणा-
 न्यय कार्याणि सहकारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेशाव्यकाव्ययोः ।
 विभावा अनुभावास्वरूप्यते व्यभिचारिणः' इति । तत्र शृंगारप्रकृतत्वात् मुह्य-
 त्वाच्च शृंगाररसो निरूप्यते । शृंगारपद्मव्युत्पत्तिः साहित्यदर्पणे—'शृंगं हि मन्म-

योद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृंगार इष्यते' इति । एवं च शृंगारं ऋच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति शृंगारः इति व्युत्पत्तिः सिध्यति । शृंगारशब्दे उपपत्तेः श्रद्धातोः कर्मण्यण् । तस्यालंबनोद्दीपनविभावानुभावादिरपि तत्रैव 'परोढां वर्जयित्वा तु वेद्यां चाननुरागिणीं । आलंबनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायिकाः इति । प्रकृते सागरिकावत्सराजौ आलंबनविभावः । तथा 'चंद्रचंदनरोलंबकताद्युद्दीपनं मतं । भ्रुविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः' इति । यद्यपि काव्यप्रकाशे 'निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदध्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहःसृष्टिर्भृतिः । शोभा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा । गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च । सुप्तं प्रमोदो मपेक्षाप्यवहित्थनयोप्रता । मतिव्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च । प्रासक्षैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः' इति उक्तं तथापि नैते सर्वे शृंगारे उपयुज्यन्ते किंतु केचिदेव । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'त्यवनौम्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः' इति । इत्थं च शृंगारे स्त्रीपुंसोरालंपने चंद्रिकावसंतविविधोपवनपवनाहस्यानादयो दीपनविभावाः । तन्मुखावलोकनतद्गुणश्रवणक्षीर्तनादयोऽन्ने सात्विका भावाश्च अनुभावाः । स्मृति-नितादयो व्यभिचारिणः । तत्र शृंगारो द्विविधः संयोगो विप्रलंभश्च । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'विप्रलंभोऽथ संभोग इत्येव द्विविधो मतः' इति । तत्र रतेः संयोगकालाचच्छिन्नत्वे प्रथमः, वियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः, तदपि तत्रैव 'दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः' तथा 'यत्र तु रतिः प्रकृत्या नाभीष्टमुपैति विप्रलंभोऽसौ' इति । एवं च यादृशसंयोगवियोगाख्यातःकरणवृत्तिविशेषाभ्यां संयुक्तोऽस्मि वियुक्तोऽस्मि इति बुद्धिर्जायते तादृशांतःकरणवृत्तिविशेषी संभोगविप्रलंभाविति फलितोऽर्थः । एवं च 'न विना विप्रलंभेन संयोगः पुष्टिमधुते । कपायिते हि बलादी भूयान् रागो विवर्धते' इत्युक्तेः प्रकृतनाटके विप्रलंभपूर्वकं संभोगशृंगारः । तत्र संभोगः एकविध एव । विप्रलंभस्तु पूर्वरागमानप्रवासकरुणारूपेण चतुर्धा भवति । तदपि साहित्यदर्पणे उक्तं 'संख्यातुमदाकयतया सुवनपरिरंभणादिवहुमेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृंगारः' इति । तथा विप्रलंभमुपकम्य 'स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्' प्रकृते सागरिकायाः वत्सराजदर्शनात्, दशाविशेषः पूर्वरागसंज्ञकः । अत्र अभिलाषादिदशासंख्याककामदशाः यथासंभवं सलक्षणास्तत्र तत्र प्रदर्श्यते । संभोगशृंगारोऽपि पूर्वरागानंतर्थादिहेतुना चतुर्धा संभवति । संभोगमुपकम्योक्तं च साहित्यदर्पणे 'कथितस्यगुर्विधोऽक्षानंतयोस्तु पूर्वरागादेः' इति । अथाऽऽलंबनप्रसंगेन नायकनायिकासलक्षणानि 'त्यागी कृती कुलीनः सुधीको रूपयौवनोत्साही । दक्षोऽनुरक्तो कलेजो वैदग्ध्यशीलपाशेता' इति । स च धीरोदासादिभेदेन भटचलारिश्चत्प्रकारो भवति । ते च भेदा प्रथमस्वरभिया नात्र प्रपंच्यन्ते । प्रकृते नायकस्तु धीरललितः इति सलक्षणमावेदितं प्राक् । तथा नायिकाणि चतुरशीलपिकतातत्रयभेदवती भवति । एतेषां सर्वेषां भेदानां निरूपणे प्रथमैरवादानावदयकलाश्च केचिदेव भेदाः प्रदर्श्यन्ते ।

(ततः प्रविशति सुसङ्गता ।)

सुसङ्गता—एदं तं कअलीहरं ता पविसामि । (प्रवेशं नाटयति । प्रवि-
यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसा मे पिअसही साअरिआ । किं उण
इसा गुरुअणुराओक्खिचहिअआ किं पि आलिहन्ती मं पि ण पेक्खदि ।
ओदु । ता जाव इमाए दिट्ठिपदं परिहरिअ णिरूवइस्सं किं एसा

रथं तावत्सा त्रिधा स्त्रीया, अन्या, साधारणी च । तदेवोक्तं 'अथ नायिका त्रिभेदा
खान्या साधारणी स्त्रीति । नायकसानान्यशुणैर्भवति यथासंभवेयुक्ता' इति । अत्रो-
त्तरार्धेन नायिकासामान्यलक्षणमुक्तं पूर्वार्धेन तद्भेदा इत्यर्थः । तत्र स्त्रीयासा-
धारण्योर्लक्षणानां प्रकृतेऽनुपयोगात् परकीयैव विभज्यते । तत्र परकीया द्विधा पर-
कीया कन्यका च । तदुक्तं दर्पणे 'परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा' इति ।
तत्र परोढा 'यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितनया' इति । यस्या विवाहो न जातः
सा कन्या । एतदपि तत्रैव 'कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवधौवना' इति । एतस्याः
परकीयात्वं तु पित्रावायत्तत्वाज्ज्ञेयं । प्रकृते सागरिका कन्या इति संक्षेपत उक्तं । एतेषां
लक्षणानां समन्वयं तत्र तत्र प्रसंगे प्रदर्शयिष्यामः इत्यलं प्रयक्त्वाऽनुप्रसक्त्या । पूर्वं
प्रवेशके निपुणिकयोक्तं 'गृहीतसमुद्रकचित्रकलकवर्तिका समुद्विभेव कदलीगृहं प्रवि-
शन्ती तत्र प्रियसखी सागरिका मया दृष्टा, तद्गन्ध प्रियसखी' इति । स सुसंगतायाः
कदलीगृहप्रवेशो निरूप्यते ततः प्रविशति सुसंगता इति । ततः सागरिका-
लेखनानंतरं । सुसंगता—एतत्खलु अत्र खल्विति वाक्यालंकारे 'निषेधवाक्यालं-
कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । कदलीनां रंभाणां गृहं चेश्म 'कदली पारणवुसा
रंभा' 'गृहं गेहोदवसितं चेश्म सन्न निकेतनं' इत्युभयत्राप्यमरः । यद्यपि कदलीनां
गृहं न संभवति तथापि गृहाकारकदलीनिकुंज इत्यर्थः । तत् यस्मात् विदक्षितकदलीगृहं
प्राप्ता तस्मात् इत्यर्थः । अथवा तदिति प्रवेशक्रियायाः कर्म । यावदिति वाक्यालंकारे ।
सखित्वयं अतिप्रियामपि मां न पश्यति एतत्कदापि न दृष्टवरं इति विस्मयकारणं ।
तदेवाह—एपेत्यादिना । अथवा यत्किञ्चिच्चिरीरिधितं मां विना इयं कदापि न
करोति इदानीं तु मद्यस्ते सारिकामर्षयित्वा विजने किमपि आलित्वति इति ता विस्म-
यकारणं । तदेव एपेत्यादिना प्रपंचयति । एषा समीपदेशे स्थिता 'समीपतरवर्ति
चेतदो रूपं' इत्युक्तेः । किं पुनरिति किञ्चिदोऽत्र वितर्कं 'किं कृत्वायां वितर्कं च निषेध-
प्रथयोरपि' इति मेदिनी । पुनरिति वाक्यालंकारे । सुर्वशुरागोत्क्षिप्तहृदया गुरुः महान्
'गुरुस्त्रिभिर्भ्यां महति' इति मेदिनी । योऽनुरागः प्रेमा तेन उद्विक्तं इतस्ततः प्रेरितं
उत्पूर्वकारिप्रधातोः कर्मणि क्तः । हृदयं अंतःकरणं यस्याः सा । किमपीति दूरदर्शनेन
अनिश्चिनत्वात् किमपीत्युक्तं । तत् तस्मात् खलु दृष्टिगोचरत्वे एतद्वेदनं मया न
ज्ञायेत अतो लेखनदिरक्षाहेतोरित्यर्थः । यावदित्यवधौ लेखनदर्शनपर्यंतमित्यर्थः ।
अस्मा दृष्टिपर्यं परिहायैत्यनवयः । दृष्टेः अवलोहनस्य 'त्रियां दृष्टिः त्रियां बुद्धौ
लोचने दर्शनेऽपि च' इति मेदिनी । पंचानं 'ऋक्श्रुग्भ्यः' इत्यादिना अपत्ययः

आलिहदिति । (स्वरं पृष्ठतोऽस्या भूजा दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कंहं एसाए भट्टा आ-
लिहिदो । साहु साअरिए साहु । अहवा ण कमलाअरं उज्झिअ राज-
हंसी अण्णहि अहिरमदि । (क)

सागरि०—(सवाष्पम् ।) आलिहिदो मए एसो । किं उण अणवर-
दणिवडन्तवप्फसलिलेण मे दिट्ठि पेक्खिटुं ण प्पहवदि । (मुखमुत्तानी-

(क) एतत्तत्कदलीगृहम् । तत्रविशामि । एषा मे प्रियसखी सागरिका
किं पुनरेषा सुर्वनुरागोत्क्षिप्तहृदया किमप्यालिखन्ती नामपि न प्रेक्षते । भवतु ।
तथावदस्या दृष्टिपथ परिहृत्य निरूपयिष्यामि निमेषाऽऽलिखतीति । कथमेतया
भर्ताऽऽलिखितः । साधु सागरिके साधु । अथवा न कमलाकरमुज्झित्वा
राजहंसन्यक्षिप्रभिरमते ।

यमासात् । अवलोकनगोचरवेनामित्यर्थः । परिहार्यं उज्झित्वा । निरूपयिष्ये ब्रूयामि ।
निपूर्ववत्पथातो नाटके तत्र तत्र दर्शनाऽर्थो दृश्यते, यथा शाकुंतलादी निपुण निरू-
प्येत्यादि । किमेषाऽऽलिखतीति । इदं विशिष्टं निरूपणस्य कर्म पश्य मृगो धावती-
तिवत् । स्वरं मंद 'स्वरं स्रच्छंदमंदयो' इति मेदिनी । स्थिरचेति स्थितिभ्रियाविशो-
भिदं, मंदस्थितिस्तु सागमनमेतस्या विदितं मा भूत् इति । पृष्ठत इति सप्तम्यंतादा-
पणयादित्वात्तृषि । पृष्ठे इत्यर्थः । औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी, अस्या पृष्ठत स्वरं
स्थिरचेलन्वयः । सहर्षमिति । चित्रलेखनकौशलदर्शनेन हर्षः । नूनमनया एतद्वपसो-
ऽनुरूपः कृतधिष्णुतगुणरूप भर्ता आलितितो भवेदित्याशंभयाद्—कथमिति । कथं
शब्दः संभावनायां 'कथं ह्येवं च गर्ह्यायां प्रकाशये च सप्रमे । प्रमे यभायनायां च' इति
मेदिनी । भर्ता प्रिय 'धव प्रिय पतिर्भर्ता' इत्यमरः । एतत्तत्र वपसोऽनुरूपमित्याद्-
साध्वित्यादिना । साध्विति लेखनक्रियाया विशेषणं आडिरित इति देहलीटी-
पन्यायेन पूर्वप्र परश्च चान्येति । पूर्वं यत् कृतधिष्णुतगुणरूपोऽनया भर्ता आडि-
तित स तु यथा श्रुतः तथैव स्वाद्वेति शंभया इदमनयाऽप्युक्तं कृतमिति मन्वाना
औदासीन्येन एतद्वयोऽनुरूपमनया भर्तृलेखनं कृत इत्यादासीन्येन साध्वित्यादिना
प्रार्शर्षीत् । इदानीं तु अयं यत्सराज एवाऽनयाऽऽलितित इत्यनिर्णयं युष्मत्तरमनयाऽ
उत्थितमिति व्यतिरेकमुद्येनाद्—अथचेत्यादिना । अपयेति पक्षांतरे । राजहंसी
कमलाकरमुज्झित्वाऽन्यत्र नाभिरमते इत्यन्वयः । राजहंसी कलहंसी 'राजद्वाराय कादरे
कलहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी । कमलाकरं पद्मसर्पि 'सर्पि श्रियामाकर सार' इत्यमरः ।
कमलपूर्णावलासयमिति यावत् । उज्झिता लक्षणा । सागरिकर—
सवाष्पमिति व्ययं सवाष्पिकविशारेषु मध्ये अयुष्पवाग्निहृदिहारः । तदुक्तं धार्दि-
त्यदर्पणे 'अयुनेमोद्भव याति क्रोधदुःसाप्रदर्पण' इति । एष इति मुद्रिणमिष्ट
इत्यर्थः । निवत् गत्वा एतादृजं सार्थं अयु 'सा'गमूष्पायु' इत्यमरः । तदेव यद्वि-
येन देवस्यं पृथीया । तदाप्यादनेन हेतुनति पठितं । इति । 'देवस्यं' 'दग्धी' च

हृत्वाभूणि निवारयन्ती सुसङ्गतां दृष्टोत्तरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती स्मितं कृत्वा ।) कहां पियसही सुसङ्गदा । (इत्युत्थाय हस्ते गृहीत्वा ।) सहि इदो उपविस । (क)

सुसङ्ग०—(उपविश्य बलात्फलकमाकृष्या) सहि को एसो तुए एरथ चित्तफलए आलिहिहो । (ख)

साग०—पउत्तमअणमहूस्सवे भअयं अणङ्गो । (ग)

सुसङ्ग०—(समितम्) अहो दे णिउणत्तं किं उण सुण्णं विअ चित्तं पडिभादि ता अहं पि आलिहिअ रहसणाहं करिस्सम् । (वर्णिकां गृहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकामालिखति) । (घ)

(क) आलिखितो भयैष किं पुनरनवरतनिपतद्वाप्यसलिलेन मे दृष्टिः प्रेक्षितुं न प्रभवति । कथं प्रियसखी सुसङ्गता । सखि इहोपविश ।

(ख) सखि क एष त्वयाच चित्रफलक आलिखितः ।

(ग) प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः ।

(घ) अहो ते निपुणत्वं किं पुनः शून्यमिव चित्रं प्रतिभाति तदहमप्यालिख्य रतिसनाथं करिष्ये ।

इत्यमरः । प्रेक्षितुं विलोकितुं न प्रभवति न शक्नोति । मुखमुत्तानीकृत्य चित्रलेखनार्थमथः कृतं मुखं ऊर्ध्वकृत्येत्यर्थः । उत्तानीकृत्येत्यत्र उत्तानशब्दात् चित्रप्रत्ययः ततः कृत्येत्यनेन साकं गतिसमासः 'समासे नञ्पूर्वे'त्यादिना ल्यवादेशः । अभूणि वाष्पाणि निवारयन्ती मृजंती उत्तरीयेण सव्यानेन 'संव्यानमुत्तरीयं स्यात्' इत्यमरः । फलकं चित्रफलकं प्रच्छादयन्ती तिरोदधती स्वामिप्रायोऽनया माहायि इति फलकाच्छादनं स्मितं मंदहास मुखवैवर्ष्यदर्शने कदाचिदियं मदीयं मानसखेदमनुभाय मामनुयुञ्ज्यात् अतः स्वामिप्रायगोपनार्थं स्मितकरणं । कथमिति प्रश्ने संप्रमे वा । अकस्माद्दृष्ट्वेन सभ्रमः । सुसङ्गता—बलात् हठात् । क एष इति । सुसङ्गता अयं क इति पूर्वमेव ज्ञातं अत एव 'न कमलाकरमुज्ज्वला राजहंसन्यत्रामिरमते' इत्युच्यते । तथापि किमियं भणति सख्यं मिथ्या वा इति जिज्ञासया प्रश्नः । सागरिका—सलज्जमिति पिहितमपि फलकं अनया प्राशयोति लज्जा । अत एव प्रकृतोपयुक्तमदनलेखनेन निवृत्ते-प्रवृत्तेत्यादिना । प्रवृत्तः उपकातः । तादृशे मदनमहोत्सवे भगवान् उत्सवोद्देश्यत्वेन इंद्रादिपराभवकारित्वेन च भगवत्त्वं । अनेनः मदनः । सुसङ्गता—समितमिति सामपीयं वंचयति इति हास । तदेवाह-अहो ते इत्यादिना । अहो इति आश्चर्यं । निपुणत्वं प्रवीणत्वमित्यर्थः । चित्रलेखने स्वामिप्रायगोपने च इत्युभयविधप्रवीणत्वोपनार्थं सामान्यतः निपुणत्वमित्युपात्तं । किं पुनरिति प्रुत इत्यर्थः । किं प्रश्ने पुनरिति भेदे । चित्रं लिखितं परंतु रतिविरहितमित्यर्थः । तदे-

सागर०—(विलोक्य साक्ष्यम्) सुसङ्गदे कीस तुए एत्थ अहं आलिहिदा । (क)

सागरि०—(विहस्य) सहि किं अआरणे कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी भए रइ आलिहिदा । ता अण्णघासम्भाविणि किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहि सच्चं वुत्तन्तम् । (ख)

(क) सुसङ्गते कुवस्त्वयान्नाहमालिखिता ।

(ख) सखि किमकारणे कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासम्भाविनि किं तवैतेनालपितेन । कथय सर्वं वृत्तान्तम् ।

वाह—शून्यमिवेत्यादिना । शून्यं रिक्तमित्यर्थः । 'शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके' इत्यमरः । रतिविरहितमिति यावत्, इवशब्दो लौकिकोक्ती सादृश्ये आलिख्य अर्थात् रतिमिति कर्म, तदेवाह—रतिसनाथमिति रतिसहितमित्यर्थः । अश्लिथित-रतिमुत्सनाथम् इति भारतचंपां युक्तार्थकः सनाथशब्दो दृष्टः, अन्यत्रापि च एवमेव बहुशः प्रयोगा दृश्यन्ते । अत्र कोशाऽनुग्रहोऽन्वेषितव्यः । रतिव्यपदेशेन रतिव्याजेन । विशिष्टोऽपदेशः व्यपदेशः 'अपदेशः पुमान् लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति मेदिनी । सागरिका—सक्रोधमिति रतिनिमित्तेन अनग्राऽहमेवाऽत्र लिखिता सेन गह्वत एतदनुरागोऽनयाऽपि ज्ञातः तदतिशयनिहवार्थं क्रोधः । तदेव प्रथमुखेनाह—सखीत्यादिना । किमिति इति हेतौ कृतो हेतोरित्यर्थः, किमिति प्रश्नेऽव्ययं 'किं कुत्साया वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' इति हेतौ प्रकाशने इत्युभयत्रापि मेदिनी । अत्र चित्रफलके । सुसंगता—विहस्येति मां वंचयितुं इयं कुप्यति परं त्वेतदभिप्रायो मयाऽवगत एवेति विहासः । अकारणे किं कुप्यसीत्यन्वयः । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । अथवा अव्ययानामनेकार्थत्वात्किंशब्दो हेतौ । कृतः कुप्यसीत्यर्थः । अकारणे अर्थाभावेन श्रुतपुरुषः । न च अर्थाभावेऽव्ययीभावेन तत्पुरुषवाच्यः स्यादिति वाच्यं 'रक्षोहाऽऽगमलप्वसं देहाः प्रयोजनं' 'अहतायामसंहितं' इति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहाऽयं तत्पुरुषो विकल्प्यते इति सिद्धांतकीमुद्यामुक्तत्वात् । सत्सप्तमी चेयं अथवा विषयसप्तमी । न च 'कुप्यते' इत्यादिना संप्रदानत्वं शक्यं, कुप्यतेः क्रोधाधैरवाभावात् 'नद्यकुपितः कुप्यति' इति भाष्यात् । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । वाहश इति 'स्यदादिषु रक्षोऽनालोचने कन' इति यच्छब्दे उपपदे दशधातोः कम् 'आ सर्वनाम्' इति आत्वं रुद्विशब्दार्थं रथंतरादिबत् ध्युत्पापते । अथवा भाष्योक्तरीत्या कर्मकृतेरि ध्युत्पत्तिर्दृष्टव्या । एवं च वाहश इत्यस्य यथेत्यर्थः । तादृशीति अत्रापि यादृशशब्दबत् ध्युत्पत्तिर्हेत्या द्योप्यात्रं विशेषः । अनेन त्वदभिप्रायो मयाऽवगत इति सूचितं तदेवाह—तस्मादित्यादिना । तस्मात् त्वानिप्रायाऽवगमात् अन्यथा अन्यप्रकारेण 'प्रकारवचने यात्' इति यात् प्रत्ययः ।

साग०—(सलज्जा खगतम् ।) णं जाणिदखि पिअसहिण्ण (इसस्रताया हस्त्वं गृहीत्वा प्रकाशम् ।) पिअसहि महदी क्खु मे लज्जा ता तहा करेसु हा ण कोवि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणादित्ति । (क)

सुसङ्ग०—सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कण्णारअणस्स अवस्सं एव दिसे वरे अहिलासेण होदवम् । तहवि जहा ण कोवि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणिससदि तह करेमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिआए

(क) ननु ज्ञातासि प्रियसख्या । प्रियसखि महती सल्लु मे लज्जा तच्चा कुरु यथा न कोप्यपर एतद्दृत्तान्तं जानातीति ।

अन्यथासंभाविनीत्यत्र अन्यथाशब्दे उपपदे संपूर्वकाद्भवतेर्णिजंतात् 'सुप्यजाता' विति णितिः उपपदसमासः नान्तत्वान्डीपि अंवायेति ह्रस्वः । विपरीतबोधनशीलेति यावत् । एतेन आलपितेनेति यद्यपि 'स्यादाभाषणमालाप' इत्यमरेण भाषण-सामान्यं आलपतेरर्थः तथापि प्रकृते पूर्वोक्तमिध्यालबोधकैतच्छब्दसमभिव्याहृता-लपतेर्मिध्याभाषणमित्यर्थः । वृत्तांतं प्रकारं 'वृत्तातः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कारुण्यवा-संतयोः' इत्यमरः । सागरिका—सल्लजेति । कन्यकात्वे खमनीयया परमपुष्प-प्रेमकरणं लज्जाकारणं । खगतमिति, रावेस्य अधान्वमित्यर्थः । तदुक्तं वशरूपके- 'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यादथाव्यं खगतं' इति । इदं च अध्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणं एवंविधान्यत्रापि ज्ञेयं । ननु अवधारणे प्रियसख्या ज्ञातास्म्येवेत्यर्थः । अत्र यद्यपि सामान्यतः ज्ञातास्मीत्युक्तं तथापि प्रकरणान्मद्विषयोऽभिप्रायो ज्ञात इत्यर्थः । अथवा एतस्याः सख्या ज्ञातत्वेपि ज्ञातास्मीत्येतद्बचनसामर्थ्यादित्यंभूतावस्था ज्ञातास्मीत्यर्थः । रावेभा मदभिप्रायोऽनया ज्ञात इति तात्पर्यम् । प्रकाशमिति एतद्ब्रह्मणं इदानीमेवोक्तं । महती अतिशयित्वेत्यर्थः । खल्विति अनुनये वास्यालंकारे वा । तस्मादिति लज्जावत्त्वादित्यर्थः । हेतौ चेत्यं पंचमी । एतद्दृत्तातमिति एतथासी वृत्तातथेति कर्मधारयः । वृत्तांतः उदंतः यथा कोऽप्यपरः । एतद्दृत्तांतं न जानाति तथा कुप्येति न्वयः । जानातीत्यत्र 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति सूत्रेण भविष्यति लट् । इतिशब्दः धाक्यसमाप्त्यर्थः 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि-समाप्तिपु' इत्यमरः । सुसंगता—मा लजेत्यति । नन्वत्र 'मावी लुङ्' इति लडा भाव्यं इति चेन्न नायं माङ् किंतु निषेधार्थो माशब्दः । 'मासामालं च धारणे' इत्यमरः । प्राप्तकाले लोद । अयं लज्जाकालो नहीत्यर्थः । तदेवाह—ईदृशस्येत्यादिना । 'खदादिपु' इत्यादिसूत्रेणेदंशब्दे उपपदे दशोः कम् प्रत्ययः 'इदंकिमोरीशकी' इत्यनेनेशादेशः । अनेन लोकोत्तरत्वं व्यज्यते । कन्यारत्नस्य कन्याया रत्नत्वारोपः अथवा कन्याजातिश्रेष्ठस्येत्यर्थः । 'रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । ईदृशस्य कन्यार-त्नस्य ईदृशे वरे अवश्यमेवाभिलाषेण भवितव्यमित्यन्वयः । ईदृशे लोकोत्तरे इति यावत् । वरे वत्सराजरूपे अभिलाषेण इच्छया तथापीति । यद्यपि एतद्द्वयोऽ-
रत्ना. ६

एथ काअणेण होदव्वम् । कदाचि एसा इमस्स आलावस्स गहिद
वखरा कस्सवि पुरदो मन्तइस्सदि । (क)

साग०—(सोद्वेगम्) सहि जदोवि मे अधिअदरं सदावो वट्ठि
(इति मदनावस्था नाटयति ।) (ख)

सुसङ्ग०—(सागरिकाया हृदये हस्त दत्त्वा) सहि समस्सस समस्सस
जाव इमाए दिग्घिआए णलिणीपत्ताइ मुणालिआइं अ गेण्हिअ ल्ल
आअच्छामि (निष्कम्य पुन प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रे शयनीय मृणालवत्
यानि च रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।) (ग)

(क) सखि मा लज्ज ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवेदृशे वर अभिलाषेण
भवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतद्भूतान्तं ज्ञास्यति तथा करोम्येतय
पुनर्मेधाविन्या सारिकयात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाचिदेवास्यालापस्य गृही-
ताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।

(ख) सखि अतोऽपि मे अधिकतर सन्तापो वर्धते ।

(ग) सखि समाश्रसिहि समाश्रसिहि । यात्रदस्या दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि
मृणालिका च गृहीत्वा लम्बागच्छामि ।

रुरूप लोकोत्तरे वत्सराजे तव मनोरथरूप वृत्तातो मयाऽवगत इति शेष ।
तथापि मया अवगतत्वेऽपीत्यर्थ । अपर इति आवाभ्यामन्य इत्यर्थ । करोमीति
करिष्यामीत्यर्थ । पूर्ववत् वर्तमानसामीप्ये लट् । एतया समीपतरवर्तिन्या । पुनरिति
भेदे 'पुनरप्रथमे भेदे' इत्यमर । परंतु इति यावत् । मेधाविन्या प्रशस्त्वा धारणावत्या
'अस्मायागेधासजो विनि' इत्यनेन विनिप्रत्यय । अत्र एतद्भूतातप्रकाशने
कारणेन हेतुना एतद्भूतातप्रकाशन कदाचिदिय करिष्यतीति तात्पर्यार्थ । तदेवाह-
कदाचिदित्यादिना । आलापस्य भाषणस्य 'स्यादाभाषणमाश्रय' इत्यमर ।
गृहीताक्षरा गृहीतवर्णा । अनेन अर्थज्ञानाऽभाव सूचित । पुरत अग्रत 'स्यात्पुर-
पुरतोऽग्रत' इत्यमर । मन्त्रयिष्यति, पठिष्यतीत्यर्थ । सागरिका-सोद्वेगमिति ।
उद्वेग अस्वास्थ्योत्पादकात् करणवृत्तिविशेष । अतोपीति । पुनस्मादित्यर्थ । अधि-
कतरं भतिशयित सताप सज्वर "सताप सज्वर समी" इत्यमर । मदनावस्था-
गाटनस्वरूप जिज्ञासितव्य । सुसंगता—हृदये वक्षति हस्त करं दत्त्वा निधाय,
समाश्रसिहि समाश्रसिहि सभ्रमे द्विदक्षि यावदित्यवधौ 'यावत्तावय चाकल्पेऽवधौ'
इत्यमर । एतस्या समीपवर्तिन्या दीर्घिकाया धास्या सवाशात् अपादाने पथमी
'वापी तु दीर्घिका' इत्यमर । नलिनीपत्राणि कमञ्जिरीदलानि मृणाऽऽदि विंश
जात्यैक्यवन मृणाऽऽदि इति यावत् यद्यपि 'मृणाल विंश' इति कोशे ननुसक
एव मृणालस्य उक्त । तथापि 'मृणाल लडदे क्लिब स्त्रीपुंसकयोर्विभे' इति
मेदिनीकोशात् 'तादृचदनमगके षलयिता पाणी मृणालीकता' इति प्रयोगाच्च मृणाल-

साग०—सहि अवणेहि इमाइं णलिणीपत्ताइं मुणालिआइं अ
अलं एदिणा । कीस अभारणे अत्ताणं आआसेसि । (क)

दुल्लहजणअणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं प्वेम्मं मरणं सरणं णु वरमेकम् ॥ १ ॥

(इति मूच्छति)

(क) सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलभेतेन
किमित्त्वकारण आत्मानमायासयसि ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेमे मरणं शरणं नु वरमेकम् ।

शब्दः ख्रियामपि । तत्र गौरादिवान्दीपि अल्पार्थे कः लघु क्षिप्रं 'लघु क्षिप्रमरं दुतं'
इत्यमरः । आगच्छामि आगमिष्यामि इति 'वर्तमानसामीप्ये' इति लङ् । निष्कम्प गत्वा
पुनः अप्रथमे प्रविश्य आगच्छ नलिनीपत्रैः कमलिनीदलेः शयनीयं शय्यां 'शय्यायां
शयनीयवत्' इत्यमरः । रचयित्वा निर्माय मृणालवलयानि विसवलयानि रचयित्वा
कृत्वा परिसिद्धानि उर्वरितानि हृदये वक्षसि निक्षिपति स्थापयति । सागरि०—
अपनय दूरीकुक्ष मृणालिकानि यद्यप्यत्र मृणालीशब्दः स्त्रीलिंगः पूर्वमुपपादितः
तस्मात्स्वार्थे के मृणालिकेति भवितव्यं तथापि 'क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचना-
न्यतिवर्तते' इति न्यायेन मृणालिकानीति नपुंसकं । मृणालकानीति क्वचिरपाठश्चेत्स
साधीयान् । एतेन पूर्वोक्तोपचारेण अलं साध्यं नास्तीति पश्यमानक्रियानिरूपितं
करपत्वं तदेवाह—किमित्वादिना । अकारणे आंतरतापापनयनासाधनपूर्वोक्तं
तत्कृतनलिनीपत्राद्युपचारे इत्यर्थः । आत्मानं देहं 'आत्मा यन्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो
मद्ग्न धर्मं च' इत्यमरः । आयासयसि खेदयसि नलिनीपत्राद्युपचारस्य आंतरतापा-
पनोदासाधनत्वं पूर्वोक्तं प्रकटयति—दुर्लभेत्यादिना । दुःखेन लभ्यते प्राप्यते इति
दुर्लभः दुष्प्रापः स चासौ जनश्च लोकः तत्र अनुरागः प्रेम । एवं च तस्य तन्निमित्त-
तापापनोदे लक्ष्मिता उपाया व्यर्था इत्यर्थः । ननु तत्प्राप्तौ यत्नः कर्तव्य इति चेन्नेत्या-
ह—लज्जा गुर्वीति । एवं च अतिशयलज्जावत्त्वात् उपायाः कर्तुं न शक्यंत इत्यर्थः ।
ननु तथापि स्रजु खोच्छेदाय महतीमपि लज्जां विहाय तत्प्राप्त्युपाय एव कर्तव्य इति
चेन्नेत्याह—परवश इति आत्मा देहः परवशः परेषां वासवदत्तादीनां वशः अधीनः
'वशा वंप्या मुता योषा स्त्रीगवीकरिणीषु च । शिष्यायते स्त्रीधर्मायस्तत्वे चेच्छा-
प्रभुत्वयोः' इति मेदिनी । एवं च पराधीनत्वात् साधनाननुकूलत्वं, किंच मद्गदस्य
प्रियेणाऽनवगमादपि तत्प्राप्तिर्दुर्लभेत्याह—प्रियसखीत्यादिना । विषमं विपरीतं,
मदीयानुरागः तस्मिन्नस्ति तस्य तु मदीयानुरागाऽनवगमात्, मयि अनुरागो
नास्तीत्यर्थः । तस्मादेकं मरणं नु वितर्कं 'नु वितर्कपमानयोः' इति मेदिनी । एकं
मरणं वरं शरणं नु इत्यन्वयः । शरणं रक्षित् एतादृशदुःसादिति शेषः ॥ १ ॥
'सागरिका—सति, अतोऽपि मेऽपिकतरं संतापो वर्धते इत्यारभ्य' मरणं शरणं नु

सुसङ्ग०—(सकरणम्) पिञ्जसहि साअरिण् समस्तस समस्तस
(नेपथ्ये कलकल ।)

कण्ठे कृत्वावशेष कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्प-
न्क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणतिकङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणि संभ्रमादश्वपालैः ।
प्रभ्रष्टोऽय षुवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुराया ॥ २
अपि च

१ नष्टं वर्षधुरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्त कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(क) प्रियसखि सागरिके समाश्वसिहि सगाश्वसिहि ।

चरमेक' मित्यतेन सागरिकाया वीजावयेन शीतोपचारविधूननाद्विधूत नाम
सपेरंगमुक्त्वा । उक्तं च भरतेन 'कृतस्यागुनयस्यादौ विधूतमपरिग्रह' इति ।
गता—सकरणमिति । प्रियसख्या विपमावस्थावलोकनेन काश्य ।
समाश्वसिहि इति आभीक्ष्ये सभ्रमे वा द्विव । कलकल कोलाहल
कलकल' इत्यमर । तमेवाह—कण्ठे इत्यादिना । मन्दुराया वाणिशालाया
'वाणिशाला तु मदुरा' इत्यमर । सकाशात् अपादाने पचमी । प्रभ्रष्ट च्युतवपनवे
आगत भय सभिकृष्ट षुवग वानर 'कपिह्वगह्वगे'त्याचमर । नृपते राह मति
गृह प्रासादमित्यर्थ । प्रविशतीत्यन्वय । कथं स वानर इत्याह—कण्ठे गले 'कठो गलोऽप
मीवाया' इत्यमर, कृतस्य छिन्नस्य अवशेष उर्वरित कृती छेदने कर्मणि क 'श्रीदित'
इतीग्नियेध । कनकमय शुवर्णप्रपुरं शुवर्णपिकारो वा । उभयभाषि 'तत्प्रकृतवचने
मयद्' 'मयद्वैतयोर्भाषाया' मित्यादिना मयद् । शृङ्खलाया निगडस्य दाम संदान
'शृङ्खला पुस्कडीवस्त्रवधे च निगडे त्रिषु' इति मेदिनी 'न गुणि दाम संदान' इत्यमर ।
कदाचित्
गृहीताक्षरा गृहीतवर्णा इति च नला-
पुरतोऽप्रत' इत्यमर । अन्त इत्यर्थ ।
उद्वेग अस्वास्थ्योत्पादकं कर्तव्य इति
फतरं अनिरामित चरते वरा अधीन
नाटनस्वरूप जिज्ञास्त्रिभयत्तत्वे चेच्छा-
समाश्वसिहि समाश्वरि किञ्च मद्भारदस्य
इत्यमर । एतस्या निपम विपरीत,
'वापी तु दीपिका' मति अनुरागो
जातयेकवचन गृणान्ति मेदिनी । एकं
एव गृणात्तद्वद उच्यते ॥ १ ॥
मेदिनीकोशात् 'साम्'वरण कारण उ

तज्जायतुरुपलीलया चलो चचलौ
किङ्किणीनां शुद्धपट्टिकानां 'किङ्किणी
या द्वाराणि माला उद्वेग्य भवनानां
दत्तातय दत्त आतक भयं पीडा
पुत्राय कीदृश । अश्वान्पालयतीति
पुत्रता परणि पदति यस्य 'सरणि
आयुक्त ॥ २ ॥ अपि च समुद्ययायो-
मित्यादिना । वर्षवरे वडे 'परो
नाभावात् मनुष्येषु या गगना तस्या
नृपमनुष्यसागावात् एतेषां मनुष्य-
दित्ता नष्ट अनर्हित । नष्टमिति मत्त

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥

सुसङ्गता—(आकर्ण्यप्रतोऽवलोक्य संसंभ्रममुत्थाय सारिकां हस्ते गृहीत्वा)
सहि उद्वेहि उद्वेहि । एसो वल्लु दुष्टवानरो इदो जेव आव-
च्छदि । (क)

सागरि०—किं दार्णि करेक्ष । (ख)

सुसङ्गता—एहि । इमस्सि तमालविटवान्धकारे पविसिअ एदं
अदिवाहेह । (ग)

(क) सखि उचिष्ठोत्तिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति ।

(ख) किमिदानीं कुर्वः ।

(ग) एहि । अस्मिन् तमालविटवान्धकारे प्रविश्यैनमतिवाहयावः ।

अदृशेन इत्यस्माद्भावे चः । अयं पुरोवर्ती वामनः स्वयैः त्रसात् भीतेः वानरस्येति शेषः । 'दरस्रायो भीतिः' इति कोशः । कंचुकिकंचुकस्य कंचुकिनः सौविदलस्य 'सीति-
दह्याः कंचुकिनः' इत्यमरः । कंचुकस्य चोलकस्य अंतः मध्यभागे विशति प्रविशति,
पर्यन्ताश्रयिभिः पर्यंतं समीपभागं आश्रयंतीत्यर्थे पर्यन्ताश्रयदाब्दान्मल्यर्थे इति ।
समीपवर्तिभिरित्यर्थः । निजस्य आत्मीयस्य नाम्नः किरात इति अभिधायाः सदृशं
युक्तं कृत आचरितं, अयं भावः क्व विक्षेपे अस्मात् 'द्वयुवपक्ष्माप्रीकिरः कः' इति
कप्रत्यये किर इति रूपं, अतंति सततं गच्छंतीति अतः पचायच्च किराथ ते अताथ
किराताः इति किरातनामव्युत्पत्तिः । तस्य सदृशं विक्षिप्ततया इतस्ततः सततं
भ्रमणमित्यर्थः । कुञ्जा आत्मनः कर्मणि पठौ । ईक्षणं वानरकर्तृकं तत् आशंकिनः
आत्मकर्मकं वानरकर्तृकं यदीक्षणमवलोकनं तदाशंकिनः संतः, नीचानां अधःस्थि-
तानां भावो नीचता तयाऽधःस्थित्यैवेत्यर्थः । वानरोऽस्मान्मा द्राक्षीदिति अधःस्थित्वैव
कुञ्जा ग्राहीत्यर्थः । कंठे कृत्वेति नष्टं वयंति च पश्यन्नेन आरभटीष्टेरेवपाताह्वयं
अंगनुक्तं । एतच्छब्दं 'अवपातस्तु निष्कामप्रवेशान्नापवित्रवे' इति । शाईलविष्ठीकृतं
छंदः, लक्षणमुक्तं । अनयोदभयोः श्लोकयोः स्वभावोन्मूलककारः । तदुक्तं कुव-
लयानंदे 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं' इति । अत्र भयान-
को रसः ॥३॥ सुसंगता—आकर्ण्य पूर्वोक्तवृत्तात्मिति शेषः । अग्रतोऽवलोक्येति
अत्राऽवलोकनक्रियायां वानरचेष्टितं कर्म अर्थाद्भ्रम्यते । संसंभ्रमं सत्तरं 'संभ्रमस्त-
रा' इत्यमरः । सागरिकां हस्ते गृहीत्वेति स्वतस्वसा अन्यत्र गंतुमद्यनयत्वात्
हस्तप्रदहनं अत एवाह—ग्रहीत्यादिना । उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति संभ्रमे द्विवचिकः । संभ्र-
मकारणं दर्शयति—एष सखित्यादिना । दुष्टवानरः इतएव अस्मिन्देसे एव ।
इदंवाब्दात्तत्संभ्रम्यंतात्तत्तिलप्रत्ययः । सुसंगता तमालास्यापिच्छाः तेषां मिटपाः
शायाः 'कालहंभस्तमालः स्यात्तापिच्छोप्यप्य सिंदुके' इत्यमरः । 'मिटपो न श्रियां

(परिक्रम्योमे समय पश्यन्त्यावेकान्ते पर्यवस्थिते)

साग०—रुहं सुसङ्गते तुष्ट चित्तफलो उज्जितो । कदापि को
वि त पेक्खदि । (क)

सुसङ्गता—अहं सुस्थिते । किं अज्जवि चित्तफलेण करिस्सदि ।
एसो वि दधिभक्तलंपडो एदं पज्जरं उग्घाडिअ दुट्ठवाणरो अदिक्कन्तो ।
एसा वखु मेहाविणी उड्डीणा अण्णदो गच्छदि । ता एहि । ल्हं
अणुसरेल्ल । इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा कस्सवि पुरदो मन्तइ-
स्सदि । (ख)

सागरि०—सहि एव करेस । (ग)

(इति परिक्रामत)

(क) कथं सुसङ्गते त्वया चित्रफलक उज्जित । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते ।

(ख) अयि सुस्थिते । किमद्यापि चित्रफलकेन करिष्यसि । एषोऽपि दधि
भक्तलम्पट एतत्पजरमुद्गाद्य दुष्टवानरोऽतिक्रान्त । एषा खलु मेधाविन्दु-
द्वीनाऽन्यतो गच्छति । तदेहि । लघुनुसराय । अस्मालापस्य गृहीत्वाक्षरा
कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।

(ग) सहि एव कुर्व ।

स्वशाखावित्सारपल्लवे' इति भेदिनी । तेषां अधकारे प्रविश्य गत्वा एन वानरं
अतिवाहयाव आपयाव । एतावते पूर्वोक्तमालविटपाधकारे । सागरिका—
उज्जित इत्यत्र 'स्वक हीन विधुत रामुज्जित धूतमुत्सृष्टे' इत्यमर । प्रेक्षति
प्रेक्षिष्यते इत्यर्थः । वर्तमानसानीप्ये लट् । सुसङ्गता—सुस्थिते इति सुतरां
स्थिरचित्ते सप्रमकारणे उपस्थितेऽपि कथं स्थिरचित्ताऽपि इति बोधनार्थं इदं सर्वो-
धन तदेवाह—किमद्यापीत्यादिना । अद्यापि एतस्मिन्सप्रमकारेऽपि चित्रफलकेन
किं करिष्यसीत्यन्वयः । सप्रमकारमेवाह—एष इत्यादिना । दधिभक्तलंपट-
दध्ना भक्त ओदन 'भक्षामधोऽप्रमोदनोऽप्री स सीदिवि' इत्यमर । 'अग्नेन व्यजन'
इति समासः । अतर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं । दधिभक्तस्य लपट लघु-
निष्कात गत पजरस्यदधिभक्तमक्षणेच्छया सारिकापत्रमुद्गाद्य एष वानरो गत
इत्यर्थः । अत एवाह—एष इत्यादिना । यत्निति वाक्यालकारे उद्गीना उत्पूर्वकात्
हीच् विद्वापसा गतो इत्यस्मात् कप्रत्ययः । 'स्वादय ओदित' इत्यनेन बीद् ओदित-
त्ताभिष्टानाप, अन्यत अन्यत्र स्थले 'इतराभ्योपि दृश्यते' इत्यनेन सप्तम्यतात्तसिद्ध-
तत् इति यदिदमुदीयते तस्मात्कारणादित्यर्थः । लघु क्षिप्र अनुसराव अनुग-
च्छाव एतस्य पूर्वोक्तस्याऽऽलापस्य भाषणस्य गृहीताक्षरा गृहीनापि उच्चारितापि
अक्षराणि पर्णा यथा सा पुरतः भ्रमत 'स्यात्पुर पुरतोऽभ्रत' इत्यमर । मन्त्रयिष्यति
उच्चारयिष्यति । सागरिका—एव लघुफलित्यर्थः । परिक्रामत सारिकां धनुर्भिति

(नेपथ्ये)

ही ही अचरिअम् अचरिअम् । (क)

सागरि०—(विलोक्य) सुसङ्गदे जाणीअदि कइं पुणो दुहुवाणरो जेव आअच्छदि । (ख)

सुसङ्ग०—(दृष्ट्वा विहस्य) अइ काअरे ण भेहि भट्टिणो परिवत्ती वखु एसो अज्जवसन्तओ । (ग)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वसन्त०—ही ही भोः । अचरिअम् अचरिअम् । साहु रे सिरिखण्डदास धम्मिअ साहु । (घ)

सागरि०—(सस्पृहमवलोकयति) सहि सुसङ्गदे दंसणीओ वखु अअं जणो । (ङ)

(क) ही ही आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

(ख) सुसंगते ज्ञायते कथं पुनर्दुष्टवानर एवागच्छति ।

(ग) अयि कातरे न विभीहि भर्तुः परिपार्श्ववर्ती खलु एव आर्यवसन्तकः ।

(घ) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । साहु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साधु ।

(ङ) सखि सुसंगते दर्शनीयः खल्वयं जनः ।

शेषः । ही ही इदं हास्यानुकरणं आश्चर्यमाश्चर्यमिति संभ्रमाद्विहक्तिः । सागरि०—विलोक्येति । कुतोऽयं शब्द इति विलोकनं । कथमिति प्रश्ने । ज्ञायते किमित्यर्थः । पुनरपि एव दुष्टवानर एवागच्छतीति विशिष्टं ज्ञानस्य कर्म । सुसंगता—दृष्ट्वा अर्थाद्विदूषकं । विहस्येति हासकारणं विदूषकशब्देन अयं वानर इति मत्वा इयं विभेतीति । तदेवाह अयीत्यादिना । कातरे अधीरे 'अधीरे कातरस्सखे' इत्यमरः न विभेहीति प्राप्तकाले लोड । भयस्यायं कालो नेत्यर्थः । तदेवाह—भर्तुः वत्सराजस्य । पार्श्वं परित इति परिपार्श्वी 'अत्यादयः क्रांतायर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः । परिपार्श्वयोः अवश्यं वर्तते इति परिपार्श्ववर्ती सेवक इत्यर्थः । 'आवश्यकाभमर्थशोर्णिनि.' इति णिनिः । खलु इति निधये । एषः पुरोवर्ती आर्यवसन्तकः एवगामा विदूषकः । वसन्तकः—हीशैत्यादिपूर्वं व्याख्यातं । श्रीखण्डदासः एतन्नामक धार्मिकः धर्मं चरतीति ठक् । साधु क्रियाविशेषणमिदं चाह इत्यर्थः । 'साधुर्वाधुपिके चारी सज्जने चामिधेयवत्' इति भेदिनी । तव साधुकृतिरित्यर्थः । सागरिका—सस्पृहमवलोक्येति विचित्रवेपभापादिदर्शनविषयिणी स्पृहा । अयं जनः वसन्तकरूपः

सुसङ्ग०—सहि सुस्थिदे किं एदिणा दिष्टेण । दूरीभूता क्व
सारिका । ता एहि । अनुसरेष्व । (क)

(इति निष्कान्ते)

वसन्त०—साहु रे सिरिखण्डदास धम्मिअ साहु । जेण दिण्ण-
भेत्तेण जेव तेण दोहअएण ईदिसी गोमालिआ संबुत्ता । जेण
निरन्तरुन्निभण्णकुसुमगुच्छाच्छादिअविडवाउवहसन्ती विअ लविखअदि
देवीपरिगहिदा माहवीलदा । ता जाव गहुअ पिअवअस्सस्तं गिवे-
देमि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसो वसु पिअवअस्सो तस्स दोह-
अस्स लद्धपच्चअदाए परोक्खं वि तं गोमालिअं पच्चक्खं विअ कुसु-
मिदं पेक्खंतो हरिसुप्फुल्लोअणो इदो जेव आअच्छदि । ता जाव णं
उवसप्पामि । (इति राजानं प्रति निर्गतः) (ख)

(क) सखि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरीभूता खलु सारिका । तदेहि ।
अनुसरावः ।

(ख) साधु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रेणैव तेन दोह-
दकेनेदृशी नवमालिका संबुत्ता । येन निरन्तरोद्भिन्नकुसुमगुच्छाच्छादितविटपोऽ-
पहसन्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीता माहवीलता । तद्यावद्भ्रत्वा प्रियवयसं
निवेदयामि । एष खलु प्रियवयसस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्ययतया परोक्षामपि
तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षन् हर्षोत्फुल्ललोचन इत एवागच्छति
तद्यावदेनमुपसर्पामि ।

दशैनीयः विलोकनार्ह इत्यर्थः । 'अहं कृत्यतृचथ' इत्यमीयद्रप्रलयः । सुसंगता—किमे-
त्तेन दृष्टेनेति एतेन समीपतरवर्तिना आर्यवसंतकेन दृष्टेन किं फलमिति शेषः ।
सारिका दूरीभूता विप्रकृष्टा खलु । तत् सारिकाया दूरीभवनादेतोः अनुसरावः
अर्थात्सारिकामिति कर्मग्रहणार्थमिति शेषः । निष्कान्ते गते । वसंतकः—साधु
रे इत्यादिवाक्यं अधुनैव व्याख्यातं, येन लयेत्यर्थः । दत्तमात्रेणैव दत्तमेव दत्तमात्रं
भयूरन्वयसद्वादिस्वार्त्तमाप्तः । तेन पूर्वोक्तेन दोहदकेन वृक्षस्य फुल्लतापादकचूर्णविशो-
येण ईदृशी प्रफुल्लित्वर्थः । संबुत्ता संबन्धा । प्रफुल्लमेव विशदयति—येनेत्यादिना । येन
हेतुना निरंतरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा उद्भिन्नाः उत्पन्नाः फुल्लानां पुष्पाणां गुच्छाः
स्ववकाः 'गुच्छस्ववकहारयोः' इत्यमरः । तैरच्छादिता विटपाः शाखा यस्याः सा
'विटपो न क्षियां स्तंबशाखाविस्वारपल्लवे' इति मेदिनी । तत् नवमालिकायाः प्रफु-
ल्लतादेतोः प्रियवयसस्य वरत्तराजस्य संबन्धसामान्ये पृथी । निवेदयामि । कथयामि ।
परिक्रम्य इतस्तत आह्विष्य । अवलोकयेति अर्थाद्भ्रत्तरानं । तदेवाह—एष खल्वि-

राजा—(सहर्षम्)

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः ।

अधोधानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवम् गौरी

पश्यन्कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥

त्यादिना । खलु अवधारणे । प्रियवयस्यो वत्सराजः दोहदस्य चूर्णविशेषस्य लब्ध-
प्रत्ययतया लब्धः प्राप्तः प्रत्ययो विश्वासः अनुभव इति यावत् यस्य तस्य भावो
लब्धप्रत्ययता । तथा गृहीतानुभवेनेति यावत् । परोक्षामपि इंद्रियागोचरामपीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षामिव इंद्रियगोचरामिव कुसुमितां कुसुमानि पुष्पाणि संजातानि यस्याः सा
'क्षियः सुमनसः पुष्पं प्रभून् कुसुमं सुमं' इत्यमरः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य
इतच्' इति तारकादित्वादितच् । प्रेक्षन् विलोक्यन् । यद्यपि ईश्वतिरनुदात्तेतयापि
अनुदात्तेल्लक्षणात्मानेपदगनित्यमिति सिद्धांतात् अत्राऽयं प्रयोगो यथाकथंचि-
त्साधुः । वस्तुतस्तु प्रेक्षमाण इति युक्तं । हर्षेण नयमालिकाकुसुमोद्भेदजन्याहादेन
उत्फुल्ले विकसिते लोचने नेत्रे यस्य 'लोचनं नयनं नेत्रं' इत्यमरः । तत् तस्मात्कार-
णात् प्रियवयस्यस्याऽनैवाऽऽगमाद्भेतोः एनं अन्वादेशलादेनादेशः उपसर्गमि
समीपं गच्छामि । राजानं प्रति निर्गत इति 'लक्षणेत्थंभूते'त्यादिना लक्षणे प्रतिः
कर्मप्रवचनीयस्तयोगे द्वितीया । राजसमीपं गत इति यावत् । यथा निर्दिष्ट इति
पुय्यपदे तेनाऽव्ययीभाषणंका न कार्या । यथा निर्दिष्टस्यवेतिशेषः । सहर्षमिति हर्ष-
कारणं श्लोकेन स्पष्टयति । उद्दामेत्यादिना । अथ अस्मिन्नहनि 'सद्यः परस्परारी'त्या-
दिनाऽस्मिन्नहनीत्यर्थं श्येति निपातः । इमां सन्निकृष्टां उद्यानलतां उद्यानस्य आफ्री-
हस्य 'पुमानाक्रीड उद्यानं' इत्यमरः । लतां चर्षीं समदनां मन्नेन मन्मयेन सहितां
'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । अन्यां इतरां नारीमिव स्त्रीमिव पश्यन् अवलो-
क्यन् अहं भवं निश्चितं देव्या वासवदत्तायाः मुखं वक्रं विपाटलद्युति विशेषेण
पाटला श्वेतरक्षा 'श्वेतरक्षस्तु पाटला' इत्यमरः । घृतिर्यस्य तादृश करिष्यामि, पत्या
समदान्यनारीमुखविलोकने स्वीयायाः क्रोधने आताम्रमुखं भवति । तल्लक्षणं साहि-
त्यदर्पणे 'इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्तराक्षेददीर्घनिः-
श्वसितादिकृत्' इति । अत्र तु वत्सराजगृहीतनवमालिङ्गापुण्योद्भवेन स्त्रीयमाधवी-
लतायाः पुण्योद्गमाऽभावेन च वासवदत्ताया मुखे पाटलिमोत्पत्तिरित्यभिप्रायः ।
स्त्रीयनारीसाम्यमेवोपानलताया आह—उद्दामेत्यादिना । उद्दामा बंधरहिताः
परिपूर्णा इति यावत् 'उद्दामो बंधरहिते' इति मेदिनी । एतादृशाः सद्गता बहिर्गताः
कलिङ्गाः कोरका यस्याः सा 'कलिङ्गा कोरकः पुमान्' इत्यमरः । नारीपक्षे उद्दामा
निष्प्रतिबंधा उत्कलिङ्गा उत्कंठा भियविपयिणी यस्याः सा 'उत्कंठोःकलिके एमे'
इत्यमरः । विपाण्डुररुचं विशेषेण पांडुरा सर्वत्र पुण्योद्गमाच्चुम्भा इह कांतिर्यस्याः
सा । धीपक्षेऽप्येवमेव तत्र भियनिरहेण पांडुराकांतिरिति विशेषः । प्रारब्धजृम्भां

वसन्त०—(सहस्रोपहस्य) जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिआ वड्ढुसि । जेण दिण्णमेत्तेण जेव्व तेण दोहअएण ईदिसी णोमालिआ संवुत्ता । जेण णिरन्तरुब्भिण्णकुसुमगुच्छाच्छादिअविडवा उवहसन्ती विअ लक्खिअदि देवीपरिगहीदा माहवीलदा । (क)

राजा—वयस्य कः सन्देहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । पश्य

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य समरे दृष्ट्वा मणिं शत्रुभि-
नष्टं मन्त्रवरैर्वसन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

(क) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे । येन दत्तमा-
त्रेणैव तेन दोहदकेनेदृशी नयमालिका संवृत्ता । येन निरन्तरुद्भिन्नकुसुमगुच्छा-
च्छादितपिटपोपहसन्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीता माधवीलता ।

प्रारब्धा जंभा विकासो यया । 'जंभा विद्याजंभणयोल्लिपु' इति मेदिनी । पक्षे प्रारब्धा जंभा जंभणं व्यभिचाराऽभावो यया । एतलक्षणं साहित्यदर्पणे 'आलस्यं भ्रमणभ्रंशैर्जाड्यं जंभासितादिकृत्' इति । अविरतैः संततैः 'सततेनारताभास-
संतताविरतानिर्ग' इत्यमरः । शसनाना वायूनां 'शसनः स्पर्शनो वायुः' इत्यमरः ।
उद्गमैः उत्पत्तिभिः आत्मनः स्वस्य क्षणात् आयासं भ्रमणजन्यखेदं आतन्वर्ती
विस्तारयती । नारीपक्षे अविरतैः निरंतरैः शसनानां श्वासानां उद्गमैः आत्मनः
स्वस्य क्षणात् आयासं खेदं आतन्वर्ती विस्तारयती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ।
श्लेषालंकारः उपमा च ॥ ४ ॥ विदुषकः—सहसा अतर्कितं 'अतर्किते तु सहसा'
इत्यमरः । उपसृत्य समीपं गत्वा जयतु जयतु संभ्रमाद्भिरुक्तिः । वयस्य । वयसा
तुल्यो वयस्यः 'नौवयोधमे' व्यादिना यत् । दिष्ट्येत्यानंदे । त्वं वर्धसे सर्वोत्कर्षेण वर्तसे
इति दिष्ट्या । एतद्विषय आनंद इत्यर्थः । उत्कर्षहेतुमेव दर्शयति येनेत्यादिना । येन
निरंतरोद्भिन्नेत्यादि पूर्वोक्तवाक्यं पुनः पठति । राजा—कः संदेह इति किशब्दोऽत्र
प्रश्ने संदेहः संशयः । हि यतः 'द्विहंताववधारणे' इत्यमरः । मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः
सामर्थ्यं अचिन्त्याः चिन्तनाशक्यः । अस्तीति शेषः । मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः सामर्थ्यं
अतर्क्यमिति यावत् । अचिन्त्यप्रभावमेव दर्शयति—कण्ठेत्यादिना । समरे युद्धे
'अश्विनां समरानीकरणाः कलहविप्रदौ' इत्यमरः । श्रीपुरुषोत्तमस्य पुरुषेषु क्षराऽक्ष-
रसंज्ञकपुरुषेषु उत्तमः श्रेष्ठः उत्कं च भगवद्गीतायां 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर
एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्येत्युदाहृतः । यस्मात्क्षरमधीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति । पुरुषोत्तम इति सुपसुपेति समासः । धिया युक्तः पुरुषो-
त्तमः श्रीपुरुषोत्तमः । शाकपार्थिवादिलादुत्तरपदलोपः । तस्य विष्णोः कण्ठे गले मणिं

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभटा ये मेघनादाहताः

प्राप्त्वा पीत्वा तेऽपि महौषधैर्गुणनिधैर्गन्ध पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमद्य तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

वसन्त०—(साठोपम्) एदु एदु भवम् । (क)

राजा०—गच्छाम्रत ।

(उभौ सगर्भं परिनामत)

वसन्त०—(आकर्ण्य सभय निवृत्त्य राजान इत्थे गृहीत्वा सप्तप्रनम्) भो
वज्रस्य एहि पलाञ्छ । (ख)

(क) एतु एतु भवान् ।

(ख) भो वज्रस्य एहि पलायावहे ।

कौस्तुभाख्य दृष्ट्वाऽवलोक्य शत्रुभि रिपुभि नष्ट अदृश्यता प्राप्त नष्ट अदर्शने
नपुंसके भावे च । मनाणा वरा श्रेष्ठा तेर्हेतुभि 'हेतौ' इति वृत्तीया । इत्वा
ताडिता नतु प्राणवियोग । प्राणगमने हि पाताले गमनासमवात् । मुजगा भुजे
भोगे गच्छतीति तथा खचो डिल्लाडिलोप । 'न निर्धारण' इति निषेधस्तु न निर्धा
रणावधि निर्धार्यमाणनिर्धारणहेतुश्च एतन्नितय मनोपात्त तत्रैव निर्धारणे पश्रीति
सिद्धातात् । एव प्रकृते संबधतामान्यपठया समाप्त एव पुष्पोत्तम इत्यनापि
मुवचम् । वसुधामूले वसुनि दधातीति वसुधा 'भातोनुपसर्गे क' इति क तस्या मूले
मुध्रे अधोभागे पाताले इति यावत् वसति निवसति । पूर्वं त्रेताया लक्ष्मणश्च
वानराणा भटा वीराश्च ते वानरभटाश्च ये मेघनादेन इद्रजिताऽऽहता नाशिता
तेऽपि मृता अपीत्यर्थ । गुणानां मृतसजीवनानिगुणाना निधे शेषधे महौषधे
महती चासौ औषधिश्च तस्या सजीविन्या गव मुग्ध पीत्वा प्राश्य । अत्र पान
नासिकया धाप्रयेति यावत् । पुन जीविता जीव प्राणधारणे 'गल्यर्थाकर्मके' स्यादिना
कर्तरि च । तदुक्त वाल्मी कीये सुद्धकाटे चतु सप्तवितने 'तावत्पुत्री गातुपराजपुत्री
त गधमाप्राय महौषधीना । नभूवदुस्वन्न तदा विशल्यानुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रतीरा ।
सर्वे विरक्त्या लिङ्गा धनेन हरिप्रतीराश्च हताश्च ये स्तु । एतेन तासा प्रवृत्ति
पधीनां मुक्ता निशातेष्विव सप्रमुद्धा' इति । शार्दूलविकीर्णित ॥ ५ ॥ तत् तस्मात्
'यत्तद्यत्तस्वतो हेतौ' इत्यमर । यस्मान्गमिमत्रौषधीनां प्रमारोऽर्चिलस्वत्सात्
मार्गं नवमालिकाधिष्ठितभूमिमार्गं इत्यर्थ । आदेशय कथयेत्यर्थ । येने ते हेत्वर्थे
वृत्तीया । तदवलोकनेन तस्मा नवमालिकाया अवलोक्षेन दर्शनेन चक्षुषो नेत्रस्य
फल चाक्षुषज्ञान तदित्यर्थ । अनुभवाम सेवकाद्यभिप्रायेण बहुवचन । विदूषक —
एतु भवानिति सुप्पदसत्प्रामाणाधिकरण्यामावात्प्रथम पुष्य । राजा—अमत
पुर सगर्भमिति वाषवदत्तापृहीतलतापेक्षया निवृत्तताया प्रथम प्रकृद्भव गर्भहेतु ।
विदू०—आकर्ण्य अपात् वक्ष्यमाणप्रकरणद्वितो चारिकासन्दभिते आकर्णन-

राजा—किमर्थम् ।

वसन्त०—भोः एअस्मि वडलपाअवे कोवि भूदो पडिव-
सदि । (क)

राजा—धिङ् मूर्ख । विसब्धं गम्यताम् । कुत ईदृशानामत्र
प्रभावः ।

वसन्त०—फुडवखरं जेव गन्तेदि । जई मम वजणं ण पति
आअसि ता अगगदो भवीअ सभं जेव आअण्णेहि । (ख)

राजा—(तथा कृत्वा ध्रुत्वा च)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादिनिर्हादि मन्ये वदति सारिका ।

(ऊर्ध्वं निरूप्य निपुणमनलोक्म्य) कथं सारिका ।

(क) भोः एतस्मिन् बहुलपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति ।

(ख) स्फुटाक्षरमेव नम्रयति । यदि मम वचनं न प्रत्यापयति तदप्रतो
भूत्वा स्वपरेऽभाकर्णय ।

क्रियायाः कर्म । सभयमिति भयकारणं अर्थं भूतशब्द इति भ्रांतिः । निरुत्स परावृत्त
राजानं हस्ते गृहीतवेति हस्तावच्छेदेनेत्यर्थः । वृक्षमूले अवष्टभ्येतिवत् ससंप्रभं
अत्र संप्रभस्यापि भूतशब्दोऽयमिति भ्रांतिरेव कारणं । पलायावः इति अत्र अनुदा-
त्तेष्वलक्षणमारमनेपदमनित्यमित्यभिप्रायेण परुरूपेपदमिति भाति 'उपर्यगस्यावतौ'
इति ल्वं । राजा—किमर्थमिति । पलायनक्रियाया विशेषणमिदं । कः अर्थः
प्रयोजनमस्य इति पृष्टीवहुनीहिः 'अर्थेन नित्यसमास' इति वार्तिकेन वा समासः ।
विदू०—बहुलपादपे केसरवृक्षे 'अथ केसरे बहुलः' इत्यमरः । भूतः पिशाचः ।
'युष्मे इनादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । राजा—धिङ् मूर्खेति ।
त्रिमिति नीतिक्रियाया निर्दायोतकं तेन मूर्ख इत्यस्मात् 'धिगुपर्याधिगु त्रिषु' इत्यनेन
द्वितीया न भवति । विसब्धं सविश्वासं गम्यतामिति यमनक्रियाया विशेषणं ।
ईदृशानां भूतादीनां अत्र अस्मत्स्थाने प्रभावः सामर्थ्यं कुतः भवेदिति शेषः ।
विदू०—स्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि यस्मिन् स्फुटाक्षरं मंत्रणक्रियाया विशेषणं ।
मंत्रयते इति भाविप्रत्ययः । केनापीति शेषः । न प्रत्यापयति न विश्वसिषि तव
तर्ह्येत्यर्थः । अप्रतः अप्रभागे भूत्वा स्थित्वा आकर्णय शृणु । राजा—तथा
कृत्वेति । अप्रतो गत्वेत्यर्थः । ध्रुत्वा च आकर्ण्य यस्मात्केतोः इदं भाषणं । स्पष्टानि
स्फुटानि अक्षराणि वर्णा यस्मिन् "स्पष्टं स्फुटं प्रत्यक्तमुल्बणं" इत्यमरः । तथा स्त्रीस्व-
भावतः स्त्रीधर्मादित्यर्थः । मधुरं, स्त्रीणां हि भाषो भाषणं मधुरं भवति अल्पाङ्गत्वात्

वसन्त०—(विचार्य) कथं सच्चं जेव सारिआ । (क)

राजा—(समित्तम्) वयस्य एवम् ।

वसन्त०—भो वयस्स । तुमं मआल्लओ । जेण सारिअं भूदेति न्तेसि । (ख)

राजा—धिद् मूर्खं यदात्मना कृतं तन्मयि सम्भावयसि ।

वसन्त०—भो जइ एव्वं मा वखु मं निवारिसि (सरोवं दण्डकाष्ठमु-
गम्य) आः दासीए धीए । तुमं जाणासि सच्चं जेव वसन्तओ
गअदित्ति । ता निट्ठ चिट्ठ दाव मुहुत्तं जाव इमिणा पिसुणजणहिअअ-
कृडिलेण दण्डअट्टेण पडिपकं विअ कइत्थफलं इमादो वडलपाअवादो
आहणिअ भूमिए पाडइस्सम् । (ग)

(क) कथं सत्यमेव सारिका ।

(ख) भो वयस्य त्वं मयालुकः येन सारिकां भूत इति मन्नयसे ।

(ग) भो यद्येवं मा वखु मां निवारय । आः दास्याः पुत्रि । त्वं जानासि
सत्यमेव वसन्तको विभेतीति । तत्तिष्ठ तिष्ठ तान्मुहूर्ते यावदेतेन पिशुनजनह-
दयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन परिपकमिव कपित्थफलमस्माद्बहुलपादपादाहृत्य भूमौ
पातयिष्यामि ।

अल्पं अगं शरीरं यस्याः सा तस्या भावः तस्मात् अल्पशरीरत्वादिति भावः ।
अग्निहादि अप्रसृतं अदृग्ग्राह्यमिति यावत् अस्तीति शेषः । अतः सारिका वदतीति
मन्ये । अनुशुब्दतम् ॥ ६ ॥ निपुणं संप्रावीण्यं तदेकाग्रत इति यावत् । चिट्ठप०—
विचार्येति । यतः प्रियमित्रं इयं सारिकेति भणति अतः सारिकेयं भवेत् । इति
विचार्येत्यर्थः । कथं प्रश्ने । सत्यमेव यथार्थमेव । राजा ससित्तमिति । सारि-
कामपि भूतमिति मलाऽयं अभिभेत् इति स्मयः । एवमिति । सारिकेवैत्यर्थः ।
चिट्ठप०—मयालुकः भयशीलः । राजा—यत् मयालुकत्वं कृतं भावरितं संभा-
वयति आरोपयसि । चिट्ठ०—यद्येवमहमेव भयशीलः । तच्च भयमनया उत्पादितं
तस्मादियमेवाऽपराधिनीत्याह—मा खल्वित्यादिना । माशब्दयोगे लोड्डत्यतिः
पूर्वमुपपादिता । सरोपमिति रोपकारणं नामपि भीषयतीति । दास्याः पुत्रि । आः
इति ऋषे । 'आस्तु स्वात्कोपपीडयो.' इत्यमरः । दास्याः पुत्रीति । इदं वाक्यं ।
'पठ्या शानोशे' इत्यल्लग्वा । तत् अपराधकारिणात् । तिष्ठतिष्ठ इति लौकिकोपस्था
द्विर्यचनं, एतेन हस्तपृष्टीतेन पिशुनः दुर्जनः तस्य हृदयमिव कुटिलेन वक्रेण
परिपकं परिणतं 'दकं परिणते' इत्यमरः । कपित्थफलमि वैखान्वयः ।

राजा—(निवारयन्) मूर्ख किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्कि-
मेनां त्रासयसि । शृणुवस्तावत् ।

(उभावाकर्णयतः)

वसन्त०—एवं भणादि । इमस्स वहाणस्स भोजनं
दिज्जेति । (क)

राजा—सर्वमप्यौदरिकस्याभ्यवहार एव पर्यवस्यति । तत्सत्यं
चद । किमालपति सारिका ।

वसन्त०—(आकर्ष्य) भो वअस्स । सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं ।
एसा भणादि सहि को एसो तुए आलिहिदो । पउत्तमअणमहूस्सवे
अअवं अणङ्कोत्ति । पुणोवि भणादि । सहि कीस तुए अहं एत्थं
आलिहिदा । सहि किं अआरणे कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो
आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदेत्ति । ता अण्णघासम्भाविणिं
किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहि सघं वुत्तन्तम् । भो वअस्स
किं णेदम् । (ख)

(क) एवं भणति एतस्य ब्राह्मणस्य भोजनं देहीति ।

(ख) भो वयस्य । श्रुतं त्वया यदेतया मञ्चितम् । एषा भणति सखि क
एप त्वयाऽऽलिखितः । प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरपि भणति ।
सखि कस्मात्प्रयाहमत्रालिखिता । सखि किमकारणे कुप्यसि । आदशस्त्वया

एनम्मात्पुरोवर्तिनः सकुलपादपात् केसरवृक्षात् आहस्य ताडयित्वा पातयिष्ये
अंशयिष्ये । हंतुमुद्यतः दंडकाशोयमनादिदृगनोपायं कर्तुमुद्यतः । राजा—
निवारयन् निवारणं च तदस्तादृङ्काष्टादिग्रहणं । मूर्ख ! सारासारविचारश्चन्येत्यर्थः ।
किमपीति व्याहरणक्रियाया विशेषणं । रमणीयं मनोहरं व्याहरति वक्ति । तत् शोभ-
नव्याहरणाद्वेतोरित्यर्थः । एनां किं त्रासयति पीडयतीत्यर्थः । शृणुवः आकर्णयवः ।
तावदिति वाक्यालंकारे । उभा वत्सराजविदूषकी । विदूषकः—एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण । भणति भाषते । तदेवाह—एतस्येत्यादिना । एतस्य मद्रूपस्य ब्राह्मणस्य
भोजनं देहीति संप्रदानस्य शेषलविवक्षया पथी । राजा—सर्वमपीति व्यवहा-
रजातमित्यर्थः । औदरिकस्य उदरपूरणतत्परस्य 'उदराहृताद्युने' इति ठक् । 'आयुनः
स्मादौदरिकः' इत्यमरः । अभ्यवहारे भक्षणे । अभ्यवपूर्वो हरतिर्भक्षणे 'अभ्यवहृता-
न्नजन्धे'त्यमरः । पर्यवस्यति समाप्नोति फलतीति यावत् । सारिका किमालपति तत्सत्यं
चदेत्यन्वयः । विदूष०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण तदेवाह—सखीत्यादिना ।
इदं पूर्वं व्याख्यातं तत्र एव द्रव्यम् । तत् एतादृशवाक्यभ्रवणाद्वेतोः श्रोतुमुत्कंठा

राजा—वयस्य एवं तर्कयामि कयापि हृदयवह्नमोऽनुरागादमि-
लिख्य कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपहृतः तत्सख्यापि प्रत्यभिज्ञाय
वैदग्ध्यादसावपि तत्राऽऽलिख्य रतिव्यपदेशेन दर्शितेति ।

विदू०—(छोटिका वत्सा) भो वजस्त जुज्जदि क्वु पदं । (क)

राजा—भो वयस्य तूर्णो भव । पुनरपि व्याहरति । तच्छृणु-
वस्तावत् ।

(उभावपि शृणुतः)

विदू०—भोः पुणोवि एसा एधं भणादि । सहि मालज्ज ईदि-
सस्त कण्णारअणस्त अवस्त जेव ईदिसे वरे अहिलासेण होदवं ?
भो वजस्त मा पण्डिअगवं उव्वइ । अहं दे एदाए मुहादो सुणीअ

कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासम्भाविनि किं
तथैतेनाल्पितेन । कथय सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्य किन्विदम् ।

(क) भो वयस्य युज्यते खल्वेतत् ।

जायते इति शेषः । एतद्भाषितं किन्तु किं भिषयमिति यावत् । राजा—एवं वक्ष्य-
माणप्रकारकं तर्कयामि ऊहे इत्यर्थः । तदेवाह—कयाऽपीत्यादिना । हृदयस्य
वह्नमः प्रियः 'दयितं वह्नम प्रियं' इत्यमरः । अनुरागात् प्रेम्णा अमिलिख्य अपहव-
क्रियापेक्षयाऽभिलेखनक्रियायाः पूर्वकालिकलात् कलाप्रलयः समाप्ते त्यवादेशश्च ।
कामदेवस्य मदनस्य व्यपदेशेन व्याजेन सखीपुरतः सख्यप्रभागे 'स्नातपुर. पुरतो-
ऽप्रत.' इत्यमरः । अपहृतः गोपितः । अत्र हृदयवह्नमस्य आलेखनक्रियाकर्मत्वेऽपि
प्रधानीभूताऽपहवक्रियापेक्षयाऽभिहितत्वात्प्रथमा । अत्र वक्ष्यतव्यविशेष प्रथमाके
निरूपितः तत्सख्या. तस्या आल्याः । लिंगविशिष्टपरिभाषया 'राजाहःसखिभ्यष्ट्वू'
इति ट्च् गु न भवति । समासात्विधौ तस्या अनिल्यत्वतिदातात् । वैदग्ध्याच्चातुर्यात् ।
असावपि सख्यपि । तत्र चित्रफलके रतिव्यपदेशेन रतिव्याजेन । रतिव्यपदेशेन
आलिख्य दर्शितेत्यन्वयः । विदू०—छोटिका भोगुष्ठतजेनोक्तशब्दछोटिकापदवाच्या
(श्रुतीति भाषाया) युज्यते युक्तं भवतीत्यर्थः । 'सज्जियुज्यो इयंस्तु' इत्यनेन कर्म-
यद्भावः यगपवाद. इयन् च । राजा—तूर्णीमिति । मौनार्थेऽप्ययं मौनी भवेत्यर्थः ।
'मौने तु तूर्णो तूर्णीका'मित्यमरः । पुनरपि व्याहरति पुनर्भाषते तत् भाषण शृणुतः
धाकणयतः । विदू०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदेवाह—सखीत्यादिना ।
एतदपि पूर्वं व्याख्यातं पंडितगर्वं भोद्वहेत्यन्वयः । पंडितस्य गर्वः तं अहमेव तर्कक-
शक्त इति गर्वं मा मया इत्यर्थः । अहमप्येतदभिप्राय तर्केण जानामीत्यन आह—
अहमित्यादिना । एतस्या मुच्यतः सर्वं भुक्त्वा अहं ते व्याख्यासे इत्यन्वयः ॥

सद्यं वक्त्राणहस्तं । जा एसा आलिहिदा सा क्वु कण्णा दंसणी-
आ । (क)

राजा—यद्येवमवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्यत्रावकाशो नः
कुतूहलस्य ।

(इत्युभावाकर्णयतः)

वसन्त०—भो वअस्स सुदं तुए जं पदाए मन्तिदं । सहि
अदोवि मे अधिअदरं संदावो वट्टदि । सहि अवणेहि इमाहं णलि-
णीपत्ताहं मुणालवलआहं च । अलं एदिणा । कीस अआरणे अत्ताणं
आगासेसि । (ख)

राजा—वयस्य न केवलं श्रुतं अभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

वसन्त०—भो वअस्स अज्जवि कुरकुराअदि एव एसा सारिआ
दासीए धीआ । ता सद्यं सुणीए वक्त्राणहस्तम् । (ग)

(क) भोः पुनरप्येवैवं भगति । सखि मा लज्जल । ईदृशस्य कन्यारत्नसा-
वश्यमेवेदंशे वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य मा पण्डितगर्वमुद्धह ।
अहं त एतस्या मुखान्कुर्या सर्वे व्याख्यास्यामि । या एषा आलिखिता सा
खलु कन्या दर्शनीया ।

(ख) भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मश्रितम् । सखि अतोऽपि मे अधि-
कतर संतापो वर्धते सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालपत्रयानि च ।
अलमेतेन । कस्मादकारण आत्मानमायासयसि ।

(ग) भो वयस्य अद्यापि कुरकुरायते एव एषा सारिका दासाः पुत्री । तत्सर्वं
श्रुत्वा व्याख्यास्यामि ।

दर्शनीया 'अहं क्वन्त्युच्ये'ति अर्हायं अलीयम् । अत्रलोकनाहम् । लोकोत्तरासीदये-
वतीति यावत् । राजा—न यद्येवं लोकोत्तरासीदयेवती ततो हेतो अवहितः साप-
धाने. 'अवधानं समाधान'मित्यमरः । थोत्रयं आकर्णयितव्यं । नः कुतूहलस्य कौतू-
कस्य 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहल'मित्यमरः । अथकाद्य स्थित्तर्हप्रदेतः
उत्तरोत्तरं कौतुकाधिक्यमिति तात्पर्यं । विदू०—यदअनया मश्रितं भाषितं । 'मपि
पुत्रपरिभाषणे' तत्रवया श्रुतमित्यन्वयः । किं तद्विज्ञाद—सखीत्यादिना । इदमपि
व्याख्यातम् । राजा—न केवलं श्रुतमिति केवलं ध्वननध्वनमहणं तथा नेत्यर्थः ।
किं तद्विज्ञाद—अभिप्रायोऽपीति । लक्षितः ज्ञातः । विदू०—पुरकुरायत
इति कुरकुर इति शब्दानुकरणं, कुरकुर इति शब्दः अस्मादस्तीति कुरकुरः कुरकुर-

राजा—युक्तमभिहितम् ।

(पुनराकर्णयतः)

वसन्त०—भो वयस्स एसा खलु सारिका दासीए दुहिदा चउवेदी बहणो विअ रिचाई भणितुं पउत्ता । (क)

राजा—वयस्य कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमन-
योक्तमिति ।

वसन्त०—भो एवं भणादि । (ख)

दुल्लहजणाणुराभो लज्जा गुहई परवसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं प्पेमं मरणं शरणं णु वारकम् ॥

राजा—(सस्मितम्) एवंविधं भवन्तं ब्राह्मणं मुक्त्वा कोऽन्य
एवंविधानामृचामभिज्ञः ।

(क) भो वयस्य एसा खलु सारिका दासा दुहिता चतुर्वेदी ब्राह्मण इव
उच्यते भणितुं प्रवृत्ता ।

(ख) भो एवं भणति ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुह्यी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं नु वरमेकम् ॥

शब्दकर्ता अर्थादायच् स इवाचरतीति कुरकुरायवे 'कर्तुः क्यद् सलोपधे'ति आचारे
पयड । कुरकुरशब्दकर्तुपुष्पवत् शब्दं करोतीति तात्पर्यं । दास्याः पुत्रीति लौकिको-
निरलुप्तसमाप्तौ वाक्यं वा तत् । एतद्विवक्षितं यत्तदित्यर्थः । व्याख्यास्ये कथयिष्ये ।
राजा—युक्तं योग्यं अभिहितं उक्तं । 'उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातम-
भिहितं लपितं' इत्यमरः । पुनः अप्रथमं 'पुनरप्रथमे मेदे' आकर्णयतः शृणुतः ।
अत्राकर्णन आकर्णनाभिनयः तत्स्वरूपं पूर्वमुक्तं । विदूष०—उत्सविति शव-
धारणे दासा दुहिता । अत्रापि लौकिकोक्तिः चतुर्णां वेदानां समाहारश्चतुर्वेदं सोऽ-
स्यास्तीति चतुर्वेदी तद्विद्यार्थेत्यादिना समाहारद्विगुणौ 'अथ इनिठना'वितीनिः । अथः
उद्देश्यार्थमत्र विशेषान् । राजा—कथय वद किमनयोक्तं इति तत्कथयेत्यर्थः । ननु-
भाव्यामप्यावाभ्यां सममेव श्रुतं तत् स्वयैव कथं न निरधारित्यत आह—अन्यचे-
तसेति । अन्यस्मिन्कार्ये चेतोत करणं यस्य तेन मया किमपि नावधारितं ननि-
श्चितमित्यर्थः । विदूष०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदेवाह—दुर्लभेत्यादिना । इद-
मपि व्याख्यातं । राजा—सस्मितमिति मूर्खोऽयं गाथा अपि शब्द इति जानाति
इति स्मिताभिप्रायः । समेवाशयं सोऽनुठनोक्त्वा प्रकटयति । एवंविधं एवं मूर्खत्वाऽव-
शिष्टा विधा प्रकारो यस्य । एवंविधानां एवं गाथास्वरूपा विधा प्रकारो यात्रा

वसन्त०—तदो किं णु खु एदम् । (क)

राजा—ननु गाधिकेयम् ।

वसन्त०—किं गाधिया । तदो किं कहिअं । (ख)

राजा—वयस्य कयापि श्लाघ्ययौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितनिरपेक्षयोक्तम् ।

वसन्त०—(उच्चैर्विहस्य) भो किं एदेहिं वक्त्रमणिदेहिं । उजुअं एव किं प भणासि जह मं एव अणासअन्तीएत्ति । अण्णहा को अण्णो कुसुमचावधवदेसेण पिण्ढवीअदि । (हस्ततालं दत्त्वोच्चैर्विहसति) (ग)

(क) ततः किं नु खल्विदम् ।

(ख) किं गाधिका । ततः किं कथितम् ।

(ग) भोः किमेतैर्वक्त्रमणितैः ऋजुकमेव किं न भणसि यथा मामेवानासादयन्त्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहूयते ।

तादृशा ऋचां अभिज्ञः अस्तीति शेषः । विदू०—सोऽनुनोकिमवगच्छ वचतकः पृच्छति । तत इत्यादिना । इदं सारिकीकं वाक्यं किं नु ततः किं तर्हीलार्थं । राजा—उत्तरमाह ननु गाधिकेयमिति नन्वित्यामंत्रणे 'प्रभाषधारणानुशासुनयामंत्रणे ननु' इत्यमरः । गाधिव गाधिका स्वार्थे कः । गाया श्लोकः 'गाया श्लोके सहकृतान्य-भाषाया गेयवृत्तयोः' इति मेदिनी । विदूष०—किं गाधिका किं प्रश्ने । ततः तयै-त्यर्थः । 'इतराभ्योपि इदमंते' इति वृत्तीयांतासपिः । तथा किं कथितमित्यर्थः । राजा—श्लाघ्ययौवनया श्लाघितु अर्हं श्लाघ्यं अर्हार्थे ष्यत् यौवनं यस्याः सा 'तादृश्य यौवनं समे' इत्यमरः । प्रियतमं प्रेष्टुं अतिशयने तमप् । अनासादयंत्या अप्राप्तवत्या सोदतेर्ण्यताच्छ्रंतान्दीपि वृत्तीयैकवचनात्तमिदं, जीविते जीवने निर-पेक्षया निरिच्छया उक्तं अभिहितं । विदूष०—उच्चैर्विहस्येति । उच्चैरिति विहसन-कियाया विशेषणं । यद्यपीदमधिकरणशक्तिप्रधानं तथापि परविशेषणत्वे उच्यते बो-धकमेव शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् । अत एव 'उच्चैर्गतिर्जगति तिष्यति धर्मतयेव' इति चंपूरामायणयोगसंगतिः । एतैः कयाऽपि श्लाघ्ययौवनया इत्यादिपूर्वाकैः वक्त्र-मणितैः कुटिलभाषणैः 'कुटिलं वक्त्रमित्यपि' इत्यमरः । किं, किं प्रयोजनमित्यर्थः । कयाऽपि नाधिक्या कमपि प्रियतममनासादयंत्या इत्यादि सदासीनत्वेन भाषणं विमर्षमित्यर्थः । तर्हि कथं वक्तव्यं इत्यत आह—ऋजुकमित्यादिना । ऋजु-कमित्यात्र स्वार्थे कः । यथा वक्तव्यं तथाऽभिनमति । यथा मामेवानासादयंत्येति । ननु कथमयं निधयः यत् मामेवोदिरय तयेऽपममिहितं । अति बहवः मुंदरा जगतीतले इति चेत् लोके मुंदरपुरुषपादुन्येऽपि कुसुमचापव्यपदेशार्हं सोदयं त्वप्येवेत्याह— अन्ययेत्यादिना । अन्यथा उक्तमिदार्थे 'अन्यथा पुनः वितये चापार्थे च' इति

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) धिङ् मूर्ख । किमुच्चैर्विहसता त्वया तपस्विनी त्रासितेयं येनोद्धीयान्यत्र कापि गता ।

(इति निरूपयतः)

वसन्त०—(विलोक्य) भो वयस्य । अण्णधा मा सम्भावेहि एसा कदलीहरं एष गदा । ता एहि अणुसरेण । (क)

(इति परिक्रामतः)

राजा—दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या

कामिन्या यदमिहितं पुरः सखीनाम् ।

तद्भूयः शुक्रशिशुसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ ७ ॥

(क) भो वयस्य । अन्यथा मा सम्भाषय । एसा कदलीगृहमेव गता । तदेक्षनुसरायः ।

मेदिनी । स्वामेवोद्दिश्य तयेत्यमभिहितं इति न चेदित्यर्थः । अन्यः इतरः कः पुरुषः कुसुमवापस्य मदनस्य 'पुष्पधन्वा रविपतिर्नकरवज्र' इत्यमरः । व्यपदेशेन व्याजेन निरूपयते गोप्यते । इत्यतालं हस्तोपरि हस्ताघातं । इदमस्मानंदप्रदर्शकं लिंगं । राजा—धिङ् मूर्खेति । अत्र धिक् मूर्खेण योगाभावात् 'धिगुपयादिपु निपु' इति द्वितीया न भवति इत्यावेदितं प्राक् । तपस्विनी अनुकंपार्हा 'तपस्वी तापसी चानु-कंप्ये त्रिपु' इति मेदिनी । त्रासिता त्रसी तद्गमे इत्यस्माग्निजंतात् कर्मणि कप्रत्ययः । येन त्रासेन । अत्र त्रासः उचैर्हसनेन तस्याः विहंसभविषातः । निरूपयतः अवलोकयतः । विदूष०—विलोक्य अर्थात्सारिकां कदलीगृहं गृहाकारकदलीनिकुञ्जं तत् एतस्याः कदलीगृहप्रवेशाद्धेतोः अनुगरावः गच्छावः । राजा—दुर्वारां दुःखेन वारयितुम-शक्यां दुष्टदरामित्यर्थः । 'ईपद् सुपु' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । कुसुमानि पुष्पाणि शरा-वाणा यस्य तस्य मदनस्य व्यथां पीडो वहंस्या धारयंस्या कामिन्या मुंदर्या 'कामिनी वामलोचना' इत्यमरः । यत् भाषणं सखीनां भ्रातृनां 'भालि सखी वयस्ये'-त्यमरः । पुरः अप्रतः । अभिहितमुक्तं अभिपूर्वकार्हाते. कप्रत्ययः 'दधातेर्हिः' इति द्विशदस्यः । तत् भाषणं भूयः पुनः शुकानां कीराणां शिवावः 'कीराण्यौ घमी' इत्यमरः । सारिकाश्च ताभिरुक्तं धन्यानां पुष्यवतां । 'धन्यं पुष्यवति त्रिपु' इति मेदिनी । श्रवणस्य पंथाः श्रवणपथः 'श्रवणपथः' इत्यादिना समासतः अप्रत्ययः । तस्य अत्रिथिः तस्य भावोऽतिथित्वं श्रवणगोचरत्वमिति यावत् । एति प्रप्नोति । अत्राहं पश्य एतादृशवाक्यश्रवणात् इति विशेषे प्रप्नुते धन्या-नामित्यादि सामान्येनोच्यतेतस्मान्मन्वेन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थांतरन्यायालंकारः । श्नुप्राथः शब्दालंकारश्च । तदुक्तं 'अक्षिरर्थांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ।

वसन्त०—भो वअस्स । एदं वखु कअलीहरं । जाव पवि-
सस । (क)

(इत्युभौ प्रविशतः)

वसन्त०—भो अलं दासीए धीआए सारिआए अण्णेसणप-
अत्तेण । इध दाव मन्दमारुदुबेलन्तवालकदलीदलसीअले' शिलादले
उपविसिअ मुहुत्तअं वीसस । (ख)

राजा०—यदभिरुचितं भवते ।

(इत्युपविशतः)

राजा०—(निःश्वस्य) दुर्वारामिति पुनः पठति ।

वसन्त०—(पार्श्वतोऽवलोक्य) भो वअस्स एदेण उग्घाडिअदुवारेण
दुट्टवाणरेण ताए सारिआए पञ्जरेण होदधं (ग)

राजा—वयस्य निरूप्यताम् ।

(क) भो वयस्य । एतत्खलु कदलीगृहं यावत्प्रविशावः ।

(ख) भो अलं दास्याः पुत्र्याः सारिकाया अन्वेषणप्रयत्नेन । इह तावन्म-
न्दमारुतोद्वेलद्वालकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य मुहूर्तं विधाम्यावः ।

(ग) भो वयस्य एतेनोद्घाटितद्वारेण दुष्टवानरेण तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण
भवितव्यम् ।

प्रहर्षिणीपूतं तदक्षयं 'श्री श्री कश्चिदशयतिः प्रहर्षिणीयं' इति ॥ ७ ॥ वसन्त०—
एतत्खलु खलु अवधारणे एतदेवेत्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । उभौ वसन्तकव-
त्तराजौ प्रविशतः अर्थात्कदलीगृहं । विदूष०—एतस्या समीपवर्तिन्या दास्याः पुत्र्या
लौकिकोक्तिरियं । सारिकाया अन्वेषणप्रयत्नेन अलं न प्रयोजनमित्यर्थः । इह तावदिल-
वधारणे इहैवेत्यर्थः । सप्तम्यन्तं शिलातलस्य विशेषणं । मन्दिन माएतेन वायुना उप-
लंलः संपायमानाः या बालरुद्वयः कोमलरंभाः ताभ्यां दलानि पर्णानि तैः शीतले
शीते 'नुपारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । कदलीवने हि शीतलच्छाया भवति । तत्रापि
मन्दवायुना तत्पर्णचलनेऽतीव रमणीयता बोध्यते । शिलायाः पायागस्य तले पृष्ठे
मुहूर्तं पटिकाद्वयपर्यन्तं 'ते व मुहूर्तो द्वादशाश्रियां' इत्यमरः । विधाम्यावः विधाति
गृहीतः । अत्र मुहूर्तमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । राजा—भवते यदभिरुचितं
तावत्तुः इति शेषः । भवते इत्यत्र चतुर्थी 'रथ्यर्थानां प्रथमाग.' इत्यनेन संप्रदा-
नत्वात् । विदूष०—पार्श्वे इति आचारिण्यव्ययसप्तम्यन्तात्पठिः । भो वयस्य दुष्टवा-
नरेण उद्घाटितद्वारेण एतेन तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण भवितव्यमित्यन्वयः ।
उद्घाटितं विदूषं द्वारं यस्य सः । दुष्टवानरेण उद्घाटितद्वारोऽयं तस्याः पञ्जर इति

वसन्त०—जं भवं आण्णवेदिति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसो वि चित्रफलको । जाव णं गेण्हामि (गृहीत्वा निरूप्य च हर्षं नाटयति) (क)

राजा—(सकौतुकम्) वयस्य किमेतत् ।

वसन्त०—मो वअस्स दिट्ठिजा वहुसि । एदं तं जं मए भणिदं तुमं जेव एत्थ आलिहिदो । अण्णहा को अण्णो कुसुमचावववदेसेगं णिण्हवीअदिति । (ख)

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य) सखे दर्शय दर्शय ।

वसन्त०—ण दे दंसइस्सं । सावि कण्णजा एत्थ एव आलिहिदात्ति । किं पारितोसिएणविणा ईदिसं कण्णारअणं वंसीअदि । (क)

(क) यद्वावानाज्ञापयतीति । एषोऽपि चित्रफलकः । यावदेतं गृह्णामि ।

(ख) मो वयस्य दिष्टया वर्धसे । एतत्तद्यन्मया भणितं त्वमेवान्नाऽऽलिखितः ।

अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशे न निहूयत इति ।

(क) न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकोत्रैवाऽऽलिखितेति किं पारितोषिकेण विनेद्गं कन्यारजं ददयते ।

तात्पर्यार्थः । राजा—निरूप्यतां विलोक्यता पंजर इति शेषः । विद्व०—यद्वावानाज्ञापयतीति तत्करोमीति शेषः । तद्वापयस्याचार्य इति प्रयोगात् यदि मित्वं प्राप्तं तर्हि वारणीयं । परिक्रम्य इतस्ततो हिंडिला । एष चित्रफलकोऽपीत्यन्वयः । न केवलं अनुमानेनैवायं तस्याः प्रियः चित्रफलकोऽपि एव प्रमाणमित्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । एतं चित्रफलकं निरूप्य अवलोक्य हर्षं नाटयति मुलविकासादिहर्षचिह्नानि दर्शयतीत्यर्थः । राजा—सकौतुकमिति । यावद्व्यमंत-प्रविष्ट एव तावत्किमनेनानीतं इति कौतुककारणं तदेवाह—वयस्य किमेतदित्यनेन एतत्त्वयाऽऽनीतं किमस्तीत्यर्थः । विद्व०—वर्धसे तव वृद्धिवर्तते एतदिष्टया आनंदकारकमित्यर्थः । वृद्धिमेव प्रतिपादयति । त्वमेवान्नाऽऽलिखितः इति यन्मया भणितं तदेतत् समीपतरवर्ति वर्तते इति शेषः । स्वोक्तं प्रत्यक्षदर्शनेन दृढं भवतीत्यर्थः । स्वोक्तिमेवाऽनुवदति—अन्यथेत्यादिना । अत्र 'राजा—(सकौतुकं) वयस्य किमेतत्' इत्यारभ्य 'अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहूयते तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात्' इत्यंतेन राजविद्वत्प्रकृतागणिकासुसंगतानामन्योन्यवचनेन उत्तरोत्तरानु-रागपीत्रोद्धाटनारप्रगमनं नाम प्रतिमुद्रसंधेरंगं । उक्तं च लसुणं 'उत्तरोत्तरवान्थ तु भवेत्प्रगमनं पुनः' इति । राजा—सहर्षमिति हर्षकारणं स्फुटमेव । हस्तौ प्रसार्येति फलकप्रदृष्टयार्थमित्यर्थः । दर्शय दर्शयेति सध्रमे द्विवचिकः विद्व०—ते इति संब-धसामान्ये पठो । यतो न दर्शयामि तत्कारणमाह—सापीति । सा कन्यापि अत्र आलिखितेत्यन्वयः । भवतु कन्यकाया लेखनं तथापि चित्रफलकदर्शनाभावे किं अकरणं अत आह—तर्कि इति । तत् ईदं कन्यारजं पारितोषिकेण विना

राजा—(कटकमर्षमन्त्रे व बलाद्गृहीत्वा पश्यति । विलोक्य सविस्मयम्)
वयस्य पश्य पश्य

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ ८ ॥

अपि च

विधायार्पूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभ्रुङ्गुवम् ।

धाता निजासनान्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च)

साग०—सहि सुसंगदे ण समासादिदा अम्हेहिं सारिवा ।

दर्शयते कि इत्यन्वयः । पारितोषिकेणेति 'पृथग्विनानानामिस्तृतीयान्यतरस्यां' इति तृतीया । राजा—बलात् हठात् । गृहीत्वा चित्रफलकमिति शेषः । सविस्मयं साध्यं वदतीति शेषः । लोकोत्तरसौंदर्यदर्शनं विस्मयकारणं तदेव वर्णयति पश्य-येन । चित्रगता चित्रमालेख्यं तत्र गता राजहंसीव मानसमुपैति इयं केल्यन्वयः लीलया हेलया अवधूतं धामितं पद्मं कमलं यथा । विलासिन्यो हि विलासार्थं पंकजं ध्रुवंति, अथवा लीलया अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीर्यथा सा 'धूतं दुःकंपिते भर्त्सिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । हंसीपक्षे ली-लया गमनलीलया 'लीला विलासक्रिययोः' इति । अवधूतानि चाकितानि पद्मानि कम-लानि यथा । राजहंस्यो हि प्रायो मानसे भवति तत्र च कगलसद्भावादेवगुक्तिः । पक्षपार्त पक्षे सहाये पातो गमनं अनुकूलत्वमिति यावत् । कथयन्ती बोधयन्ती । पक्षे पक्षैः गह्वरिः पातो गमनं तत् वधयन्ती । पक्षध्वनिध्वनेन हि हंसी आगतेत्यनुगीयते । चित्रगता चित्रं आश्चर्यकारकं गतं गमनं यस्याः सा । गतमित्यत्र भावे कः । सागरि-कापक्षे चित्रगतेत्यस्यार्थं उक्तः । राजहंसी मराली मानसं अंतःकरणं मानससरोवरं च अत्र श्लेषोपमालंकारो । आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥ अपि चेति वर्णयते इति शेषः । धाता मद्भा 'धातान्जयोनिर्दुहिणः' इत्यमरः । अस्याः यक्षीमिदं चित्रं तस्याः मुखं अपू-र्वपूर्णेदुं पूर्वं पूर्वोत्पन्नः न भवति कलंकरादित्यात् इति अपूर्वः एतादृशः पूर्णः षोडशकलात्मकः ईदुधंद्रः सं विधाय कृत्वा निजगात्मीयं 'स्वके निरये निर्जं त्रिषु' इत्यमरः । एतादृशं यत् आसनाभोजं आसनकमलं तस्य विनिमीलनं संकोचः तेन दुःस्थितः दुष्टं स्थितं स्थितिर्यस्य सः 'नपुंसके मायै कः' 'यद्विद्यतिमास्थामिति किति' इतीत्वं । दुःस्थित इति पाठः साधीयान् । अभूत् । उद्वेगालंकारः । अनु-द्वन्द्वसम् ॥ ९ ॥ ततः राष्ट्रध्वजनिर्घर्षनसमये । सुसंगता एतन्नाथी सागरिकासखी । सागरिका—न समासादिता नोपलब्धा । चित्रफलकमपि । अपिः शंकार्या शक्ति-

ता चित्तफलञं वि दाव इमादो कजलीधरादो गेण्हिअ लहुं आग-
च्छम्ह । (क)

सुसङ्गं—सहि एव्णं करेम्ह । (ख)

(इत्युपसर्पतः)

वसन्तं—भो वअस्स कीस ऊण एसा ओणदमुही आलि-
हिदा । (ग)

सुसं०—(आकर्ष्य) सहि जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा तक्केमि
भट्टिणा वि एत्था एव्व होदधं । ता कजलीधरगुम्मतरीआ भवीअ
पेक्खम्ह (घ)

(इत्युभे आकर्णयतः)

राजा—पश्य पश्य (विधायपूर्वपूर्णेन्दुमित्वादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सहि दिट्ठिआ वट्ठसि । एसो दे हिअअवल्लहो तुमं
जेव वण्णेदि । (ङ)

(क) सखि सुसगते न समासादितास्माभिः सारिका । तच्चित्रफलकमपि
तावदेतस्मात्कदलीगृहाद्गृहीत्वा लध्वागच्छावः ।

(ख) सखि एव कुर्वः ।

(ग) भो वयस्य कस्मात्पुनरेषावनतमुख्यालिखिता ।

(घ) सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि मन्त्राप्यत्रैव भवित-
व्यम् । तत्कदलीगृहसुल्मान्तरिता भूत्वा प्रेक्षावहे ।

(ङ) सखि दिष्टया वर्षसे । एष ते हृदयवह्नभस्त्रामेव वर्णयति ।

मित्यर्थः । उपलब्धं चेति यावत् । तावदिति वाक्यालंकारे । एतस्मात्कदलीगृहादि-
न्यपादाने पंचमी । लघु क्षिप्रं । उपसर्पतः क्रिचित्समीप गच्छन् । विद्रूपं—
कस्मात् कुतो हेतोरित्यर्थः । अवनतं नमं 'नतं नगरपाठ्या स्यात् क्लीबं कुटिलनमयोः'
इति मेदिनी । मुखं यस्याः सा अवनतमुखी 'खांगाधोपरर्जनेति' ङीप् । सुसं-
गता—आकर्ष्येति वसन्तकभाषणमित्यर्थोऽलभ्यते । यथा येन प्रकारेण, यतो हेतोः
इति फलितोऽर्थः । मन्त्रयते भाषते तथा तेन प्रकारेण ततो हेतोरित्यर्थः । तर्कयामि ।
अनुमितिमाह—मन्त्राऽप्यत्रैव भवितव्यमिति । मन्त्रां मियेण अत्र वदलीगृहे ।
अत्रायमनुमितिप्रयोगः । इदं कदलीगृहं भर्तृसत्तायत् तदविनाभूत्पसन्तकसलात्
राजगृहादिवत् । तत् अत्र भर्तृसत्तादेतोः कदलीगृहस्य वो गुल्मः स्तंबः 'गुल्मः
स्तम्भे ङीदि घट्टैत्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । तेन अतरिते व्यवहिते प्रेक्षावः
दृक्षावः । राजा—पश्य पश्येति आदराद्विश्वः । सुसंगता—दिष्टया वर्षसे

साग०—(सरजम्) सहि । कीस परिहासशीलदाए इमं जणं लहु करेसि । (क)

वसन्त०—(राजानं चालयित्वा) णं भणामि । कीस एसा ओण-दमुही आलिहिदा । (ख)

राजा—वयस्य । सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—(विहस्य) सहि । दंसिदं सारिआए अत्तणो मेहाव-त्तणं । (ग)

वसन्त०—अवि सुहाअहि दे लोअणओ ण वेत्ति । (घ)

साग०—(स्वगतं) किं एसो भणित्सदिति । सच्चं जेद्य मरणजी-विदारणं अंतरे वट्टमिह । (ङ)

राजा०—मुखयतीति किमुच्यते

(क) सहि । कस्मात्परिहासशीलतयेम जन लघुं करोषि ।

(ख) ननु भणामि । कस्मादेषाननतमुख्यालिखिता ।

(ग) सहि दर्शितं सारिकयात्मनो मेधावित्वम् ।

(घ) अपि मुखयति ते लोचन न वेति ।

(ङ) किमेव भणियति । सत्यमेव मरणजीवितयोरन्तरे वर्ते ।

एव वृद्धिर्वर्तते एतदानंदकारमिल्यर्थः । वृद्धिर्मेव प्रमृश्यति—एष ते इत्यादिना । तप ते बहम. त्वामेव वर्णयति इत्यन्वयः । अनेन परस्वराऽनुरागो दर्शितः, इयमेव च वृद्धिः । सागरि०—सलञ्चमिति । पत्न्या द्विया वर्णने हि लज्जा स्वभाव-सिद्धा । परिहासः नमोभाषणं शीलं नियतस्वभावो यस्याः सा 'शीलं स्वभावे सदृशे' इत्यमरः । तस्या भावस्तथा तथा इमं जणं मद्रूपं जनं लघुं अल्पं 'त्रिष्विष्टेषु लघु-' इत्यमरः । हीनमिति यावत् । विदूष०—चालयित्वा चालनं इस्तेन तच्च अन्यस्मि-न्कार्ये व्यासक्तचित्तस्य स्वभाषणध्वनोन्मुखीकरणार्थं । नन्विति भामंश्रणे 'प्रभाव-धारणाऽनुशानुनयामंश्रणे ननु' इत्यमरः । राजा—सरलं संपूर्णं 'समग्रं सकलं पूर्ण'-मित्यमरः । आवेदितं वयितं । सुसं०—विदस्येति गोपायितमपि अवनयाप्रकटितमिति रविहासः । मेधाविन्या मेधा धारणावती वृद्धिः सा अस्ति अस्याः सा तथा 'धीर्धा णायती मेधा' इत्यमरः । 'अस्मायामेधात्तो विनि.' इति विनिः । आत्मनः स्वस्य-मेधावित्वं धारणावतीत्वं । नन्वत्र पुंश्रद्धावो दुर्लभः 'त्यतलोर्गुणवचस्ये'त्यत्र गुण-वचनस्य पुंश्रद्धावधिधानादिति चेन्न । मेधावित्वमित्यत्र शरदः वृत्तार्थत्वेत्यादाविव सामान्यनपुंसकार्यं स्त्रीवृत्त्य उच्चप्रयोगनिर्वाहात् । विदूष०—मुखयति भानंदयति । मुखयन्दास करोतीति णिच् । लोचनयोरिति 'गजे शशोधरणयोः' इतिवत् कर्मणः

कृच्छ्राद्गुरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं आन्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरंगविषमे निस्पन्दतामागता ॥

महृष्टिस्तृपितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्वनौ

साकांक्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ १० ॥

शेषत्वविषयायां षष्ठी । सा लोचनयोः मुखयति न वा इत्यन्वयः । सागरि०—सप्ता-
 ध्वसं समयं भीतिर्भाः साध्वसं भयं इत्यमरः । अयं किं षदति किं मुखयति उत न
 इति पाक्षिकप्रीत्यविषयत्वजन्यं भयं । स्वगतं एतल्लक्षणं पूर्वमुक्तं । मरणजीवितयोः
 इति । न मुखयति इत्युक्ते मरणं, मुखयतीत्युक्ते जीवितं, द्वयोरन्यतरस्य संभवात्
 अंतरे षत्ते इत्युक्तं । राजा—किमुच्यते इति । अयं प्रथ एव न संभवतीत्यर्थः ।
 संदिग्धे हि प्रथः । एतादृशाऽलौकिकसौंदर्यदर्शने सुखाऽवश्यंभाषात्संदेहाऽभावात्
 प्रश्नोऽनुपपन्न इति तात्पर्यं । अलौकिकं सौंदर्यमेव दर्शयति—कृच्छ्रादित्यादिना ।
 महृष्टिः मम दृष्टिः लोचनं कृच्छ्रात् कष्टात् ऊर्वोः सक्रमोः 'सक्रिय स्त्रीवे पुमानूहः'
 इत्यमरः । युगं युगं व्यतीत्य अतिक्रम्य पूर्वं ऊहयुगे पतिता दृष्टिः तत् त्वक्तुं अशक्नु-
 वती संकटात्तदतिक्रम्येत्यर्थः । नितंबस्थले नितंबयोः कटिपश्चाद्भागयोः स्थले देशे
 'पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । सुचिरं बहुकालं भ्रंशान् भ्रमणं कृत्वा अस्याः स्त्रियाः
 त्रिवलीतरंगविषमे तिस्रः त्रिंशत्याकाः बत्यः (बलीति भाषायां) त्रिवलीति
 संज्ञा । तेन सप्तपंच इति षट् 'दिवसंख्ये संज्ञायां' इति समासः । ता एव तरंगाः ऊर्मयः
 मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा' इत्यमरः । तैः विषमे युगं मध्ये
 अवलम्बे 'मध्यमं चावलम्बं च मध्यः' इत्यमरः । विगतः स्पंदः चलनं यस्याः सा तस्या
 भावः निस्पंदता तां 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तत्प्रत्ययः । निश्चलत्वमिति यावत्
 आगता प्राप्ता संप्रति इदानीं तुंगौ उचौ 'उचप्रांशुश्रुतोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः ।
 स्वनौ कुचौ शनैः अदुतं 'अदुते शनैः' इत्यमरः । आरुह्य । तृपिता इव पिपासिता इव
 मुहुः वारंवारं साकांक्षं आकांक्षया इच्छया सहितं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहु-
 व्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । 'तत्र' इति शब्दोपादानात् तुल्ययोगवचनं
 प्रापिवमिति सिद्धातः । अत एव सकर्मकः सलोककः इत्यादि तिथ्यति । साकांक्ष-
 मिति ईक्षणक्रियाया विशेषणं । जलस्य अधुरूपस्य लवाः अंशाः कणा इति यावत्
 तान् अरीक्ष्यं प्रस्यंदते इति जललवप्रस्यंदिनी 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इत्यनेन स्पंदते-
 र्भिनिः 'उपपदमतिद्' इति उपपदसमासः । लोचने नेने ईक्षते अवलोकयति । अत्र
 प्रस्तुत्वर्णनेन अप्रस्तुत्वस्य कस्याश्चित् स्त्रियाः अरम्यभ्रमणरूपस्य वृत्तांतस्य प्रतीतेः
 समासोक्तिरलंकारः उत्प्रेक्षालंकारश्च तल्लक्षणं तु पूर्वमुक्तं । अत्र ऊहयुगस्य
 कृच्छ्रादतिक्रमणनेन नितंबस्थलस्य सुचिरप्रमणवर्णनेन च तथोर्विशालत्वं गम्यते ।
 तुंगस्तनयोः शनैः आरोहणेन तयोर्महार्थं योज्यते । नेत्रयोर्जललवप्रस्यंदनत्ववर्णनेन च
 अश्रुह्रमः सूचितः । शार्दूलविश्रीहितं वृत्तं । अनेन गटयौवनारवं दर्शितं यथा
 'अभ्युपगतस्तनमुरो नयने च शीर्षे षके शुवावतितरां पचन्तु ततोऽपि । मथ्योऽपिकं
 रत्ना. ८

साग०—(श्रुत्वा खगतम्) हिअज पसीद पसीद । समस्सस सम-
स्सस । मणोरहोवि दे दाणिं एत्तिअं भूमिं गदो । (क)

सुसं०—सहि सुदं तुए । (ख)

साग०—(विहस्य) तुमं एष सुणु । जाए आलेक्खविण्णाणं
वण्णीअदि । (ग)

वसन्त०—(फलकं निर्वर्ण्य) भो वअस्स । जस्स उण ईदिसीओवि

(क) हृदय प्रसीद प्रसीद । समाश्चसिहि समाश्चसिहि । मनोरथोऽपि त
इदानीमित्यतीं भूमिं गतः

(ख) सखि श्रुतं त्वया ।

(ग) त्वमेव शृणु । यस्मा आलेख्यविज्ञानं वर्ण्यते ।

तनुरतीव गुरर्नितंबो मंदा गतिः किमपि चाद्भुतगौवनायाः' इति ॥ १० ॥ सागरिका-
हृदय अंतःकरण "चित्तं तु चेतो हृदयं...मनः" इत्यमरः । समाश्चसिहि समाश्चसिहि
समाहपूर्वकाच्छ्रुतसमातोर्लोपि 'रुदादिभ्यः सार्धधातुके' इतीहागमे 'नित्यवीप्सयोः'
इति नित्यं द्वित्वं । मनोरथोऽपीति । वाञ्छापि ये तव हृदयस्येत्यर्थः । इदानीं संप्रति
इयतीमिति इदं परिमाणं अस्याः सा 'किमिदंभ्यां षो षः' इत्यनेन इदमृशब्दाद्भुतपि
वस्य धादेशः 'उगितथ' इति षीप् इदं परिमाणमित्यर्थः । राजामीष्टस्वरूपपरिमाणामिति
यावत् । भूमिं स्थानं 'भूमिर्वसुधरायां स्वात्स्थानमग्निऽपि च द्वियां' इति गेदिनी । कथं
राज्ञः पत्नी स्यां इति कृतो योऽमित्यर्थः स राजप्रियत्वपर्यंतं पर्यवसन्न इति यावत् ।
अत्र 'राजा—(निर्वर्ण्य) वषस्य । 'अनया लिखितोऽहमितियत्' इत्यारभ्य 'मनोर-
थोपि ते इदानीमित्यतीं भूमिं गतः' इति सागरिकावाक्यातेन अत्युपशमाच्छमो नाम
प्रतिमुखसंधेरंगं तद्भुक्तं 'तस्योपशमनं यत्तु शमनं नाम तद्भवेत्' इति भरतेन । सा-
गरिका—विहस्येति । हासकारणं स्वाभिप्रायाऽनुकूलं सख्या भाषणं । लज्जया राज-
भाषणमन्यभाऽगिप्रायकं इति दर्शयति त्वमेवेत्यादिना । कृतो मयैव श्रोतव्यमित्यत
आह—यस्या इत्यादि । अस्याः तत्त्वैत्यर्थः । आलेख्यस्य चित्रस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं
आलेख्यलेख्यज्ञानचातुर्यमित्यर्थः । वर्ण्यते प्रशस्यते राज्ञेत्यर्थः । अनेन त्वदीयं चित्र-
लेखनज्ञानकौशलमेव वर्णितं न तु मम वर्णननिर्दि अतः तवैव संतोषावधरः न ममेति
यावत् । विदूष०—निर्वर्ण्यं सम्यक् विलोक्येत्यर्थः । यस्य पुनरिति धाक्या-
लंकारे अथांतत्त्वैत्यर्थः । ईदृश्योऽपि त्रिभुवनैककर्मनीया अपीत्यर्थः । प्रियरामायनं
इष्टसंगतिं बहु अधिकं मन्यंते जानंति अतिसुंदर्योऽपि यस्य तव समागमं प्रार्थयंते
इति यावत् । तस्य तत्त्वैत्यर्थः । आत्मनः उपरि आत्मनि विषये इति यावत् । कः
परिभवः अनादरः "अनादरः परिभव" इत्यमरः । एतादृशस्य तव आत्मवि-
षये परिभव इत्यर्थः । ननु कीदृशो नाम आत्मविषये परिभवः कृतः इत्यत आह—

एषं पिअस्समगमं बहु मण्णन्ति । तस्सवि अत्तणो उवरि को परि-
हवो । जेण एत्थ एष ताए आलिहिदं अत्ताणअं ण पेक्खसि । (क)

राजा—(निर्वर्ण्य) वयस्य । अनया लिखितोऽहमिति यत्सत्यमात्मन्येव
बहुमानः । तत्कथं न पश्यामि । पश्य ।

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पांभुसीकरकणौघः ॥

स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शादेष मे वपुषि ॥ ११ ॥

सुसं०—सहि, तुमं एव धण्णा सलाहणीआ सा जाए भट्टिणा
एषं संदोसीअदि । (ख)

विदूः—(पार्श्वतोऽवलोक्य) भो वयस । एदं कखु ताए सरसकम-
लिणीदलमुणालविरइदं मअणावत्थासूअअं लक्खीअदि । (ग)

(क) भो वयस । यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं प्रियसमागमं बहु मन्यंते तस्याप्या-
त्मन उपरि कः परामवः । येनैव तथा लिखितमात्मानं न प्रेक्षसे ।

(ख) सखि, त्वमेव धन्या श्लाघनीया सा यया भवैवं संतोष्यते ।

(ग) भो वयस । एतत्खलु तस्याः सरसकमलिनीदलमुणालविरचितं मद्ना-
वस्यासूचकं लक्ष्यते ।

येनेत्यादिना । येनेति द्वितीया । येन हेतुनेत्यर्थः । अत्रैव चित्रफलके एव
तया मनःप्रियया लिखितं चित्ररूपेण निष्कासितं आत्मानं सं प्रेक्षसे इति ।

राजा—अनया मनःप्रिययाऽहं लिखित इति यत् यस्मात्कारणात् वतं इति
शेषः । तस्मात् यत्तदोर्निव्यसंबंध इति तच्छब्दाभ्याहारः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव
बहुमान इति खडुक्कं सत्यमित्यर्थः । तव तस्मात् आत्मन्येव बहुमानवत्त्वाद्देतोः
कथं न पश्यामीति अर्यादात्मानमिति लभ्यते तदेन द्रढयति पश्येति । लिपंस्याः
तस्याः प्रियायाः पतितः मलितः पतित इत्यत्र 'तन्निपती'त्यादिना इद्विकल्पेन 'यस्य
विभाषा' इति निष्ठायामिग्निपेघः प्राप्तः तथापि 'द्वितीयात्रिते'ति सूत्रे पतितेति निर्दे-
शादेव इडागमः स्वीकर्तव्यः । बाष्पांभुसीकरकणौघः बाष्पाणां नेत्रोदकानां अंबूनि
उदकानि तेषां सीकरा अंबुकणाः तेषां कणाः सुसुमांशाः 'कणो धान्यांशलेशयोः'
इति ह्रस्वः । तेषामोयः समूहः करतलसंस्पर्शात् करतलस्य हस्ततलस्य संस्पर्शात्संबंधा-
द्देतोः 'विभाषा गुणेऽत्रिया' इति पंचमी । एषः पूर्वोक्तः कणौघः स्वेदोद्गम इव स्वेदस्य
पर्मस्य उद्गम इव आविर्भाव इव मे वपुषि शरीरे भाति शोभते । उत्प्रेक्षासंस्कारः ।
आर्यावृत्तं ॥११॥ सुसंगता—त्वमेव सागरिकैव धन्या पुण्यवती 'धन्यं पुण्यवति
निपु' इति मेदिनी । श्लाघनीया लुब्धा श्लाघ कल्पने अनीयद् । यया भवति एवं संतो-
ष्यते सा त्वमेव धन्या श्लाघनीयेत्यन्वयः । यया भवत्या हेतुना भवति वत्सराजेन एवं
अतिशयप्रेमप्रदर्शनपुरःसरं संतोष्यते संतुष्यते इति यावत् । तुपभातोर्णिचि व्यापारत्यागे
इदं रूपं साधु । संतुष्यत इति पाठः कचिदुपलब्धेस्य साधुतर इति भाति । अथवा
भर्ता इति प्रथमांतं कचिदुपलब्धं चेत्तदपि रमणीयं भवेत् । विदू०—पार्श्वतः
पार्श्वयोर्ित्यर्थः । आद्यादित्वात्सार्धविभक्तिश्चातिः । इदं सन्निकृष्टं अपरं द्वितीयं एकं

राजा०—वयस्य । निपुणमुपलक्षितम् । तथाहि ।

परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ॥

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाश्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १२ ॥

मदनाऽवस्थासूचकं चित्रफलकं इदं द्वितीयमित्यर्थः । सरसानि सद्वाणि आद्रांणीति यावत् 'गुणे शगे द्रवे रसः', इत्यमरः । बानि कमलिनीनां पद्मिनीनां दलानि पत्राणि मृणालानि विडानि च तैः विरचितं विकिष्टरचनं प्रापितं एतस्याः ह्यायाः मदनाऽ-
वस्थासूचकं गदनस्य कामस्य कर्तुः अवस्था दशा तस्याः सूचकं पिशुने शयनीयं शयनाहं 'अहं कृत्यवृचश्च' इति अर्हायंऽनीयत् । तादृशावस्थायां शयनाहंमिति यावत् । लक्ष्यते दश्यते । राजा—निपुणं प्रवीणं 'प्रवीणे निपुणाभिह—' इत्यमरः । सूक्ष्ममिति यावत् । उपलक्षितं हातं । तथा हि तदेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । नलिनीनां कमलिनीनां पत्राणां शयनं शय्या 'शय्यायां शयनीयवत् शयनं' इत्यमरः । कृशांश्याः कृशां अंगं शरीरं यस्याः सा संयोगोपघटयेपि 'अंगमात्रकठेभ्यो वक्तव्यं' इति वचनेन ङीष्प्रत्यय इति केचित् । भाष्याद्यनुकृत्वात् 'निरंकुशाः कषयः' इति न्यायेन अयं प्रयोगोऽसाधुः । गौरादित्वं वा प्रकल्प्य ङीषिति सिद्धस्य गतिरियं । संतापं संज्वरं वदति कथयति । शयनमेव वर्णयति परिम्लानमित्यादिना । पीनौ पुष्टौ तौ च तौ स्तनौ च जघनं च तेषां संगः संबन्धः तस्माद्धेतोः 'विभाषा गुणेऽत्रियां' इति पंचमी । उभयोः इति उभयतः 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इति सप्तम्यंतादुभयशब्दात्तसिद्ध । उभयोर्भागे इति यावत् । परिम्लानं संमर्दितमिति यावत् तनोः देहस्य 'त्रिया गूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । मध्यस्य अवलमस्य परिमिलनं परितः संगं अप्राप्य अलम्बा अंतः मध्यभागे हरितं हरिद्वर्णं 'पालाशो हरितो हरित्' इति अमरः । यद्यप्यत्र हरितशब्दो गुणवाची तथापि 'गुण-
वचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यनेन हरिद्वर्णवति विहितस्य मतुपो लुगिषधानाहुणि-
परत्वं अत एव 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिगास्तु तद्वति' इत्यमरः संगच्छते । अव-
लमस्य अतीव सूक्ष्मत्वात् शयनासंबन्धे तद्देशावच्छिन्नस्य शयनस्य हरिद्वर्णत्वं । पीन-
स्तनजघनानां संमर्देन तद्देशावच्छिन्नस्य शयनस्य परिम्लानत्वमिति निष्कर्षः । इदं सन्निकृष्टं 'इदमस्तु सन्निकृष्टं' इत्यभियुक्तोक्तेः । श्लथे शिथिले ये भुजावेव लते कामस्य सर्वांगे संचारात् भुजलतयोः श्लथत्वं वेदितव्यं । भुजलतयोः आक्षेपः आघातः बलनानि छंडनानि चित्तस्य अस्वास्थ्यात् इतस्ततो भुजाक्षेपः शरीरछंडनं च शय्यायां कामपीडितानां सुप्रसिद्धं । तैः व्यस्तन्यास व्यस्तः विविधतया क्षिप्तः न्यासो रचना यस्य तत् एतादृशं शयनं । शिखरिणीवृत्तं । 'रसे हृद्रेच्छिन्ना ममन-
समलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् अस्मिन् श्लोके प्रसादो गुणः तदुक्तं काव्यप्र-
काशे 'शुविमानेण शब्दात्तु येनार्थप्रलभ्यो भवेत् । साधारणः समप्राणां च प्रसादो गुणो

अपि च ।

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्

कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ॥

अतिशयपरितापभलापिताङ्गया यथास्याः

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १३ ॥

विदू०—(नाट्येन मृगालिकां गृहीत्वा) भो वयस्स । अजं बखु उव-
रुद्धो अवरो ताए ज्जेव पीणत्थणजोगो किलसन्तकोमलमुणालहारो ता
नेक्खदु भवं । (क)

(क) मो वयस । अयं खलुपलब्धोऽपरस्तसा एवं पीनस्तनयोग्यः क्लिश्यः
कोमलमृणालहारः । तत्प्रेक्षतां भवान् ।

मत्तः' इति ॥ १३ ॥ अपि चेति अन्यदपीत्यर्थः । अपिः समुच्चये तदेवाह—स्थित-
मुरसीत्यादिना । एतत् समीपतरवर्ति विशालं पृथुलं 'विशालं पृथुलं महत्' इत्य-
मरः । 'वेः शाल'जित्वादिना शालच् प्रत्ययः । उरसि वक्षसि स्थितं विद्यमानं 'यति-
स्यतिमास्यामिति क्विती'ति स्थाधातोः ऋप्रत्यये इत्वं पश्चिन्याः पद्यं अस्ति अस्याः चेति
'अत इनिठनौ' इति इजंतात् ऋभ्रेभ्यो ङोप्' इति ङोप् । तस्याः पत्रं पलाशं पथा
येन प्रकारेण 'प्रकारवचने याव्' इति याव्प्रत्ययः । अतिशयो यः परितापः मदनसं-
तापः तेन ग्लापितं ग्लानिं प्रापितं अगं यस्याः ग्लधातोर्णिजंतात् कर्मणि कप्रत्ययः ।
'ग्लान्नावनुवर्मा' चे'ति मित्त्विकल्पात् हलाभावे इदं रूपं ग्लापितांगीति प्रयोगस्य
सिद्धिः पूर्वोक्तकुशागीप्रयोगवज्ज्ञेया । अस्या इट्नायिकाया मंडलाभ्यां स्तनसंघर्षज-
चक्रवालाभ्या 'चक्रवालं तु मंडलं' इत्यमरः । स्तनयोः युगं युगं तस्य परिणाहः
विशालता 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । तं ब्रवीति ब्रूच् व्यक्त्यां वाचि लटस्त्रियो
'शुब्रैद्' इति ईडागमः । तथा तेन प्रवारेण अंतः अत करणे मन्मथेन मद्नेन
उत्था उत्पन्ना अक्षयां दशां न कथयति बोधयति । यद्यपि 'कथ वाक्यप्रबंधे'इत्यनेन
वाक्यप्रबंधे कथधातुः सुप्रसिद्धः । तथाप्यचेतनस्य पद्मिनीपत्रस्य तादृशवाक्यप्रबंधाऽ-
संभवात् बोधनमेवात्र कथधात्वर्थो योग्यतया शक्यते । अत्र अतितुंगस्तनोपरि स्थित-
कमलिनीपत्रस्य संघर्षजमंडलद्वयेन स्तनपरिणाहप्रदर्शकत्वं अत एवोक्तप्रदेशस्थितस्य
तस्य हृदयसंघर्षाऽभावात् हृदयस्थतापाबोधकत्वमिति तात्पर्यार्थः । मालिनीवृत्तं
'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ १३ ॥ विदू०—नाट्येन
मृगालिकां विष गृहीत्वा मृणालिकाशब्दः क्रियामिति प्रमाणं पूर्वमुक्तमेव । तस्या
नाट्येन ग्रहणं नाम इत्यप्रसारणपूर्वकमादानं । उपलब्धः प्राप्तः अपरः द्वितीयः
तस्या एव पूर्वोक्ताया एव पीनस्तनयोग्यः पीनस्तनयोः योग्यः । ह्लातः ग्लपितः यः
कोमलानां मृदुलानां मृणालानां विद्यानां हारः तत्, हारोपलब्धेर्देतोः भवान् प्रेक्षतु

राजा—(शहीतोरति विन्यस्य सोपालम्भम्) अयि जडप्रकृते ।

परिच्युतस्तकुचकुम्भमध्यात्

किं शोपमायासि मृणालहार ॥

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १४ ॥

सुसं०—(आत्मगतम्) हद्दी हद्दी गुरुभणुराजनिस्त्रतहिअओ भट्टा
असंबद्धं पि मन्तिदुं पडचो । ता अदो अवरं उण ण जुचं उपेक्खिदुं
दाव (प्रकाशम्) । (क)

सहि जस्स किदे तुमं आजदा सो अअं चिद्धदि । (ख)

(क) हा धिक् हा धिक् । सुर्वनुरागक्षिप्तहृदयो भर्ताऽसंबद्धमपि मप्रयितुं
प्रयुक्तः । तदतःपरं पुनर्न युक्तमुपेक्षितुं तावत् ।

(ख) सखि यस्य कृते त्यमागता सोऽयं तिष्ठति ।

अथलोकयत्र अर्थात् हारं इति कर्म । राजा—अयि इति संबोधने जडप्रकृते ।
जडा मंदा प्रकृतिः स्वभावो यस्य 'प्रकृतियौनिशिल्पिनोः । पीरामाल्यादिलिगेपु
गुणसाम्यस्वभावयोः' इति ह्रैमः । तस्याः सागरिशयाः कुचौ कुंभाविप पटाविव
'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तयोः मध्यः, तस्मात्परिच्युतः
अष्टः मृणालानां विसानां हारः शोषं शुभ्रतां शोपमित्यत्र भावे समप्रत्ययः किं कृतः
आयाति प्राप्नोषि । तत्र तत्राऽवकाशस्तु दुर्लभ इत्याह—सूक्ष्मेत्यादिना । ताव-
कस्य तव अयं तावकः तस्य 'तवकमनकायैकवचने' इत्यनेन तवकाऽऽदेशः सूक्ष्म-
तंतोः सूक्ष्मत्व तंतोरपि सूत्रस्याऽपि तत्र कुचकुंभमध्ये अवकाशः अंतरं न भवति
स्त्रनयोः परापरं अतीव संश्लेषादित्यर्थः । भवतः तव स्वारिकमु अर्थादवकाश इत्यर्थः ।
सूक्ष्मस्यापि तवावयवस्य यत्राऽवकाशो नास्ति तत्र महतः तव अवकाशः कथं संभ-
वेत् । सत्यप्येवं तत्राऽवकाशलाभार्थं आत्मानमपि शोपयसि इति । अदो ते जड-
प्रकृतित्वा इत्यर्थः । असंबंधपातिसयोक्तिः काव्यार्थापत्तिश्च तदुक्तं 'योग्ययोगोऽसंब-
धानिसयोक्तिरितीयंते' 'केमुल्लेनार्थसंविद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति ४ । उपजा-
तिरुक्तं 'अनंतरोदीरितलक्ष्मभात्री पादौ यदोमापुपजातयच्छाः' इति लक्षणम् ॥१४॥
सुसंगता—हा धिक् हा इति शोके धिगिति' निदायां, गुरुणा मदताऽनुरागेन
प्रेम्णा आक्षिप्तं तिरस्कृतं शून्यीकृतमिति यावत् इदं च यत् एतादृशो भर्ता परतस्तत्रः
असंबद्धं संबन्धरहितं प्रकृते संबन्धाऽभावः जडेषु हि हारे चेतनवदवकाशः मंप्रदिष्टुं
भाषितुं प्रयुक्तः प्रपूर्वाकृतपातोपरिकर्षेति कर्तरि कः । तत्र जन्मतत्तद्भावमानतात्
अतः एतस्मिन्काशत् परं अनंतमित्यर्थः । उपेक्षि तुं उपेक्षां वृत्तुं न युक्तं न योग्यं
तावदिति वाक्यालंकारे । प्रकाशं सर्वथाप्यं । यस्य कृते यदर्थनिर्णयः । कृते इत्यस्य

साग०—(सास्यम्) सहि कस्स किदे अहं आअदा । (क)

सुसं०—(विहस्य) अह् अण्णसंकिदे । णं चित्तफलअस्स ता गेह
तम् । (ख)

साग०—(सरोपम्) अह् णिउणा कखु तुमं वि ईदिसाणं आला-
वाणम् । ता अण्णदो गमिस्सम् (इति गन्तुमिच्छति) । (ग)

सुसं०—अह् असहणे । इह दाव मुहुत्तं चिट्ठ । जाव इमादो
कअलीहरादो चित्तफलअं गेह्णिअ आअच्छामि । (घ)

साग०—सहि एवं करेहि ! (ङ)

सु०—एवं करेहि । (च)

(क) सखि तस्य कृतेऽहमागता ।

(ख) अयि अन्यशङ्किते । ननु चित्रफलकस्य तद्गृहाण तम् ।

(ग) अयि निपुणा खलु त्वमपीदृशानामालापानाम् । तदन्वतो गमिष्यामि ।

(घ) अयि असहने । इह तावन्मुहूर्ते तिष्ठ । यावदस्मात्कदलीगृहाच्चित्रक-
लकं गृहीत्वागच्छामि ।

(ङ) सखि एवं कुरु ।

(च) एवं करोमि ।

सापनिका पूर्वं लिखिता । सागरिका—असूयाऽत्र गुणेषु दोषारोपः “असूया
नु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । तत्र यस्य कृते त्वमागता सोऽयं तिष्ठति इति
स्वमनोऽमीष्टवर्णनं गुणः तत्र च लज्जातिभरात् तिरस्कारो दोषारोपः । सुसंगता-
विहस्येति इष्टमप्युक्तं इयं लज्जया असूयति इति विद्वांसः एवं चेत्तर्हि श्लोक्तिमपि
अन्याऽभिप्रायिका वक्ष्यामि इत्याह—अयि अन्यशङ्किते इति । अन्येन विपरीता-
भिप्रायेण शङ्किते संजातशङ्के । शङ्किते इत्यत्र तारकादित्वादितच् प्रत्ययः । नन्विति
आमंत्रणे चित्रफलकस्य कृते आगतेति पूर्वेणाऽन्वयः । तत् चित्रफलकार्याऽऽ-
गमादितोः तम् चित्रफलकं गृहाण । अत्र ‘सखि यस्य कृते त्वमागता’ इत्यारभ्य
तद्गृहाण तम् इत्यन्तेन धीजान्वितं परिहासवचनं नमं ‘कीटार्थं विहितं यत्र हास्यं
नर्मेति तत्स्मृतं’ इति लक्षणात् । सागरिका—सरोपमिति रोपकारणं तु श्लोक-
भाषणमित्यमन्याऽभिप्रायकं करोतीति । इतराः वंचनाभिप्रायानालापान्नुवंतु नाम,
तव तु नेदमुचितं, सा त्वमपि वदसि इति अपिशब्दार्थः । ईदृशानां वंचनागर्भाणां
आलापानां सापणानां निपुणा प्रवीणा खलु निश्चये । आलापानामिति संबन्धसामान्ये
पटी । ईदृशवंचनपराऽलापसंबन्धिनेपुष्यवतीत्यर्थः । तत्, अतरंगाऽपि त्वं मां अन्याऽ-
भिप्रायेण वंचयतीत्यतो हेतो अन्यतः अन्यत्रेत्यर्थः, गमिष्ये इति गमिष्यामीत्येव
पाठ उचितः । अन्यया ‘गनेरिद परस्सेपेपु’ इति इडनापत्तेः । सुसंगता—भयहने

(सुसंगता कदलीगृह्याभिमुखं परिक्रमति)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा संसंभ्रमम्) भो वयस्स पच्छादेहि एदं चित्त-
फलं इमिणा कदलीवत्तेण । एसा वसु देवीए परिचारिआ सुसंगदा
आवदा । (क)

(राजा पटान्तेन फलकमाच्छादयति)

सुसं०—(उपसृत्य) जयतु जयतु भद्रा । (ख)

राजा०—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति)

राजा०—सुसंगते कथमिहस्योऽहं भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य) ण केवलं देवो । चित्तफलएण सह सखो वुत्तन्तो
वि मए विण्णादो । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सम् (इति गन्तुमिच्छति) । (ग)

(क) भो वयस प्रच्छादयैतच्चित्रफलकमनेन कदलीपत्रेण । एसा खलु
देव्याः परिचारिका सुसंगता आगता ।

(ख) जयतु जयतु भर्ता ।

(ग) न केवलं देवः । चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तोऽपि मया विज्ञातः ।
तस्मादेवै गत्वा निवेदयामि ।

इति 'अनुदात्तोत्तम हलादेः' इति पह मपंगे इत्यस्मात्ताच्छील्ये युच् असहनशीले
इति यावत् । इह कदलीगृहद्वारि मुहूर्तं पटिकाद्वयपर्यन्तं 'ते तु मुहूर्तो द्वादशाभिर्यां'
इत्यमरः । 'कालाध्वनोरख्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । अत्र यावत्तावच्छन्दो भवथी ।
कदलीगृहात् गृहाकारकदलीगुल्मात् । कदलीगृह्याभिमुखमिति कदलीगृहस्य अभिमुखं
संमुखं परिक्रामति भ्रमतीत्यर्थः । विदूष०—संसंभ्रमं सत्वरं संभ्रमकारणं तु यदीदं
वासवदत्तायाः परिचारिका सुसंगता पश्येत्, तदाऽतिकोपना भासवदत्ता वत्सराजाय
कुप्येत् इति । तदेवाह—भो वयस्येति । एतत् हस्तो गृहीतं चित्रफलकं एतेन
कदलीपत्रेण रंभापत्रेण प्रच्छादय आच्छादय । प्रार्थनायां लोद । कुत इति चेतयाह—
एवेति । पटस्य वयस्य अंतेन अत्रेण 'सुचैलकः पटोऽञ्जी स्यात्' सुसंगता—
उपसृत्य समीपं गत्वा जयतु जयतु संभ्रमे द्विरुक्तिः । राजा—स्वागतं मुमु आगतं
प्रादिशमायः । आरूप्यैकाद्वयेः 'नयुंसके भावे कः' इति भावे कः । तत्र मुमु आगमनं
पतंते इति शेषः । इह मन्त्रिकटस्थले उपविश्यतां उपपूर्वकाद्विदातेर्भावे लोद । राजा—
इदस्यः इति सुपीति योगविभागात् इहशब्दे उपपदे स्थापातोः कप्रत्ययः । सुसं-
ग०—विहस्येति । राजा स्वपिपयं ज्ञानमेव आक्षिपति मया पुनः एतस्य फलकार-
णतोऽपि ज्ञातः इति विहासकारणं तदेवाह—न केवलमित्यादिना । केवलं ज्ञानकि-
याया विशेषणं केवलं देव एव न ज्ञातः किंतु चित्रफलेकेन सह सर्वैः ज्ञातः इति ज्ञतं

वसन्त०—(अपवार्यं संभयम्) भो वर्यस्य । सर्वं सम्भाविमदि ।
मुहरा क्वु एसा गवभदासी । ता परितोसेहि णम् । (क)

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसंगतां हस्ते गृहीत्वा) सुसंगते, क्रीडा-
मात्रमेतत् । अकारणे त्वया देवी न व्यथयितव्या । इदं ते पारितोषि-
कम् । (इति कर्णादवतार्याभरणं दातुमिच्छति) ।

सुसं०—(स्वगतं) पसण्णो भट्टा । (प्रकटम्) अलं सङ्गाए । एदिणा
भट्टुणो पसादेण अ कीलिदं जेव । भट्टिणीए पसादेण बहुतरं

(क) भो वर्यस्य । सर्वं संभाव्यते । मुखरा खल्वेपा-गर्भदासी । तत्परितो-
षयेनाम् ।

विज्ञातः अवगतः । गत्वा तत् एतद्दृष्टं सर्वं देव्यै वासवदत्तायै 'देवी कृतान्निषेकायां'
इति कोशः । निवेदयिष्ये कथयिष्ये अत्र सुसंगतावाक्येन भयनमांख्यं कैशिकीशूतेरगं ।
विदूष०—अपवार्यं एतल्लक्षणं दशरूपके 'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परानुष्ठापवारितं'
इति । संभयमिति अयं वृत्तांतः कोपनाया वासवदत्ताया विदितो मा भूत् इति भयं
तदेवाह—भो वर्यस्येत्यादिना । सर्वं वासवदत्तायै एतद्दत्तानितवेदनादि निखिलं
संभाव्यते संभावनाविषयीभवति । तत्र हेतुमाह—मुखरेत्यादिना । मुखरा दुर्मुखा
'दुर्मुखे मुखरावदे'त्यमरः । गर्भदासी गर्भावस्थामारभ्य दासीत्यर्थः । तत् एतस्या
मुखरत्वाद्देतोः एनां परितोषय पारितोषकेण संतोषयेत्यर्थः । राजा—युक्तमुक्त-
मिति पारितोषिकदानेन एतस्या मुखबंधनमितीयं तव युक्तिः समीचीनेत्यर्थः ।
भट्टा हि द्रव्यादिनैवाऽनुकूलनीया इत्यर्थः । हस्ते गृहीत्वेति हस्ते प्रहणं प्रेमदर्श-
नार्थं एतत् चित्रफलकादि सर्वं क्रीडामात्रं क्रीडैव अवधारणार्थेन मात्रशब्देन मयू-
रव्यंसकादित्वात्समासः । मात्रशब्देन क्रीडातिरिक्तमन्यद्वास्त्वं किमपि नास्तीति
सूचितं । अकारणे कारणाऽभावे, नगर्षोऽभावः । 'यस्य च भावेन भावलक्षणं' इति
सप्तमीयं, कारणामावे सतीति यावत् । देवी वासवदत्ता न व्यथयितव्या न पीठ-
यितव्या । परंतुः परस्त्रीसंगमे हि स्त्रीयानां क्रोध उत्पद्यते । अस्माकं तु इदं केवलं
क्रीडामात्रं न कोऽपि वास्तविकोऽर्थः, अत एतादृशमर्थं देव्यै निवेद्य सा न पीठयित-
व्येत्यर्थः । इदं बुद्धिस्थं दास्यमाणं पारितोषिकं पारितोषः संतोषः प्रयोजनमस्येति पा-
रितोषिकं आभरणं कर्णाऽऽभरणादि 'प्रयोजनं' इति ठप् प्रत्ययः । यदप्यत्र आभरण-
विशेषः स्फुटीकृतो नास्ति तथापि 'किं कर्णाभरणेन' इत्यग्रे सुसंगतोक्त्वा कर्णाभरणमेव
दित्सितमित्यवगम्यते । सुसंगता—भर्ता पोषा 'भर्ता धातरि पोषरि' इत्यमरः ।
प्रकटं प्रकाशं, अनया शंकया अमुं वृत्तान्तं इयं देव्यै कथयेदित्याकारिकया, अलं,
निवेधे गम्यमानकियानिरूपितकरणत्वात्तृतीया । भर्तुः वासराजस्य प्रसादेन प्रसन्न-
तया व्याक्रोडितमेव । अत्र व्याक्रोडितं विनोदः । स च 'तदेव्यै गत्वा निवेदयिष्ये'
इत्येवं उक्तिरूपः मर्तुः कृपापात्रत्वेनैव मया एवं विनोदः कृत इत्यर्थः । अतः कर्णाऽऽ-

कीलिदं जेष । एस्सो उण मे गहओ पसादो करीअदु जं कीस तुए
अहं आलिहिदिच्चि भणिअ कुविदा मे पिअसही साअरिआ पसादि-
अदु । (क)

राजा०—(सहस्रोत्थाय) सुसंगते क सा ।

सुसं०—भट्टा । एसा कबलीगुम्फंतरिदा चिट्ठदि । (ख)

राजा—आदेशय मार्गम् ।

सुसं०—इदो इदो भट्टा । (ग)

(इति परिक्रामतः)

वसन्त०—भो गेहामि एदं चित्तफलञ्जं । इदस्स कज्जं भविस्सदि
(इति तथा करोति) । (घ)

(सर्वे कदलीगृहानिष्क्रान्ताः)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं सताप्यसं सकम्पं च स्वगतम्) हृद्धी हृद्धी ।

(क) प्रसन्नो मर्ता । अलं शक्यैतेन मर्तुः प्रसादेन च क्रीडितमेव । मर्त्याः
प्रसादेन बहुतरं क्रीडितमेव । एष पुनर्भे गुरुः प्रसादः करोतु यत् कस्मात्
त्वयाऽहमालिखितेति भणित्वा कुपिता भे प्रियसखी सागरिका प्रसादयतु ।

(ख) मर्तः एषा कदलीगुल्मान्तरिता तिष्ठति ।

(ग) इत इतो मर्ता ।

(घ) भोः गृह्णाम्येतच्चित्तफलकम् । एतस्य कार्यं भविष्यति ।

भरणमपि मास्तु इत्याह—तत्रिकमित्यादिना । विनोदायमेव देव्ये निवेदविष्ये
इत्युक्तत्वात् वस्तुतो निवेदनं नैव करिष्यामि अतः कर्णाऽऽभरणरूपं पारितोषिकं
माहितत्वर्थः । अथापि पारितोषिकलोकारामद्वेषेत्तत्राप्याह—एष एवेत्यादिना ।
गुरुः श्रेष्ठः प्रसादः अनुग्रहः 'प्रसादोऽनुग्रहे फाव्यगुगम्यास्वप्रसत्तिषु' इति भेदिनी ।
धोऽधी तमाह—यदित्यादिना । यत् यतो हेतोरित्यर्थः अस्य तद्वत्ता इत्यमल-
तन्त्रेण संवचनः । किमिति कुतो हेतोः कुपिता कुन्दा, भे इति पृष्टी तस्याः प्रियसखी-
त्वान्वयः । तत् तस्मात्कारणात् गता अर्थात्तत्रैत्यर्थः । प्रसादतां प्रसूयकारणीदतेः
कर्मणि प्रार्थनावा लोद् । प्रसन्ना क्रियतामित्यर्थः । अत्र धुंसंगतावचनेन सागरिका
मया लिखिता सागरिक्या च त्वं इति सूचयता प्रयादोयन्यायेन धीमोद्रेदादुपन्याया-
द्यमंगं 'उपपत्तिश्रुतो योऽर्थ उपन्यासथ ग स्मृतः' इति लक्षणात् । राजा—तसं-
भ्रममिति । संभ्रमस्तत्र संभ्रमकारणं तु अगीष्टजनदर्शनेच्छा तदेव द्विद्वला
स्पष्टपति—दर्शयेति संभ्रमे तदे सर्वे इति यद् द्विद्वलाः । वासो वर्तते इति शेषः । अर्थात्
कुपिता तव सखी क वर्तते इत्यन्वयः । इदं च वक्ष्य गृहो धावतीतिवत् दर्शननिर्माया
कर्म । निष्क्रान्ताः निर्गताः । सागरिका—सहर्षं सताप्यसं सहर्षं च स्वगतं इति

एषं पेक्खिअ अदिसद्धसेण सकणोमि पदादो पदंवि चलिदुम् ।- ता किंवा एत्थ करिस्सम् । (क)

वसन्त०—(सागरिकां दृष्ट्वा) ही ही भोः अचरिअं अचरिअं । ईदिसं कण्णआरण्णं मणुसलोए ण दीसदि । ता तक्केमि पजावहणो वि एदं णिन्माइअ विह्वओ समुप्पण्णो त्ति । (ख)

राजा—वयस्य । ममाप्येवं मनसि वर्तते ।

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विप-

श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ॥

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद्भुवं वेधसो

विधाय ललनां जगन्नयललामभूतामिमाम् ॥ १५ ॥

(क) हा धिक् हा धिक् । एतं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात् पदमपि चलितुम् । तर्कित्वात्र करिष्यामि ।

(ख) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् ईदृशं कन्यकारत्नं मानुषलोके न दृश्यते । तत्तर्कयामि प्रजापतेरपीदं निर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति ।

अभ्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणानि । तत्र इपकारणं अभीष्टजनदर्शनं । कथं वा अयं अनुगृहीयान्न वेति सशयेन साध्वस भयं । अत एव कपोऽपि तदेवाह—एतं प्रेक्ष्येत्यादिना । एतं राजानं प्रेक्ष्य विलोडय अतिसाध्वसेन अतिभयेन 'सीतिर्भीः साध्वस भयं' इत्यमरः । पदात्पदमपीति अपादाने पंचमी । पूर्वपदविन्यासदेशात् । द्वितीयपदव्यासपरिमितदेशपर्यंतं गंतुं प्राप्तुं न शक्नोमि न प्रभवामि तत् तस्माद्धेतोः किं करिष्ये किं कर्तव्यमित्यर्थः । विदूष०—ही ही हास्यानुकरणं आश्चर्यद्योतकं वा । 'ही ही विस्मयहास्ययो.' इति हेमः । आश्चर्येति संज्ञमे द्विरुक्तिः । आश्चर्यमेव स्पष्टयति । ईदृशमित्यादिना । ईदृशमिति निर्देशः । विशेषाकारेण वर्णयितुमशक्यत्वप्रदर्शनार्थः । कन्यारत्नं कन्यानां रत्नं धेष्टं 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । नन्वन समाप्तो दुर्लभः न निर्धारणे इति निषेधात् इति चेन्न । संबन्धसामान्यपथ्या समाप्तोऽयं । निर्धारणपट्टी तु यतो निर्धार्यते येन धर्मेण निर्धार्यते यच्च निर्धार्यते इति एतन्नितयोपादाने एवेति स्पष्टं सिद्धान्तविदां । मनुष्यलोके मनुष्याणां लोके भुवने जने वा तच्च तस्मात् हेतोः प्रजापतेरित्यस्य विस्मयेन अन्वयः । एतां निर्माय प्रजापतेरपि श्रमणोऽपि विस्मयः आश्चर्यं समुत्पन्न इति तर्कयामि अनुमिनोमि । अनेकविधसुंदर-राष्ट्रिकतुः मन्मथोऽपि एतत्तदृष्ट्याऽऽश्चर्यमिति अतीव सौंदर्यं व्यन्यते । राजा—एवं खदुक्कं मनाऽपि मनसि वर्तते तदेव स्पष्टयति—दृश इति । जगतां प्रयं त्रितयं तस्य सत्तामभूता भूषणभूता लक्ष्मं भूषणं भूता जाता 'विशेषणं विशेषणे'ति समासः

साग०—(सास्यं सुसंगतागालोक्य) सहि ईदिसो चित्तफलञ्चो वुप
आणीदो (इति गन्तुमिच्छति) । (क)

राजा—

दृष्टि रूपा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

स्निग्धेयमेप्यति तथापि न रुक्षभावम् ॥

त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदैः स्वलितैरयं ते

स्वेदं गमिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ १६ ॥

सुसं०—भट्टा अदिकोपणा कखु एसा । ता अगगहत्थे गेहिअ
पसादेहि णम् । (ख)

राजा०—(सानन्दम्) यथाह भवती (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शसुखं
नाटयति ।)

(क) सखि ईदृशश्चिचफलकस्त्वयाऽऽनीतः ।

(ख) मर्तः अतिकोपना खल्वेषा । तदग्रहस्तेन गृहीत्वा प्रसादयैनाम् ।

‘ललामं पुच्छपुंद्वाश्वभूपा’—इत्यमरः । इमां पुरोवर्तिनीं ललनां स्त्रियं विधाय निर्माय
वेधसा प्रदग्ना ध्रुवं निश्चितं विस्मयस्य आश्चर्यस्य वशात् अधीनत्वात् शिरांसि मस्त-
कानि चलितानि चालितानि । अंतर्भावितप्यर्थोऽत्र चळतिः । यद्यप्यत्र वेधस इति
पथ्यंतः पाठो दृश्यते तथापि तृतीयांतपाठएव युक्तः । अन्यथा विधायेति क्त्वाप्रत्य-
यस्याऽनुपपत्तिः स्यात् । समानकर्तृकत्वाऽभावात् । पथ्यंतपाठाऽऽग्रहे तु अन्यतृतीयांतं
पदमभ्याहर्तव्यं । जिता निजाऽऽजस्य स्त्रीयाऽऽत्तनकमलस्य पत्राणां दलानां त्विद-
शोभा यामिः ताः ‘स्युः प्रभाकरुचिरिल्लिङ्गमादलवियुतिवीर्यः’ इत्यमरः । दशः दृष्टीः
सुखानां बहुत्वाद्दृष्टीनां बहुत्वम् । अतिशयेन पृथ्व्यः विपुलाः पृथुतराः तादृशः कृताः
पृथुतरैस्तत्र चिचप्रत्ययः । ‘ऊर्यादिचिचिवाचथ’ इत्यनेन च्यंतत्वाद्गतिचंहा तस्य च
पृथुतरीशब्दस्य कृता इत्यनेन ‘कुगती’ति समासः । गुणाक्षरन्यायेन अद्भुतवस्तुनिर्माणं
विलोक्य दृष्टिविस्फारणमित्यर्थः । तथा चतुर्भिरपि मुखैः समं एककालं व्याहरणकिया-
विशेषणं साधु साधु इति व्याहृतं भाषितं ‘व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं’ इत्यमरः ।
पृथ्वीवृत्तं ‘जसौ जसयला बहुमदयतिथ पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

साग०—सास्यं असूयाकारणं तु लज्जैव । ईदृशः राजप्राप्तिरूपः । राजा—दे
भामिनि यद्यपि इमां दृष्टिं दशं रूपा क्रोधेन क्षिपसि प्रेरयसि तथापि रूपा ह्वप्रेरणेऽपि
स्निग्धा श्लेहविशिष्टा णिह प्रीती इत्यस्मात् ‘गल्पार्थकर्मक’ इत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययः ।
इयं दृष्टिः रुक्षभावं रुक्षस्य अप्रेरणः ‘रुक्षस्त्वप्रेरण्यचिकणे’ इत्यमरः । भावं सत्तां भावः
सत्तास्वभावामि’ इत्यमरः । कठोरत्वमिति यावत् । न एष्यति न भास्यति त्वरां संभ्रमं
त्यक्त्वा व्रज गच्छ । विपक्षे याचकमाह—पदैः चरणैः शयं ते तव नितरां खल्यंतं

वसन्त०—भो एसा वखु तुए अपुषा सिरी समासादिदा । (क)

राजा०—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छन्नामृतद्रवम् ॥ १७ ॥

सुसं०—सहि अदिणिङ्गुरा दाणिं सि तुमम् । जा एवं भट्टिणा हस्येवलम्बिदा वि फोवं ण मुञ्चेसि । (ख)

(क) भोः एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता ।

(ख) सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वम् । यैषं मर्त्ता हस्तेनावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसि ।

गुरुः स्थूलः नितम्बः कटिपश्चाद्भागः खेदं दुःखं गमिष्यति यास्यति । त्वरया यमने हि उचनीचस्थले पदानां स्थलनेऽपि गुणनितम्बस्य दुःखं भवेदतः शनैर्गच्छेति तात्पर्यं । घसंततिलकावृत्तं । 'क्षेयं वसततिलकं तभजा जगौ यः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

सुसं०—अतिकोपना अतिकोधशीला । 'आकेस्तच्छीले'त्यायनुवर्तमाने कुप कोपे इत्यस्मात् 'कुधमंटायैभ्यश्च' अनेन ताच्छीलेषु च । एतेन अतीवाऽननुन-यादा इति सूचितं तत् अतिकोपनादेतोः । अग्रथासौ हस्तश्च अग्रहस्तः तस्मिन् 'विशेषणं विशेष्ये'ति समासः । इत्यामे इति फलितं । अवयवे समुदायरूपारोपात् सामानाधिकरण्यं । स्पष्टा चैयं रीतिः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इत्यवष्टम्ब्य एकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्ये । गृहीता पृता एनां । अन्वादेशलादेनादेशः । प्रसादय प्रसन्नां कुरु । राजा—सानंदमिति असिलयितप्राप्तिरानंदः । इदं च अग्या-हृतकरोतिक्रियाया विशेषणं । भवती यथाऽऽह तथा करोमीति शेषः । स्पर्शमुखं नाट-यति । तत्राटनासिनयश्च नेत्रनिमीलनपूर्वकं क्षणमात्रपर्यंतं । अपूर्वा पूर्वा पूर्वकालिका न भवतीत्यपूर्वा । पूर्वोपलब्धलक्ष्यपेक्षया इयं भिद्येत्यर्थः । किञ्चिदूर्ध्वलक्ष्येपि एषा लक्ष्मीरैवेत्यर्थः । रामारादिता प्रापिता । राजा—सत्यमिति इयं श्रीरिति यदुक्तं त्वया तत्सत्यमित्यर्थः । अतएव स्फुटयति श्रीरित्यादिना । एषा सागरिका श्रीः लक्ष्मीः अस्याः पाणिः करः पारिजातस्य कल्पवृक्षविशेषस्य पल्लवः किसलयं अन्यथेति । एतत्पाणेः पारिजातपल्लवलाऽभावे, एषः पाणिः स्वेदस्य पर्यस्य छर्षं क्षेपं यस्य स स्वेदच्छन्ना स चासौ अमृतस्य तुषाया रश्मश्च स्वेदच्छन्नामृतद्रवः तं कुतः क्कसात्कारणारसवति । अमृतद्रावो हि पारिजातपल्लवात्प्रसिद्धः । एतत्पाणेः पारि-जातपल्लवलाऽभावे स्वेदमिषेण अमृतद्रवप्लवणं न संभवेत् तस्मात्कल्पवृक्षपल्लवत्वं एतत्पाणावस्ति एतस्यां क्षीत्वं चास्तीति तात्पर्यं । रूपकालंकारः । अनुष्टुप् पद्यं । ॥ १७ ॥ अत्र 'राजा सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शमुखं नाटयति' इत्यारभ्य 'स्वेदच्छन्नामृतद्रव' इत्यंतेन नामकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषाऽनुरागो-च्चाटनापुण्याहयं प्रतिमुखसंभेरणं । तल्लक्षणं भरते 'विशेषयन्नं यत्तु तत्सुष्पमिति संक्षिप्तं' इति । सुसं०—इदानीं मर्त्ता हस्तमहणकाळे अतिनिष्ठुरा अतिकठोरा रता. १

साग०—(सधूमभङ्ग) अयि सुसंगदे, अज्ज विण विरमेसि । (क)

राजा०—प्रिये सागरिके न खलु सखीजने युक्त एवं कोपानुबन्धः कर्तुं ।

वसन्त०—भोदि बुभुक्षितो वक्ष्णो विअ किं कुप्पसि । (ख)

सुसं०—सहि तुए सह ण बोळइस्सम् । (ग)

राजा०—अयि कोपने नैतद्युक्तं समानप्रतिपत्तियु सखीयु ।

वसन्त०—एसा वल्लु अवरा देवी वासवदत्ता । (घ)

(क) अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि ।

(ख) भवति बुभुक्षितो प्राह्मण इव किं कुप्यसि ।

(ग) सखि त्वया सह न विहिष्ये ।

(घ) एषा खलु अपरा देवी वासवदत्ता ।

‘कठोरं निघुरं दृढं’ इत्यमरः । भर्त्रा प्रियेण हस्तेऽवलंबिताऽपि धृताऽपि । इतर मानिन्यः प्रियहस्ताऽवलंबनपर्यंतमेव मानं कुर्वति त्वं तु दृष्ट्वाऽवलंबनोत्तरमपि कोपं न मुंचसि । अनेनाऽतिनिघुरत्वमुपपाद्यते । साग०—ध्रुवो भंगः उपमनं तेन सहितं सधूमभंगं अद्यापि इदानीमपि न विरमसि भाषणादिति शेषः । अत्र ‘सति, अति-निघुरेदानीमसि त्वं’ इत्यारभ्य ‘सुसंगते, अद्यापि न विरमसि’ इत्यंतेन अनुरागवी-जोद्घाटनान्वयेन धृतिः नर्मजाद्युतिः इति दर्शितं । उक्तं च ‘दोषप्रच्छादनार्थं तु नर्म-द्युतिरिति स्मृतं’ इति भरतेन । सधूमभंगं । अद्यापि न विरमसि इत्यादिभाषणेन इमं सखीजने कुद्वेलभिप्रेत्य तन्निकारणार्थं राजा प्राह—प्रिय इत्यादिना । सखी-जने एवं खलुः कोपानुबन्धः कोपसंबन्धः कर्तुं आचरितं न खलु युक्तः खलु निधये नैव युक्त इत्यर्थः । इतरप्रापि न युक्तः सखीजने युक्तरां न युक्त इत्यर्थः । विदूष०—भवति इति संबोधनाऽर्थोऽयं । अथवा सति इत्यर्थः । ‘भवद्युष्मात्सतोप्रियु’ इति मेदिनी । बुभुक्षितः क्षुधितः युगुशा क्षुपा संजाताऽस्य ‘तदस्य संजातं तारकादि-भ्य इतच्’ इति तारकादित्वादितच् ‘असनादायुभुक्षाद्युत्’ इत्यमरः । प्राहण इव द्वित्र इव किं कुप्यसि कुतः कुप्यसीत्यर्थः । क्षुधितप्राहणे कोपस्य मुलभावात् ए एव दशोतेनोपात्तः । सुसंगता—विहिष्ये इदं रूपं विचारणीयं । न्याहरिष्ये यस्यामि एतादृशः सत्तोऽत्र उचित इति भाति । राजा—कोपने कोपने समाना तुत्या प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः यावां ताः । ‘प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च’ इति मेदिनी । तुल्यापर्याय्य सवयस्कायु इति यावत् । विदूष०—खलु निधयेन अपर द्वितीया वासवदत्ता । तत्तुल्याकोपवशात् अपरवागवदत्तात्वमेतस्याः । सचकितमित्यादि । एवकिं चमयं । दोषनरवाऽभिप्रायेण एषा खलुऽपरा वासवदत्ता इति सागरिकायुक्त्वतो विदूषकस्य वासवमाह्वयं इत्येता सागरिकाऽत्र वदंते अपरा कोपा वासवदत्ताऽ-

(राजा सचकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति)

साग०—(ससंभ्रमम्) सुसंगदे किं दाणिं करिसं । (क)

सुसं०—सहि एदं तमालविडवं अन्तरिअ इदो णिकमह्ण । (ख)

(इति निष्क्रान्ते)

राजा—(पार्श्वतोऽवलोक्य सविस्मयम्) कासौ देवी वासवदत्ता ।

वसन्त०—भो ता एदम् । सा कखु अवरं देवी वासवदत्ता
अदिदीहरोसदाएत्ति भणितम् । (ग)

राजा—धिद् मूर्खे,

प्राप्ता कथमपि देवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताञ्जंशिता भवता ॥ १८ ॥

(क) सुसंगते किमिदानीं करिष्यामि ।

—(ख) सखि एतत्तमालविटपमन्तर्य इतो निष्क्रमावः ।

(ग) भोः तल्लेतत् । सा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीर्घरोपतयेति
मणितम् ।

गतेति तद्वानयस्वार्थं परिकल्प्य स्वीयवासवदत्तालागेन परकीयास्वीकरणापराधभीत्या
सागरिकाया हस्तं मुञ्चति साग०—ससंभ्रममिति । अत्र सागरिकायाः सभ्रमका-
रणमपि पूर्वोक्तमेव । इदानीं, वासवदत्ताया आगमनकाले । सुसंगता—एतत्तमा-
लविटपं एव चासौ तमालविटपथेति कर्मधारयः । अन्तर्यं व्यवधाय । अत्र स्ववादेशो
विचारीयः । रामासाभावात् । अथवाऽत्र प्राद्यन्वतमपूर्वकव्यवधानवाचकाऽनर-
शब्दात् भिजंतापत्वाप्रत्यये उपसर्गसमानाकारस्य पूर्वपदस्य पृथकारे यत्वातेन
कुगतीति समासे स्ववादेशे 'विनापि प्रत्यय'मिति प्रादेर्लोपः । इतीयं यथाकथं-
चित्सिद्धस्य गतिः । इतः अस्मारस्थानात् निष्क्रमावः गच्छावः । निष्क्रान्ते गते ।
राजा—पार्श्वोरिति पार्श्वतः सप्तम्यंतादाद्यादित्वात्सिः । सविस्मयमिति अक-
स्मारेव्याऽऽगमनं विस्मयकारणं । देवी वासवदत्ता एपेति यद्भवतोक्तं असौ केत्यन्वयः ।
विदूषकः—स्वाभिप्रायं प्रकृतयति—भोस्वर्हीत्यादिना । भोः सखे यदि त्वं वासवद-
त्ताऽऽगतेति मन्यसे तर्ह्येतत् वक्ष्यमाणं गदीयं भाषणं विद्मितीति शेषः । तदेवाह—सा
खल्वित्यादिना । अति दीर्घरोपतया सा सागरिका अपरा देवी वासवदत्तेति मणितं
इत्यन्वयः । राजा—धिद् मूर्खेति अत्र यथा धिक्त्रो योगे द्वितीया न तथा पूर्व-
प्रतिपादितं तत् एव द्रष्टव्यं । तदेव मूर्खत्वं प्रकाशयति—प्राप्तेत्यादिना । कथमपि
दिवाप्राप्ता अनेनाऽतिदुर्लभत्वं चोत्तितं । इदं विशेषणं रत्नावल्याः कान्तायाश्च । एवम-
मेतन्नान्यपि द्रष्टव्यानि । सा रत्नावली कान्ता च प्रकटरागा, प्रकटः स्पष्टः रामोऽनुगो

(ततः प्रवेशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च)

वासव०—हञ्जे कञ्चणमाले अघ केत्तिअदूरे दाणिं सा अज्ज-
उत्तेण परिगहिदा पोमालिआ । (क)

काञ्चन०—एदं कअलीहरं अदिक्कमिअ दीसदि । (ख)

वासव०—तेण हिं आदेसेहि मगं । तत्थ एव गच्छह । (ग)

काञ्चन०—ता एदु एदु भट्टिणी ।

(इति परिक्रामतः)

(क) हञ्जे काञ्चनमाले अथ कियदूर इदानीं सा आर्यपुत्रेण परिगृहीता
नवमालिका ।

(ख) एतत्कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यते ।

(ग) तेन हि आदेशय मार्गम् । तत्रैव गच्छामः ।

(घ) तदेव एतु भट्टिणी ।

यस्याः सा 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इत्यभिधानात् । अथ च रत्नावलीमालापक्षे प्रकटः
विध्वक् प्रसृतः रागः तेजो रजिमा यस्याः सा कंठं अनीतैव अनालिगितैवेत्यर्थः । पक्षे
भूपार्यं कंठं अनीतैव अप्रापितैव अपृतैवेत्यर्थः । रत्नावली एतन्नाम्नी कांता रत्नमाला
च मम हस्तात् मम करात् भवता त्वया अंशिता दूरीकृता अपःपातिता च ।
श्रेयोपमयोरंगांगिभावः संकरः । अत एतादृशदुर्लभरत्नस्य त्वया वियोजितत्वात्
तव मूर्खत्वं स्पष्टमेवेति भावः । आर्याश्रुतं ॥ १८ ॥ अत्र 'राजा-धिर् मूर्खे'त्यारम्भ
'मम हस्ताङ्गशिता भवता' इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपद्वितस्य वासव-
दत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकपचसा निरोधादिरोधनाख्यं प्रतिमुखसंधेरेभं 'या तु व्यसन-
संप्राप्तिनिरोधः स तु कीर्तितः' इति लक्षणात् । वासवदत्ता वत्सराजपत्नी काञ्चनमाला
तस्या दासी । चकारः समुपपत्तः । वासव०—हंजे इति संबोधने 'हंजे हंजे हला-
हाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । अय इति प्रथे । आर्यपुत्रेण वत्सराजेन परि-
गृहीता स्वीयत्वेन स्वीकृता सा पूर्वोक्ता नवमालिका इदानीं कियदूरे कियच्च तदूरं च
तस्मिन् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति प्रातिपदिकार्थे सप्तमी । काञ्चन०—एतत्पुरो-
वर्ति अतिक्रम्य अतिवाद्य दृश्यते अत्रलोकयते लोकैरिति शेषः । तेन समानकर्तृक-
त्वादतिक्रम्येति परबोपपत्तिः । वासवदत्त०—तेनेति 'देती' इति देत्वर्थे वृत्तीयेयं, नव-
मालिकाया निकटवर्तित्वहेतुनेति भावः । तत्रैव नवमालिकायाः प्रदेशे एव, यदि नव-
मालिका दूरमभविष्यत् तर्हि मध्ये व्यभ्रमिष्यत् । तस्याः समीपवर्तित्वे तु मध्ये
विभ्रामं विना तत्रैव गच्छाव इति एवकारस्वारस्यं । गमनकर्त्राधारविविधक्षयां
तत्रेति सप्तमी, कलाभयव्यविवक्षायां तु कर्मत्वान्निगीयाऽपि भवति । वासव०—
तएव सस्वात्कारणात् तत्र त्रिगमिधारूपकारणारिस्यर्थः । एवपरिवृत्ति संभवे द्वित्वं ।

राजा०—वयस्य केदानीं प्रियतमा द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भट्टिणि । जह समीपे मद्वा मन्तेदि तह तकेमि भट्टिणी एष पडिवालअन्तो चिट्टदि । ता उवसप्पदु भट्टिणी । (क)

वास०—(उपप्लव) जअहु जअहु अज्जउत्तो (ख)

वसन्त०—(कक्षायां फलकं निक्षिप्यउत्तरीयेण प्रच्छादयति) एस्सा वसु देवी आअदा । (ग)

राजा—(अपवार्यं) वयस्य प्रच्छादय चित्रफलकम् । देवि स्वागतं इहाऽऽस्यताम् ।

वास०—(उपविश्य) अज्जउत्त । अथ सच्चकं ज्जेष कुसुमिदा णोमालिआ । (घ)

राजा—(सस्मितम्) देवि प्रथममागतैरस्माभिस्त्वं चिरयसीति न सा दृष्टा तदेहि । समेतावेव तां पश्यावः ।

(क) मर्त्रिं यथा समीपे भर्ता मन्नयति तथा तर्कयामि मर्त्रीमेष परिपालयंस्तिष्ठति । तदुपसर्पतु मर्त्री ।

(ख) जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

(ग) एषा खलु देवी आगता ।

(घ) आर्यपुत्र । अथ सत्यकमेव कुसुमिता नवमालिका ।

परिक्रामतः गच्छतः । राजा—प्रियतमेति अतिशयेन प्रिया इति 'अतिशयने तम-विष्टनौ' इति तमप् । इदानीं संप्रति वियोगकाळे इत्यर्थः । क्व द्रष्टव्या कुत्राऽवलोकितव्येत्यर्थः । काञ्चन०—यथा यतो हेतोरित्यर्थः । 'यथा निदर्शने द्वौ तूद्देशे निर्देश-साम्ययोः । हेतुपपत्तौ च' इति हेमचन्द्रः । समीपे निकटे भर्ता वत्सराजः । तथा ततो हेतोरित्यर्थः । तर्कयामि अनुमिनोमि । मर्त्री एव वासवदत्तां स्वामेवेत्यर्थः । परिपालयन् प्रतीक्षणः राजकर्तृकत्वप्रतीक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । उपसर्पतु समीपं गच्छतु । प्रार्थनायां लोट् । वासव०—जयतु जयतु इति उभ्रमे द्विवचिः । राजा—अपवार्येति । एतन्नक्षणमुक्तं । प्रच्छादय चित्रफलकमिति । इत्वं च प्रच्छादनं वासवदत्ताया भीतेः । एहीत्येति अर्षोचित्रफलकं निक्षिपति स्थापयति । वासव०—कुसुमिता कुसुमानि पुष्पानि सजातानि भस्वाः सा । ताकादित्वादितच्छलयः । राजा—सविस्मयमिति कारणदत्तोपत्या नवमालिकायाः स्मरणान्न । तस्याथ सिद्धस्य मन्त्र-दिना कुसुमित्तत्वादिदृश्या विस्मयः । प्रथममिति आगमनक्रियाया विशेषणं, अस्माभिरिति कर्त्तरि वृत्तीया या च दृष्टेतिदर्शनक्रियानिरूपिता चिरयसि चिरमित्यभ्यासत्पठरो-सीति निधि इत्यवद्भावादिलोपे लटो मध्यमपुरुषस्यैकवचन, न दृष्टा नाऽवलोकिता, तद्

वासव०—(निर्वर्ण्य) अज्जउत्त मुहाणुरांगादो जेष मए जाणिदं
जहा कुसुमिदा णोमालिआत्ति तां गमिस्सम् । (क)

वसन्त०—भोदि जइ एधं ता जिवं अहोहिं । (इति वेद्व प्रसार्यं वृत्त्यति ।
कक्षायाः फलकं पतति तत् दृष्ट्वा विपादं नाटयति)

(राजापवार्याहुल्या दर्शयन्वसन्तकमुखं पश्यति)

वसन्त०—(अपवार्यं) भो मा कुप्प । तुवं चिट्ट अहं जेष एत्थ
जाणिस्सम् ।

काञ्च०—(फलकं गृहीत्वा) भट्टिणी पेक्ख दाव किं एत्थ चित्त-
फलए आलिहिदम् । (घ)

वास०—(निर्वर्ण्य स्वगतम्) अअं अज्जउत्तो । इअं उण सारिआ
(प्रकाशं राजानं प्रति) अज्जउत्त किं एदम् । (ङ)

(क) आर्यपुत्र गुखानुरागादेव मया ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमालिकेति तत्र
गमिष्ये ।

(ख) भवति । यथेवं तज्जितमस्माभिः ।

(ग) भो मा कुप्य । त्वं तिष्ठ । अहमेवान्न ज्ञासे ।

(घ) मर्त्रिं प्रेक्ष तावत् किमत्र चित्रफलक आलिखितम् ।

(ङ) अयमार्यपुत्रः । इयं पुनः सारिका । आर्यपुत्र किमेतत् ।

तस्मात् यस्मान्न दृष्टा अतो हेतोरित्यर्थः । एतेतायेव मिलितायेव पदयावः अवलोकयाव ।
वासव०—निर्वर्ण्य अतलोक्य 'निर्वर्णनं तु निध्याने दर्शनालोकनेक्षणं' इत्यमरः ।
आर्यपुत्रस्य पत्युः गुरस्य अनुरागः तेजोविशेषः तस्मात् । आद्यादित्वात्पठिः । मया
ज्ञातं अवगतं, त्रिसवगतमित्याकांक्षायामाह—यद्येत्यादिना । तत् नवमालिकायाः
कुसुमितिलाद्वेतोः गमिष्ये गमिष्यामीत्यर्थः । अत्राऽऽम्भनेपदं चिंत्यं । चिट्ट०—
भवति महाराशीत्यर्थः । यद्येवसिति । यदि नवमालिका कुसुमितेत्यर्थः । तत् नव-
मालिकायाः कुसुमितिलाद्वेतोरित्यर्थः । अस्माभिरिति कर्तरि वृत्तीया । जितं जयः कृत
इत्यर्थः । वासवदत्तापरिशुद्धीतमाधवीलताध्वर्ष्या वत्पराजगृहीतनवमालिकायाः कुसु-
मितित्येनोरुत्कर्षानिरायात् अस्माकं जय इत्यर्थः । याह् मुजो प्रसार्यं विस्तीर्यं । इदं
दृष्ट्वातिशयसूचकं, विपादं चेदं नाटयति अभिनयति, तदभिनयथ गुप्तवैवर्ण्यादिना
अंगुल्या दर्शयन् सूचयन्नित्यर्थः । तथा सूचनं फलकविधानरूपं । चिट्ट०—मा कीपं
कुर्विति अत्र निषेधार्थो माद्यन्वो न तु माह तेन 'माटि लटि'ति लङ् भवति । अत्र फल-
काप्यादनविषये शास्त्रे ज्ञानयानस्मीत्यर्थः । 'वापद्वये इ' इत्यतो इ इत्यनुवर्तमाने 'अक-
र्षकाधे'ति आत्मनेपदं । फाञ्चन०—प्रेक्षस्व अतलोक्य तावदिति वापयालंछारे कि-
मिति यामान्ये नपुंसकं । यथा वरिद्विद एतत् । वासव०—निर्वर्ण्य विच्छेकमेत्यर्थः ।

राजा—(सर्वैलक्ष्यं कृत्वा अपवार्थं) वयस्य किं ब्रवीमि ।

वसन्त०—भो मा चिन्ता करेहि । अहं उत्तरं दाइस्सम् ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति) अप्पा किल दुःखं लिह्दिति मम वचो
ऽणीअ पियवअस्सेण प्ह विण्णाणं दंसिदम् । (क)

राजा०—यथाह वसंतकस्तथैवैतत् ।

वासव०—(फलकं निर्दिश्य) अज्जउत्त एसा वि जा अवरा तुह
ऽमीषे आलिहिदा । ता किं वसन्तअस्स विण्णाणम् । (ख)

राजा—(सर्वैलक्ष्यस्मितं) देवि अलग्न्यथा शङ्कया । इयं हि कापि
कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्याऽऽलिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

(क) भोः मा चिन्तां कुरु । अहमुत्तर दासानि । आत्मा किल दुःखं
लिखति इति मम वचनं श्रुत्वा पियवयस्सेनेदं विशान दर्शितम् ।

(ख) आर्यपुत्र, एषाऽपि यापरा तव समीप आलिखिता । तत्किं वसन्तकस्य
विशानम् ।

पुनरिति भेदे । विशेषे इति यावत् सकोपहास्य मामप्यनादस्य परकीयामनुव
र्तवेऽयमिति कोपः, सुधापानरतस्य तित्तिणिकारसास्वादप्रवृत्तिवत् एतस्य कृत्य-
मिति हासः । किमेतदिति चित्रफलके उभयोर्लक्षणं किं कुतो हेतोरित्यर्थः ।
विदूष०—चिन्ता मा कुर्विति । पूर्वोक्तनाकोपं कुर्वितिवन्नोद । आत्मा आत्मप्र-
तिकृतिः आत्मचित्रमित्यर्थः । दुःखं कष्टं यथास्यात्तथा लिखतीति । अत्र लिख्यत
इत्युचितं । अथवा आत्मा स्वयं, लिखतीत्यस्य कर्म आत्मानमिति शेषलक्ष्य ।
एवं च स्वयं आत्मानं दुःखं लिखतीति यथाकथंचित्सिद्धस्य गतिस्थितनीया ।
इह चित्रफलके, विज्ञानं स्वचित्रलेखनकौशलं । वासव०—फलकं फलकगतं
सागारिकाचित्रमित्यर्थः । मनाः क्रोशंतीतिवत् तारस्यात्ताच्छब्दार्थः । निर्दिश्य प्रदर्श्य ।
तत्र समीपे तत्र चित्रसमीपे इत्यर्थः । सादस्यादभेदारोपः । वसन्तकस्य विदूषकस्य
विज्ञानं कौशलं । इदं केवलहास्येन विहितं नर्माह्वय केशिकीवृत्तेरंगं । राजा—
विलक्षस्य विस्मितस्य भावो वैलक्ष्यं प्रादानादित्वात् प्यन् । वैलक्ष्यस्मिताभ्या सहितं
सर्वैलक्ष्यस्मितं तेन सहेति बहुव्रीहिः । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । कथमनया
इयमयापारीति विस्मयः सत्येदमार्जनार्थं स्मयः । अन्यथा शंकया एनामर्थं अनु-
कम्प्यतीति शंकया अलं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । 'मास्र माऽल च वारणे' इत्यमरः । हि-
दंती, इयं कापि कन्यका स्वचेतसैव स्वातःकरणैव परिकल्प्य कल्पमिता । पूर्वं दृष्टा

विदू०—सच्चं सवामि वक्षसुत्तेण जइ कदावि अस्सेहिं ईदिसी दिट्ठपुष्वा । (क)

काञ्च०—(अपवार्यं) भट्टिणि, कदावि ईदिसं घुणाक्षरं संभवदि ज्जेव । ता अलं कोपेण । (ख)

वासव०—(अपवार्यं) अइ उजुए, एदस्स वकमणिदाइं ण आणासि वसन्तओ वखु एसो (प्रकाशं राजानं प्रति) अज्जउत्त मम उण एदं चिचं पेक्खिअ सीसयेअणा समुप्पणा । ता सुहं चिट्ठु अज्जउत्तो । अहं गमिस्सम् । (इति उत्थाय गन्तुमिच्छति) । (ग)

राजा—(पटान्तेन पृथीत्वा)—देवि

(क) सत्यं शपे ब्रह्मसूत्रेण यदि कदाप्यस्माभिरीदशी दृष्टपूर्वा ।

(ख) भर्त्रि, कदापीदशं घुणाक्षरं संभवत्येव । तदलं कोपेन ।

(ग) अयि ऋजुके, एतस्य वक्रमणितानि न जानासि । वसन्तकः खल्वेषः । आर्यपुत्र । मम पुनरिदं चित्रं प्रेक्ष्य शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तत्सुखं तिष्ठतार्यपुत्र । अहं गमिष्यामि ।

दृष्टपूर्वा । विदूष०—ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन ईदशी एतच्चित्रतुल्येति वचनीयोऽर्थः । एतादृशी अपरा दृष्टा नास्ति एतस्या अद्वितीयत्वात् । एतादृशी द्वितीया न दृष्टेति वास्तवोऽर्थः । काञ्चन—घुणाक्षरमिति । अयं भावः । घुणाक्षरः कीदृशशेषः निज-स्वाभाव्यात् षाष्ठं कृणति तत्र तेन असंकल्पितोऽपि तादृशकृन्तनेन अक्षराक्षरः संप-द्यते तदेतद्घुणाक्षरं तद्वत् राज्ञा एतच्चित्रं समनीयया कल्पितमपि कया चिन्नोक्तोत्त-कन्यकया तुल्यं समजनि अतो निरपराधे राज्ञि कोपं मा कार्षीरित्यर्थः । तदेवाह—तदलमित्यादिना । तत् राज्ञो निरपराधाद्धेतोः कोपेनाऽलमित्यर्थः । वासव०—अयि ऋजुके सरले 'ऋजावजिह्वाप्रगुणौ' इति कोशः । एतस्य वसन्तकस्य वक्रमणितानि पुटितभाषणानि भणितानीत्यत्र 'नपुंसके भावे कः' न जानासि । एष पुरोवर्ती वसन्तकः साभिप्रायं वसन्तको हि शठत्वेन प्रसिद्धः तस्य भाषणं ऋजुत्वेन नमाद्यमित्यर्थः । ममेत्यस्य शीर्षवेदना समुत्पन्नेत्यत्रान्वयः । तत् यस्माच्छीर्षवेदना समुत्पन्ना तस्मादित्यर्थः । आर्यपुत्रः सुखं प्रतिबंधरहितं तिष्ठतु ममाऽत्र सत्ये तद्य-वहारस्य प्रतिबंधः स्यात् अतः मुगं तिष्ठतु इति रात्रूनमुक्तिः । अथ 'वासवदत्ता- (पलकं निर्दिश्य) आर्यपुत्र एवाप्यपरा तव गनीय आत्रिपिता तर्हि वसन्तकस्य निदानं' तथा 'आर्यपुत्र मम पुनरेतच्चित्रं प्रेक्ष्य शीर्षवेदना समुत्पन्ना' इत्यनेन वास-वदत्तया पत्नराजस्य सामरिच्यं नुरागोद्रेदनात् प्रत्यक्षनिपुरामिधानं यत्र । तदुच्यं 'पिरुपुवचनप्रत्यं वज्रमित्यनिधीयते' इति । राजा—पटान्तेन पृथीत्वा सामिति-

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

कारिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे क्षोपोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ १९ ॥

वास०—(सविनयं पदान्तमाकर्षन्ती) अज्जउत्त मा अण्णघा संभ-
वेहि । सच्चं मे सीसवेमणा वाघेदि । ता गमिस्सम् । (क)

इति निष्कान्ते

(क) आर्यपुत्र, मान्यथा सम्भावय । सत्यं मां शीर्षवेदना बाधते । तद्ग-
मिष्ये ।

शेषः । एहीत्वेति अध्याहृतभाषणकियानिरूपितपूर्वकालिकलात् कलाप्रत्ययः । सकृ-
त्तापराधेन अंतः क्रुद्धा देवी वासवदत्ता चाद्रकस्याऽनुवदति—प्रसीदेत्यादिना ।
हे प्रियतमे इष्टतमे अतिशयेन प्रिया प्रियतमा 'अतिशयने' इति तमप् 'तत्सिलादिभ्या-
कृत्तप्तुच' इति पुंनद्भाषः । एतस्मिन्नवसरे इति शेषः । किं अर्थात् भाषणं षष्ठं भाषितुं
क्षमं युक्तं 'शक्यते'त्यादिना तुमुन् । इति न वेद्मि न जानामि । विद ज्ञाने लट् । तथाहि-
प्रसीद प्रसन्ना भव । प्रपूर्वास्तीदतेः प्रार्थनायां लोट् । इति हि अनुकरणबोधकः 'गवि-
लयमाहे'त्यादिवत् ब्रूयां वदेयमित्यर्थः । इदं प्रसीदेति भाषणं कोपे क्रोधे असति अवि-
द्यमाने न । घटते न गुज्यते । अत्र वासवदत्तायाः कोपे उत्पन्नेऽपि बहिः स्फुटं प्रतीय-
मानत्वाभावात् असति कोपे इति राज उक्तिः । एवं परकीयायां मनोनिवेशनं पुनः
नो करिष्यामि नाचरिष्यामि इत्येवमुच्यमाने अभ्युपगमः स्वीकारः अपादिदानीं-
कृतस्येति श्रेयं भवेत् स्यात् । पुनर्न करिष्यामीत्युक्ते एकदा कृतमित्यर्थात्तिद्धमिति
भावः । मे दोषः परकीयाया मनोनिवेशनरूपः नास्तीति । इदमपि भाषणं त्वं मृषा
मिथ्या ज्ञास्यसि । प्रत्यक्षदोषदर्शनेऽपि मम क्षोपो नास्तीत्युक्तिः मिथ्येति स्पष्टमेव ।
अत्र अनेन श्लोकेन चित्रगतचोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्तायाः अनुनयनं
नायक्योरनुरागोद्घाटनान्वयेन पयुंपारानाह्वयं प्रतिमुखसंभरणं । लक्षणमाह भरतः
'क्रुद्धस्यानुनयो अस्तु भवेत्तपयुंपारानं' इति । काव्यलिङ्गमलंकारः । शिखरिणीवृत्तं
'रसे कर्द्वेदिलता यमनसभलागः शिखरिणी'ति लक्षणात् ॥ १९ ॥ वासवदत्ता—
सविनयं सप्रणतिं विनयः शिक्षाप्रणत्योः' इति हेमचंद्रः । पदांतं वक्ष्यातं अन्यथा मि-
थ्या मा सभावय मनुकमिति शेषः । सत्यं तथ्यं क्रियाविशेषणमिदं शीर्षवेदना मलक-
पीडा 'उतमागं घिरः शीर्षं' इत्यमरः । बाधते पीडयतीति यावत् । तत् शीर्षवेदनाया
उत्पत्त्याद्धेतोः गमिष्ये अत्रात्मनेपदं चित्तं । निष्कान्ते गते, वासवदत्ताकांचनमाले

तृतीयोऽङ्कः

। प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कौशाम्बिए अवि दिष्टा तुए भट्टिणो
सभासे कञ्जणमाला ण वेत्ति । (कर्णं दत्वाकर्ण्यं ।) किं भणासि—को
वि कालो ताए आअच्छिअ गदाए चि । ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सम् ।
(अप्रतोऽवलोक्य) कहं एसा वंखु कञ्जणमाला इदो जेव आअच्छदि ।
ता जाव णं उवसप्पामि । (क)

(क) कौशाम्बिके, अपि दृष्टा त्वया मर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वेत्ति ।
किं भणसि—कोऽपि कालस्तयाऽऽगत्य गतया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये ।
कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवाऽऽगच्छति । तथावदेनामुपसर्पामि ।

अथेदानीं तृतीयांऽकटीकाऽऽरभ्यते । अतिक्रान्तिं द्वितीयांऽके वत्सराजे सागरिकाऽ-
शुरागातिशयं वर्णयित्वाऽऽस्ति तृतीयांऽके सागरिकायां वत्सराजाऽशुरागं वर्णयितुं प्रवे-
शकमाह—ततः प्रविशति मदनिकेति । यद्यपि पूर्वमेकनिष्ठत्वे पथादुभयनिष्ठत्वे
रतेराभासत्वं इति श्रीमल्लोचनकाराः । एवं च प्रकृते तथा वर्तमानत्वात् आभासत्वं
प्राप्तं तथापि 'शून्यं वासगृहं 'इत्यादि श्लोकस्य काव्यप्रकाशे शृङ्गारोदाहरणत्वोकेः
'पूर्वं रक्ता भवेन्मारी पुमान्पश्चात्तदिगितैः' त्युदकेर्नायिकाऽऽरब्धं संभोगशृङ्गारं
उक्त्वा नायकारब्धमुदाहरति इति तन्नैकाकृतः । 'त्वं मुग्धेति' श्लोकावतरणोक्ते-
र्याऽत्र शृङ्गार एव । तत्र द्वितीयाऽके सागः प्रतिमुखसंधिरुक्तः अत्र तृतीयांऽके
तु क्रमप्राप्तौ गर्भसंधिः । तल्लक्षणं तु दशरूपके 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्या-
न्वेषणं मुहुः । द्वादशागः पताका स्यात्प्राप्तिसंभव' इति । प्रतिमुखरांघौ
लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्त्रोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविशेषोद्भेदपूर्वकः सांतरायो लाभः
पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं चारंवारं सो निर्धारितै-
कांतफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंधिः तत्र चैतस्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकायाः
अनियमं दर्शयति—पताका स्यान्न वेत्यनेन, प्राप्तिसंभवस्तु स्यादेवेति दर्शयति ।
तच्च लक्षणं प्रकृताऽके संभवति । तथा हि—वत्सराजस्य वासवदत्ताल्लक्षणोपायेन
तद्वेपपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च विदूषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं,
पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरुपायनिवारणोपायान्वेषणं
'नास्ति देवीप्रसादनं मुक्त्वाऽन्योपायः' इत्यनेन दर्शितम् । तस्य च गर्भसंधेर्द्वादशां-
गानि तानि चोद्देशतो यथा 'अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संग्रहश्चा-
नुमानं च तोटकाधिबले तथा । उद्भेगर्गभ्रमाक्षेपा' इति एतेषां यथासंभवं लक्ष-
णानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यन्ते इति दिष्टं । प्रकृतमनुसराम । तत इति देवी प्रसा-

(तत प्रविशति काचनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोत्प्रासम् ।) साधु रे वसन्तक साधु । अदिस-

इदो तुए अमच्चजोअन्धराअणो वि इमाए सधिविग्गहचिन्ताए । (क)

मदनिका—(सहितमुपसृत्य) हला कञ्चणमाले किं अज्ज वस-

न्तएण किद जेण सो एव ससाहीअदि । (ख)

काञ्चनमाला—हला मअणिए किं तव एदिणा पुच्छिदेण पओ-

अणं । तुमं इम रहस्स रक्खिदुं ण पारेसि । (ग)

(क) साधु रे वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्ययौगन्धरायणोऽप्यनया सधिविग्रहचिन्तया ।

(ख) हला काञ्चनमाले किमद्य वसन्तकेन कृत येन स एव श्लाघ्यते ।

(ग) हला मदनिके किं तवैतेन पृथेन प्रयोजनम् । त्वमिदं रहस्यं रक्षितुं न पारयसि ।

दयितुमभ्यतरमेव प्रविशाम इत्युक्त्वा विदूषकवत्साराजनिष्क्रमणानतरं मदनिका एतन्नामो वासवदत्ताया दासी । आकाशे इति । एतल्लक्षणं 'किं प्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं प्रवीति यत् । श्रुत्येयानुष्मप्येकस्वत्स्यादाकाशभाषित' इति । विना पात्रं भाषणमेव दर्शयति कौशात्रिके इति । खया भर्तुं वत्सराजस्य सकाशे समीपे काचनमाला वासवदत्ताया मुख्यदासी अपि दृष्टा न येति । अपि प्रथे, कर्णं दत्वेति अर्थात् ध्रुवणार्थं, आकर्ण्य ध्रुवा, अत्र च आकर्णनामिनयमानं न तु वस्तुत आकर्णनं वस्तुरभावात्, किं भणसि किं वदसि तथा आगच्छ, अत्रेति शेषः । गताया अर्थात्स्या इत्यर्थः । कोऽपि द्युत्तया निर्वक्तुमशक्यं बहुरिति यावत् । काल समय-जात इति शेषः, तत् तस्या गमनोत्तरं बहुकालसत्त्वाद्देतो इदानीं साप्रत कुत्र प्रेक्षिष्ये कुत्राऽवलोकयिष्यामि । अत्रत सप्तम्यतात्तसि अत्रभागे इत्यर्थः । कथमिति सभावनाया प्रथे वा । खलु निधये । इत अस्मिन्स्थले सप्तम्यंताद्वाहुलकात्तसि तत् यसा देतोरत्रेयभागच्छति तस्मादित्यर्थः । उपसर्पामि समीपं गच्छामि । तत मदनिकाभाषणसमाप्त्यनतरं । काचनमाला—सोत्प्रास सोल्लुण्ठन सोपहासमित्यर्थः । 'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रास' इत्यनर । साधु सुष्ठु इत्यर्थः । पुन साध्वित्युक्ति लौकिकोत्पत्त्यनुसारेण, अमा सह भव अमाल्य अमातिकसहाय्यो' इति मेदिनी । स चासौ यौगन्धरायणस्य सोऽपि सधिविग्रहादिचिन्तानिपुणोऽपीत्यपेक्षं अनयेति इदानीं लच्छ्रुतयेत्यर्थः । सधिविग्रहस्य सधिविग्रहो तयोश्चितया विचारेण अतिशयित अतिक्रात इत्यर्थः । अत्र साधुरे इत्यारभ्य प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्ताविषया सागरिकाया वत्सराज-मिसरणं च विदूषकसुसंगताहृतकाचनमालाऽनुवादद्वारेण दर्शित इति अभूत्साहरणाख्यं नाम गर्भसंधेरग । एतल्लक्षणं भरतेनोक्तं 'कपटाद्याभयं नाक्यमभूताहरणं विदुः' इति । मदनिका—येन यादृशाचरणेन च आर्यवसन्तक एव सोल्लुण्ठनं श्लाघ्यते स्तूयते । काचनमाला—एतेन आर्यवसन्तकाचरणेन पृथेन तव किं रत्ना. १०

मदनिका—सवामि देवीए चरणैहिं जइ कस्सवि पुरदो पजा-
सेमि । (क)

काञ्चनमाला—जइ एधं ता सुणु । कथइस्सं । अज्ज वसु मए
राअकुलादो पडिणिवत्तमाणाए चित्तसालिआदुवारे वसन्तअस्स सुसंग-
दाए समं आलावो सुदो । (ख)

मदनिका—(सकौडुक्कम्) सहि कीदिसो । (ग)

काञ्चनमाला—जइ—सुसंगदे णहि साअरिअं वज्जिअ पिअव-
अस्सस्स अण्णं किंपि अस्सत्थदाए कालणम् । ता एत्थ पडिआं
चिन्तेहि । (घ)

(क) शेषे देव्याश्चरणैर्यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।

(ख) यद्येवं तच्छृणु । कथयिष्ये । अथ खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्त-
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सममालापः श्रुतः ।

(ग) सखि कीदृशः ।

(घ) यथा—सुसंगते नहि सागरिकां वर्जयित्वा प्रियवयस्यस्यान्वत्किमप्यस्वस्य
तायाः कारणम् । तदत्र प्रतीकारं चिन्तय ।

प्रयोजनं किं फलमित्यर्थः । ननु प्रयोजनाऽभावेऽपि आर्यवसन्तकस्यास्मदीयलाट-
श्लाप्यं तद्गृहं श्राव्यनेव इति चेन्नोपनाहं तत् स्वया शोपायितुं न शक्येतेत्यत-
आह—त्वमिममित्यादिना । रहस्यं रहोभवं गोपनाहमित्यर्थः । घृतांतमिति
शेषः । रक्षितुं गोपायितुं न पारयसि न पूर्णा भविष्यसि 'पर्याप्तवचनेष्विति तुमन् ।
मदनिका—यदि कस्याऽपि पुरतः प्रकाशयामि वदामि आर्यवसन्तकस्य घृतांत-
मित्यर्थान्द्रम्यते ताहं देव्याश्चरणैः शेषे शपथं करोमीत्यन्वयः । यद्यपि चरणयोर्द्वि-
द्विर्येचनं न्याय्यं तथापि गुरवः समागता इतिवत् आदारार्थं बहुवचनं । काञ्चन०—
तत् आचरितं यावत् सकलं शृणु आकर्णय । खल्विति वाक्यालंकारे । राजकुलात्
राजश्रुतात् । 'कुले कुल्यगणे गेहे देहे जनपदेऽन्ये' इति हैमः । प्रतिनिवर्तमानया
प्रत्यागतया चित्राणां शालिके शालिका स्वार्थे कः तस्या द्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया
सह 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहाय्ये तृतीया । आलापो भाषणं श्रुतः आकर्णितः ।
मदनिका—सकौडुकमिति सकौतुहलमित्यर्थः । 'रम्यवस्तुसगालोके लोलता सा-
त्कतुहलं' एतादृशः गोपनाहं कोऽयं घृतांत इति कौतुकं । कीदृशः एतस्य प्रकांत
आलापो विशेष्यं तमेव दर्शयति काञ्चनमाला चयेत्यादिना । काञ्चन०—यथा
येन प्रकारेण अयं च प्रकारः पूर्वोक्तस्यालापस्य विशेषणं यत्प्रकारक आलाप
इत्यर्थः । प्रियवयस्यस्य वत्सराजस्य सागरिकां वर्जयित्वाऽन्यत् अस्वस्थताया

मदनिका—तदो सुसंगदाए किं भणितम् । (क)

काञ्चनमाला—तदो ताए एवं भणितम्—अज्ज कखु देवी चित्तफलअवुत्तन्तसङ्किदाए साअरिअं मम हत्थे समप्पअन्तीए जं नेवत्थं मे पसादीकिदं तदो तस्सि जेव विरइदभट्टिणीवेसं साअरिअं गेण्हिअ अहं पि कञ्चणमालावेसघारिणी भविअ पदोसकाले भट्टिणो आगमिस्सम् । तुमं पि इध आट्टिदा पडिवालइस्ससि । तदो माहवी-लदामण्डवे ताए सह भट्टिणो समागमो भविस्सदि । (ख)

मदनिका—सुसंगदे हदासि कखु तुमं जइ एवं परिअणवच्छलां देवीं वधेसि । (ग)

(क) ततः सुसंगतया किं भणितम् ।

(ख) तदा तथैवं भणितम् । अथ खलु देव्या चित्रफलकवृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां मम हस्ते समर्पयन्त्या यन्नेपथ्यं मे प्रसादीकृतं तत्तस्मिन्नेव विरचित-भर्तृविषां सागरिकां गृहीत्वाऽहमपि काञ्चनमालावेसघारिणी भूत्वा प्रदोषकाले भर्तुरागमिष्ये । स्वगपीहास्थिता प्रतिपालयिष्यसि । ततो माघवीलतामण्डपे तया सह भर्तुः समागमो भविष्यति ।

(ग) सुसंगते हतासि खलु त्वं यद्येवं परिजनवत्सलां देवीं वधयसि ।

अस्वास्थ्यस्य कारणं नह्यस्ति, एतेन सागरिकानिमित्तमेवेदं अस्वास्थ्यं इति स्पष्टमे-
वोक्तप्रारंभं, तत्र सागरिकानिमित्ताऽस्वास्थ्योद्देशतोः अत्र अस्वास्थ्यविषये प्रतीकारं
निवर्तनोपायं चित्तय विचारय । मदनिका०—तत इति विदूषकभाषणानंतरं ।
काञ्चन०—तदा विदूषकस्य प्रत्युत्तरदानसमये तया सुसंगतया एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण भणितं उक्तं तमेव भाषणप्रकारमाह—अद्येत्यादिना । अथ अस्मिन्-
हनि । सत्त्विति वाक्यालंकारे । चित्रफलकवृत्ततिन चित्रफलकदर्शनरूपवृत्ततिन
शङ्कितया संज्ञातशंकया मम हस्ते सागरिकां समर्पयंत्या देव्या वासवदत्तया यन्नेपथ्यं
आकल्पः मे मम प्रसादीकृतं प्रसादरूपेण अर्पितं तत् तस्मिन्नेवेत्यस्य प्रदोषकाले
इत्यनेनान्वयः । विरचितः भर्तृयाः वासवदत्ताया वेषो यया तां सागरिकां गृहीत्वाऽ-
हमपि सुसंगताऽपि काञ्चनमालाया वेषो नेपथ्यं तस्य धारिणी भूत्वा प्रदोषकाले
भर्तुः वत्सराजस्य आगमिष्ये । 'पृथी रोये' इति संबन्धसामान्ये पृथी । भर्तुः समीपं
आगमिष्यामीत्यर्थः । अमपि वसंतकोपि इह राजगृहनिक्टे प्रतिपालयिष्यसि
प्रतीक्षां करिष्यसि । तया सह सागरिकया सह । मदनिका—हतासि नयासि
छोडिओपत्या गाडिप्रदानमिदं कुतोऽयमाक्रोश इति चेतप्राह—यदि एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण परिजनेषु वत्सलां कारिकां देवीं वासवदत्तां वंचयति प्रतारयति ।

काञ्च०—हला मअणिए दाणिं तुमं कहिं पत्थिदा ।

मदनि०—अस्सत्थसरीरस्स भट्टिणो कुशलवुत्तन्तं जाणिट्ठं गदा तुमं चिरअसीत्ति उत्तम्मन्तीए देवीए तुह सआसं जाणिट्ठं पेत्ति दस्सि । (ख)

काञ्चनमाला—अदिउजुआ सा देवी जा एवं पत्तिआअदि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कहं एत्थ एसो वल्लु भट्टा अस्सत्थदामिसेण अत्तणो मअणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवलहीए उवरि उवविट्ठो चिट्ठदि । ता एहि । एदं वुत्तन्तं भट्टिणीए गिवेदेहा । (ग)

(इति निष्कान्ते ।)

इति प्रवेशकः ।

(क) हला मदनिके इदानीं त्वं क प्रस्थिता ।

(ख) असस्वशरीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं श्रातुं गता त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या तव सकाशं श्रातुं प्रेषितासि ।

(ग) अतिक्रजुका सा देवी यैवं प्रत्यायते । कथमत्रैव खलु मर्तास्वारथ्यमिषेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छादयन्दन्ततोरणवलम्या उपर्युपविष्टस्तिष्ठति । तदेहि । एतद्वृत्तान्तं भर्त्यै निवेदयावः ।

काञ्चनमा०—इदानीं सप्रति त्वं मदनिका प्रस्थिता गन्तुं प्रवृत्ता । प्रस्थितेत्यत्र आदिकर्मणि कः । मद०—अस्वस्थं अकुशलं शरीरं यस्य तस्य भर्तुः वत्सराजस्य कुशलवृत्तान्तं क्षेमोदंतं 'वार्तां प्रवृत्तिर्ज्ञेयता उदंतः स्यात्' इत्यमरः । श्रातुमवगन्तुं त्वं काननमाला चिरयसि चिरं करोषि, चिर इत्यस्मात्प्रातिपदिकणिजंताद्ध, इति हेतोः उत्ताम्यन्त्या ग्लायन्त्या देव्या वासवदत्तया तव काञ्चनमालायाः प्रेषितासि प्रेरितासि । काञ्चन०—ऋजुरेव ऋजुका स्वार्थे कः, अतिरलक्षभावा इत्यर्थः । सा देवी वासवदत्ता । अतिक्रजुकत्वं स्पष्टयति—येत्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्यायते मन्यते प्रत्याद्भ्यामुपसर्गाभ्यामवधातोलेन । अवलोक्य अर्याद्राजानं । कथं प्रश्ने । एष खल्विति यावशालंकारे । मर्ता वत्सराजः । अस्वास्थ्यस्य अकुशलस्य म्रियेण निमित्तेन आत्मनः स्वस्य मदनावस्थां कामदशा । प्रच्छादयन् अपिदधत् । दंततोरणस्य हस्तिदंतकृतबहिर्द्वारस्य 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं' इत्यमरः । वलम्याः घुघाङ्-तचंद्रशालायाः (गन्धीति भाषाया) 'शुद्धाते बलमीचंद्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनि' इति रमयः । उपरि ऊर्ध्वभागे उपविष्टः कृतोपवेशनः तिष्ठति वर्तते, तद् तस्मात् एष चासी वृत्तातथेति कर्मधारयः । एतस्य वृत्तातमिति पृथीतत्पुण्यो वा भर्त्यै वासव-दत्तायै निवेदयावः कथयावः सप्रदाने चतुर्थी । निष्कान्ते गते । प्रवेशक इति

(ततः प्रविशति मदनवत्सा नाट्यशुपविष्टो राजा ।)

राजा—(सोत्कण्ठं निश्चस्य ।)

संतापो हृदय स्तरानलकृतः संप्रत्ययं सद्यतां

नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ॥

यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं

विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो महदाश्चर्यम् ।

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ॥

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भो कुसुमधन्वन् ।

समाप्तः । प्रवेशकलक्षणं तु प्रागुक्तं । ततः मदनिकाकाञ्चनमालयोर्निष्कमणानंतरं उप-
विष्टः कृतोपवेशनः पूर्वोक्तस्थले इति शेषः । राजा—सोत्कण्ठं सोत्कलिकं 'उत्कण्ठोत्क-
लिके समे' इत्यमरः । उत्कण्ठा च प्रकरणादिना सागरिकाविषये एव निःश्वस्येति अनेन
तन्मनस्कता प्रदर्शिता । उत्कण्ठामेव प्रकटयति हे हृदय अंतःकरण, संप्रति इदानीं
अयमनुभूयमानत्वेन सन्निकृष्टः स्वरः अनल इव अंतर्दाहकलात् तेन कृतः संतापः
संज्वरः । सद्यतां सोढव्यः । प्राप्तकाले लोद्गः संतापसहनस्य काठः प्राप्त इत्यर्थः । अस्य
संतापस्य उपशमो नाशः । कारणे कार्यारोपान्नाशोपायं वा नास्त्येव सर्वथा नास्तीत्येव-
कारार्थः । तां प्रति सागरिकां प्रति उद्दिश्येत्यर्थः । त्वं हृदयं मुधा वृथा 'व्ययंके तु वृथा
मुधा' इत्यमरः । ताम्यसि ग्लायसि । तापोपशमोपायो नास्त्येवेत्युक्तं तत्कारणमाह—
यत् यस्मात् कारणात् मूढेन कार्याकार्यगजानता मया तदा सागरिकासमागमसमये ।
कथमपि अनिर्वचनीयप्रकारेणापि । महाप्रयासेनेत्यर्थः । प्राप्त उपलब्धः सांद्रचन्दन-
रसस्पर्शः सांद्रः क्षिग्धः यथेन्दनरसः तद्गतस्पर्शो यस्य । सुगंधशीतलस्पर्श इत्यर्थः ।
एतादृशः तस्याः प्रियनायिकायाः करः हस्तः गृहीत्वा एतस्वार्थिकं कर्म करमित्युभेयं,
प्रधानक्रियोत्तरप्रत्ययेन कररूपवर्जणं उच्यते इत्यमरः । चिरं गृहीत्वाऽऽदाय लयि
हृदये न विन्यस्तः न स्थापितः । अत्राऽनुप्रासशब्दालंकारः हेत्वलंकारध्वार्थालंकार इति
भाति । तद्वक्ष्यं तु 'हितोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुव्ययते' इति । शार्दूलविक्रीडितं छंदः
॥ १ ॥ अहो महदाश्चर्यं किं महदाश्चर्यमित्याकांक्षायामाह—मनोऽतःकरणं प्रकृत्यैव
स्वभावेनैव चलं चंचलं । तदुक्तं गीतायां 'चंचलं हि मनः कृष्ण प्रगाथि बलवद् दृढं ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव शुद्धकरं' इति । दुःखेन संश्रुतेन लक्ष्यते ज्ञायते इति
दुर्लक्ष्यं । अणुत्वादित्यर्थः । तस्मात्तुल्यं हि 'गुणाशुपलम्बिचाधननिद्रियं मनः तच्च प्रत्या-
त्मनियतत्वात् अनंतमणुरूपं निरयं च' इति तार्किकरिद्धात्वात् । चकारः समुच्चयार्थः ।
चलं दुर्लक्ष्यं चेत्यर्थः । तथापि चेष्टेयोः स्थिरवस्थूलत्वस्य गनस्यभावे चल्पित्यर्थः ।
मे मम एतत् अंतःकरणं कामेन मद्देन सर्वैः शिलीमुखैः वाणैः समं रामकालं कथं

वाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यल्लोके प्रसिद्धिं गतम् ॥

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्धः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य ।) न तथाहमेवंविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथान्तर्गूढकोपसंभाराया देव्या लोचनगोचरगतां तामेव तपस्विनीं सागरिकां । तथाहि ।

द्विया सर्वस्याधो नयति विदितासीति वदनं

द्वयोर्दृष्ट्वाऽऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ॥

केन प्रकारेण विद्धं प्रहृतं चंचलत्वाद्दुर्लक्ष्यत्वाच्च वेध एव तावदसंभवी तत्रापि च नान्यतमेन किंतु सर्वैः तत्रापि न यदाकदाचित् किंतु समकालं इति महदाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र वेधस्य लक्ष्यस्यैर्यरूपहेतोरसमप्रत्वेऽपि वेधरूपकार्योत्पत्तेर्वर्णनात् विभावनालंकारस्य द्वितीयो भेदः । उक्तं च 'हेतूनामसमप्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता' इति । अनुष्टुभं ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे अवलोक्य विलोक्य । भो इति संबोधने 'स्युः पादप्याडंगहे है भोः' इत्यभिधानात् । कुमुदधन्वन् 'धनुपथ' 'वा संहावां' इति धाऽनद् । मनसि अंतःकरणे भव उत्पत्तिर्यस्य । सप्तमीविशेषणेति ज्ञापकात् व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तस्य भदनस्य पंचसंख्याका वाणाः नियताः निश्चिताः अन्यूनान् इति रिक्तसंख्याका इत्यर्थः । तेषां वाणानां, नास्ति संख्या गणनं यस्य स असंख्यः अस्मद्विधः अस्माकमिव विधा प्रकारो यस्य प्रियावियुक्त इत्यर्थः । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः, जनः लोकः प्रायः बहुशः लक्ष्यः शरव्यः इति एवं-प्रकारेण लोके यत् प्रसिद्धिं ह्यातिं गतं प्राप्तं तत् त्वच्चरितं त्वयि अधुना सांप्रतं विप्रतीपं विपरीतं दृष्टं अवलोकितं । विप्रतीपदर्शनस्य हेतुमाह—यस्मादिति । यस्मात्कारणात् । असंख्यैः संख्यारहितैः अनंतैरित्यर्थः । शरैः वाणैः त्वया विद्धः ताडितः अशरणः नास्ति शरणं रक्षिता यस्य । 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्यमरः । एतादृशः अयं महूपः कामिजनः अतिशयितः कामोऽस्य कागी भूमार्थे इतिः स चासौ जनश्च लोकश्च त्वया पंचतां पंचसंख्यावतां अयं च पंचमहाभूतरूपतां नीतः प्रापितः । नीधातोर्द्विकर्मकत्वात् 'गौणे कर्मणि दुहादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां' इत्युक्तेः प्रधाने कर्मणि कप्रत्ययः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ३ ॥ विचिन्त्य विचार्य यथा अंतः अंतःकरणे गूढः संवृतः कोपसंभारः कोपसमूहो यस्याः सा 'कोपकोषामर्धरोपे'त्यमरः । देव्या वासवदत्ताया लोचनयोः नयनयोः गोचरः विषयः तं गतां प्राप्तां तामेव तपस्विनीं अनुकंप्यां 'तपस्वी तापसे श्वानुकंप्ये त्रिपु' इति मेदिनी । सागरिकां अनु-धितयामि स्मरामि । तथाऽहं वत्सराजः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विधा प्रकारो यस्याः सा एवंविधा तादृशी अवस्था दशा यस्य तादृशमात्मानं नाऽनुचितयामि न

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ ४ ॥

प्रेपितश्च मया तद्द्वार्तान्वेषणाय वसन्तकः । तत्कथं चिरयति ।

(ततः प्रविशति हृद्यो वसन्तकः ।)

वसन्त०—(सपरितोषम् ।) ही ही भोः । अचरिअं अचरिअं ।
नेसम्बीरज्जलाहेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स हिअअपरितोसो
तादिसो मम सआसादो अज्जुपिअवअणं सुणिअ हविस्सदिचि त्केमि ।
॥ जाव गदुअ पिअवअस्सस्स णिवेदइस्सं । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)

अरामि । कुद्धाया वासवदत्तायाः लोचनगोचरसागरिकायाः दुःखं स्मरतो मम
एतादृश्यपि अबस्था स्मृता न भवति, मरुःखापेक्षया तदुःखमेव दुःसहमित्यर्थः ।
तथा हि तदेव दर्शयति । सर्वस्य जनस्येति शेषः । विदिताऽसि ज्ञाताऽसि । अत्र
सागरिकाया विदितत्वं न लज्जावहं किंतु तच्चरितस्यैव विदितत्वं लज्जावहं, अतः
शिखी ध्वस्त इतिवत्, विशिष्टे बाधात्-विशेषणे सागरिकाचरिते विदितत्वं पर्यवस्यति ।
एवं च विदितास्त्रीत्वस्य मच्चरितं विदितमित्यर्थः । इति हेतोः हिया लज्जया धदनं
मुखं अधः अधोभागे नयति प्रापयति । द्वयोः इदमुपलक्षणं श्यादीनामपि । आलापं
आभाषणं दृष्ट्वा आत्मा खं विषयः प्रतिपाद्यो यस्या तां कथा गोठी कलयति
संख्याति । सखीषु स्मेरासु दास्यवतीषु सतीषु अधिकमतिशयितं वैलक्ष्यं विस्मितत्वं
महः इमाः सख्यः स्मेराः अतो मद्धिषयमेव किञ्चिन्मनस्वानीय स्मेराः इत्यधिकं
निकारं प्रकटयतीत्यर्थः । अतः प्रिया इष्टा सागरिकेत्यर्थः । प्रायेण बाहुल्येन हृदये
निहितः स्थापितो य आतंकः भयं पीडा वा 'आतंको भयपीडयोः' इत्यभिधानात् ।
तेन विधुरा विकला 'विधुरं तु प्रविष्टेपे विकले विधुरा पुनः' इति हेमन्त- । आस्ये
आस उपवेशने लट् । अत्र शंकाव्यभिचारिभावः । तदुक्तं 'अनर्थप्रतिभाशंका
परकौर्यास्त्वदुर्नयात् । कंशोपाभिवीक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता' इति । प्रकृते परकौर्यात् ।
शिररिणोवृत्तं ॥ ४ ॥ मया वत्सराजेन तस्याः सागरिकाया वार्ता वृत्तांतः तस्या
अन्वेषणाय शोधनाय । 'अन्वेषणं गवेषणं' इत्याद्यमरः । वसंतकः विदूषकः प्रेपितः
प्रेरितः तत् तस्मात् प्रेषणकारणादित्यर्थः । कथमिति प्रश्ने । चिरयति । चिरशब्दाग्नि-
जंताद् । ततः राजभाषणाऽनंतरं हृष्टः । हर्षकारणं तु अनुपदमेव सती भविष्यति ।
वसंतकः—'ही ही भो आधर्यं' इदं प्राग्ज्याह्यातं । यादृशो यत्प्रकारकः हृदया-
भिलाषः इत्यार्यिकं विशेष्यं । तथा च प्रियवयस्यस्य वत्सराजस्य मत्तकाशात् अयं
प्रियवचनं इष्टभाषणं श्रुत्वा यादृशोऽभिलाषः कामः उत्कण्ठेति यावत् भविष्यति
उत्पत्स्यते तादृशः कौर्याधीराज्यलाभेनापि कौर्याभ्याः एतन्नामकनगयोः यद्वाज्यं
राजकर्म आधिपत्यमिति यावत् तस्य लाभेनापि प्रियवयस्यस्य हृदयाभिलाषः
नासीत् इति तर्कयामीत्यन्वयः । तत् अतीवादादकारितादेतोः यावदिति वाक्या-

कथं एसो पिअवअस्सो जधा इमं ज्जेव दिसं अवलोअन्तो चिट्ठदि
तहा तकेमि मं ज्जेव पडिमालेदि । ता जाव णं उवसप्पामि ।
(इत्युपस्यल ।)जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स । दिट्ठिआ
वट्ठसे तुमं समीहिदकज्जसिद्धीए । (क)

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य, अपि कुशलं प्रियायाः सागरिकायाः ।

वसन्त०—(सहर्षम् ।) भो वअस्स । अहरेण सअंपुष पेक्खिअ
जाणिस्ससि । (ख)

(क) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न
तादृशः प्रियवयस्यस्य हृदयामिलाप आसीद्यादृशो मत्सकाशादथ प्रियवचनं
श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद्भूत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्ये । कथमेष
प्रियवयस्यो यथेमावेव दिशमवलोकयन्तिष्ठति तथा तर्कयामि मामेव प्रतिपाल-
यति । तद्यावदेनमुपसर्पामि । जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य, दिष्ट्या
वर्षसे त्वं समीहितकार्यसिद्ध्या ।

(ख) भो वयस्य, अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

लंकारे गत्वा प्रियवयस्यस्य इयंच संबंधसामान्ये पट्टी । परिक्रम्य इतस्ततो
हिंडिल्ला अवलोक्य वत्सराजमित्यर्थाद्भ्रम्यते । कथं संभवे संभावनायामित्यर्थः । 'कथं
प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेऽपि च' इति हेमः । यथातथेति अव्ययद्वयं हेतूपपत्तौ । एवं
च यथेत्यस्य यत इत्यर्थः तथेत्यास्य तत इत्यर्थः । 'यथा निर्देशने द्वौ वृद्धे निर्देश-
साम्ययोः । हेतूपपत्तौ च' इत्यनेकार्थसंग्रहः । एवं च प्रियवयस्यः यतो हेतोः
इमामेव मदधिष्ठितामेव दिशमवलोकयन् पश्यन् तिष्ठति वर्तते ततो हेतोः मामेव
प्रतिपालयति प्रतीक्षते इति तर्कयामि इति तात्पर्यार्थः । तत् तस्मात् यतो मामेव
प्रतिपालयति तस्माद्धेतोरित्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । एतं वत्सराजं उपसर्पामि
समीपं गच्छामि । उपस्यल समीपं गत्वा । जयतु जयतु इत्यत्र लौकिकोक्त्वा आदरा-
द्विरुक्तिः । अत्र 'ही ही भोः' इत्यारभ्य 'तर्कयामि' इत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्तापि
कौशाम्बीराज्यलाभादतिरिच्यते इत्युत्कर्षाभिधानात् उदाहरणाद्यं गर्भसंधेरंगं । तदुक्तं
भारतेन 'यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतं' इति । समीहितं इष्टं यत्कार्यं तस्य
सिद्ध्या निष्पत्त्या त्वं वर्षसे । श्रद्धियुक्तोऽसि उत्कर्षवानसीति यावत् । एतद्दिष्ट्या
आनन्दजनकम् । राजा—सहर्षमिति हर्षकारणं तु समीहितकार्यसिद्धिप्रवर्ण,
प्रियायाः सागरिकायाः अपि कुशलं इति अपिः प्रश्ने । चिट्ठप०—सगर्वमिति
गर्वकारणं तु नयैवैतत्कार्यं निष्पादितमिति । तदेवाह—भो वयस्येत्यादिना ।
स्वयमेव प्रेक्ष्य अर्थात्सागरिकां ज्ञास्यसि । सागरिकायाः कुशलं इत्यर्थतो लभ्यं ज्ञाने

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य । दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

वेसन्तं०—(साहंकारम् ।) भोः कीदृिण भविस्सदि जस्त दे
उवहसिदविहृप्पदिबुद्धिविहवो अअं अमच्चो । (क)

राजा—(विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि ।
तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

(विदूषकः कर्णं एवमेवं कथयति ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य, इदं ते पारितोषिकम् ।

(इति हस्तादवतार्य कटकं ददाति ।)

(क) भोः किमिति न भविष्यति यस्य त उपहसितवृहस्पतिबुद्धिविमो-
ज्यममाल्यः ।

कर्म । राजा—सपरितोषमिति सागरिकादर्शनज्ञानेन परितोषः प्रियायाः सागरि-
कायाः । दर्शनमपीति 'मया तु कुशलमेव पृष्टं त्वं तु अचिरेण स्वयमेव प्रेष्य
→ ह्यास्यसि' इति वदसि अतः कुशलं दर्शनं च भविष्यतीत्यपेक्षः । विदूष०—सा-
हंकारमिति । अहंकारकारणं तु प्रागुक्तं तदेव वसंतकः स्वमुखेनैव स्पष्टयति—भोः
किमित्यादिना । किमिति कुत इत्यर्थः । न भविष्यति, सागरिकादर्शनं पूर्वं राजभा-
षणोक्तं अत्र भवनक्रियायां कर्तृत्वेन संबध्यते । उपहसितः तुच्छीकृतः अयः कृत इति
यावत् । बृहस्पतेः गीष्पतेः बुद्धिविभवः बुद्ध्यर्थं येन बृहस्पतेरपि बुद्धिमत्तर इत्यर्थः ।
अयं मद्रूपो यस्य ते अमाल्यः । राजा—विहस्येति । बुद्धिमास्तु वर्तते चापलेन
तु अत्युक्तिं वदति इति विहासकारणं । न खलु चित्रं नैवाश्चर्यं, त्वयि किं न संभाव्यते
काकुरन् अपि तु सर्वमेव संभाव्यते इत्यर्थः । तत् त्वयि सर्वकार्यकर्तृसमवात् हेतोः
कथय अर्थाद्दत्तं । ननु उक्तं प्रेष्य ह्यास्यसीति अत आह—विस्तरत इति सक्षेप-
णोक्तं विस्तरतस्तु भोतुमिच्छामीत्यर्थः । विस्तरत इत्यत्र आयादित्वात्तृतीयांतात्तसिः ।
तत्र ध्वजे करणं कर्णं कर्णसमीपे एवमेवमिति चरितोत्प्लभिनयो लौकिकोपत्त्या ।
अत्र विदूषकभाषणोक्तं 'भो वयस्य दिष्ट्या वर्षेते' इत्यारभ्य विदूषकः 'कर्णं एवमेवं
कथयति' इत्यंतेन यथा विदूषकेण सागरिकासमागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो
राज्ञे निवेदितः इति तत्कार्यकथनान्तर्गत्यं गर्भसंघेर्गं । एतद्वृत्तं भारते 'तत्कार्य-
कथनं चैव मार्गं इत्यभिधीयते' इति । राजा—सपरितोषं परितोषकारणं तु
अनेन महाकार्यं कृतमिति । अत एवाह वयस्येत्यादिना । पारितोषिकमिति 'प्रयोजनं'
'तस्मै प्रभवति' इत्यादिना वा ढम् । हस्तादवतार्य निष्कास्य कटकं बलयं ददाति
अप्येति अर्थाद्बिदूषकाय । अत्र सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमहा-
रिणः सम्प्रहारसंभ्रहः तदुक्तं 'सामदानार्थस्युक्तः समहः परिकीर्तितः' इति ।

वसन्त०—(कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य) भोदु एवं दाव । इमं सुद्वसोवर्णकडकमण्डिअहृत्थं अत्तणो बह्वणीए गदुअ दंसइस्सं । (क)

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे, पश्चाद्दर्शयिष्यसि । शायतां तावदधुना किमवशिष्टमद् इति ।

वसन्त०—(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) भो । पेक्ख पेक्ख । एसो क्खु गुरुआणुराओक्खित्तहिवओ संज्ञावहृदिण्णसंकेदो विअ अत्थगिरिसिहरकाणणं अणुसरदि भअवं सहस्सरस्सी । (ख)

(क) भवत्त्वेवं तावत् । इमं - शुद्धसौवर्णकटकमण्डितहस्तमात्मनो प्राज्ञार्थं गत्वा दर्शयिष्यामि ।

(ख) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एष खलु गुर्वनुरागोत्क्षिप्तहृदयः संप्यावधूदत्त-संकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति भगवान्सहस्ररश्मिः ।

विद्वेष०—परिधाय हस्ते धृत्वा आत्मानं देहं 'आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्धे च' इत्यमरः । निर्वर्ण्य अवलोक्य भवतु अस्तु अन्यत्कार्यमिदानीं तिष्ठत्विति यावत् । एवं वक्ष्यमाणं तावत् प्रथमतः सर्वं ह्रित्वा इदमेव तावत् करिष्यामीत्यर्थः । तदेवाह—इममित्यादिना । इममिति हस्तस्य विशेषणं शुद्धं मिश्रगरहितं अत्युत्तममिति यावत् । यत्सौवर्णकटकं सुवर्णविकारः सौवर्णं 'तस्य विकारः' इत्यण् तच्च तत्कटकं बलयं 'कटको बलयोऽक्षियां' इत्यमरः । तेन मंडितं भूषितं हस्तं करं आत्मनः किं हस्तमित्यन्वयः । गत्वा अर्थाद्गृहं प्राज्ञार्थं भार्वायै दर्शयिष्यामि ।

राजा—हस्ते गृहीत्वेति विद्वेषकमित्यार्थिकं कर्म निवारयन् रुद्रगमनादित्यर्थः । पश्चात् मदीयकार्यकरणानंतरं दर्शयिष्यसि निजहस्तं प्राज्ञार्थं इति शेषः । तदेव निजं कार्यमाह—शायतामित्यादिना । अधुना तावत् इदानीमित्यर्थः । अद्दः दिवसस्य किमवशिष्टं । कियान् भाग उच्येरित इत्यर्थः । इति शायतां अवगम्यतां ।

विद्वेष०—परिक्रम्य इतस्ततो ह्रित्वा अवलोक्य अग्निमिवूपकवाक्यात्सूर्यमिति अवलोकने कर्म । सहर्षमिति यथा प्रियवयस्यः कामुकः एवं भगवान्सहस्ररश्मिरपि कामुक इव लक्ष्यते इति हर्षकारणं । भोः इति संबोधने प्रेक्षस्व विलोक्य एषः पुरो दृश्यमानः खलु निश्चयेन शुद्ध्यासावनुरागश्च तेन क्षिप्तं धातं हृदयं यस्य, पक्षे गुरुः अनु पश्चाद्भागः रक्तिगा तेन क्षिप्तं व्याप्तं हृदयं हृदयतुल्यं मंडलं यस्य वाहणी पश्चिमा दिक् सैव बधूः नायिका तथा दत्तः कृतः संकेतः अमुकस्थले अमुकसमये स्तयाऽयंतव्यं इत्येवंरूपः यस्य एतादृश इव अस्तगिरेः अस्ताचलस्य यच्छिखरं सानु तस्य काननं अरण्यं अनुसरति अनुगच्छति । सहस्रं रश्मयो यस्य सः एतादृशं भयोगादेव सहस्रशब्दोऽनंतवाचीति कल्प्यते । रूपकोत्प्रेक्षमोरेगाभिभावः संकरोऽथ ।

राजा—(विलोक्य सहर्षम् ।) सखे, सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसि-
त्तमहः । तथाहि ।

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य

प्रातः प्राहुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ॥

संध्याकृष्टावशिष्टस्वकरपरिकरैः स्पष्टहेमारपङ्क्ति-

व्याकृष्यावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैष दिक्चक्रमर्कः ॥ ५ ॥

अपि च ।

यातोऽसि पद्मवदने समयो ममैव

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ॥

राजा—विलोक्य अर्थात्सूर्यं हर्षकारणं सागरिकायाः संकेतावसरप्राप्तिः सम्यक्
समीचीनं यथा तथा उपलक्षितं ज्ञातं । अहः दिनं पर्यवसितं समाप्तं । तथाहि तदेव
दर्शयति । संध्यायां संध्याकाले पितृप्रसां वा 'सायंचंध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः
आकृष्टेभ्योऽवशिष्टा उर्वरिताः ये स्वकराः निजकिरणाः 'बलिहस्तांशवः कराः'
इत्यमरः । तेषां परिकरः समूहः 'परिकरः पर्यकपरिवारयोः । प्रगडे गात्रिकाबंधे
विवेकारंभयोरंगे' इति हैमः । स एव स्पष्टा स्फुटा द्वेष्टः भुवर्णस्य आराणां
चक्रांगविशेषाणां पंक्तिर्यस्य । संध्याकाले हि सूर्यमंडलं सौवर्णचक्रपरिशिष्टमिव
भालीति साबंधनीनभेतत् । हेमारपंक्तिरेव दिक्चक्रत्वेन उत्प्रेक्षते व्याकृष्येत्यादिना ।
संध्याकृष्टेत्यादिविशेषणविशिष्टः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले अवस्थितःपिचमानः एषः
पुरोदश्यमानोऽर्कः सूर्यः दिक्चक्रं दिशां चक्रं समूहं व्याकृष्य विशेषेणाऽऽकृष्य
संक्षिप्येत्यर्थः । नयतीव स्वनिकटं प्रापयतीव । नेवं हेमारपंक्तिः किंतु दिक्चक्रमेव
सूर्येण स्वनिकटे आनीतमित्यर्थः । ननु सूर्यस्य दिक्चक्रस्य स्वसमीपानयने कोऽभि-
प्राय इत्यत आह—अध्वानमित्यादिना । एकं चक्रं यस्य स एकचक्रः एतादृशो
मे रथः संदनः 'एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषणः । स मे भवतु सुप्रीतः ॥
पद्महस्तो दिवाकरः ।' इत्युक्तेः । भुवनभ्रान्तिदीर्घं भुवने भ्रान्तिः भ्रमणं तथा कीर्षः
एतादृशो योऽस्वा तं विलेभ्य पुनः प्रातः प्रातःकाले प्राहुं उदयाचले इत्यर्थाज्जेयं,
न प्रभवति न समर्थो भवति । अतिक्रान्तमार्गस्य पुनस्तादृशमार्गोऽतिक्रमणं अज्ञ-
पयमिति लोकशिद्धमिदं । इति हेतोः मनसि अंतःकरणे न्यस्तः स्थापितः चिंताया
आतिभारो येन सः । उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरावृत्तं ॥ ५ ॥ अपिच अन्यदपीत्यर्थः ।
पद्ममेव वदन् यस्याः सा पद्मवदना तत्संबोधनं हे पद्मवदने कमलिनि । अथ च पद्म-
मिव वदन् यस्याः सा पद्मवदना तत्संबोधनं । अहं यातोऽसि गतोऽस्मीत्यर्थः । ननु
ममादादकेन मियेण स्वया न गंतव्यमिति चेत्तत्राह—मम एव समय इति ।
मम एवः अस्त्यमय इत्यर्थः । भगवदाज्ञापालकत्वात् अस्माभिः सर्वैः यथावसरं
स्वस्वकर्मानुष्ठेयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'भीषाऽस्माद्गातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादमिधेदव । घृत्सुर्धावति पंचमः' इति । ननु भवति अस्तंगते कथं मया

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिष्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

तदुचिष्ठ । तत्रैव माघवीलतामण्डपे गत्वा प्रियतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

वसन्त०—सोमणं भणितम् । (इत्युत्तिष्ठति । विलोक्य ।) भो ववस्स, पेवस्स पेवस्स । एसो कखु वहलीकिदचिरलवणराइसण्णिवेसो गहीदषणपङ्कपीवरवणवराहमहिसफसणच्छवी ओसरदि पुषदिसं पच्छादब्बन्तो तिमिरसंघाओ । (क)

(क) शोभनं भणितम् । भो वयस्स, प्रेक्षस्स प्रेक्षस्स । एष रज्जु वहलीकृतविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिपकृष्णच्छविरपसरति पूर्वदिशां प्रच्छादयंस्तिमिरसंघातः ।

कालो यापयितव्य इत्यत आह—सुप्तेति । सुप्ता मुकुलिता शयिता च दिव्यप् राये कप्रत्यये 'यचिस्वपी'ति सप्रसारणं । विरहेण सुप्तेय यथाकथंचिरकालो यापयितव्य इत्यर्थः । ननु एतादृशविरहेण त्रियाकालपर्यन्तं मया स्थातव्यं इत्यत आह—मये-येति । मयेव सूर्येणैव शयती त्वं प्रतिबोधनीया विकासयितव्या समाधातव्या च । अनेनाऽनन्यगनिकतामुक्तं । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अस्तमस्तकनिविष्टकरः अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तके क्षिगरे निविष्टा प्रविष्टा गता इति यावत् । करः क्षिणा मय्य । अस्तं शोकेन अन्वयस्थितं यथास्यात्तथा पतितं यन्मस्तकं अयोप्रायिकाया इति गम्यते । तत्र निविष्टः समाधानार्थं स्थितः करो इत्यो यस्य एतादृशः अयं सूर्यः शुभति कर्मणि लोके प्रेरयति इति सूर्यः 'रात्रसूर्यसूर्ये' ल्यादिना निपातनात्पदम् ररागमथ । अथ च सूरिषु साधुः सूर्यः कथन नायकः सरोरुहिष्याः सरति रोहणीति सरोरुई कर्मणं । मूलविभुञ्जारित्वात्कप्रत्ययः । तदस्मा अस्तीति मस्तके 'अत इतिङ्गी' इति इतिः तदंतान्दीप् । अथ च सरोरुहानि कर्मणानि भूषणार्थं कर्माणिपु सेति अस्माः गा तस्याः कस्याधिप्रायिकायाः प्रत्यायनां बोधनं । अनुनयमिति यावत् । करोषीव । अत्र श्वेतीप्रेक्षासंभोगीनीं संकरः । तत्रशृणानि तु पूर्वोक्तानि । वरीनडिलका-पूरं ॥ ६ ॥ तत्र श्वेतकालस्य प्रत्यावादेनोः उचिष्ठ । तत्रैव तन्मिमेव माघवील-ताया बाणोपा-मंठये । अधिकरणविषयया समनी । त्रिदशमायाः प्राग्विकायाः यः संकेतः तस्याऽवगारं कानं प्रतिगतलयावः शरीरावदे । चिदू०—सोमनं गापु नति । आपिनं एवेति संघः । विभोवदेति अयिमवपुषात् संघकरो विभोवनम कर्म । प्रेक्षा प्रेक्षरुदेति संभ्रमादिरिति । एष इति तिमिरसंघातस्य विदेवने । शब्दिति पञ्चदशसंकारे । बहानीहनाः विदुगीहनाः विरलःपाः शान्तःपाः वनःशब्दाः वनःशब्दाः कविपेनो रपनादेन । गंधकारप्रकारे दि वनराश्रीनां मध्ये अस्तमस्तको व

राजा—(सहर्षं समन्ताद्विलोक्य ।) वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।
तथाहि ।

पुरः पूर्वाभिव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं
क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ॥

उपेतः पीनत्वं तदनु च जनस्येक्षणपथं,
तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ ७ ॥

दादेशय मार्गम् ।

वसन्त०—एदु एदु पिअवअस्सो । (क)

(इति परिक्रामतः ।)

वसन्त०—(निरूप्य ।) भो वअस्स, एदं कखु समासण्णं बहल-

(क) एदु एदु प्रियवयस्यः ।

दृश्यते किंतु सर्वं व्याप्तमेव प्रतिभातीति भावः । गृहीतः घनो निविडः पंकः
कर्दमः येन 'घनं निरंतरं सांद्रं' 'पंकोऽस्त्री शादकर्दमी' इत्यमरः । एतादृशः पीवरः
पुष्टः यो वनवराहः अरण्यसूकरः 'वराहः सूकरो षष्टिः' इत्यमरः । महिषश्च तद्भक्तृष्णा
छविः कांतिर्यस्य तिमिरस्य अधकारस्य यः संघातः समूहः पूर्वा चासी दिशा च
'यथा वाचा निशा दिशा' इति भागुरिमतेन टाप् । तां प्रच्छादयन् अपसरति । सर्वत्र
प्रसरतीत्यर्थः । राजा—सहर्षं हर्षकारणं संकेतकालप्राप्तिरेव । विलोकयेति अर्था-
दिशः इति कर्म । सम्यक् समीचीनं उपलक्षितं ज्ञातं । तथाहि तदेव दर्शयति । अयं
पुरोवर्ती हरकण्ठद्युतिहरः हरः शिवः तस्य कंठः गलः तस्य द्युतिः छविः तां हरतीति
'हरत्वेरनुयमनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । तमसः अधकारस्य संघातः समूहः पुरः अग्रतः
पूर्वाभिव प्राचीभिव दिशं क्राष्टा स्थगयति आच्छादयति । ततः पूर्वदिगाच्छादनानंतरं
अन्यामपि पूर्वतरामपि दिशं स्थगयतीति संशय्यते । एवं क्रमादनुक्रमेण क्रामन्
व्याधुवन् अद्रेः पर्वतस्य ये द्रुमाः वृक्षाः पुरस्य नगरस्य विभागा अवयवाः तान्
तिरयति तिरःशब्दाणिच् टिलोपः । आच्छादयति । तदनु तस्यानु तदनु । ननु
'पूरणगुणे'ति निवेधेनाऽप्र भाव्यं इति चेन्न । तत्र पूर्वोत्तरसाहचर्येण कृदव्ययमेव
शक्यते इति सिद्धातः । अत एव तदुपरीत्यादि सिध्यति । पीनस्य पुष्टस्य भावः पीनत्वं ।
पुष्टस्यमित्यर्थः । उपेतः प्राप्तः जनस्य लोकस्य ईक्षणस्य अवलोकनस्य पंथाः मार्गः
'ऋग्वेदपुरस्पृ-पथामानज्ञे' इति समासांतोऽप्रत्ययः । तं हरति । लोकदृष्टिपथमंभयतीः
त्यर्थः । शिवरिणीवृत्तं ॥ ७ ॥ तत् सागरिकाया संकेतकालस्य प्राप्तत्वादेतोः मार्गं
वश्यानं आदेशय दर्शय । विदू०—एदु एदु इति 'आनुपूर्यो द्वे वाच्ये' इति द्वित्वं ।
विदू०—निरूप्य अवलोक्य । अर्थात्मपरदेशोदानं एतत् तमीतरवर्ति बहला-
रमा. ११

पादवदाए पिण्डीकदन्धआरं विअ मअरन्दुज्जाणम् । ता कथं एत्थ
मग्गो लक्खीअदि । (क)

राजा—(गधमाप्राय) वयस्य गच्छामृतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मार्गः । तथाहि

पालीयं चम्पकाना नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः

सान्द्रा वीथी तथेयं बकुलविटपिना पाटला पक्किरेया ॥

आप्रायाप्राय गन्धं त्रिनिघमधिगतैः पादपैरेवमसि-

न्व्यक्ति पन्था. प्रयाति द्विगुणतरतमो निद्दुतोऽप्येष चिह्ने ॥८॥

(इति परिक्रामत १)

(क) भो वयस्य एतत् खलु समासन्न बहलपादपतया पिण्डीकृतान्धकारमिव
मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र मार्गो लक्ष्यते ।

बहव पादपा वृक्षा यस्मिन् 'विटपी पादपस्वरु' इत्यमर । तस्य भाव बहलपाद-
पता भावे तद्ध । तथा घनवृक्षवत्त्वेनेति यावत् । पिण्डीकृत पुजीकृत योऽधकार । घन-
वृक्षवत्त्वेन पुजीभूतायतमसन्निव दृश्यमानमित्यर्थ । मकरंदोद्यान मकरंदनामक आक्रीड
समासन्न समीप प्राप्त । तत् निविदाधकारत्वाद्देतो अत्र अस्मिन्मकरंदोद्याने मार्ग
वन्वा । कथं लक्ष्यते कथं ज्ञायते । राजा—गधमाप्राय उपादायैत्यर्थ । स च योग्य-
तया नातिकेन्द्रियेणैव । अमृत अम्रभागे आद्यादित्सारसप्तम्यतात्तसि । अत्र अस्मिन्देसे
सुपरिज्ञात अवगत । तथा हि तदेव दर्शयति । इय समीपवर्तिनी चम्पकाना हेम
पुष्पकाना 'अथ चापेयधपको हेमपुष्पक' इत्यमर । पाली पक्ति 'पालि कर्णलताप्रे-
ऽसौ पक्कावकप्रमेदयो' इति गेदिनी । नियत निश्चितमित्यर्थ । भ्रुस्तीति शेष । अय
असौ 'इदमस्तु सानिकृष्ट' 'अदसस्तु विप्रकृष्ट' इत्युक्तत्वात् अयमसौ इत्यनेन नाति-
दुर् नातिसमीप एतादृशो गृहीतव्य इति भाति । अथवा इदमदसो पूर्वोक्तमर्थ
द्वित्वा लौकिकोक्त्या केवलनिर्देशार्थ उभयो प्रयोग । सुन्दर मनोहर सिन्दुवार
निर्गुणीकृत । तथेति समुच्चयार्थे तथा तेन प्रकारेण पूर्ववदित्यर्थ । बकुला केसरा
'अथ केसरे । बकुल' इत्यमर । ते च ते विटपिन विटपा शाखा सति येषां ते
विटपिन वृक्षा तेषामेव समीपवर्तिनी साक्षा निविदा 'घन निरंतर साद्र' वीथी
पक्ति 'वीथ्यालिखलि. पक्ति' इत्यमर । पाटलाना पाटलीवृक्षाणा (पाटलीति
भाषाया) पक्ति एषा अस्तीति शेष । द्विगुणेति अतिशयेन द्विगुण द्विगुणतर तच्च तत्र
मध्य अधकारध्व अपतमसमिति यावत् । तेन निहृत तिरस्कृत आच्छन्न इति यावत् ।
एतादृशोऽपि एष भावाभ्यामभिष्ठित पथा मार्गं विशिष्टा विधा प्रकारा यस्य तम
नेत्रप्रकारकमित्यर्थ । गधमाप्राय आप्राय 'आमीक्ष्ये णमुल्' चे'ति आमीक्ष्येवत्त्वा-
प्रत्यय । 'निल्वीप्सयो' इति द्वित्र । अधिगतै तत्तद्विशेषरूपेण ज्ञाते पादपे वृक्षे

वसन्त०—भोः । एदं क्वु णिपडन्तमत्तमहुअरवउलकुसुमामो-
दवासिददिसामुहं मसिणमरगअमिणिसिलाकुट्टिमसुहाअन्तचरणसचार-
सूइद त जेव माहवीलदामण्डवं सपत्तल । ता इह जेष चिट्ठु मवं
जाव अह देवीवेषधारिणीं साअरिअ गेह्खिअ लहुं आअच्छामि । (क)

राजा०—वयस्य । तेन हि त्वर्यताम् ।

वसन्त०—वअस्स । मा उत्तमं । एसो आअदोह्खि । (ख)

इति निष्क्रान्तः ।

(क) भो, एतत्खलु निपतन्मत्तमधुकरवकुलकुसुमामोदवासितदिश्रुख मसृ-
णमरकतमणिसिलाकुट्टिमसुखायमानचरणसचारसूचित तमेव माघवीलतामण्डप
संप्राप्तौ स । तदिहैव तिष्ठतु मयान्वावदहं देवीवेषधारिणीं सागरिका गृहीत्वा
लप्यागच्छामि ।

(ख) वयस्य, मा उत्ताम्य । एष आगतोऽसि ।

तद्रूपे चिह्नं लक्ष्मिम् । 'चिह्नं लक्ष्मं च लक्षणं' इत्यमरः । व्यक्ति स्फुटता अयम-
मुक्तमानी इत्यादिरूपा प्रयाति प्राप्नोति । अत्रांधकारेण वृक्षाणां च मोदानवगमात् तत्र
च तत्तद्रूपेण तत्तद्दृक्क्षणपूर्वकमार्गज्ञानात् उन्मीलिताऽलक्षारः । तदुक्तं 'भेदवैशिष्ट्ययो
स्फूर्ताद्युन्मीलितविशेषको' इति । स्रग्धराऽतम् ॥८॥ विदूष०—एतत् पुरोदश्यमानं
'सामान्ये नपुंसक' इत्यभिप्रायेण एतत् इति नपुंसकः । खल्विति वाक्यालकारे । नि-
पतन्त मत्ताऽन्मत्ता मधुकरा भ्रमरा येषु एतादृशानि यानि यकुलाना पुष्पाणि तेषां
म आमोद गध 'आमोदो गधद्वययो' इत्यभिधानात् । तेन वासितानि सुगधीति
दिशाना मुद्यानि येन त तथोक्तं । मसृण अकर्मकं सुस्पर्श इति यावत् । 'मसृणो-
ऽकर्मकं क्रिये त्रिषु माया तु गोपिति' इति विश्वः । मरकता गार्हमता ये मणय
रत्रानि तेषां शिला पापाणां तासां कुट्टिमं निबद्धमूष्मि (फरसबदीति मायाया)
तस्मिन् सुखायमानौ सुखमनुभवतौ मृदुस्पर्शादित्यर्थः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनाया'
इति षयद् । तयोः सचारेण सूचितं ज्ञापितं । तमेव पूर्वोक्तमेव माघवीलताया
वासतीलताया मरुष जनाश्रय 'मरुषोऽस्त्री जनाश्रय' इत्यमरः । संप्राप्तौ स आ-
गतौ स । मसृणकुट्टिमसुस्पर्शसचारेण माघवीलतामण्डपं प्राप्तौ स इति मन्या-
महे । तत् सचेतस्थानप्राप्तत्वाद्धेतो गवामिदं माघवीलतामण्डपे एष तिष्ठतु ।
क्रियत्पर्यंतं स्थातव्यमिति चेतद्वचिं दर्शयति—यावदित्यादिना । यावदित्यवधौ ।
अहं षयतकं देव्या वासवदत्ताया यैत्र आकल्प 'आकल्पयैत्रो नैपथ्य' इत्यमरः ।
अवश्यं धरतीति वैशधारिणीं भूयातो 'रावश्यकाधमर्त्ययोर्निनि' उपपदसमासः । ता
सागरिकां सृष्ट्वा गृहीत्वा लघुं क्षिप्रं आगच्छामि तावसिऽतु इति पूर्वेषामप्य ।
राजा—तेन हि तेन त्वरीयोक्तेन हेतुना गम्यते इति शेषः । तदिहं त्वरतां साग-
रिकाऽऽनयनार्थं गच्छति चेत्तदिहं त्वरां शुक इत्यर्थः । विदूष०—मा उत्ताम्य

राजा—तावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः सकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उपविश्य सचिन्तम् ।) अहो । कोऽपि कामिजनस्य स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवजनं प्रति पक्षपातः । तथाहि ।

प्रणयविशदा दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ॥
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो
रमयतितरा सकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

मा ग्लासीरिस्वर्थं । लोडुपपत्ति पूर्वमुपपादिता । एष आगतोऽस्मीति वर्तमानसामोप्ये भविष्यति लब्ध । तदनुरोधेन 'धानुसंबंधे प्रत्यया.' इत्यनेन आगत इति कप्रत्यय । झटिति आगमिष्यामीत्यर्थं । निष्कृत गत । राजा—तावत् लदागमनपर्यंतं अहमपि वसंतक सागरिकानयनार्थं गत अहमपि वक्ष्यमाणं करिष्यामीत्यपेक्षं । अस्या समीपवर्तिन्यां मरकताना गारुमताना या शिलाः तासां वेदिकाया अलङ्कृतभूम्या 'वेदिरगुलिमुद्राया पुषेऽलङ्कृतभूतले' इति हेम । उपविश्य आसिता प्रियाया सागरिकाया. संकेतसमयं सकेतकालं प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । सचिन्त चिन्ताकारण कथमेतस्या लाभ इति तदेवाह—अहो इति । अहो इति आश्चर्यं कामिजनस्य अतिशयितं कामोऽस्य कामी भूम्नि इतिप्रत्यय । स चासौ जनध तस्य कोऽपि अनिर्वचनीयः । अभिनवजनं प्रति अभिनवो नूतन यो जनः परस्त्रीरूप तं प्रति पक्षपात पक्षग्रह तदभिजाप इति गावत् । कथंभूतस्य कामिजनस्य, स्वस्य या गृहिणी भार्या तस्या य समागम तं परिभावयति तिरस्करोति तस्य पक्षपात इत्यर्थं । तथा हीनि तदेव प्रतिपादयति—प्रणयविशदामित्यादिना । प्रणयेन प्रेम्णा विशदा स्वच्छा प्रेमाद्रोमित्यर्थं । दृष्टिं अवलोकन 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणं दर्शने' इत्यमरः । वक्त्रे अर्थाप्रायकस्य न ददाति नार्पयति, यत्र इत्यस्याऽधिकरणस्यविवक्षया उद्देश्यत्वाऽभावेन च सप्रदानसहा न भवति । ननु प्रेयति कुत प्रेमदृष्टिं न ददाति इत्यत आह—शङ्कितेति । मागयं अनुगृहीयात्तवेति शका, परंपुर्यावलोकी किं मा लोका ब्रूयुरिति वा शंका सजाता अस्या सा शंकिता तारकादित्वादितम् प्रत्यय । कंठाश्लेषे कंठालिङ्गने पां तिथिदं ययास्यात्तथा रत्नात् शृगाररसादेतो हेतो पंचमी 'शृंगारादौ विषे धीर्षे गुणे रागे द्वये रस' इत्यमरः । पयोधरौ धरतस्तौ धरी पचायच्छ । पयस दुग्धस्य धरी । कर्मण शेषस्वविवक्षया गंगाधर इतिपत्साधु । न घटयति न संयोजयति, अहो इति आश्चर्यं । प्रष्टव्यो यद्य प्रयत्न प्रयास तेन धृतापि गृहीतापि बहुश बहुवारं 'यद्दत्तार्थोऽन्वस्कारका'दिति शस्त्रप्रत्ययः । गच्छामीति वदति भाषते । तथापि एवमापातठ रत्नजनुकलापीत्यर्थं । संकेतस्थले तिष्ठतीति संकेतस्था गुपीति कः । कामिनी कामवती त्री रमयतितरां हि अतिशयेन

अये कथं चिरयति वसन्तकः । तर्कि नु खलु विदितः स्यादं
वृत्तान्तो देव्या वासवदत्तया ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च)

वासव०—हृजे कञ्चनमाले । सच्चं जेव महं वैशघारिणी भविअ .
साअरिजा अज्जउत्तं अहिसरिस्सदि । (क)

काञ्चन०—कथं अण्णघा भट्टिणीए णिवेदीअदि । अहवा चित्त-
सालीआदुवारे उवविट्ठो वसन्तओ जेव दे पच्चअं उप्पादइस्सदि । (ख)

(क) हृजे काञ्चनमाले । सत्यमेव मम वैशघारिणी भूत्वा सागरिकार्यपुत्र-
मभिसरिष्यति ।

(ख) कथमन्यथा भर्त्ये निवेद्यते । अथवा चित्रशालिकाद्वार उपविष्टो
वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति ।

रमयत्येव 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । रमधातोर्णिजंतात् 'तिहृथे'ति तरप् । 'किमे-
तिहृथ्यये'ति तरयंतादाम् । अत्र रमणकारणस्य कटाक्षप्रक्षेपरहडालिगनादेः प्रविद्ध-
कारणस्याऽभावेऽपि अतिशयरमणरूपकार्यवर्णनात् विभावनालंकारः । नवसंगमत्वेन
च विरोधपरिहारः । 'विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजनम चेत्' इति लक्षणात् ।
हरिणीवृत्तं । एतद्वक्षणं 'न समरसला गः पद्भुदैर्हृथैर्हरिणी मता' इति ॥ ९ ॥ कथं
प्रक्षे चिरयतीति 'तत्करोतीति' प्रातिपदिकाणिच् । तत् वचतकस्य चिरायमनाद्धेतो-
अयं वृत्तातः वासवदत्तावेपेण सागरिकाया वत्सराजकृतसंकेतस्थानाऽऽगमनरूपः
वासवदत्तया विदितः अवगतः । किनु इति पितर्के । खल्विति वाक्यालंकारे । अत्र
'राजा अहो किमपि कामिजनस्येत्वारभव 'तर्किनु खलु विदितः स्यादयं वृत्तातो
देव्या वासवदत्तया' इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याऽशानुगुण्येनैव देवीशंकायाश्च
पितर्काद्रूपाह्वयं गर्भसुपेरंगं । तदुक्तं 'रूपं वितर्कवद्भान्यं' इति । वासवदत्ता—
मम वासवदत्ताया वेशं धरतीति 'मुप्यजाता'विति णिनि. उपपदसमासः । नन्वत्र
ममेत्येतत्सापेक्षत्वात् कथं वैशघारिणीति उपपदसमासः । 'सापेक्षमसमर्थवत्' इति
सिद्धात्वात् इति चेच्छृणु । देवदत्तस्य पुरुकुलमितिषत् वेश इत्यस्य ममेत्येतं प्रति
नित्यसापेक्षत्वात् । वेशो नाम अनुकरणं तद्धि अनुकार्यसापेक्षमिति सप्रमेव । तदुक्तं
हरिणा 'सर्वंशिशब्दः सापेक्षो निर्व्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि
समासेऽपि न हीयते' इति । अभिसरिष्यति कातार्थित्वेन संकेतस्थानं प्राप्स्यति । तथा
चामरविष्टः 'कांताभिनी तु या याति संकेतं चामिगारिका' इति । काञ्चन०—
कथं प्रक्षे । अन्यथा विपरीतं मिथ्येत्यर्थः । निवेद्यते कथ्यते । अथ वेति पश्चात्तरे ।
चित्रशालिकायाः चित्रनालायाः द्वारे उपविष्टः आसित्ते ते तत्र प्रत्ययं विश्वाद्यं
ज्ञानं वा उत्पादयिष्यति । चित्रशालिकाद्वारे प्रतीक्षमाणो वसन्तकश्चेत्स्थितः स्यात्

वासव०—तदो तहि एव गच्छह । (क)

काञ्चन०—एतु भट्टिणी । (ख)

(इति परिक्रामतः)

(ततः प्रविशत्युपविष्टः कृतावशुण्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्त०—(कर्णो दत्ता ।) जह अअं चित्तसालिआदुवारे पदसदो सुणीअदि तह तकेमि आअदा साअरिआत्ति । (ग)

काञ्चनमाला०—भट्टिणी, इयं सा चित्रसालिआ । ता जाव वसन्तअस्स सण्णं करेमि । (इति छोटिका ददाति) (घ)

वसन्त०—(सहर्षमुपसृत्य सस्मितम् ।) सुसगदे । सरिसो वल्लु तुए किदो कञ्चणमालाप वेसो । अथ साअरिआ कहिं दाणिम् । (ङ)

(क) ततस्तत्रैव गच्छावः ।

(ख) एतु भर्ता ।

(ग) यथा चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः श्रूयते तथा तर्कयाम्यागता सागरिकेति ।

(घ) भर्ता इयं सा चित्रशालिका । तत्रान्वसन्तकस्य संज्ञा करोमि ।

(ङ) सुसङ्गते सदृशः खलु त्वया कृतः वाचनमालाया वेषः । अथ सागरिका कुत्रेदानीम् ।

तदा तव मदीयभाषणे विश्वासः स्यादित्यर्थः । वासव०—ततः ततो हेतोः वसन्तकनिरीक्षणान्नेतोरित्यर्थः । तत्रैव चित्रशालिकाद्वार एव । काञ्चन०—एतु भागच्छतु । परिक्रामतः गमनाभिनयं विधत्त इत्यर्थः । उपविष्टः कृतोपवेशनः । कृतावशुण्ठनं कृतं अवशुण्ठनं वक्ष्येण मुखाच्छादनं येन एतादृशः । विदूष०—कर्णो दत्तेति आकर्षणे कर्णो सावधानो दृष्ट्वेत्यर्थः । किञ्चिदाकर्षणाभिनयं विधायेत्यर्थः । यथा यत अस्मै प्रत्यक्षं अनुभूयमानं पदशब्दं पदयोधरणयो शब्दः 'पदं व्यवधितप्राणस्थानलक्ष्माग्निवस्तुषु' इति श्लोकः । श्रूयते आकर्षयते कर्मणि लट् । मयेति कर्ता बोध्यः । तथा ततो हेतो तर्कयामि अनुमिनोमि तर्कक्रियाया सागरिका आगता इति विशिष्टं कर्म । काञ्चन०—इयं पुरोवर्तिनी सा दिवक्षिता चित्रशालिका वर्तते इति श्लोकः । तद् चित्रशालिकाप्राप्तदंतो सहा हस्ताविनाऽर्थस्य सूचनं 'सहा स्थापेतना नाम हस्तापेधाभं सूचना' इत्यमरः । छोटिका (सुदधीति भाषायां) अथ वाचनमालामात्रेण यावद्वत्तावाचनमालाभ्यां सागरिकायुगुगतावेवाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वात् अथिलं नामांगं मभेसधे । सद्गुणः 'कपटेनाभिसंधानं श्रुवतेऽधिपलं पुषा' इति । विदू०—सहर्षमिति हर्षकारणं यथासंधेतमागतेति । उपसृत्य समीपं गत्वा सस्मितमिति यथावद्वेशकरणं स्मयकारणं वाचनमालायाः । यत्तत्तुल्यं 'वाच्यलिगा समस्तुल्य' इत्यमरः । वेष आकल्पः । सस्मितमिति निषये ।

- काञ्चनमाला—(अहल्या दर्शयन्ती ।) णं एसा । (क)
 वसन्त०—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) एसा फुटं ज्जेव वासवदत्ता । (ख)
 वासवदत्ता—(साशङ्कमात्मगतम् ।) कहं पञ्चभिष्णादस्मि एदेण ।
 ता गमिस्सं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (ग)
 वसन्त०—भोदि साअरिप, इदो आअच्छ । (घ)
 (वासवदत्ता विदस्य काञ्चनमालामवलोकयति ।)
 काञ्चनमाला—(अपवार्याहल्या विदूषकं तत्रैपन्ती ।) ह्दास सुमरि-
 स्ससि एदं वअणं । (ङ)
 वसन्त०—तुवरदु तुवरदु साअरिआ । एसो कखु पुवदिसादो
 उगच्छदि भअवं मिअलञ्छणो । (च)

- (क) नन्वेपा ।
 (ख) एसा स्फुटमेव वासवदत्ता ।
 (ग) कथं प्रत्यभिज्ञाताऽस्म्यनेन । तद्गमिष्यामि ।
 (घ) भवति सागरिके इत आगच्छ ।
 (ङ) हताश । स्मरिष्यसीदं वचनम् ।
 (च) त्वरता त्वरता सागरिका । एष खलु पूर्वदिशात उद्गच्छति भगवान्मृ-
 गलञ्छनः ।

अयेति प्रश्ने । इदानीं साप्रतं सागरिका कुत्र वर्तते इति शेषः । काञ्चन०—
 अंगुल्या दर्शयन्ती बोधयन्ती इदं अभिनयस्वरूपं आह्वेति शेषः । किमाह तद्दर्शयति—
 नन्वेवेति । नन्विति आमंत्रणे । विदूष०—दृष्ट्वा वासवदत्तामितिशेषः । सविस्म-
 यमिति विस्मयकारणं तु यथावद्वासवदत्ताऽनुकृतिस्तदेवाह—एपेत्यादिना । एषा
 पुरोवर्तिनी स्फुटमेव स्पष्टमेव यथावद्वासवदत्तानुकरणेनेयं सागरिका वासवदत्तेति
 स्फुटं भासते इति विदूषकाभिप्रायः । वासवद०—साशंकमिति । आशंकाकारणं
 अनेन अहं प्रत्यभिज्ञातेति तदेवाह—कथमित्यादिना । कथमाशंकाया लक्षितास्मि
 अभिज्ञातास्मि विदूषकेणेति शेषः । विदूष०—इयं वासवदत्तावेशधारिणी सागरि-
 कैव इत्यभिप्रेत्य तां तयाऽऽह्वयति—भवतीत्यादिना । भवतीति सचोपनयणं इत
 इत एहीति 'आनुपूर्व्यं द्वे वाच्ये,' इत्यनेन द्वित्वं । अनेन मार्गेण क्रमेण एहीत्यर्थः ।
 विदस्येति वासवदत्तावेशधारिणी सागरिकेयमिति मामभिजानातीति विहासः । काञ्चन-
 मालामवलोकयतीति तदवलोकनकारणं तु लङ्कं पत्यमिति बोधनार्थं । काञ्चन०
 —तत्रयंती भर्त्ययंती । हताशेति हता आशा यस्य । मृतस्य हि आशा सर्वा हता
 भवति मृतेति कल्पितं । लौकिकोक्त्या गालिप्रदानमेतत् । एतत् वचनं वासवदत्तायाः
 सागरिकाभिप्रायेणाऽऽह्वानवचनं स्मरिष्यति सा विस्मयार्थित्यर्थः । विदू०—अखु

वासवदत्ता—(ससंभ्रममपवायं) मअवं मिअलञ्छण, णमो दे ।
मुहुत्तअं दाव ओवारिदसरीरो होहि । जेण पेक्खामि से भावाणु-
बन्धं । (क)

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

राजा—(सोत्कण्ठमात्मगतम् ।) उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमि-
दमत्यर्थमुत्ताम्यति मे मनः । अथवा ।

तीमः स्मरसंतापो न तथादौ वापते यथाऽऽसत्ते ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

वसन्त०—(आकर्ष्यं ।) भोदि साअरिए । एसो वखु पिअवअस्सो
तुमं ज्जेधं उदिसिअ उक्कण्ठाणिअगरं मन्तेदि । ता चिट्ठ तुमं ।
णिवेदेमि से तुहागमणं । (ख)

(क) भगवन्मृगलाञ्छन । नमस्ते । मुहूर्ते वायवपवारितशरीरो भव । येन
प्रेक्षिष्येऽस्य भावानुबन्धनम् ।

(ख) भवति सागरिके । एष खलु प्रियवयसस्त्वामिवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं
मग्नयते । तच्चिठ त्वम् । निवेदयाम्यसौ तवागमनम् ।

त्वरत्विति भागमनार्थमिति शेषः । कुत इत्याकांशायामाह—एष खल्वित्यादिना ।
मृगः लाञ्छनं चिह्नं यस्य एतादृशार्थदः । पूर्वदिशातः पंचम्यंताततिः । पूर्वदिशायाः
सकाशादित्यर्थः । उद्गच्छति उदयं प्राप्नोति । संश्लोदने हि विरहिणां अतीव संतापो
जायते । अतः प्रियवयसस्य संतापसाल्पर्यं स्त्रीप्रनागच्छेत्यर्थः । सर्वे परिक्रामन्ति ।
किञ्चिद्भ्रमणं कुर्वन्ति । राजा—सोत्कण्ठं सोत्कण्ठिकं । इष्टवस्तुप्राप्तिसमीपकाले अती-
वोत्कण्ठा जायते इति सर्वजनीनमेतत् । तदेव द्रढयति शंकाद्वारेण । उपस्थितः समीप-
प्राप्तः प्रियायाः सागरिकायाः समागमः सगतिर्यस्य । समागमे दूरीभूते हि ताम्यदुः-
मनः उपस्थितप्रियासमागमस्यापि ताम्यति इति नु आश्चर्यमित्यर्थः । एतादृशस्य मे
इदं मनः अत्यर्थं भृशं किं कुतः उत्ताम्यन्ति ग्लायते इत्यर्थः । अथवेति । यन्मन-
साम्यति तद्युक्तमेवेत्यर्थः । तदेवाह—तीम इत्यादिना । तीमः अतिव्यथितः
स्मरस्य मदनस्य संतापो दाहः । यथा आसथे समीपे अर्थादिष्टवस्तुनि यथा येन
प्रकारेण वापते पीडयति तथा तेन प्रकारेण आर्षे इष्टवस्तुनो दूरस्थत्वे न
वापते । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । प्रावृषि वर्षाणु 'जिवां प्रावृद जिवां भूत्रि वर्षा-'
इत्यमरः । अभ्यर्णः समीपवर्ती जलागमः जलप्राप्तिः । वर्षणमित्यर्थः । तपसिन्व
एतादृशो दिवसः नितरां अत्यन्तं तपति संतापयति । दृष्टांतालंकारः एतद्वचनं
'चेद्विषप्रतिविषत्वं दृष्टांतरादलं इति.' इति । आयांशुत्तं ॥ १० ॥ विद्वृषक०
आकर्ष्यं रात्रभाषणमित्यर्थः । एतामेव सागरिकामेव उदिश्य हेतुं इत्या उच्यते

(वासवदत्ता शिर संज्ञा ददाति ।)

वसन्त०—(राजानमुपप्लव्य ।) भो वयस्स । दिद्विआ बहुसे
एसा खलु मए आणीदा सागरिआ । (क)

राजा—(सहर्षं सहस्रोत्थाय ।) वयस्य । कासौ कासौ ।

वसन्त०—(सभ्रूमङ्गम् ।) ण एसा । (ख)

राजा—(उपप्लव्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीताशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारा करौ
रम्भागर्भनिभ तवोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

(क) भो वयस्य दिद्विआ वर्धसे । एसा खलु मयाऽऽनीता सागरिका ।

(ख) नन्वेषा ।

निर्भरा यस्मिन् मन्त्रणक्रियाया विशेषण । अत्र निर्भरमित्यस्य राजदत्तादित्वात्परनि-
पात । अथवा उत्कटाया निर्भरो यस्मिन् इति व्यधिकरणो बहुमीहि । निरंतरो भर
अतिशयो निर्भर 'भरोतिशयभारयो' इति मेदिनी । मन्त्रयते गुप्त भाषते । तत् राज्ञ
उत्कठितत्वात् तव सागरिकाया आगमन निवेदनामीत्यन्वय । अत्र राजा
(सोत्कठमात्मगत) अथे । उपस्थितेत्वारभ्य तत्रनिवेदयामि तत्रागमनमित्येतेन व
त्सरात्स्य सागरिकासमागमनमिलयत एव आतसागरिकाप्राप्ति अत क्रमाख्य
गर्भसंधेरग 'क्रम संचिख्यमानासि' इत्युक्ते । शिर संज्ञामिति शिरसा मस्तकेन संज्ञा
अर्थसूचन ददाति करोति । मदागमन राज्ञे निवेदयेति मस्तकचालनेन सूचयती
त्यथ । चिदूप०—राजानमुपप्लव्य रागसमीप गत्वा । वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि इति ।
दिद्विआ आनन्दजनकमित्यर्थं । का सा वृद्धि इति चेत्सागरिकाप्राप्तिरेवेत्याह—एसा
खल्वित्यादिना । एसा सागरिका मयाऽऽनीता इत्यन्वय । राजा—सहर्षमिति
अमीशयमनेन हय । सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमर । अकस्मादिश्या
गमनश्रवणात् सहस्रोत्थान तदेवाह—अयस्येत्यादिना । कासौ कासौ इति नेद
द्विष्य पदानावात् किंतु सभ्रमेण यथेष्ट अनेकधा प्रयोग । चिदूप०—सभ्रुमंग
मिति भ्रूमय भ्रुतरण । अत्र भ्रूमंगपदेन सागरिकासूचनोपयोगि भ्रूमंगमयन
लक्ष्यते । तदेवाह—नन्वेपेति । राजा—उपप्लव्य समीप गत्वा । तव मुख शी-
ताशु शीता शीतला अश्व किरणा यस्य स चद्र इत्यर्थं । आहादकलादिना मुखे
चद्रस्वमारोप्यते । तथा तव दृशौ नेत्रे उत्पले कुवलये 'स्यादुत्पलकुवलय' इत्यमर ।
करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मे कमले अनुकुर्वन्ते इति 'कमण्यन्' । सर्वत्र यथायोग्य
अस्तिक्रियाया सवय तवेत्यस्य सवधध । तव ऊर्वो सक्नो 'सक्थि क्षीवे
पुमानूह' इत्यमर । युगल युग्म रभाया कदल्या यो गर्भे अतर्भाय तेन निभ
सुख्य 'निभसकाशनीकाशप्रतीकासोपमादय' इत्यमर । रम्भागर्भवद् सृदृशोतल

इत्याह्लादकराखिलाङ्घि रभसान्निःशङ्कमालिङ्घ्य मा-

भङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराप्येबोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

वासवदत्ता—(अपवायं ।) कञ्चनमाले । एवं सखं मन्तेदि
अज्जउत्तो । पुणो वि मं क्हं आलविस्सदिदित्ति अहो अञ्चरिअम् । (क)

काञ्चनमाला—(अपवायं ।) भङ्गिणि, एवं णेदम् । किं उण
अवरं साहसिआणं पुरिसाणं ण संभावीअदि । (ख)

वसन्त०—भोदि साञ्चरिए, वीसद्धा भविअ पिअवअस्सं आला-

(क) काञ्चनमाले । एवं स्वय मन्त्रयत आर्यपुत्रः । पुनरपि मां कथमालाप-
यिष्यतीत्यहो आश्चर्यम् ।

(ख) भर्त्रि । एवमिदम् । किं पुनरपर साहसिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।

चेत्यर्थः । तथा बाहू भुजौ मृणालोपमौ मृणालं विष्व उपमा ययोस्तौ । मृणालवद्
सुभिग्नपतन् इत्यर्थः । इति एवं प्रकाशेण आह्लादं सुखविशेषं कुर्वन्ति तच्छीलानि आ-
ह्लादकराणि 'शुभो हेतुताच्छील्ये'त्यादिना ताच्छील्ये उपलभ्यते । एतादृशानि अखि-
लानि सर्वाणि अगानि गान्त्राणि यस्या सा तत्सम्बोधनं । आह्लादकराखिलाङ्घि एता-
दृशे विषये डीपः साधुत्वं पूर्वमुपपादितं । रभसात् वेगात् निर्गता शंका यस्मात्तन्नि-
शंकं । नि सदेहमित्यर्थः । मां वत्सराजं आलिंग्य आच्छिष्यत्वं सागरिका अनंगताप-
विधुराणि नास्ति अंगं यस्य स अनंग शक्रेण दग्धत्वात् । एतद्दर्शनं प्रथमांके कृतं,
तस्य यत्नाप दु ख तेन विधुराणि विकलानि 'विधुरं दु प्रविच्छेदे विकले' इति
हेमचन्द्रः । अगानि अवयवान् निर्वापय सुख्य । निर्पूर्वशब्दात्तेर्निर्गताहोद । एबोहि
सञ्चमे द्विदृष्टिः । अत्र रूपकोपमावलंकारी । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृषं । शसिन्पत्रे
मध्यमकेशिनीवृत्तिः, शंकररस, पांचालरोतिः, प्रयादगुणा. ॥ ११ ॥ 'भावज्ञान-
मयापरे' इति मतमेवेन अत्र 'राजा—(उपल्ल) प्रिये सागरिके शीतांशुमुंच-
मित्यारभ्य 'इह तदभ्यस्तयेव विवाधरे' इत्येतेन वासवदत्तया वत्सराजभायस्य
ज्ञातत्वात् प्रमातरं । घास्य०—आर्यपुत्र. वत्सराजः एव शीतांशुमुखमित्यारिप्र-
कारेण मंत्रयते चाट्टकरोति । पुनरपि मां कथमालापयिष्यति आह पूर्वकालपथात्-
निर्जन्तात्प्रेषणात्सागे लटो रूपं 'निहतप्रेषणादातो. शुदेन मुत्सोऽर्थ.' इति न्यायेन
शालपिष्यतीत्यनेन समानार्थमिदं । अहो आश्चर्यं महदाश्चर्यमित्यर्थः । इदानीमेवं
पदनि गम प्रदानिज्ञानोत्तरं तु मां कथं यदेत् तत्रमेव ह्यास्यतीत्यर्थः । कांचन०—
इदं तरुणं एव यथा अगति तथेत्यर्थः । त्वदीकं खल्विति भावः । साहसिआणो
अहो वरुते इति साहसिकाः 'ओत्र सदोम्पता वरुते' इति ट् । तेषां पुरुषाणां
अपरं द्वितीयं किं न संभाव्यते । साहसिकं कर्तुमनुपितमपि क्रियेत इति संभाव्यते
इति तापर्थः । विदूष०—विधुर्या विभाव्यती भूना किञ्चिन्नवा विहायेत्यर्थः ।

वेहि । अज्जवि णिच्चरुट्टाप देवीए वासवदत्ताए दुट्टवअणेहिं
कड्डहदा कण्णा सुहावेदु मउमहुरवअणोवण्णासो । (क)

वासवदत्ता—(अपवार्यं घोषस्मितम् ।) हञ्जे कञ्चणमाले । अहं
ईदिसी कड्डवणा । अज्ज वसन्तओ उण पिअंवदो । (ख)

काञ्चनमाला—(अपवार्याहृत्या तर्जयन्ती ।) हदास । सुमरिस्ससि
एदं वज्जम् । (ग)

वसन्त०—(विलोक्य ।) भो वअस्स, पेक्ख पेक्ख । एसो कलु
कुविदकामिणीकपोलसण्णिहो पुबदिसं पआसअन्तो अदिदो भववं
भिअलञ्छणो । (घ)

(क) भवति सागरिके, विश्रम्भा भूत्वा प्रियवयसमालापय । अद्यापि
तावन्नित्यरुद्राया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचनैः कटुकिताः कर्णाः सुखयतु
मृदुमधुरवचनोपन्यासः ।

(ख) हञ्जे काञ्चनमाले । अहमीदृशी कटुवचना । आर्यवसन्तकः पुनः
प्रियंवदः ।

(ग) हताश, सरिष्यसीदं वचनम् ।

(घ) भो वयस, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपितकामिनीकपोलसंनिभः
पूर्वदिशं प्रकाशयन्नदितो भगवान्मृगलाञ्छनः ।

शंभु विश्वासे ऋः प्रत्ययः । उदित्वात् कलायां वेदित्वात् 'यस्य विभाषे'ति नेद । प्रिय-
वयसं वत्सराजं आलापय आलपेल्यर्थः । पूर्ववत् निवृत्तप्रेषणाङ्गपेर्णिच् । अद्यापि
एतावत्कालपर्यन्तं । तावदिति नाक्यालंकारे । नित्यं रुद्रा नित्यरुद्रा तस्याः गुण्युपेति
समासः । अतिकोपनाया इत्यर्थः । दुष्टवचनैः कर्णकटुभाषणैः कटुकिताः कटुव कटुकं
तरसंजातं येषां ते कटुकिताः तारकादित्वादितच् । दूषिता इत्यर्थः । वलैते इति शेषः ।
अत्र कर्णा इति बहुवचनं सपरिवारस्य राज्ञः कर्णबहुलाभिप्रायेण । मृदु च तत् मधुरं
कर्णप्रियं यद्बचनं तस्योपन्यासः उच्चारणमित्यर्थः । सः सुखयतु राजानमिति शेषः ।
वासवव०—सरोपमिति रोषकारणं स्पष्टमेव स्मितमपि रोषसंबन्धेव । अहं वासवदत्ता
इदृशी वसन्तकोपप्रकारिका कटुकवचना कठोरभाषणा पुनःशब्दस्त्वर्थं यद्यत्कस्तु इ-
त्यर्थः । प्रियंवदः 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच् । प्रियशब्दस्य मुमागमः । काञ्चन०—
अगुल्का तर्जयन्ती भर्तृसंयन्ती हताशेत्यादि । प्राग्व्याख्यातं । चिदू०—विलोक्येति
चंद्रमसमिति कर्म अग्निमभाषणाङ्गभवते । तदेवाह—प्रेक्षस्वित्यादिना । प्रेक्षस्वित्यादि-
सभ्रमादैच्छिकं द्वित्वं । एषः पुरो दृश्यमानः । स्वल्पिति नाक्यालंकारे । कुपिता प्रणय-
कुशा या कामिनी स्त्री तस्याः कपोले गच्छ तस्मिन्नभिः तत्तुल्यः । चंद्रोदये चंद्रविषय
किञ्चिदारक्तत्वात् कुपितकामिनीकपोलवृत्तिभवं । पूर्वं चासौ दिक् च तां 'त्रियाः

राजा—(निरूप्य सस्पृहम् ।) प्रिये । पश्य पश्य ।

आरुक्ष शैलशिखरं त्वद्ददनापद्धतकान्तिसर्वखः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥

ननु प्रिये । किं न दर्शितमनेनोद्गच्छता जडत्वम् । कुतः ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा क्षपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तवाप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥ १३ ॥

पुंवत्' इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति वा पुंवद्भावः । प्रकाशयन् भासयन् भगवान्
 बिरहिकामुकावरयपीडकलरूपेश्वर्यवत्त्वाद्भगवत्त्वं चंद्रमसः । मृगलाञ्छनः मृगो
 लाञ्छनं निहं यस्य । राजा—निरूप्य दग्धा सागरिकामिति शेषः । सस्पृहं सतर्प
 प्रिये, पश्य पश्य आदरे द्विरुक्तिः । किं पर्येत्याकांक्षायां आरुख्येत्यादि संपूर्णं वाक्यं
 कर्म । तव वदनं मुरतं तस्मादपहूर्तं बलात्कारेण गृहीतं कातिः रूपं सर्वं स्वं धनं
 येन एतादृशः निशायाः रात्र्याः नाथः अधिपतिः चंद्रः 'ओषधीशो निशापतिः'
 इत्युक्तत्वात् । शैलस्य उदयाचलस्य शिखरं सानु आरुक्ष प्राप्येत्यर्थः । प्रतिकर्तुमिव
 लन्मुखरूपशत्रुप्रतीकारं कर्तुमिवेत्यर्थः । ऊर्ध्वकरः ऊर्ध्वाः कराः किरणां यस्य पुर-
 स्तात् पूर्वस्यां दिशि स्थितः वर्तते इत्यर्थः । यथा कस्य चित् केन चित् सर्वस्वापहारे
 कृते तप्रतिकारेच्छया उच्यते इत्यर्थः । ऊर्ध्वकरं कृत्वा शत्रुमाह्वयन् पुरस्थितो
 भवति तद्ददित्वर्थः । अत्र समासोऽप्युत्प्रेक्षारूपकालंकाराः । आर्यांशुत् ॥ १२ ॥
 नन्विति आमंत्रणे । प्रिये सागरिके । उद्गच्छता उदयता । अनेन पुरोवर्तिना चंद्रेण
 जडत्वं जडयोरमेक्षात् जडरूपत्वं चंद्रस्य । जडरूपत्वं च हरिचंद्रो प्रथमपर्वणि
 पंचविंशतितमे । प्रजापृष्यर्थं अत्रिः महत्तपश्चारेत्युपमय्य 'तत्रोर्ध्वरेतत्तस्य स्थिता
 स्थानिमिपस्य ह । सोमत्वं तनुरापेदे महासश्वस्य भारत । ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं
 भावित्तात्मनः । नेत्राभ्यां वारि मुखाय दशधा चोत्तयदितः । तं गर्भं विधिना हृष्टा-
 द्दशदेव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समसहवन् । स ताभ्यः सह
 सैमाथ दिग्भ्यो गर्भैः प्रभान्वितः । पश्चात् भासयँोषान् शीतांशुः सर्वभावना'
 इत्यादि । चराहमिहिराचार्योऽपि 'सलिलमये दासिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छतातामो
 नेशं । क्षपयंति' इति । अथ च जडत्वं मंदत्वं न दर्शितं किं इति काटुः । दर्शितमे-
 त्यर्थः । मुतः कस्याञ्चलमित्यर्थः । स्वकार्यभारसाहके अपरसिन् विद्यमाने तादृश-
 कार्यार्थं प्रदत्तकरणं जडत्वमित्यभिप्रेत्याह—किं पद्मस्येत्यादिना । चंद्रो हि पद्मस्य
 सूर्यविकाशिकमलस्य दृक् कांतिं हंति नाशयति । तव पद्मेन्दुरपि पद्मस्य रुचिं न हंति
 किं हंतिवैत्यर्थः । प्रतिद्वंद्वः नयनानन्दं विधत्ते । तव पद्मेन्दुरपि नयनयोः नेत्रयोः
 आनन्दं लाटादं न विधत्ते किं न करोति किं । अपि तु विधत्ते एवेत्यर्थः । प्रतिद्वंद्वः

वासवदत्ता—(सरोपमवगुण्ठनपटमपनीय ।) अज्जउत्त । सच्चं एव
अहं सावरिआ । तुमं उण सावरिओ खित्तिहिअओ सच्चं एव साव-
रिआमअं पेक्खसि । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सवैलक्ष्यम् । अपवार्ये ।) हा धिक् कष्टम् । कथं देवी
वासवदत्ता । वयस्य । किमेतत् ।

(क) आर्यपुत्र । सत्यमेवाहं सागरिका । त्वं पुनः सागरिकोत्क्षिप्तहृदयः
सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे ।

आलोकः प्रकाशः तन्मात्रेण क्षपकेतनस्य क्षपः मीनः केतनं च्वजो यस्य तस्य
समुद्रस्य वृद्धिं जलवृद्धिं कुरुते । चंद्रोदये समुद्रजलस्य वृद्धिर्भवति इति 'प्रभावत्वास्तु
तं दृष्ट्वा क्षपे कामसागरः । चंद्रस्येवोदये प्राप्ते पर्वण्यां सरितां पतिः' इत्यादिना
हरिवंशादिषु स्पष्टं । वक्रैरुपि आलोकः अलोकनं स एव आलोकमात्रं तेन
केवलालोकनेनापीत्यर्थः । क्षपकेतनस्य मदनस्य 'प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः । वृद्धिं
वर्द्धनं न करोति किं अपि तु करोत्येव । एवं तत्र यत्रमेव ईदुः चंद्रः तस्मिन् सति
विद्यमानेऽपि निजकार्यधुवैहेऽपीत्यर्थः । यत् यस्मात्कारणात् अपरः लक्ष्मणेद्रपेक्षया
द्वितीयः शीतांशुः चंद्रः उच्चं भवते विकसति उदयत इत्यर्थः । स व्यर्थ इति तात्पर्यं ।
ननु मदीयं सर्वं कार्यं वक्रैर्दुः करिष्यति चेत् नाहमुदेष्यामि तनु न संभवति मयि
अमृतस्य विद्यमानत्वात् वक्रैर्दो तदभावात् अवश्यं मयोदेतव्यमित्यत आह—
अमृतेन स्वस्मिन् स्थितया मुषया दर्पः गर्वः स्याच्चेत् इह वक्रैर्दो तदपि अमृत-
मपि विन्या फलं विवं "फले लुगि"ति लुक् । तदिव अधरः अधरोष्ठः तस्मिन्
अस्त्येव वर्तत एव । अत्र अपरः शीतांशुरित्यनेन वक्रैर्दोः प्रसिद्धनंदात् मेदमा-
विच्छत्य तस्य च प्रतिदचंद्रकार्यकारिलमात्रप्रतिपादेन उरुर्कपापकपयोरप्रद-
र्शनात् अनुभयताद्रूप्यरूपकालंकारः । तदुक्तं 'विद्यमेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य
यत् । रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः' इति । शार्दूलविकीर्णितं ॥ १३ ॥

वासव०—सरोपं रोपकारणं तु निजवचनमिति स्पष्टमेव अवगुण्ठनपटं मुखान्छा-
दन्पटं अपनीय इरीकृत्य अहं वासवदत्ता सागरिकेति सत्यमेव । श्लोकेऽनोक्तिरियं ।
एवं विपरीतश्लोकेऽनोक्त्या अहं सागरिका नास्मीति अर्थो व्यंग्यः, तर्हि स्वास्याः
सागरिकालाभावे कथं राजा स्वां सागरिकेलाह्वयति तत्राह—स्वं पुनरित्या-
दिना । पुनरिति त्वर्थे सागरिकयाऽऽक्षिप्तं आकृतं हृदयं अंतःकरणं यस्य साः त्वं
तु इत्यर्थः । सर्वमेव सागरिकया सहसं तुल्यं प्रेक्षसे पश्यसि । यत्र ह्यंतःकरणं द्वेष-
पुञ्जा प्रेमपुञ्जा वा संलभं भवति तस्य सर्वत्र तन्मनस्कता भवतीति सार्वजनीनमेतत् ।
राजा—इष्ट्वा वासवदत्तामिति रोपः । सवैलक्ष्यं विलक्ष्य विस्मितस्य भावः 'विलक्ष्यो
विस्मयान्विते' इत्यमरः विस्मयकारणं तु कथमस्मत्संकेतोऽनया ज्ञातः कथं वाऽत्राम-
तेत्यादि । हा धिक् खेदघोतके इमे सचदरूपोऽकथमिति वितर्कः । वयस्य किमेतदिति ।

वसन्त०—(सविषादम् ।) भो वयस्स । किं अवरं । अद्धानं जीविदसंसभो जादो एसो । (क)

राजा—(उपविद्याञ्जलिं बद्ध्वा) प्रिये वासवदत्ते । प्रसीद प्रसीद ।

वासवदत्ता—(तदभिमुखमश्रूणि निपातयन्ती ।) अज्जउत्त । मा एवं भण । अतिकंदाहं एदाहं अवस्वराहं । (ख)

वसन्त०—(आत्मगतम् ।) किं दाणिं एत्थ विरअइस्सं । भोदु । एवं दाव । (प्रकाशम् ।) भोदि, महानुभावा वसु तुमं । ता वल्लमी-अदु दाव एक्को अवराहो पिअवअस्सस्स । (ग)

(क) भो वयस्य । किमपरम् । अस्माकं जीवितसंशयो जात एषः ।

(ख) आर्यपुत्र । मा एवं भण अतिकांतान्येतान्यक्षराणि ।

(ग) किमिदानीमत्र विरचयामि । भवतु । एवं तावत् । भवति । महानुभावा खलु त्वम् । तत्क्षम्यतामेतावानपराधः प्रियवयस्यस्य ।

सागरिकाऽगतेति त्वयोक्तं इयं तु वासवदत्ता इदं कथं जातं अत्रे च कथं करणीयमित्यर्थः । विदू०—सविषादं विषादकारणं तु इयं तु अतिकोपनाऽतोऽप्याहितं प्राप्तं इति तदेवाह—भो इत्यादिना । अपरं अन्यत् किं स्यादित्यर्थः । किमप्यन्यत्र स्यात्किंतु इदमेव स्यात्तदेवाह—अस्माकमिति । अस्माकमिति बहुवचनं एतत्कर्मानुकूल-पुरुषाणां बहुत्वात्तदभिप्रायेण । जीवितस्य जीवनस्य संशयः संदेहः । मरणांतामपि शिक्षां कदापिच्छुर्यादित्यर्थः । राजा—अञ्जलिं करसंतुष्टं बध्वा कृत्वा प्रसीद प्रसीदित्यनुनये लौकिकोन्मत्या द्विरुच्चारणं । लोके हि अनुनये द्विभ्रियतुर्वा कियापदं संबोधनपदं बोधायते तद्विदमित्यर्थः नेदं द्वित्वं । वास०—तदभिमुखं तस्य राज्ञः अभिमुखं मुखस्य संमुखं अभिमुख 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यादिना समासः, इदं च क्रियाविशेषणं, अश्रूणि बाष्पाणि निपातयन्ती उच्यते, एतस्याअश्रुगतनकारणं तु राज्ञः अन्यासक्तत्वं आत्मनो वंचकत्वं च । एवं मा भण माइयोगेऽपि लोडुत्पतिः पूर्वमुपपादिता । इदानीं संप्रति एतान्यक्षराणि 'प्रिये, वासवदत्ते', इति त्वदुक्तान्यक्षराणि अतिकांतानि गतानि । इदानीं प्रिये, इत्याक्षराणामुच्चारणेऽपि मयि प्रीत्यभावात् तानि निरर्थकानीत्यर्थः । पूर्वं प्रीतिरासीत् अतस्तदा तानि सार्थकानि आसन् अतोऽतिकांतानीत्युक्तं । इदानीं प्रियावाच्यविशिष्टानि प्रिये इत्यादि विशेषणानि न संति किंतु वंचनार्थमेव एवं वदतीत्यर्थः । विदू०—इदानीमेतस्याः क्रोधकाले इत्यर्थः । अत्र क्रोधनिवारणविषये भवतु अस्तु एवं वक्ष्यमाणं तावदादौ परिष्कामीत्यर्थः । तदेवाह—महेति । महान् अतिरचितः अनुभावः प्रभावे यस्याः सा 'अनुभावः प्रभावे च' इत्यमरः । महानुभावानामपराधे क्षमा मुक्तता इत्यर्थः । तदेवाह—तदित्यादिना । तत् भवत्या महानुभावतादेतोः प्रियवयस्यस्य एता-

वासवदत्ता—अज्ज वसन्तज, णं पढमसगमे चिग्गं करन्तीए मए ज्जेव एदस्स अवरद्धम् । (क)

राजा—एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकं किं ब्रवीमि । तथापि विज्ञापयामि ।

आताम्रतामपनयामि विवर्णं एष

लाक्षाकृता चरणयोस्तप देवि मूर्धा ॥

कोपोपरागजनिता तु मुखेन्दुबिम्बे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ १४ ॥

(इति पादयो पठति ।)

(क) आर्यवसन्तक । ननु प्रथमसगमे विप्र कुल्वन्त्या मयैवैतस्वापराद्धम् ।

वान् एतत्परिमाणमस्य एतावान् अन्यासक्तिरूप अपराध क्षम्यता सहाता । तथेति शेष । वासव०—राज्ञा नापराद्ध किंतु मयैवापराद्ध इति घोड्डनामिप्रायेणाह— आर्य वसन्तकेत्यादिना । न चिति आम्रणे प्रथमक्षासी संगमथ प्रथम पूर्व य सगम अयात्सागरिकाया । विप्र अतराय 'विप्रोऽतराय प्रत्यूह' इत्यमर । कुर्वत्या आचरत्या 'न लोके' ति निषेधात् विप्रमित्यत्र कर्मणि षष्ठी न । मयैव वासवदत्तयैव एतस्य राज्ञ अपराद्ध अपराध कृत इत्यर्थ । अपपूर्वकारापते 'नैपुसके भाये च' । राजा—एव पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्यक्ष समक्ष 'प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्ग' इति टच् प्रत्यय 'लक्षणेनागी' ल्यब्ययीभाव । प्रत्यक्ष दृष्ट सुप्पुपेति समात् । व्यलीक अप्रिय यस्य स 'व्यलीक व्यवेक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने' इति हेमचद्र । किं ब्रवीमीति । प्रत्यक्षपराधेन मया किं वक्तव्यमित्यर्थ । तथापि अपराधिनो भाषणा-ऽनवसरेऽपीत्यर्थ । विज्ञापयामि प्राथये । हे देवि, विवर्णं विगत वर्णं स्तुति यस्य 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ' इत्यमर । विवर्णो नीच इत्यर्थ । 'विवर्णं पामरो नीच' इत्यमर । एष अपराधविशिष्ट इत्यर्थ । अहमिति शेष । मूर्धा मस्तकेन तव चरणयो पादयो लाक्षया जनुना कृता उत्पादिता 'कर्तृकरणे'ति समास । ताम्रयो रक्तयो भावस्वाप्रता इपत्ताप्रता आताम्रता प्रादिसमास । तां अपनयामि दूरी-करोमि । तु यदि परं ज्ञानान्ये नपुमक कुरुणा दया मयि स्यात् तत्रेति शेष । तर्हि मुखेन्दुबिम्बे मुखमेव द्दुबिम्ब तस्मिन् कोपोपरागजनिता कोप क्रोध स एव उप-रागो ग्रह 'उपरागो ग्रह' इत्यमर । तेन जनिता उत्पादिता । ग्रहणे हि चद्रबिम्बस्य आताम्रता भवति तादृशी आताम्रतामिति शेष । हर्तुं दूरीकर्तुं क्षम शक्त अस्मीति शेष । 'क्षम शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमर । द्विविधा हि आताम्रता पादयोर्लाक्षाकृता मुखे कोपकृता च तत्र पादगता ताम्रता मूर्धसघपणेन दूरीकर्तुं मया सुखाका मुख-गता क्रोधजनिता तु मत्प्रयत्नसाध्या न भवति । अतस्त्व यदि करुणा करिष्यसि तर्ह्येव ता दूरीकर्तुमह्म समर्थ इत्यर्थ । त्वयि प्रसन्नाया सा समिध्यत्येवेति तात्पर्यं । वसत तिलकावृत 'क्षेय वसततिलक तमजा जगौ ग' इति लक्षणात् ॥ १४ ॥ पादयो

वासवदत्ता—(हस्तेन वारयन्ती ।) अज्जउत्त । उट्ठेहि उट्ठेहि ।
णिण्णज्जो कखु एसो जणो जो अज्जउत्तस्स ईदिसं हिअअं जाणिअ
पुणोवि कुप्पदि । ता सुहं चिड्ढु अज्जउत्तो । अहं गमिस्सम् । (क)
(इति गन्तुमिच्छति)

काञ्चनमाला—भट्टिणि । करेहि से पसादम् । एवं चरणपडिअं
महाराअं उज्झिअ गदाए देवीए पचादायेण होदव्वम् । (ख)

वासवदत्ता—अवेहि अपण्डिदे । कुदो एत्थ पसादस्स पचादा-
वस्स वा कारणं । ता एहि गच्छह्य (इति निष्क्रान्ते ।) (ग)

(क) आर्यपुत्र ।—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।—निर्लज्जः खल्वेष जनो य आर्यपुत्रस्ते-
दृशं हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति । तत्सुखं तिष्ठत्वार्यपुनः । अहं
गमिष्ये ।

(ख) भवि । कुरुष्व असौ प्रसादम् । एवं चरणपतितं महाराजमुज्झित्वा
गताया देव्याः पश्चात्तापेन भवितव्यम् ।

(ग) अपेहि अपण्डिते । कुतः अत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा कारणं
तदेहि गच्छासः ।

यतति नमस्करोतीत्यर्थः । वासवदत्ता—हस्तेन वारयन्ती नमस्कारक्रियामिति शेषः ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति संभ्रमे द्विरुक्तिः । एष जनः मद्रूपो जनः निर्लज्जः निरूपः । कुत इत्य-
पेक्षायामाह—य इत्यादिना । यो मद्रूपो जनः ईदृशं वचनं हृदयं अंतःकरणं
ज्ञात्वाऽवगत्य पुनरपि कुप्यति कुप्यति । एकवारं अंतःकरणं ज्ञात्वा तत्र विश्वास
एव न कार्यः मया तु इदं कोपेन अनुकूलं भवेत् इत्यानुकूल्यार्थं बलवते अतो
निर्लज्जाऽहमित्यर्थः । तत् ममैव अपराधितात् निर्लज्जत्वात्, सुरां तिष्ठन्तु सुरामिति
स्थानक्रियाया विशेषणं । अहं गमिष्ये गमिष्यामि । गमिष्ये इति आत्मनेपदं विचार्यं ।
गंतुमिच्छतीति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । काञ्चन—प्रसादं अनुग्रहं
'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वात्म्यप्रसत्तिषु' इति मेदिनी । एवं पूर्वोक्तप्रदारेण चरण-
पतितं इति चरणौ पतितं 'द्वितीयाधितातीतपतिते' इत्यादिना समासः महांशाद्यो यत्र
च महाराजः 'राजाह सखिभ्यश्च' इति समासाद्यश्च प्रत्ययः । 'आन्महर्षि' इत्यर्थः ।
तं उज्झित्वा त्यक्त्वा गतायाः देव्याः इति यद्यप्यत्र गताया देव्येति पाठो वर्तते तथापि
सः अनन्यतः इत्यभिप्रेत्य गताया इति पाठो लिखितः । पश्चात्तापेन अनुतापेन इति
सुतीयेयं 'पश्चात्तापोऽनुतापथे' इत्यमरः । भवितव्यमिति 'तपोरेये' इति भाषे तस्य-
प्रत्ययः । वासवदत्ता—अपण्डिते पंडा मुदिः संजाता अस्याः सा पंडिता न पंडिता
अपंडिता 'मुदिः पंडा विदा चार्वा' इति त्रिकांशेषः । तत्संबोधनं दे अपण्डिते, प्र-
सविपयाऽनभिज्ञे, इत्यर्थः । अपेहि दूरीभव अपोपसर्गादिभ्यो ह्येद् । अत्र मद्रूपमन्यपथे

राजा—देवि प्रसीद । प्रसीद । (आताम्रतामपनयामीति पुनः पठति ।)
वसन्त०—भोः । उष्टेहि । गदा सा वासवदत्ता देवी । ता कीस
पृथ अरण्यरुदितं करेसि । (क)

राजा—(मुखमुपमग्न्य ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

वसन्त०—ण किदो कहं पसादो जं अज्जवि अवखदसरीरा
चिट्ठस्य । (ख)

राजा—धिङ् मूर्ख । किमेवमुपहससि माम् । ननु त्वत्कृतं एवाय-
मापतितोऽस्माकमनर्थक्रमः । यतः ।

(क) भोः । उत्तिष्ठ । गता सा वासवदत्ता देवी । तत्कस्माद्वारण्यरुदितं
करेसि ।

- (ख) न कृतः कथं प्रसादो यद्यप्यक्षतशरीरास्तिष्ठामः ।

प्रसादस्य अनुग्रहस्य पश्चात्तापस्य अनुतापस्य । वा विकल्पे 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः'
इति मेदिनी । किं कारणं को हेतुरित्यर्थः । तत् पश्चात्तापानुग्रहकारणयोरभावा-
द्देतोरित्यर्थः । निष्क्रान्ते गते, यद्यप्यत्र गमिष्ये इति वासवदत्तयवोक्तं तथापि
प्रधानभूतायां तस्यां गतायां कांचनमालापि गतैवेत्यभिप्रेत्य निष्क्रान्ते इति द्विवच-
नमुक्तं । राजा—देवि, प्रसीद प्रसीदेति अनुगमे लौकिकोक्त्वा द्विवचरणं ।
आताम्रतामित्यादि पूर्वं व्याख्यातं । विदूष०—भोः वयस्येत्यर्थः । देवी वासवदत्ता
गतेत्यन्वयः । तत् यस्माद्वासवदत्ता गता तस्माद्देतोरित्यर्थः । अत्र तद्रहितदेशे अर-
ण्यरुदिततुल्ये भाषणे साहस्यत् अरण्यरुदितत्वाभ्यवसायः । अरण्यरुदितं हि यथा
व्यर्थं तद्वत्तद्रहिते देशे देवि, प्रसीद प्रसीदेत्यादि भाषणं व्यर्थमित्यर्थः । राजा—
उपमग्न्य ऊर्ध्वं कृत्वा । नमस्कृत्वा यदधो नमितं तदूर्ध्वं कृत्वेत्यर्थः । उत्पूर्वकाक्षम-
घातोर्णिजंतात् कृत्वाप्रत्यये स्वभादेशे 'ल्पि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । कथ-
मिति प्रश्ने प्रसादं अकृत्वैव देवी गता इत्यन्वयः । विदूष०—कथमिति प्रश्ने ।
प्रसादो न कृतः अपि नु कृत एवेत्यर्थः । तमेव प्रसादमाह—यदिति । यत्
यस्मात् कारणात् अद्यापि एतत्कालपर्यन्तमपीत्यर्थः । अक्षतशरीराः न क्षतं न
नाशितं शरीरं येषां ते अक्षतशरीरा तिष्ठानः । तिष्ठाव इति पाठे, अक्षतशरीरौ इति
द्विवचनं समीचीनमिति भाति । अस्मामिह्यु शरीरा इति बहुवचनाभिप्रायेण
तिष्ठाम इति लिखितं । अत्र द्वयोरेव विद्यमानत्वात् द्विवचनात्तः पाठः सापीयान् ।
एतादृशे महापराधेऽपि तथा किमपि दंडाकारणमेव अनुग्रहं मनुग्रहे इति विदूष-
काभिप्रायः । राजा—धिष्णुर्ख, अत्र यथा धिक्को योने द्वितीया न तथा प्रागभि-
हितं । एवं अद्याप्यक्षतशरीरास्तिष्ठामः इति भाषणप्रकारेण । नन्विति आमेन्रणे
अस्माकमर्थं देवीकोधरूपोऽनर्थस्य क्रमः परिपाटी 'परिपाटी ह्यनुक्रमः' इत्यमरः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ॥

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्वलितमविषहं हि भवति ॥ १५ ॥

वसन्त०—भोः । रुद्धा देवी दाव ण जाणीअदि किं करिस्स-
दिति । सागरिआए उण जीविदं दुक्करंत्ति तकेमि । (क)

राजा—वयस्य । अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये सागरिके ।

(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका)

सागरिका—(सोद्वेगम्) दिट्ठिआ इमिणा विरइदेण देवीवेसेण

(क) भोः । रुद्धा देवी तावन्न ज्ञायते किं करिष्यतीति । सागरिकाया
पुनर्जीवितं दुष्करमिति तर्कयामि ।

लया कृतः ललकृत एव 'कर्तृकरणे'ति समासः । आपतितः प्राप्तः । यतः यस्मात्कार-
णारित्यर्थः । अनुदिनं प्रतिदिनं वीप्सायामव्ययीभावः । प्रणयस्य प्रीतेः बहुमानात्स-
त्कारादेतोः प्रीतिः समारूढा वृद्धिगतेत्यर्थः । पूर्वं कृतं कृतपूर्वं सुष्ठुपेति समासः ।
न कृतपूर्वमकृतपूर्वं पूर्वं कदापि नानुष्ठितमित्यर्थः । मया कृतं अनुष्ठितं इदं व्यलीकं
अकार्यं 'व्यलीकं व्यंग्वेलक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने' इति हेमः । वीक्ष्य खल्विति
वाक्यालंकारे असहना अमर्षणा असौ प्रिया वासवदत्ता अद्य संप्रति जीवितं जीवनं
स्फुटं स्पष्टं मुञ्चति त्यजति त्यक्ष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसाम्प्राये भविष्यति लट् । हि
यस्मादेतोः प्रकृष्टस्य अतिशयितस्य प्रेम्णः अनुरागस्य स्वलितं भ्रंसः 'स्वलितं
छलिते भ्रंशे' इति हेमचन्द्रः । अविषहं असोढव्यं विपूर्वात्सहतेः 'शक्तिग्रहोश्च' इति
क्यप् 'परिनिविभ्य' इति परबं । अति प्रेम स्वलितं चेत् तदेव जीवितनाशावधिक-
लायाऽलं भवतीति तात्पर्यं । एतस्य सर्वस्थानर्थस्य स्वमेव कारणं, लयि विश्वास-
माप्त्याय मया एवमाचरितत्वात् । काव्यलिङ्गमलंकारः । शिखरिणीवृ० ॥ १५ ॥
विदू०—रुद्धा देवी किं करिष्यति किं विधास्यति । तावदिति वाक्यालंकारे ।
न ज्ञायते नावद्युष्यते कर्मणि लट् । किं करिष्यतीति विशिष्टं कर्म । पश्य मृगो घाव-
तीतिषत् । अद्य सागरिति पुनरिति लये । सागरिका तु इत्यर्थः । दुःखेन संकटेन
जीवनं यस्याः तादृशी भविष्यति । सागरिकानिमित्तापराधात् कुद्वेयं तामपि कदा-
पिद्वातयेदित्यर्थः । इति तर्कयामि अनुमिनोमि । अत्र राजा—विभ्रंखं, इत्या-
दिराजभाषणे विदू०—भोः इत्यादि विदूतकभाषणे च प्रकृष्टप्रेमस्वलनेन सागरि-
कानुरागग्रन्थेन वासवदत्ताया मरणाभ्युद्गमनुमानं इति गर्भसंभेरयं । तदुक्तं 'अ-
भ्युद्गो लिङ्गतोऽनुमा' इति । राजा—एवं सागरिकाजीवितसंशयप्रकारे चिन्तयामि
पिचारयामीत्यर्थः । प्रिये सागरिके, हा इतिषेदे । ततः राजभाषणानंतरं वासव-
दत्ताया वेषं धरति तच्छीला, गुण्यजाताविति त्रिनिः । सागरिका—सोद्वेगमिति

इमादो संगीदसालादो णिकमन्ती ण केणावि लक्षितदक्षि । ता दाणिं
एत्थ किं करिस्सं (इति साधं चिन्तयति ।) (क)

वसन्त०—भोः । किं मूढो विअ विट्ठसि । चिन्तेसि एत्थ
गडिमारं । (ख)

राजा—वयस्य । तदेव चिन्तयामि । देवीप्रसादं मुक्त्वा नान्यमु-
गायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

सागरिका—(साधं विमृश्य ।) वरं दाणिं सअं जेष अत्ताणअं
उव्वन्धिअ उवरदा भविस्सम् । जेण ण उण जाणिदसंकेदवुत्तन्तए
देवीए सुसंगदा विअ परिमूदाक्षि । ता जाव अहं असोअपादवे
गदुअ जधासमीहिदं करिस्सम् । (इति परिक्रामति ।) (ग)

(क) दिष्ट्या अनेन विरचितेन देवीवेषेणास्याः संगीतशालाया निष्कामन्ती
न केनापि लक्षितासि । तदिदानीमत्र किं करिष्यामि ।

(ख) भोः । किं मूढ इव तिष्ठसि । चिन्तयान् प्रतीकारम् ।

(ग) वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धृष्योपरता भविष्यामि । येन न पुनर्ज्ञात-
संकेतवृत्तान्तया देव्या सुसंगतेव परिभूता । तथावदहमशोकपादपे गत्वा
यथासमीहितं करिष्ये ।

उद्देशे कारणं कर्तव्याकर्तव्यविषयकज्ञानशून्यता । तदेवाह—दिष्टयेत्यादि । विर-
चितः कृतः यो देव्याः वासवदत्तायाः वेषस्तेन संगीतशालायाः सकाशात् निष्कामन्ती
बहिर्यच्छंती केनापि पुरुषेण न लक्षिताऽऽसि न ज्ञाताऽऽसि इति दिष्ट्या इदमानंद-
कारकं । तद् अत्र स्थले प्राप्तत्वाद्धेतोः इदानीं सांप्रतं किं करिष्ये किं कर्तव्यं तन्न
जानामीत्यर्थः । साधं साधु 'असं शोणितेऽधुणि' इति द्वैगः । विट्ठ०—मूढः विचार-
शून्य इत्यर्थः । अपराधस्य प्रतीकारं नाशं । तदुपायमित्यर्थः । नान्योपायं पर्यामीत्यप्रे-
क्ष्यमाणत्वात् । चिन्तय विचारय । राजा—तदेव देव्यपराधप्रतीकारकारणमेव देव्याः
वासवदत्तायाः प्रसादं प्रसन्नतां मुक्त्वा त्यक्त्वा अन्यमुपायं अपराधप्रतीकारोपायं
न पश्यामि न जानामि । इच्छातुर्ज्ञानसामान्ये 'पर्यथैधानालोचने' इति पाणिनि-
सूत्रात् । तद् देवीप्रसादनस्यैवोपायत्वाद्धेतोः तत्रैव वासवदत्ताधिष्ठितस्थले एव ।
अत्र राजभाषणेन देवीप्रसादायत्ता सागरिकाप्रमागमसिद्धिः इति गर्भधीजोद्धेदा-
दाक्षेपाख्यं गर्भसंधेरंगं । तदुक्तं 'गर्भधीजसमुद्धेदादाक्षेपः परिकीर्तितः' इति ।
सागरिका—साधं सवार्थं विमृश्य विचार्य इदानीं एतस्मिन् काले स्व-
नेव आत्मनैव आत्मानं शरीरं उद्धृत्य वदं कृत्वा उपरता मृता भविष्ये भविष्यामि ।

वसन्त०—(आकर्ष्यं) चिह्नं दाव चिह्नं । णं पदसहो सुणीअदि ।
जाणामि कदावि गहिदपचादावा पुणोवि देवी आअदा भवे । (क)

राजा—वयस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।
तत्स्वरितं निरूपय ।

वसन्त०—जं भवं आणवेदि । (इतिनिष्कामति ।) (ख)

सागरिका—(उपसृत्य ।) ता जाव इमाए माह्वीलदाए पासं

(क) तिष्ठ तावत्तिष्ठ । ननु पदशब्दः श्रूयते । जानामि कदापि गृहीतप-
श्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् ।

(ख) यद्भवानाज्ञापयति ।

अत्र आत्मनेपदं चित्यं । इदं वरं मनाक् प्रियं दिवाद्दृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्
प्रिये' इत्यमरः । येन मरणेन विदितसंकेतवृत्तांतया विदितः ज्ञातः संकेतस्य राजनिकटे
वासवदत्तावेपेण गमनरूपस्य वृत्तांतो यया एतादस्या देव्या वासवदत्तया सुसंगतेव
सुसंगता सदृशः । यया सुसंगता दासीलात्तया परिभूयते तथाऽहं परिभूता न भवेय-
मित्यर्थः । अत्र भविष्यकाल उचितो भाति न परिभूताऽस्मीति भूतकाल उचितः ।
अत एतद्विचारार्हं वर्तते । तत् मरणनिश्चयाद्वेतोः । यावदिति वाक्यालंकारे । अशो-
कपादपे अशोकवृक्षनिकटे इत्यर्थः । समीहितं समीष्टं अनतिक्रम्य वर्तते इति यथा-
समीहितं पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः । उद्धरणेन मरणमिति यावत् । परिक्रामति
अशोकवृक्षगमनाभिनयोऽत्र परिक्रमणं । विदुषः०—आकर्ष्येति । आकर्षणाभिनयं
कृत्येत्यर्थः । स च एकं कर्ममूर्ष्यं कृत्वा तदेकाग्रमनसा स्थितिः । तिष्ठ तावत्तिष्ठेति इदं
लौकिकोक्त्या तिष्ठेत्स्य द्विरुच्चारणं किमर्थं तिष्ठेति चेतत्राह—नन्वित्यादिना ।
नन्वित्यामंत्रणे पदानां पादप्रक्षेपाणां शब्दः स्वनिः 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चि-
वस्तुषु' इत्यमरसिंहः । श्रूयते आकर्ष्येते । मयेत्यध्याहारः । अत एव कर्मणि लट् न तु
कर्मकर्तारि यत्र कर्मणि क्रियाकृतौ विशेषो दृश्यते तत्रैव कर्मवत्कर्मणेति अतिदेशात् ।
प्रकृते च तथा कर्मणि क्रियाकृतविशेषाभावात् तद्व्यकोर्दौलभ्यापत्तेः । कदापि कदा-
पिदित्यर्थः । गृहीतः ज्ञातः प्रस्तावः अवसरो यथा सा 'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः ।
विदितसागरिकागमनावसरा इत्यर्थः । वस्तुतस्तु महानुभावेऽप्रिमषाक्यखारख्यात्
गृहीतपश्चात्तापा इत्यायमर्थो बालभाषावाक्यात्साधेत्समीचीनं भवेत् । अतस्तद्विचार-
क्षमं वर्तते । पुनरपि भूयोपि देवी वासवदत्ता आगता भवेत् । इति जानामि मन्ये
इत्यर्थः । राजा—महान् अनुभावः प्रभावो अस्याः सा खलु निश्चयेन देवी
वासवदत्ता । वर्तते इति शेषः । अनेन गांसीर्यमुक्तं भवति । कदाचित् जातुष्वित् ।
'कदाचित् जातु' इत्यमरः । एवमपि लघुक्कमपीत्यर्थः तत् लघुकेः संभवाद्देतोः स्वरितं
स्त्रीषु निरूपय पश्य । विदुषः०—यद्भवानाज्ञापयति । तत्करोमीति शेषः । निष्कामति
गच्छति । सागरिका—उपसृत्य अशोकपादपसमीपं गत्वेत्यर्थः । तत् मरणसंकेता-

विरह्य अशोकपादवे अप्पाणअं उव्वन्धिअ वावादेमि । (इति लतापाशं रचयन्ती ।) हा ताद हा ताद । हा अम्ब हा अम्ब । एसा क्खु देवी वासवदत्ता अप्पाणअं उव्वन्धिअ वावादेमि । (क)

(इति कण्ठे लतापाशमर्पयति)

वसन्त०—(विलोक्य ।) का उण एसा । कहं उण देवी वासव-
दत्ता । (संभ्रममुच्चैः ।) भो वअस्सं । परिचाहि परिचाहि । एसा
क्खु देवी वासवदत्ता अप्पाणअं उव्वन्धिअ वावादेमि । (ख)

राजा—(कण्ठपाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि किमिदम-
कार्यं कियते ।

(क) तयावदेतया माधवीलतया पाशं विरच्याशोकपादप आत्मानमुद्धृत्य
व्यापादयामि । हा तात हा तात । हा अम्ब हा अम्ब । एपेदानीमहमनाथा-
शरणा विपद्ये मन्दमागिनी ।

(ख) का पुनरेषा । कथं पुनर्देवी वासवदत्ता । भो वयस्य । परित्रायस्व
परित्रायस्व । एषा खलु देवी वासवदत्तात्मानमुद्धृत्य व्यापादयति ।

देतोः । यावदिति वाक्यलंकारे । एतया समीपवर्तिन्या माधवीलतया वासव्या पाशं
हृदिति मरणानुकूलं पाशं प्रथिविशेषं 'पाशः पश्चादिवंधने' इति हेमः । विरच्य अ-
शोकपादपे अशोकवृक्षे आत्मानं उद्धृत्य व्यापादयामि नाशयामि । व्यापादनक्रियाया
अपि आत्मानमित्येव कर्म । लतापाशं लताप्रथि रचयन्ती कुर्वती हा इति शोकशोतकं
हा तात हा तावेत्यादि दुःखादी लौकिकीत्या द्विरुच्चारणं नत्वदं द्वित्वं पदस्यैव
द्वित्वमिधानात् । अत्र तु हा तातेति नैकं पदमिति स्पष्टमेव । एवं हा अबैलनापि
ज्ञेयं । एषा एतादृशदुःखमागिनी अहं सागरिका अनाथा नास्ति नाथः स्वामी यस्याः
सा अशरणा नास्ति शरणं रक्षिता यस्याः सा 'शरणं गृहदक्षिणोः' इत्यगरः । मंदमा-
गिनी मंदभाग्या । विलोक्य । अर्थात्सागरिकां । विदू०—का पुनरिति वाक्यलं-
कारे । एवं कथं पुनरित्यत्रापि । कथमिति प्रथे संभ्रमं संभ्रमस्त्वरा परित्रायस्वप-
रित्रायस्व संभ्रमे द्विरुक्तिः । एषा खल्विति निश्चये वाक्यलंकारे वा । आत्मानमु-
द्धृत्य उद्धृत्य व्यापादयति नाशयति । राजा—कण्ठात् गलात् अपनयन् दूरीकुर्वन्
अपीति संबोधने साहसकारिणि साहस करोति तच्छीला ताच्छील्ये गिनिः । कर्तुं
अहं कार्यं 'अहं कृत्यवृत्तयेति' अर्थात् प्रयत्नस्यः । न कार्यं अकार्यं कियते आचर्यते ।
एतस्य अकार्यत्वं च पातित्यापादकत्वेन । तदुक्तं निर्णयसिंघौ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे
भविष्ये 'स्वेच्छया मरणे विप्राः शृंगिर्दंष्ट्रिधरीसृपैः । अंख्याजलिपोद्ध्वेरात्मना
चैव ताडनैः' इत्याद्युक्त्वा 'न तेषां ज्ञानसंस्कारो न धादं न सपिंडनं' इति । तथा
तत्रैव अत्रे 'ब्राह्मेपी' एयुपक्रम्य 'शृंगिदंष्ट्री' त्यादिना काश्चित्पतितानुवृत्त्या 'शङ्खाभिगर-

• मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठस्थिते तव ।

अतः स्वार्थप्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा) अयि । कर्षं एसो भट्टा । (सहस्र-
मात्मगतम् ।) जं सच्चं एणं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिल्लसो
संबुत्तो । अहवा एणं पेक्खिअ कदत्था भविअ सुहं अप्पाणअं
उब्बन्धिअ जीविदं परिच्चइस्सग् । (प्रकाशम् ।) मुञ्चदु भट्टा । परा-
हीणो वखु अअं जणो ण उण ईदिसं अवसरं मरिदुं पावेदि । तुमं
पि देवीए मा अप्पाणं अवरहिणं करेसि (इति पुनः कण्ठे पाशं
दातुमिच्छति ।) (क)

(क) अयि । कथमेव मर्ता । यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि 'मे जीविताभि-
लाषः संबुत्तः । अथवा एनं प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखमात्मानमुद्ध्य जीवितं
परित्यजे । मुञ्चतु मर्ता पराधीनः खल्वयं जनः । न पुनरीदृशमवसरं मर्तुं
प्राप्यते । त्वमपि देव्यामात्मानमपराधिनं कुरुष्व ।

दाधैव पाखंडा. क्रूरबुद्धयः । क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्घनं जलं । गिरि
वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः । महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः
पतिताना न दाहः स्यान्नालेष्टिर्नास्थिसचय.' इति । अत्र विदूषक.—(विलोक्य)
का पुनरेषेत्यादि भाषणेन वासवदत्ताबुद्धिशृताया सागरिकाया मरणशंकया
सप्रमाद्यं गर्भसंधेरंगं 'शंकात्रासौ च सप्रम' इति लक्षणात् । हे प्रिये, साहस
सहसा क्रियते तत्साहस 'शेषे' इति सूत्रेण विहितोऽण् 'साहस तु दमे दुष्करक-
र्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्टर्ये' इति हेमचन्द्रः । त्यज्यता त्यज हानौ लोट् । ननु मया-
ऽकार्यकरणे तव हानेरभावात् किमिति मा निषेधसीत्यत आह—ममेत्यादिना ।
पाशे तव कण्ठे स्थित कण्ठस्थित. 'साधनं कृता बहुलं' इति समासः । तस्मिन्
सति मम प्राणा असद्य कण्ठ गता. कण्ठगताः 'द्वितीयाश्रिते' व्यादिना समासः । अत-
मत्प्राणोद्गमनादितोः अयं लज्जितवारणरूपः स्वार्थप्रयत्नः स्वस्मै अयमिति स्वार्थः
'अर्थेन नित्यसमाप्तो विशेष्यलिंगता चे' ति समास । स चासौ प्रयत्नश्च । अचगल्य-
लंकारः । लडुकं 'विरुद्धं मित्रदेशत्वं कार्यहेत्वोरसगति.' इति । अनुष्टुप् ॥ १६ ॥
साग०—अथमिति प्रश्ने सभावनाया वा एष पुरोपर्ता भर्ता वरवराज सहस्रमिति
द्वयंकारणं राजदर्शनं । एतं राजानं प्रेक्ष्य विलोक्य जीविते जीवने 'नपुंसके भावे क्.' ।
अभिलाषः कामः संबुत्त निष्पद्य इति यत् तत् सलं यथार्थं । एतादृशलोकोत्तर-
सुंदरपुरुषदर्शने कस्या जीविताशा न भवेत् अतो ममापि जीविताशा उत्पन्ना सापि
मुक्तनैस्वर्थं । ननु वासवदत्ताया भीतिः तव जीविताशाऽयुक्तेत्यत आह—अथ-
चेत्ति । अथवेति पक्षातरे एवं राजानं प्रेक्ष्य कृत निष्पादित. अर्थ. जन्मसाफल्यं

राजा०—(निरूप्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका । (इति कण्ठात्पाशमाक्षिप्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते

त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बाहुपाशमाक्षिप्य कण्ठे गृहीत्वा स्पर्शमुखमभिनीय विदूषकं प्रति ।)

सखे इयमनन्ना वृष्टिः ।

यया सा एतादृशी भूत्वा आत्मानं उद्धृष्य उद्धृष्य जीवितं जीवनं मुखं यथा स्यात्तथा परित्यजे । जीवितसापेक्षया प्रियं मरणसमये विलोक्य तावतीव जन्मनः साफल्यात् मरणमुचितमिति अपवेत्यादि पक्षांतरामिप्रायः । मुञ्चतु त्यजतु इत्यर्थः । अयं मद्रूपो जनः पराधीनः परतंत्रः 'परतंत्रः पराधीनः' इत्यमरः । शौडादित्वाद्धिना समासे 'अपदक्षे'त्वादिना खः । ईदृशं अवसरं ईदृशं कालं । अत्र ईदृश अवसर इति प्रथमांतं युक्तं, अपवादयं नपुंसकलिङ्गी चेत्कचिदुपलब्धः ततोऽप्ययं ग्रंथः संगच्छेत । अत इदं विचार्य । त्वमपीति । मम मरणे मद्देतुकः तत्रापि देव्याः अपराधो न भवेदित्यपेक्षः । अपराधोऽस्यास्तीत्यपराधी तं । राजा—निरूप्य सम्यगभिज्ञावेल्यर्थः । सागरिकामिति शेषः । सहर्षमिति हर्षकारणं स्पष्टमेव । कथमिति प्रश्ने प्रिया इष्टा कंठात् पाशं आक्षिप्य निष्कास्य कंठादित्यपादाने पंचमी । ते तव अमुनम् उद्धृष्य मरणरूपेण अतिमानं अर्थतं इदं च साहसपदार्था विमृश्यकारित्वकियाया विशेषणं । साहसेन अविमृश्यकृत्या अलमलमिति संभ्रमे द्विरुच्चारणमिदं । मा मा इत्यर्थः । अयि त्वमेनं लतायाः पाशः लतापाशः तं त्वरितं शीघ्रं यथा स्यात्तथा विमुञ्च त्यजेत्यर्थः । जीवितस्य जीवनस्य ईशा अधिपतिः तत्संबोधनं हे जीवितेशे, चलितमपि कंषितमपि 'चलिता कंषिता घुते' इत्यमरः । चंचलमित्यर्थः । लद्विद्योगेन निरोद्धुं अवरोद्धुमित्यर्थः । इह अस्मिन्देशे एकांतस्थले इति गूढामिप्रायः 'इदमो हः' इत्यनेन ह्रस्वप्रत्ययः । 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः । मम कंठे गले क्षणं 'कालाच्चनोरस्यंतसयोगे' इत्यनेन द्वितीया । क्षणलक्षणममरसिंहेनोक्तं गदाह—'अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ता' कल । तास्तु निशक्तक्षणः' इति । श्रीमञ्जागवते तु 'निमेषल्लवो हेयः आघ्रातस्ते त्रयः क्षणः' इति । बाहू एव पाशः बाहुपाशः तं निधेहि स्थापय निपूर्वाद्भावो लोटि 'ध्वसोरेद्भावभ्यासे'ति लोपः एलं च । अत्र मां आलिं ग्येति गम्यस्यार्थस्य मञ्जीवितस्य त्वमीशासि अतो गमनोद्यतं मञ्जीवितरूपं निर्जघनं निजबाहुपाशाभ्यामवरोद्धि इति भंग्यंतरणोक्तत्वात् पर्यायोक्तालंकारः उक्तं च 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्यंतराभयं' इति । मालिनीवृतं 'नगमयययुतेयं मालिनी भोमिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ १७ ॥ बाहुपाशं मुञ्जपाशं आक्षिप्य हस्ता-

वसन्त—भो । एवं णेदं । जह अजालवादावली भविअ ण
आआदि देवी वासवदत्ता । (क)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासवदत्ता—हजे कञ्चनमाले । तं तथा चरणणिवडिदं अज्जउत्तं
अवधीरिअ आअच्छन्तीए मए अदिणिट्ठुरं किदं । ता दाणिं सअं
ज्जेअ गदुअ अज्जउत्तं अणुणहस्सं । (ख)

काञ्चनमाला०—का अण्णा देवीं वज्जिअ एवं भणिदुं जाणादि ।
वरं सो एवं देवो दुज्जणो होदु ण उण देवी । ता एदु एदु
देवी । (ग)

(इति परिकामतः ।)

राजा—अयि मुग्धे । किमद्यापि मध्यस्थतया वयं विफलम-
नोरथः क्रियामहे ।

(क) भोः एवं न्विदम् । यद्यकालवादावली भूत्वा नायाति देवी वासवदत्ता ।

(ख) हजे काञ्चनमाले तं तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमवधीर्यागच्छन्त्या
मयातिनिदुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वाऽऽर्यपुत्रमनुभव्यामि ।

(ग) काञ्चन्या देवीं वर्जयित्वा एवं भणितुं जानाति । वरं स एव देवो दुर्जनो
भवतु न पुनर्देवी । तदेत्वेतु देवी ।

भ्यामादायेत्यर्थः । कंठे गृहीत्वा कंठे निक्षिप्येत्यर्थः । स्वर्गमुत्तमभिनीयेति तदभि-
नयश्च अग्रे रोमांचोत्पत्त्यादिकं । विदुषकं प्रतीत्येतस्याऽपि वच्चीति शेषः । तदेवाह—
इयं सागकाप्राप्तिरूपा वृष्टिः वर्षणं नास्ति अन्नं मेधो यस्यां सा यथा अतर्कितो-
पनता भवति एवमित्येत्यर्थः । विदु०—एतत् खदुक्कं एवं वधार्यमिति यावत् ।
यदि अकाले अन्नमिव अकालाद्वा 'सुप्सुपे'ति समासः । एतादृशी भूत्वा देवी वास-
वदत्ताऽऽगच्छ । अत्रेति शेषः । अन्यथा वैपरीत्यं न करिष्यति । तर्हि खदुक्कं संभवेदि-
त्यर्थः । अन्न अकालवाला भूत्वा इति पाठः क्वचिदुपलब्धयेत्प्रगीचीनः । वास्यामा
अन्नस्य निवारकलमिब वासवदत्ताऽऽगमनस्य सागरिकासमागमान्वाधाकरणस्य
संभवात् । वासवदत्ता०—चरणयोर्निपतितं 'साधनं कृते'ति समासः । नमस्कृत-
मित्यर्थः । अवधीर्यं तिरस्कृत्य अतिनिदुरं अतिकठोरं कृतं आचरितं तत् ममापराधा-
देतोः स्वयमेव गत्वा न तु दूत्यादिद्वारा अनेन अत्यादरः सूचितः । अनुनयिष्ये
प्रसादयिष्ये । काञ्चनमा०—देवीं वासवदत्तां वर्जयित्वा अन्यथा इतरा । धन्या एवं
पत्युः अपराधिलेऽपि स्वतः एव तत्प्रसादनार्थमनसंबंधिमापणं । स एव देवः
वत्सराजः दुर्जनो भवतु इति वरं मनाविप्रथं न पुनर्देवी दुर्जना इत्यर्थः । तत् तव
प्रसादनार्थमनस्य योग्यत्वाद्देतोः । परिकामतः परिचरतः । राजा—मुग्धे सुंदरि,

काञ्चनमाला—(कर्णं दत्त्वा) भद्रिणि । जहृ समीपे एसो
मद्वा मन्तेदि तह तणेमि तुमं जेष अणुणेदुं आबच्छदि । ता
उवसप्पदुं भद्रिणी । (क)

वासवदत्ता—(सहर्षम्) ता अलखिखदा एव पुट्टदो गदुअ
कण्ठे गेहिअ पसादइस्सम् । (ख)

वसन्त०—भोदि सागरिण । वीसत्था भविअ पिअवअस्सं
आलावेहि । (ग)

वासवदत्ता—(आकर्ष्ये सविपादम्) कच्चणमाले । सागरिजा वि

(क) मर्त्री । यथा समीपे एष भर्ता मघ्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतु-
मागच्छति । तदुपसर्पतु मर्त्री ।

(ख) तदलक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयिष्ये ।

(ग) भवति सागरिके । विश्वस्त्वा भूत्वा मियवयस्समालापय ।

‘मुग्धस्तु मुंदरे मूढे’ इति मेदिनी । अद्यापि । एतावत्कालपर्यंतमपीत्यर्थः । मध्यस्थस्य
भावो मध्यस्थता तथा । ‘शरदः कृतार्थते’त्यादिबत् सामान्ये नपुंसकात्तत् प्रत्ययः ।
अन्यथा ‘लठलोर्गुणवचनस्य’ इति मध्यस्थाशब्दस्य पुंवद्भावो न स्यात् गुणवचन-
त्वाभावात् । औदासीन्येनेति यावत् । विगतं फलं येषां ते विकलाः व्यर्थाः । ‘प्रादिभ्यो
घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ इति समासः । मनोरथा अभिजापा येषां
‘इच्छा कांक्षा स्पृहेहा वृद् वाच्चा लिप्सा मनोरथः’ इत्यमरः । क्रियामहे त्वयेति
शेषः । काञ्चनमाला—कर्णं दत्तेति । आकर्षणं नाभिनयं कृत्वेत्यर्थः । यथा यतः समीपे
रानीपदेशे भर्ता स्वामी वत्सराजः मंत्रयते गुप्तं मापते तथा । ततो हेतोरित्यर्थः ।
तर्कयामि अनुमिनोमि । किमनुमानं तदाह—स्यामेवेत्यादिना । स्वामेव वास-
वदत्तामेव अनुनेतुं आर्जवयितुं आगच्छति आयाति । तत् स्वदनुनयहेतुना वत्सरा-
जागमनाद्धेतोः उपसर्पतु समीपं गच्छतु । वासवद०—सहर्षमिति हर्षकारणं तु
आत्मानं राजाऽनुनेतुमायातीति तत् राजाऽऽगमनाद्धेतोः । अलक्षितैव अदृष्टैव राहोति
शेषः । पृष्ठतः आयादित्वात्प्रत्ययंतात्तसिः । पृष्ठभागे इत्यर्थः । कंठे गृहीत्वेति
आलिंग्येत्यर्थः । प्रसादयिष्ये प्रसन्नं करिष्ये संमुखागमनापेक्षया पृष्ठत आगत्य
कंठालिंगनेन महती प्रीतिः स्यादित्यभिप्रायः । विदु०—विश्वस्त्वा जातविश्वासा
‘विश्वस्त्रो जातविश्वासे’ इति मेदिनी । विपूर्वकाष्टुसघातोः ‘गत्वर्थोऽकर्मके’ति कर्तरि-
क्तप्रत्यये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् इडभावः । प्रियथासौ वथसथ तथा तं आ-
लापय आभाषयेत्यर्थः । वासव०—आकर्ष्येति भाषणश्वनित्यर्थः । सविपाद-
मिति विपादकारणं अर्थं मयि बहिरैव प्रेम दर्शयति अतस्तस्य सागरिकाया । अत्र
न केवलं राजैव पतते किंतु सागरिकापीत्यपेरर्थः । तत् सागरिकायाः अत्र सत्त्वाद्धे-

एत्थ चिद्धदि । ता सुणह्व । जाणिअ पच्छा उवसप्पिस्सम् । (इति तथा करोति ।) (क)

सागरिका—भद्रा । किं एदिणा अलीअदाक्खिण्णेण । जीविदादोवि अधिअवल्लहाए देवीए पुणोवि अत्ताणअं अवराहिणं किं करेसि । (ख)

राजा—अयि । मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः ।

(क) काञ्चनमाले । सागरिकाप्यत्र तिष्ठति । तच्छृणुवः । ज्ञात्वा पश्चादुपसर्पिष्ये ।

(ख) मर्तः किमेतेनालीकदाक्षिण्येन । जीवितादप्यधिकवल्लभाया देव्याः पुनरप्यात्मानमपराधिनं किं करोषि ।

तोरित्यर्थः । शृणुवः अर्धावुभयोः संवादं, हात्वा संवादमिति शेषः । पश्चाज्ज्ञानोत्तरं उपसर्पिष्ये अत्र उपसर्पिष्यामीति युक्तं सृष्टृपातोः परस्मैपदित्वात् । तथा करोतीति श्रवणार्थं तिष्ठतीत्यर्थः । सागरिका—एतेन इदानीं क्रियमाणेन । दक्षिणः परच्छंदानुवर्ती 'दक्षिणस्तु परच्छंदानुवर्तिनि' इत्यभिधानात् तस्य भावो दाक्षिण्यं 'वाद्वाणादिला' ज्ञात्वा ध्यम् । अलीकं मिथ्या यदाक्षिण्यं 'अलीकं लप्रियेऽट्टते' इत्यमरः । तेन जीवितादपि जीवनादपि अधिकवल्लभायाः अधिकप्रियायाः देव्याः वासवदत्तायाः पुनरपि भूयोपि आत्मानं खं । अपराधः अस्मात्सीति तं 'अत इनिठनौ' इति मूलार्थे इनिः । अनेन मिथ्याप्रेम्णा वासवदत्तायाः अपराधेव भवति न तु मम प्रीतिपात्रं प्रेम्णो मिथ्यालादिति यावत् । राजा—मम प्रेम वास्तवमेव स्वयि वर्तते इत्याह—अधीत्यादिना । अधीति कोमलाभमंत्रणे । मिथ्यावादिनी अपरं मिथ्या वदतीति तथा 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति गिनिः । सल्लु निधयेन वास्तवं प्रेम वासवदत्तायामेव मयि तु अलीकं इति यत्त्वयोक्तं तन्मिथ्येत्यर्थः । तत्र हेतुमुपपादयति । कुत इत्यादिना । कुतः कस्माद्धेतोरित्यर्थः । कुतयोः स्तनयोः युगं तस्मिन् श्वापेन अमीक्षणं उत्कंपते चलति इति श्वासोत्कंपि तस्मिन् सति कंपितं मयेति शेषः । देव्याः कोपेन श्वासाधिक्ये सति मया नीला कंपितमित्यर्थः । अस्याः इति प्रतिषाध्यं संबध्यते । गौने सति प्रियं तन्मनोनुकूलं भाषितं सर्वत्र मयेत्यस्य संबंधः । 'नपुंसके भावे कः' इति भावे कथं तथा पूर्वोक्तक्रियावत् अस्याः वक्त्रे मुखे कुटिलीकृते भ्रुवो यस्मिन् तत् कुटिलीकृतध्रु । कुटिलीकृतमित्यत्र कुटिलशब्दात् 'कृम्वस्ति' इति चिः । गतित्यात्कुगतीति कृतशब्देन समासः । तादौ सति मया पादयोः । अर्धात्, अस्याः इति संबध्यते । अतं पठितं अनया कोपेन भ्रुव उभयने कृते सति तच्छब्दार्थं पादयोर्नमनं कृतमित्यर्थः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नः अस्माकं सद्भवं स्वामाधिकं यत् आभिजात्यं पुत्रीतत्वं मुपरं

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं मापितं

वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यातं मया पादयोः ।

इत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासवदत्ता—(उपसृत्य सरोपम् ।) अज्जउत्त । सरिसं । अज्ज-
उत्त । सरिसं एदं । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सर्वलक्ष्यम् ।) देवि । न खल्वकारणे मामुपालब्धु-
मर्हसि । त्वामेव मत्वा वेपसादृश्याद्विप्रलब्धा वयमिहागताः । तत्क्षम्य-
ताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वासवदत्ता—(सरोपम् ।) अज्जउत्त । उट्टेहि उट्टेहि । किं
अज्जवि सहजाभिजादाए सेवाए दुक्खं अणुमविअदि । (ख)

(क) आर्यपुत्र । सट्शम् । आर्यपुत्र । सट्शमेतत् ।

(ख) आर्यपुत्र । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि सहजाभिजातया सेवया
दुःखमनुभाव्यते ।

वा । आमिजात्यमित्यत्र ब्राह्मणादिस्ताद्भावे ध्यञ् । 'अभिजातस्तु कुलजे वुधे' इत्य-
मरः । तेन जनिता उत्पादिता देव्याः वासवदत्तायाः परं केवलं क्रियाविशेषण-
मिदं । 'पर तु केवलं' इति हेमचन्द्रः । सेवैव परिवर्त्यैव प्रेम्णः हार्दस्य 'प्रेमा ना
प्रियता हार्दं' इत्यमरः । यः आबन्धः संबन्धः तेन विवर्धितः वृद्धिं प्रापितः अत
एव अधिकः अतिशयितः रसः स्वादो यस्यां सा 'रसो गंधरसे स्वादे तिक्कादौ
विपरागयोः' इति विश्वः । या प्रीतिः सा त्वयि । तुना विशेषो द्योतितः । वासव-
दत्ताया सेवैव प्रीतिस्तु त्वयित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तं ॥ १८ ॥ वासव०—
उपसृत्य समीपं प्राप्य सरोपं रोपकारणं स्पष्टमेव । एतत् त्वयोक्तं युक्तं शोभ्यं
क्रोधावेगेन एकार्यस्यापि शब्दस्य पुनः उपादानं, काकुत्थात्र । तेन सर्वथा नैदं तव
शोभते इत्यर्थः । राजा—सर्वलक्ष्यं सविनायमित्यर्थः । कोयं हतकदैवस्य प्रभावः
इति विस्मयः । अकारणे कारणाभावे अभावो नश्यर्थः । उपालब्धुं तिरस्कर्तुं नार्हसि
'शकृष्टे'त्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । वेपस्य अर्थात् त्वदीयस्य सादृश्यं तीत्यं तस्माद्धेतोः
हेतौ पंचमी । सामरिका त्वामेव मत्वेति यावत् । इह देशे आगता धर्यं विप्र-
लब्धाः वंचिताः । अत्रापि देहलीदीपन्यायेन वेपसादृश्यादित्यस्य संबन्धः । तत्
पूर्वोक्तापराधकरणं क्षम्यतां सत्यतां त्वयेति शेषः । पादयोः पततीति नमस्करोती-
त्यर्थः । वासव०—सरोपमिति अत्रापि रोपकारणं स्पष्टमेव । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सध्रमे
अनेकघोच्चारणमिदं । अद्यापि अनुनापि सहजा साभाविकी एतादृशी अभिजाता

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवीप्रसादनोपायं प्रति निराशीभूताः स्मः । । (इत्यधोमुखस्तिष्ठति ।)

वसन्त०—भोदि । तुमं किल अत्ताणअं उब्बन्धिअ वावादेसित्ति वेससारिस्समोहिदेण मए पिअववस्सो एत्थ आणीदो । जइ मम वअणं ण पत्तिआअसि ता पेक्ख इमं लदापासं । (इति लतापाशं दर्शयति) (क)

घासवदत्ता—(सकोपम्) हञ्जे कञ्चणमाले । एदेण एव लदापासेण वन्धिअ गेह्ण एणं वहाणम् । एदं अ दुट्टकण्णजां अग्गदो करेहि । (ख)

(क) भवति । त्वं किलात्मानमुद्धृष्य विपद्यस इति वेपसादृश्यमोहितेन मया प्रियवयस्योऽज्ञानीतः । यदि मम वचनं न प्रत्याययसि तत्प्रेक्षस्वैमं लतापाशम् ।

(ख) हञ्जे काञ्चनमाले । एतेनैव लतापाशेन बद्धा गृहाणैनं ब्राह्मणम् । एतां च दुष्टकन्यकामप्रतः कुरु ।

उत्पन्ना या सेवा अर्थात् त्वत्कृतया दुःखं संकटं अनुभाव्यते अनुपूर्वकात् भू प्राप्तौ इत्यस्मात् स्वार्थे गिजंतात्कर्मणि लट् । दुःखं प्राप्यत इत्यर्थः । सहजाभिजात्यसेवया इति पाठः क्वचिदुपलभ्यतेस्य साधीयान् । राजा—एतदपि सहजाभिजात्येत्येतदपि देव्या घासवदत्तया श्रुतं किं । तत् तर्हीत्यर्थः । देव्याः प्रसादनस्य प्रसादस्य च उपायः साधनं तं प्रति निर्गता आत्मा येषां ते निराशाः ते च ते भूताश्च । निराशाशब्दस्य ऋज्यंतस्य भूतशब्देन समासः । अधोगतं मुखं यस्य अधोमुखस्थितेः कारणं लज्जैव । विदू०—किञ्चेति वार्तायां 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । आत्मानं एवं उद्धृष्य उद्धृष्य विपद्यसे त्रियसे इति हेतोः वेपस्य वरसादृश्यं तुल्यस्य तेन मोहितेन मया प्रियवयस्यः वरसाजः । अत्र स्थले आनीतः प्रापितः । न प्रत्याययसि न विधत्सिपि । तत् तर्हीत्यर्थः । इमं पुरोवर्तिनं लतापाशं लतोद्धृष्यं प्रेक्षस्व अवलोकय । घासवद०—सकोपमिति कोपकारणं स्पष्टमेव । एतेनैव सागरिकया आरगोद्धृषनार्थं कृतेनैव यथेति बंधनस्य ग्रहणस्य च ब्राह्मणमिति कर्म । तथा च एनं ब्राह्मणं वसंतकं कथा सहजोत्पन्नैः दुष्टकन्यकामिति कुत्सिता कन्या कन्यया 'कुरिगवे'त्यनेन पुराणायां कन् 'केष्ण' इति हस्तः । कन् प्रत्ययेन घोतितं कुत्सितत्वं दुष्टशब्देनैव स्पष्टीक्रियते । अत्रत इति अत्रात्कारणस्यैवात् आचारिल्लासयिः । अथ 'वाघवदत्ता—(उपयुज्य धरोपं) आर्मपुत्र मुक्कमेतत् सदशमेतत्' तथा (धरोपं) आर्मपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धिमयापि सहजाभिजातया सेवया दुःखमनुभाव्यते । 'काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बंधे'त्याद्यत्र मापनेन च वाघवदत्तार्थेऽप्यवचना सागरिकाद्यमागमात्तद्यगृह्णानाभियतप्रसक्तिकारणं सोटकार्यं गर्भसंधेरेयं । उक्तं च मरुतेन 'धरमव-

काञ्चनमाला०—जं भङ्गिणी आणवेदी । (लतापाशेन वसन्तकं गले यथा ताडयति ।) हृदास । अणुभव दाव अत्तणो अविणअस्स फलम् । देवीए दुट्टवअणेहि कडुइका कण्णा चि सुमरेहि तं वअणम् । साअरिए । तुमंपि अग्गदो होहि । (क)

सागरिका—(स्वगतम् ।) अकिदपुण्णाए मए मरिदुंवि अत्तणो इच्छाए ण अवापिदम् । (स्व)

वसन्त०—(सविवादम् ।) भो वअस्स । सुमरेहि मं अणार्धं देवीए बन्धणादो विवज्जिदुं (इति राजानमालोकयति ।) । (ग)

(वासवदत्ता राजानमालोकयन्ती सागरिकां वसन्तकं च गृहीत्वा काञ्चनमालया सह निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सखेदम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

(क) यद्भर्त्र्याज्ञापयति । हताश । अनुभव तावदात्मनोऽविनयस्य फलम् । देव्या दुष्टवचनैः कटुकितौ कर्णाविति स्मर तद्बचनम् । सागरिके । त्वमप्यग्रतो भव ।

(स्व) अकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन इच्छया नावापितम् ।

(ग) भो वयस्य । स्मर मामनाथं देव्या बन्धनाद्विवर्जितुम् ।

चनप्रायं तोटकं त्विति संज्ञितं' इति । काञ्चन०—यद्भर्त्री आज्ञापयति तत्करोमीति शेषः । 'भारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इत्यनेन मित्वं नाधवमते अचाक्षुषज्ञाने नास्ति । निशानेष्विति पठतां ह्रदत्तादीनां तु न काप्यनुपपत्तिः । अतएव तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति भाष्यकारप्रयोगः संगच्छते । हताशेति एतद्याख्या पूर्वं कृतैव । अविनयस्य औद्धत्यस्य । स च सागरिकासंमेलनोद्योगरूपः । देव्येत्यादिव्याख्यातं तत् पूर्वोक्तं वचनं स्मरेत्यन्वयः । साग०—अकृतं पुण्यं सकर्म यथा तादृश्या मया आत्मनः इच्छया मर्तुमपि नावापितं । धातूनामनेकार्थलाभं पारितमित्यर्थः । पार्थते इति पाठस्तु याधुतर एव । अत्रत्यसागरिकाभाषणेन वासवदत्तातः सागरिकाया भयं इति उद्देश्याध्यमंगं । तदुक्तं 'भयं नृपारिदस्यूत्यमुद्देशः परिकीर्तित' इति । यो हि यस्यापकारी स तस्सारिः, प्रकृते वासवदत्ता । विदूष०—सविवादमिति । विवादकारणं स्पष्टमेव । नास्ति नाथो रक्षको यस्य एतादृशं खद्विदुक्तलादनाथमित्यर्थः । विवर्जितुं मोचितुमिति यावत् राजानमालोकयतीति सागरिकाया विशेषणं लिंगविपरिणामेन वसन्तकस्य च विशेषणं राजानमालोकयतीति पूर्वमुक्तत्वात् तेन च उभयोरतिवीनरत्वं व्यज्यते । गृहीत्वेति 'ग्रहोऽडिति' इति वीथैः । काञ्चनमाळया सहैति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । राजा—सखेदमिति स्वैकनिष्ठयोः प्रीतिपात्रयोः स्वसमक्षं दुरवस्थितौ खेदः स्पष्ट एव । तदेवाह—कष्टं भोः कष्टमिति लौकिकोक्त्या

किं देव्याः कृतदीर्घरोपमुपितस्त्रिगुणितं तन्मुखं

त्रस्तां सागरिकां सुसंभृतरुषा संतर्ज्यमानां तथा ।

बध्वा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो

सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्धृतिम् ॥ १९ ॥

तत्किमिदानीमिह स्थितेन प्रयोजनम् । देवीमेव प्रसादयितुमभ्यन्तरं

प्रविशामि ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति सकेतकं नाम तृतीयोऽङ्कः ।

खेदेन कष्टशब्दस्य द्विरुच्चारणं नत्विदं वचनेन द्वित्वं मध्ये भोःशब्दस्य प्रवेशात् । एतादृशोच्चारणेन अतिकृच्छ्रं द्योत्यते । 'कष्टे तु कृच्छ्रमहने' इत्यमरः । तदेवाह— किं देव्या इत्यादिना । देव्याः वासवदत्तायाः एतस्य मुखमित्यनेन अन्वयः । तत् मनसा उल्लिखितमित्यर्थः । कृतः अर्थाद्वासवदत्तयेति गम्यते । यो दीर्घरोपः महान् क्रोधः तेन मुपितं चोरितं क्षिग्धेन क्षेष्टेन क्षिग्धेत्वन 'नपुंसके भावे कः' । स्मितं हास्यं यस्मिन् । अथवा क्षिग्धघातोरकमंकलात् 'गल्यर्थाकर्मकेति' कर्तरि कः । तथा च दीर्घरोपेण मुपितं क्षिग्धं क्षेष्टकृत् स्मितं यस्मिन् । एतादृशं मुखं चिन्तयामि किं, स्मरामि किं । तथा मुखस्मरणवत् त्रस्तां मीतां 'अधीरे कातरस्त्रस्त' इत्यमरः । सुसंभृता अतिशयिता रुद्र क्रोधो यस्याः तथा वासवदत्तया संतर्ज्यमाना भस्वर्यमाना तर्ज मर्धे तर्जने इत्यस्मात्संपूर्वकात् कानच् । एतादृशीं सागरिकां चिन्तयामि किं, बध्वा संनह्य अर्थाद्संतकं इतः एतस्मात् स्थलात् नीतं वसंतकं अहं चिन्तयामि किं । अहमिति पदं प्रतिवाक्यं सबध्यते । अहो इति खेदे । इति पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वोक्त- हेतुभ्यो वा सर्वधासौ आकारश्च पूर्वोक्तप्रकार इत्यर्थः । तेन कृता उत्पादिता व्यया पीडा यस्य एतादृशोऽहं क्षणमपि 'कालाप्यनोररयंतसयोगे' इति द्वितीया । निर्धृतिं सुपुं 'अथ निर्धृतिः । मोक्षे मृत्वीं सुपे' इति हेमचंद्रः । नो प्राप्नोमि । शार्दूलविश्रीडितं ॥ १९ ॥ तत् कथमपि निर्धृत्प्रसाप्तेर्हेतोः इदानीं एतस्मिन् काले इह देवो स्थितेन स्थित्वा 'नपुंसके भावे कः' । 'यत्किम्यतिमास्थामि'तीत्यं । प्रयोजनं फले किं साध्यमित्यप्याहृतकियायोगः प्रसादयितुं सुप्रसन्ना विधातुं अभ्यन्तरे अंतः- पुरं प्रविशामि गच्छामि । निष्क्रान्ताः सर्वे इति मृत्वाद्यभिप्रायेण सर्वपदं । तृती- योऽङ्क इति । इति समाप्त इत्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिप्रमाप्तिपु' इत्यमरः ।

इति श्रीधनुतपदवाक्यप्रमाणपाराधारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडितप्रकाश-
धीकरहाटकरोपनामक धीमद्वीपालाचार्यतिथ्यातिना निगुण-
रोपानिधेन दत्तात्रेयारनामक नारायणशर्मणा विरचितायां
प्रभाकररत्नावलीटीकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति रत्नमालामादाय साया सुसंगता ।)

—सुसंगता—(सकरणं निःश्वस्य ।) हा प्रियसखि सागरिण । हा लज्जालुण । हा सखीगणवच्छले । हा उदारसीले । हा सोम्यदर्शणे । कर्हि गदासि । देहि मे पडिवअणं (इति रोदिति । ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) हंहो देवहृदय । अकरुण । असामण्यरूपसोहा तादिसी तुण जइ णिम्मिदा ता कसि उण ईदिसं अवत्थन्तरं पाविदा । इयं च रत्नमाला जीविदणिरासाण ताण कस्सवि वक्षणस्स हत्थे पडिवादे-सुत्ति भणिय मम हत्थे समप्पिदा । ता जाव कंपि वक्षणं अण्णेसामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अण् । कर्हं एसो कखु वक्षणो वसन्तओ इण एव आअच्छदि । ता इमस्सि एव पडिवाइस्सं । (क)

(क) हा प्रियसखि सागरिके । हा लज्जालुके । हा सखीगणवत्सले । हा उदारसीले । हा सौम्यदर्शने । कुत्र गताऽसि । देहि मे प्रतिवचनम् । हंहो देवहृदय । अकरुण । असामान्यरूपशोभा तादृशी मया यदि निर्मिता तत्क-स्मात्पुनरीदृशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्नमाला जीवितनिराशया तथा क-स्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तयावत्क-मपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । अये । कथमेव खलु ब्राह्मणो वसन्तक इहैवाग-च्छति । तदस्मै एव प्रतिपादयिष्यामि ।

अथ चतुर्थाङ्कः प्रारभ्यते । तृतीयाङ्के गर्भसंधिः प्रतिपादितः । अथेदानीं चतुर्थाङ्के क्रमप्राप्ताऽधमर्शनिर्वेहणसंधिप्रतिपादनेन नाटिकोत्फेतिवृत्तसमापनं चिन्नीपुंः कृतिः चतुर्थाङ्कमारभते । तत्र तावत् वक्ष्यराजप्रवेशं निरूपयितुं प्रवेशकमारभते-ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः राज्ञो देवीप्रसादनार्थमंतःपुरप्रवेशानंतरं रत्नानां हीरकादीनां माला सखे ता आदाय गृहीत्वा अक्षैः नेत्रोदकैः सह वर्तते इति साया 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । रुदतीत्यर्थः । सुसंगता प्रविशतीत्यन्वयः । सुसंगता—सकरणं सद्यं एतस्याध्याहृतभाषणक्रियायामन्वयः । तथा च निःश्वस्य सकरणं आह्वेत्यन्वयः । निःश्वासस्य कारणं दुःखं करुणाकारणं तु निजसदयाः दुर्द-शाप्राप्तिरेव, अधिमयाकयेषु हेतुव्ययं विपादद्योतकं 'हा विपादद्योतकं' इत्यमरः । प्रिया इष्टा वासिणी सखी तत्संबोधनं प्रियसखि 'सख्यशिक्षी'ति ङीप् 'पुंवरुर्गर्भधारये'ति पुंवरुर्भावे 'अंबाधेनयोर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । लज्जां प्रयां लज्जति गृह्णाति इति लज्जालुः । भित्तदादित्वाद्वाधातोर्ह्रस्वयः । कृपालुरिति वत् । लज्जालुरेव लज्जालुका स्वार्थे कः ।

(ततः प्रविशति हृष्टो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—ही ही । भो भोः अज्ज कखु पिअवअस्सेण पसा-
दिदाए तत्तभोदीए वासवदत्ताए वन्धणादो मोचिअ सहत्थदिण्णेहि
मोदअलङ्कुआहिं उदरं मे सुपूरिदं किदं । अण्णं च एदं पट्टंसुअजु-

तत्संबोधनं उज्जालके, अथवा 'स्पृष्टिच्छ्री' खत्रैव लक्षविधानमात्रेणैव स्पृष्टयालुरित्यादि-
रूपनिष्पत्तिरंभवे आलुचो विधानमनर्थकमित्याशंक्य महाभाष्ये लक्षमविधायामुक्त-
करणं अन्यत्रापि यथा स्यादित्युक्तं तेनायं प्रयोगः साधुः । सतीनां गणः समुदायः
'समवायधयो गणः' इत्यमरः । तस्मिन् वत्सले क्षिगधे 'क्षिगधस्तु वासलेः' इत्यमरः ।
उदारं महत् श्रीलं खमाधो यस्याः सा तत्संबोधनं उदारशीले, 'उदारो दातृमहतोः'
'श्रीलं खमाधे सद्भुते' इत्युभयत्राप्यमरः । सीम्यं मनोहं दर्शनं ईक्षणं यस्याः 'सौम्यो
हे ना त्रिष्वनुपे मनोहे सोमदैवते' इति मेदिनी । इदानीं संप्रति गता त्वं मया कुप्र
प्रेक्षितव्या इत्यन्वयः । इति वदंती सती रोदित्तीत्यर्थः । ऊर्ध्वमवलोकयेति इदं
लौकिकानुकरणं लोके हि प्रारब्धनिदावसरे ऊर्ध्वमवलोक्यते । हं इति रोपभा-
षणेऽनुनये वा । 'हं हो हंतेति चाधर्मैः' इति भरतः । हो इति संबोधने 'हं रोपभा-
षणेऽनुनयेऽपि च' 'हो ही च हूती संबोधनेऽपि च' इत्यभिधानात् । दैवहतक इदं
प्राग्ध्याह्यातं दुष्टप्रारब्धेत्यर्थः । अकरण निर्दय इदं दैवहतकस्य विशेषणं । तदेव
स्पष्टयति अस्मान्येत्यादिना । सामान्या साधारणी रूपशोभा यस्याः सा सा-
मान्यरूपशोभा 'साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः । तादृशी न भवतीति अस्मा-
न्यरूपशोभा लोकोत्तरसौंदर्यवतीत्यर्थः । तादृशी अनिर्वर्णनीयेति यावत् । निर्मिता
उत्पादिता । तद् तर्हि किमितीति इतिर्हंती । कुतो हेतोरित्यर्थः । पुनरिति वाक्यालं-
कारे । इदं उच्ययिनीप्रापणप्रवादेन अट्टयत्तारूपं अवस्थांतरं अन्यावस्थामि-
त्यर्थः । प्रापिता प्राप्तेवेणिसंज्ञात् कप्रत्ययः । इयं सप्रिकृष्टा । मदस्तवतिनीत्यर्थः ।
रत्नमालापि रत्नघणपि जीविते जीवनविषये निर्गता व्यासा इच्छा यस्याः वा । जीव-
ननिरिच्छत्या इत्यर्थः । तथा सागरिकया कस्यापि अनिश्चितस्य माद्वणस्य द्विजस्य
इत्थे करे प्रतिपाद्य देहि इति एवंप्रकारेण उक्तवा उदित्वा मम सुसंगताया इत्थे
समर्पिता दत्ता । तद् माद्वणदानार्थं मदस्ते समर्पितत्वाद्देतोः । यावदिति वाक्या-
लंकारे । अन्येषाम्नि अनुपूर्वकात् इष गतावित्यस्मात् 'हंसर्पाय' इति स्वार्थे णिष्
'उपसर्गेण धारयथो धरादन्यत्र नीयते' इति ष्यंतस्य शोपनार्थत्वं । नेपथ्यस्य
जपनिकायाः अस्मिन्मुदं संमुदं । 'पूरणगुणमुदिते'ति षष्ठीसमासनिषेधस्तु रुदन्ये-
नेति सिद्धांतः । एषः रगीपवती । खलु निधयेन वाक्यालंकारे वा । इत एव अस्मद-
पिठितदेश एव रश्मिप्रदणात् इदंरश्मिप्रदणस्यंतात्तत्तत् । तद् वसंतकस्य प्राप्तेर्हंतीः ।
एतां रत्नमालां एतन्मिथैव वसंतके एव प्रतिपादयामि अर्पयामि । एतस्मिन्निधि संप्र-
दानस्य अधिकरणत्वविषयसा रत्नमी 'सममप्राप्तेने दानं द्विगुणं माद्वणमुपे' इतिबए ।
ततः सुसंगताभिचारानंतर् इष्टः । हर्षकारणं अनुपदमेव स्पष्टीगमिष्यति । विदूष०—

अलं कण्णामरणं अ दिण्णं । ता जाव दाणिं पियववस्से पेक्खिस्सं ।
(इति परिक्रामति ।) (क)

सुसंगता—(रुदती सहस्रोपसृत्य ।) अज्ज वसन्तत्थ । चिट्ठ दाव
तुमं मुहुत्तमं । (ख)

वस०—(दृष्ट्वा ।) कथं सुसंगता । सुसंगदे । एत्थ किं मितं
रोदीअदि । ण खलु सामरिआए अच्चादिदं किंपि संवुत्तम् । (ग)

सुसं०—एदं जेव णिवेदइदुकामा । सा खलु तवस्सिणी देवीए
उज्जइणिं णीदेत्ति प्पवादं कदुअ उवत्थिदे अद्धरत्ते ण जाणीअदि
कहिं णीदेत्ति । (घ)

(क) ही ही । गो मोः । अथ खलु प्रियवयस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या
वासवदत्तया बन्धनान्मोचयित्वा सहस्रदत्तैर्मोदकलङ्गुकैरुदरं मे सुपूरितं कृतम् ।
अन्यच्च । एतत्पट्टांशुकयुगलं कर्णामरणं च दत्तम् । तथावदिदानीं प्रियव-
यसं प्रेक्षिष्ये ।

(ख) आर्य वसन्तक । तिष्ठ तावत्त्वं मुहूर्तम् ।

(ग) कथं सुसंगता । सुसंगते । अत्र किंनिमित्तं रुचते । न खलु सागरि-
काया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् ।

(घ) एतदेव निवेदयितुकामा । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनी नीतेति
प्रवादं कृत्योपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कुत्र नीतेति ।

खलु वाक्यालंकारे । प्रियवयस्येन वत्सराजेन प्रसादितया प्रसन्नतां प्रापितया प्र-
वृत्तत्वात्सीदसेर्जिज्ञतात् कर्मणि क्तः । तत्रभवत्या पूजया 'पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च
भगवानपि' इत्यभिधानात् । उन्मोच्य मुक्तं कृत्वा उत्पूर्वात्सुं वदेर्जिज्ञतात् क्त्वा ।
सहस्त्रेण दत्तैः अर्पितैः णेनेन खल्विषये तस्या णत्यादरः सूचितः । मोदकैः भक्षयि-
शेषैः उदरं कुक्षिः पूरितं 'पुरी आप्यायने' । 'गल्यर्थे' ति कर्मणि क्तः । अन्यच्च मोदकमो-
जनापेक्षयान्यवपि तथा दत्तमित्यर्थः । तदेवाद-एतदित्यादिना । पट्टांशुकयोः पट्ट-
वस्त्रयोः युगलं युगमं 'युगमं तु युगलं युगं' इत्यमरः । कर्णामरणं कर्णालंकारः । तत्
वासवदत्तायाः मयि कोपस्वागपूर्वकं भिद्यन्नालंकारादिदानादेतोः प्रियववस्थं वत्स-
राजं अवलोकयिष्ये । परिक्रामति इतस्ततो हिंति । सुसंगता०—रुदती अशु-
भिमोक्तं कृपयती सहसा अकस्मात् मुहूर्तं किञ्चित्कालपर्यन्तं अस्य लक्षणं प्रायुक्तं
'कालाख्यनोरखंतसंयोगे' इति द्वितीया । विदूष०—दृष्ट्वा अवलोक्य कथमिति
प्रश्ने । किंनिमित्तमिति । रोदनं हि दुःखेन संभवति दुःखं च एतस्या इदानीं घाम-
रिक्तादुःखं भिन्ना न संभवतीत्यासंप्रसाह-न खल्वित्यादिना । सागरिकायाः
किमपि अत्याहितं महामीतिः न खलु खलजिज्ञासायां । संवृतं निष्पन्नं एतदेव

वस०—(सोद्वेगम् ।) हा भोदि साअरिए । हा असामाणरूत-
सोहे । हा मिदुभासिणि । अदिणिग्घणं दाणिं देवीए किदम् । तदो
तदो । (क)

(क) हा भवति सागरिके । हा असामान्यरूपशोभे । हा मृदुभासिणि ।
अतिनिर्घृणमिदानीं देव्या कृतम् । ततस्ततः ।

सागरिकादुःखमेव । निवेदनक्रियायाः कर्मदं 'कर्तृकर्मणोरिति' पृष्ठी न शंभया
'नलोके'ति निषेधात् । निवेदयितुं कामोऽभिलाषो यस्याः 'तुं काममनसोरपि' इति
वचनेन कामशब्दे परे तुमुनो मकारलोपः । अहमस्मीति शेषः । सा सागरिका । खलु
याक्यालंकारे । तपस्विनी अनुकंपाहा । दीनेति यावत् । देव्या वासवदत्तया उज्जयिनी
विशालां 'विशालोज्जयिनी समे' इति अमरशेषः । नीता प्रापिता इति प्रवादं
जनवादं कृत्वा रात्रेः अर्थे अर्धरात्रं 'अर्धं नपुंसकमि'ति समासः । तस्मिन्नुपस्थिते
प्राप्ते सति कुत्र नीतेति न ज्ञायते इत्यन्वयः । विदू०—सोद्वेगं सद्दुःखमित्यर्थः ।
उद्वेगकारणं तु सागरिकायाः वासवदत्तया कृतमज्ञातस्थलनयनमेव । हा इति
शोके भवतीति संबोधनार्थं 'भवद्युष्मत्सतोऽपि' इति मेदिनी । असामान्यरूपशोभे ।
इदं प्राग्ब्याख्यातं । मृदु कर्णमुखवर्हं भापते तच्छीला तत्संबोधनं 'सुप्यजातावि'ति
णिनिः । 'प्रातिपदिकते'ति णत्वं । नन्वत्र हा शब्दयोगे 'अभितःपरितःसमयानि-
कंपाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीयया भाव्यं इति चेन्न धिङ्मुखं ल्यादिवत् हाशब्दस्य
संबोधनार्थैः सार्कं संबन्ध एव नास्ति 'संबोधनपदं यत्र तत्क्रियाया विश्लेषणमि'त्युक्त-
त्वात् । किंतु हे सागरिके ते दुरवस्थां हा इति दुरवस्थायां हा इत्यस्यान्वयः ।
सागरिके इत्यस्य तु जानीहीति अभ्याहृतज्ञानक्रियायामन्वयः । अत एव हा तात
हा राघव हा देवीत्यादयः प्रयोगाः संगच्छन्ते । स्पष्टं चेदं कारकमनोरमायां ।
इदानीं सांप्रतं देव्या वासवदत्तया निर्गता पृष्ठा करुणा यस्मात् 'करुणा पृष्ठा' इत्यमरः
अतिशयितं निर्घृणं अतिनिर्घृणं । अतिनिर्दयमित्यर्थः कृतं आचरितं कर्मणोऽनिवक्षया
'नपुंसके भावे कः' इति कः । ततस्तत इति संभ्रमे द्विवचनपरिचयः । अत्रांकेऽवमशो
निर्वेहणश्चेति संधिद्वयं प्रसक्तं तत्र तावत् अपवादाख्यावमशसंभ्रमस्य 'सा खलु तप-
स्विनी'त्यापुक्तस्य लक्षणलेखनसंगत्याऽपिनोऽवमशसंधेर्लक्षणमुच्यते । तदुक्तं दश-
रूपके—'क्रोधेनावमशोयत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भनिर्भिन्नबीजायः सोऽवम-
शोऽगसंप्रहः' । सोऽवमश इत्यंतमेवाऽवमशसंधेर्लक्षणं । अंगसंप्रह इति तु अप्रिनशो-
कान्वयि । अस्यार्थः । अवमशं नमवमशः पर्यालोचनमित्यर्थः । तत्र क्रोधात्
व्यसनात् विलोभनाद्वा भवितव्यं । अनेनार्थेनेत्यवधारितैर्कांतफलप्राप्त्यवसायात्मा
गर्भसंयुद्धिबीजायसंबन्धो विमशोऽवमशः । यथाऽत्रैव अतिविद्रवपर्यतो वास-
वदत्ताप्रसक्तया निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमशो दर्शितः । एतस्य त्रयो-
दशांगानि । तानि च—'तत्रापवादासंफटौ विद्रवद्रवशक्तयः । द्युतिः प्रसंगच्छलनं व्यव-
सायो विरोधनं । प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश' इति । एतेषां लक्षणानि

सुसं०—एसा रञ्जमाला ताए जीविदणिरासाए अज्जवसन्तमस्स हत्थे पडिवादेसित्ति भणिय-मम हत्थे समप्पिदा । ता णं गेण्हडु अज्जो एदम् । (क)

वस०—(घातं सकृदं कर्णो पिधाय ।) भोदि ण मम ईदिसे प-
र्यावे एदं वोढुं हत्थो पसरदि । (ख)

(इत्युभौ रुदितः ।)

सुसं०—(अप्रति बन्धा ।) ताए एव अणुगहं करन्तो अङ्गीकरोदु
एदं अज्जो । (ग)

(क) एषा रत्नमाला तया जीवितनिराशयार्थवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादये-
त्युक्त्वा मम हस्ते समर्पिता । तन्ननुगृह्णत्वार्थ एताम् ।

(ख) भवति । न म ईदृशे प्रस्ताव एतद्वोढुं हस्तः प्रसरति ।

(ग) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्ङ्गीकरोत्येतदार्थः ।

तत्र तत्र तत्तदंगप्रदर्शनविषये प्रदर्शयिष्यामः । तत्रैवामंगानां मध्येऽपवादशकि-
व्यवसायप्ररोचनादानानि प्रधानानि अर्थादितराण्यप्रधानानि । आहशांगप्रसंगेन
एतत्संधेरत्र लक्षणं प्रदर्शितं तदपवादाख्यं नामाऽत्रांगं । तदुक्तं 'दोषप्रख्यापवादः
स्या'दिति । सुसंगता—एषा रत्नमाला मत्रिकटवर्तिनीत्यर्थः । जीविते जीवने
निर्गता आशा इच्छा यस्याः । तथा सागरिकया । अथ मम हस्ते समर्पितेत्यनेन
अन्वयः । प्रतिपादय देहि । तत् तव दानार्थं सागरिकया मद्दस्ते मालार्पणाद्देतोः ।
नन्वित्यामंगणे । आर्यैः वसंतकः गृह्णातु स्वीकरोतु । विदुष०—सासं सवार्णं
सकृदं सदयं अनयोरप्याहृतभाषणक्रियायामन्वयः । अलकृदणयोः कारणे स्पष्टे
एव । कर्णो पिधाय हस्ताभ्यामाच्छाद्य 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च'
इत्यमरः । हस्ताभ्या कर्णपिधानं अत्यंतानुचिते कर्मणि स्वस्याप्रवृत्तिबोधकं लोके ।
तथा च सागरिकाया एतादृश्यवस्थायां तद्वत्तमालाग्रहणमत्यंतमनुचितमित्यर्थः ।
तदेवाह-भयतीत्यादिना । भवति सुसंगते ईदृशे मुखेन वर्णयितुमप्यनर्हं
इत्यर्थः । प्रस्तावे प्रसंगे 'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः । एतत् मालारूपं भूषणं
वोढुं गृहीतुं हस्तः करः न प्रसरति न प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । उभौ सुसंगतावसंतकौ
'पुमान् क्रिया' इति पुंसः शेषः । रुदित इति पाठः । रुदत इति तु लेशकप्रमादः ।
सुसंग०—अजलिं करसंपुटं बन्धा कृत्वा तस्या एव सागरिकाया एव अनुग्रहं
'चरमदानस्वीकरणेन तन्मनःप्रमोदजननरूपानुग्रहं कुर्वन् आचरन् एतत् माला-
रूपं भूषणं आर्यैः वसंतकः अंगीकरोतु स्वीकरोतु । एतदंगीकारे हि तन्मनसः शेषः

वस०—(विचिन्स ।) अहवा । उवणेहि । जेण इमाए जेव
सागरिजाचिरहकुण्ठदं पिअवस्सं विणोदेमि । (क)

(सुसंगता वसन्तकस्य हस्ते रत्नमालां ददाति)

वस०—(एहीत्वानिरूप्य सविस्मयम् ।) भोदि । कुदो उण ईदि-
सस्स अलंकारस्स समागमो । (ख)

सुस०—अज्ज । मएवि सा कोदुहलेण पुच्छिदा असि । (ग)

वस०—तदा ताए किं भणितं । (घ)

सुस०—तदो सा उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससिअ । सुसंगदे ।
किं दाणिं तुह इमाए कधाएत्ति भणिअ रोदितुं पउत्ता । (ङ)

(क) अथवा । उपनय । येनैतयैव सागरिकाविरहकुण्ठितं प्रियवयसं
विनोदयामि ।

(ख) भवति । कुतः पुनरीदृशसालंकारस्य समागमः ।

(ग) आर्य मयापि सा कौतूहलेन पृष्टाऽऽसीत् ।

(घ) ततस्तया किं भणितम् ।

(ङ) ततः सोर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चस । सुसंगते किमिदानीं तवानया कथ-
येति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता ।

स्यात् । अत एतद्ब्रह्मणेन तन्मन-सुखरूपमनुग्रहं करोतिवत्यर्थः । चिदू०—विचिंयेति
चिन्ताकारणं तु दुःखेन एतत्स्त्रीकारे मनः प्रवृत्तिर्नैव जायते अस्त्रीकारे तन्मनसः
शेदः इत्युभयतः स्थाशा रज्जुः । तथाचोभयमपि विचिन्त्य प्रहणाप्रहणयोर्प्रहणमेव
प्रशस्तं इत्यभिप्रेत्याह—अथवेत्यादिना । अथवेति पक्षांतरे उपनय देहीत्वर्थः ।
कुतो देहीत्वत आह—येनेति । येन प्रहणरूपहेतुना एतयैव रत्नमालयैव सागरि-
कायाः विरहेण वियोगेन कुण्ठितं प्रतिहतं सकलक्रियासु मंदमित्यर्थः । 'कुण्ठो मंदः
क्रियासु यः' इत्यमरः । विनोदयामि सुखयामीत्यर्थः । चिदूप०—एहीत्वा माला-
गित्वाधिभक्तं निरूप्य निरीक्ष्येत्यर्थः । सविस्मयमिति एतादृशममूल्यं रत्नमेतया कथं
उन्ममिति विस्मयः । तदेवाह—भवतीत्यादिना । ईदृशस्य अनिर्वर्णनीयस्य । शमू-
त्यत्येति यावत् । अलंकारस्य कुतः कस्मात् पुरुषादित्यर्थः । आगमः प्राप्तिः 'आग-
मस्त्लागतां शास्त्रेऽपि' इति हेमः । सुसंग०—कुतूहलेन कौतुकेन सा । सागरिका ।
मनाऽपि इति गया तव विस्मयः तथा मयापि विस्मयेन पृष्टेत्यर्थः । चिदू०—ततः
साप्रधानंतरे तथा सागरिकया किं भणितं किमुक्तमित्यर्थः, सुसंगता०—सा
सागरिका ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमागं प्रेक्ष्य अवलोक्य दीर्घमायतं निःश्चस श्वापं त्यक्त्वा
सुसंगते इदानीं तव एतया कथं किं इत्यन्वयः । रुदितुमिति रोदितुमित्युचितं ।

वस०—अं कथिदं एष ताए सामणजणदुल्लहेण इमिणा परि-
च्छदेण । सघघा महाभिजणसमुप्पण्णाए ताए होदधं । सुसंगदे
पिअवअस्सो दाणिं कहिं । (क)

सुसं०—अज्ज एसो वखु भट्टा देवीभवणादो णिकमिअ फड्डिअ-
सिलामण्डवं गदो । ता गच्छदु अज्जो । अहंवि देवीए वासवदत्ताए
परिचारिणी भविस्सं । (ख)

(इति निष्कांतौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चितानुवृत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ॥

(क) ननु कथितमेव तथा सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छेदेन । सर्वथा
महाभिजनसमुत्पन्नया तथा भवितव्यम् । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं कुत्र ।

(ख) आर्य एष खलु, मर्ता देवीभवनतो निष्क्रम्य स्फटिकशिलामण्डपं
गतः । तद्वच्छत्वार्थः । अहमपि देव्या वासवदत्तायाः परिचारिणी भविष्यामि ।

विदूष०—नन्विति आमंत्रणे । कथितमेव वर्णितमेव सामान्य-साधारणः यो जनः लो-
कः तेन दुर्लभेन दुष्प्रापेण परिच्छेदेन अलंकारेण कथितमित्यन्वयः । किं कथितं तदाह-
सर्वथेत्यादिना । सर्वथा सर्वप्रकारेण महत्यासौ अभिजनश्च महान् श्रेष्ठो योऽभिजनः
कुलध्वजभूतः 'अभिजनः कुले कुलध्वजे जन्मभूम्यां' इति हेमचंद्रः । तस्मात् समुत्प-
न्नया तथा सागरिकया भवितव्यं । प्रियवयस्यः वत्सराजः इदानीं साप्रतं कुत्र वर्तते
इति शेषः । सुसंगता—एष खल्विति । खलिनलवधारणे । एष एवेत्यर्थः । इदानी-
मेवेति यावत् । देव्याः वासवदत्तायाः भवनात् गृहान् स्फटिकमणीनां या क्षाला एहं
तस्यां उपगतः प्राप्तः । तत्र भवतः तद्दर्शनापेक्षितोऽद्वैतोः गच्छतु । अर्थात्तनिकट-
मित्यर्थः । अमीक्ष्यं परितः चरति सेवार्थं सा परिचारिणी 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति
णिनिः । इति निष्कांतौ । अत्रापि 'पुमान् क्रिया' इति पुंसः शेषः । इति प्रवेशक
इति । इति समाप्त इत्यर्थः । प्रवेशकलक्षणं प्रागुक्तं । तत इति सुसंगताविदूषकनि-
र्गमनानंतरमित्यर्थः । आसने पीठे तिष्ठतीति आसनस्थः 'सुपी'ति योगविभागात्
स्थावातोः कप्रत्ययः । 'पीठमारणं' इत्यमरः । विचिन्त्य विचार्येत्यर्थः । अप्याहताहेति
क्रियापेक्षया विचिन्तनक्रियायाः पूर्वकालिकलात् क्त्वाप्रत्ययः साधुः । विचिन्तनक्रि-
यायाः कर्म तु यत्पूर्वं स्वयं वासवदत्तानिकटे कृतं तदेव । तदाह—सव्याजैरित्या-

प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा

प्रक्षाल्यैव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

(सोत्कण्ठं निःश्वस्य ।) तावदिदानीं देव्यां प्रसादितायां सागरिका-
चिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतः

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्रदासौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागधने विलीय ॥

दिना । व्याजेन अपदेशेन सहिताः सव्याजाः तैः शपथैः देवीविश्वासार्थं शपथाः
कृताः । यथा स्वस्य निम्न्याशपथदोषो माम्भूत् देवी च विश्वसितु । एतादृशभाषण-
शैल्या निष्पादिता इत्यर्थः । प्रियेण अगीष्टेन वचसा भाषितेन । तथा अधिकं यथा
तथा इदं चित्तानुवर्तनक्रियाया विशेषणं । शोभनं पचतीतिवत् द्वितीया । चित्तस्य
अंतःकरणस्य । अर्थाद्देव्या इत्यर्थः । अनुवृत्त्या अनुवर्तनेन अनुकूलाचरणेनेति यावत् ।
परेण श्रेष्ठेन अतिशयेनेति यावत् 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' इति भेदिनी ।
वैलक्ष्येण वीनत्वेन । इदं व्याख्यानं गोविन्दव्याख्यानुरोधेन वस्तुतः विलक्षणशब्दो
वीनतायां नोपलब्धः किंतु विस्मितार्थे 'विलक्षो विस्मयान्बिभेते' इति कोशाह्वयते ।
तथाच परेण वैलक्ष्येण इदं तु प्रत्यासत्तेः साक्षात् हेतुः किं तु पादपतनै-
रित्यस्य विशेषणद्वारा प्रत्यासत्तेर्हेतुः । तथाच शपथैः प्रियभाषणेन अधिकनित्ता-
नुवृत्त्या च एतस्याः प्रत्यासतिर्नास्ति इति महता विस्मयेन यानि पादपतनानि
पादयोः चरणयोः पतनानि नमस्काराः तैः इति तात्पर्यं । तथा सखीनां आलीनां
सुदुः वारंवारं वाक्यैः भर्त्या मक्षाराजस्यापराधः सकृत् सोढव्यः । महाराजः पश्चा-
त्तापेन देव्याः पादौ पतति अतो देव्या क्रोधस्त्याज्यः इत्येवंरूपैः वाक्यैः देवो
तथा तेन प्रकारेण प्रत्यासत्तिं प्रसन्नता न ह्युपागता न प्राप्ता । यथा येन प्रकारेण
रुदत्या रोदनं कुर्वन्त्या तथैव वासवदत्तयैव घाष्याण्येव सलिलानि उदकानि तैः
प्रक्षाल्यैव । अत्र प्रक्षाल्यैवेति पाठः क्वचिपदुल्लङ्घ्येत्स सुष्ठुतमः । शालभित्तैव स्वयं
आत्मना कोपः क्रोधः अपनीतः दूरीकृतः । मया बहुप्रयत्नानामाचरणे कृतेऽपि तैः
प्रयत्नैः तादृशी देवी सुप्रसन्ना न जाता यथा बहु प्रयत्नं यथा स्वयं कोपोऽपनीतः ।
तत्र कोपापनयनं बाष्पसलिलप्रक्षालनत्वेन उत्प्रेक्षते । उत्प्रेक्षारूपकावलंकारौ । अत्र
सागरिकालाभिविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमनाच्छक्त्याख्यं विभर्षसधेरंगं । तदुक्तं भर-
तेन—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता' इति । शार्दूलविकीर्तितं वृत्तं ॥ १ ॥
सोत्कण्ठं उत्कलिकया सहितं । उत्कण्ठा च सागरिकाविषयिणीति अनुपपन्नेव स्पष्टी-
भविष्यति । निःश्वस्येति सागरिकावियोगजन्यदुःखात्रिःश्वसः । इदानीं साप्रतं । याव-
दिति वाक्यालंकारे । देव्यां वासवदत्तायां प्रसादितायां कृतप्रसादाया सत्यामित्यर्थः ।
'यस्य च भावेन भावलक्षणं' इति सप्तमी । सागरिकायाः चिन्तैव आध्यानमेव
'स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानं' इत्यमरः । केवलं असहायमित्यर्थः । बाधनक्रियाया
विशेषणमिदं । बाधते पीडयति कुतः कस्मात् कारणात् 'हेतौ' इति पंचमी । अनेन
बाधनकारणप्रश्नः कृतः । तदेवाह—अम्भोजगर्भेति । अम्भोजं कमलं 'सप्तम्यां

सद्यः पतन्मदनमार्गणरभ्रमार्गे-

मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ २ ॥

विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्रामस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या
उत्कस्याग्रतो वाप्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसिति ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(परिक्रम्यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसो क्वु णिरंतरोक्कण्ठा-

प्रनेर्दः' इति उपस्ययः । तस्य गर्भः मध्यः 'गर्भः कुक्षौ शिशौ संधौ भ्रूणे पनसकं-
उके । मध्येऽभावपवरके' इति हैमः । तद्द्वसुकुगारा कोमला 'सुकुमारं तु कोमलं
मृदुलं मृदु' इत्यमरः । तनुः देशो यस्याः सा । अर्सा विप्रकृष्टा सागरिका 'अदसमु
विप्रकृष्ट' इत्युक्तेः । प्रथमः आदिमः मुख्यो वा 'प्रथमः स्यात्प्रधानायोः' इत्यने-
कार्थः । स चासौ रागः अनुरागः 'रागोऽनुरागे मात्सर्वे' इत्यभिधानात् । निरति-
शयानुराग इति यावत् । तेन घने निविष्टे कंठस्य ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहवृत्तिनिधिग-
मधेति' भावेऽपि । कंठाश्लेष इत्यर्थः । विचोय द्रवीभूय । रायः तरक्षणे ।
आलिंगनावसरे इत्यर्थः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । 'सद्यः परस्परारि' इत्यादिना
निपातः । पतंतः अंतः प्रविशंतः ये मदनस्य कामस्य मार्गणाः वाणाः 'कलंबमार्गण-
शराः' इत्यमरः । तेषां रंभ्राणि छिद्राणि तान्येव मार्गाः अंतः प्रवेशपथाः तैः मम
हृदयमंतःकरणं प्रविष्टा कृतप्रवेशा इति मन्ये जानामि । ज्ञाने विशिष्टं कर्म । यथा
किञ्चिद्भवीभूतं वस्तु छिदेण अंतः प्रविशति तद्वदियं प्रिया सागरिका प्रथमरागालिंगने
अतीव रागवैशिष्ट्यात् तादृशानंदरसतां प्राप्य तत्काले मदंगे मदनवाणननितक्षतैः
अंतः प्रविष्टेति तात्पर्यार्थः । अत्र मन्ये इति उत्प्रेक्षाव्यंजकं । तदुक्तं—'मन्ये शंके भुवं
प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः' इति । उप-
सोत्प्रेक्षालंकारो । तयोश्चांगलिभावः संकरः । वसंततिलकावृत्तं ॥ २ ॥ विचिन्त्य
विचार्येत्यर्थः । कथमिदानीं करणीयमित्याकारको विचारः । तमेव विचारं स्पष्टयति-
योऽपीति । विधायस्य विभ्रातेः स्थानं । स्थलमित्यर्थः । ननु विपूर्वात् भ्रमधातोर्षनि
वृद्धिः प्राप्ता तथापि 'नोदात्तोपदेशस्य मांत्स्यानाचनेः' इति निषेधात् कथं
विश्राम इति प्रयोगः अत एव विश्राम इति तु अपाणिनीयमित्युक्तमिति चेत् ।
निवृत्तप्रेषणभ्रमधातोः प्राकृतेऽप्ये णिचि तदंतात् 'एरच्' इति भावे अच् प्रत्ययः ।
नच 'नितां ह्रस्वः' शक्यः 'वा पित्तविरागे' इत्यतो जेखमुवर्त्त व्यवस्थितविभाषा-
श्रवणात् । अतएव 'रोगी चिरप्रवासी परान्नजीवी परावसथसायी । यज्जीवति
तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' इति मान्योक्तिः संगच्छते । अत एव कौमुद्यां
अपाणिनीयमित्युक्तं नत्यशुद्धमिति । संयतः बद्धः । 'बद्धे कीलितसंगती' इत्यमरः ।
तत् वसंतकस्य बद्धत्वात् । वाप्पस्य नेत्रोदकस्य मोक्षणं स्थाजनं । निःश्वसतीति
श्वस प्राणने लट् । तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडागमः । निःश्वात्कारणं
दुःखमिति स्पष्टमेव । ततः पूर्वोक्तेत्या राजचितानंतरे । वसंतकः—परिक्रम्य

परिक्रामंषि सलाहणिञ्जतणुं समुद्रहन्तो उदितो दुदिआचन्द्रो
विअ अहिअदरं सोहदि पिअवअस्सो । ता जाव णं उपसप्पामि ।
(उपखल्य ।) सोत्थि भवदे । भोः दिट्ठिआ वड्डसे । देवीहत्थगदेणावि
मए पुणोवि एदेहिं अच्छीहिं जं दिट्ठोसि । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सदृषं ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व
माम् । (विदूषकः परिष्वजति ।)

(क) एष खलु निर्मरोत्कण्ठापरिक्षाममपि श्लाघनीयलावण्यं समुद्रहन्नुदितो
द्वितीयाचन्द्र इवाधिकतरं शोभते प्रियवयसः । तथावदेनमुपसर्पामि । स्वस्ति
भवते । भोः दिष्ट्या वर्षसे । देवीहस्तागतेनापि मया पुनरप्येतैरक्षिभिर्यदृ-
ष्टोऽसि ।

इतस्ततो द्विडित्वा । अवलोकय अर्थाद्राजानं । सविसारं विसयः आश्चर्यं तेन
सहितं अप्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणं चैतत् । विसयकारणं तु तद्भाषणेन
सार्थीभविव्यति । एषः समीपतरवती । खल्विति वाक्यालंकारे । प्रियः इष्टः स चासौ
वयसः । निर्गतं अंतरं अवकाशो यस्याः सा निरंतरा । घनेत्यर्थः । एतादृशी या
उत्कंठा तया परिक्षामं कृतं यथा तथा । समुद्रहनक्रियाविशेषणाभिप्रायेणेदं ।
वस्तुतस्तु परिक्षामामिति पाठश्चेत्याधीयान् । अत एव परिक्षामामपीति अपिशब्द-
स्वारस्यं संगच्छते कुशामपि श्लाघनीयामिति हि तदर्थः । श्लाघनीयां सुख्यां । मनो-
हरामिति यावत् । तजुं समुद्रहन् धारयन् । उदितः उत्कर्षं प्राप्तः । पक्षे उदयाचलं
प्राप्तः । उदितः इत्यत्र उत्पूर्वकादिणो 'गलर्भाकर्मैके' ति कर्त्तरि क्तः । द्वितीयायाश्चंद्रः
द्वितीयाचंद्रः । संबंधश्च राहोः शिर इतियत् अमेदः । 'प्रतिपन्नाम विज्ञेया चंद्रस्य
प्रथमा कला' इत्यभियुक्तोक्तेः । अधिकतरं 'द्विवचनविभज्ये ति' तरप् । शोभन-
क्रियाया विशेषणमिदं । यावदिति वाक्यालंकारे । एनमिति शोभनक्रियायां
कर्तृत्वेन उपासत्यैव द्वितीयवाक्ये उपसर्पणक्रियायां कर्मत्वेनोपादानेन अन्वादे-
शलादेनादेशः । उपसर्पामि समीपं गच्छामि । स्वस्ति भवते भवते स्वस्ति । अस्तु
इति शेषः । अस्तीति वा । 'नमःस्वस्ती'ति चतुर्था । भोः संबोधने । वर्षसे वृद्धिं
प्राप्नोषि । एतदिष्ट्या आनंदकारकमित्यर्थः । आनंदमेव प्रकटयति—देवीत्या-
दिना । देव्याः वासवदत्तायाः । हस्तं करं गतेनापि प्राप्तेनापि पुनरपि भूयोपि
एताभ्यामक्षिभ्यां नेत्राभ्यां । यत् यस्माद्धेतोः । दृष्टोऽसि अवलोकितोऽसि । कुजायाः
वासवदत्तायाः हस्तं गतस्य मम तव दर्शनं दुर्लभं तदपि जातं । अतो मम तव
चानंद इति तात्पर्यं । अत एव हस्तगतेनापीति अपिशब्दस्वारस्यं । राजा—दृष्ट्वा ।
अर्थाद्विदूषकं । सदृषमिति हर्षकारणं स्पष्टमेव । तदेव दर्शयति—अये इत्यादिना ।
यमहमाचिदित्यं सोयं वरुंतकः प्राप्त इति हर्षः । परिष्वजस्वेति प्राप्तच्छेदोद ।

राजा—(परिष्वज्य) वेपेणैव निवेदितस्त्वया, देव्याः प्रसादः ।
तत्कथ्यतामिदानीं सागरिकायाः का वार्तेति ।

वस०—(सवैलक्ष्यमधोमुत्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य । किं न कथयसि ।

वस०—अप्यिञ्चि णिवेदिदुं दे ण पारेमि । (क)

राजा—(सोद्वेगं ससंभ्रमम् ।) वयस्य । कथमप्रियम् । किं व्यक्तमे-
वोत्सृष्टं जीवितं तथा । हा प्रिये सागरिके । (इति मोहं नाटयति ।)

वस०—(ससंभ्रमम् ।) समस्ससटु समस्ससटु पिअवअस्सो । (ख)

राजा—(समाश्वस्य सासम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्दचनं शृणुध्वम् ।

(क) अप्रियमिति निवेदयितुं ते न पारयामि ।

(ख) समाश्वसितुं समाश्वसितुं प्रियवयसाः ।

आलिङ्गनस्य कालः प्राप्त इत्यर्थः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति पठ्यं । राजा—परिष्वज्य आलिङ्ग्य । वेपेणैव प्रसादइत्तभूषणादिवेपेणैवेत्यर्थः । देवी तावत् प्रसन्नैव परंतु साग-
रिकायाः का स्थितिः इत्यभिप्रेत्याह—तदित्यादिना । तत् देव्याः प्रसन्नत्वाद्देतोः ।
इदानीं सांप्रतं सागरिकायाः । का वार्ता वृत्तातः । सवैलक्ष्यमिति सविस्मयमित्यर्थः ।
अधो मुखं यस्य स अधोमुखः । अनेन विस्मयवीनते गम्येते । कथं वार्तापि
एतस्या न ज्ञायते इति विस्मयः । सद्वाताभावात् दुःखेन वीनता । किं कुत इत्यर्थः ।
प्रथमं चार्यं किंशब्दः । न कथयसीत्यस्य कथं तु उपक्रान्ता वार्तेव । विदूष०—
अप्रियमिति हेतोः । निवेदितुं कथयितुमित्यर्थः । न पारयामि एतत् व्याख्यातं ।
राजा—सोद्वेगं सटुःखमित्यर्थः । दुःखकारणमप्रियमिति विदूषकोक्तिरेव । स-
संभ्रममिति ससंभ्रमस्वरूपा । वयस्य, अप्रियं कथं केन प्रकारेण । अप्रियत्वं स्वयमेवा-
श्वते—किमित्यादिना । तथा सागरिकया जीवितं उत्सृष्टं इति व्यक्तमेव स्पष्ट-
मेवेत्यर्थः । मोहं नाटयतीति । मोहनाटने तु भूतलादौ निश्चेष्टपतनं । विदूष०
ससंभ्रमं सलरं प्रियवयसाः समाश्वसितुं समाश्वसितुं इत्यन्वयः । राजा—अस्मैः
नेत्रोदकैः सहितं यथा तथा सास्रं । एतच्च अभ्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणं ।
तदेव भाषणं दर्शयति—प्राणा इत्यादिना । हे प्राणाः असवः अदक्षिणं दक्षिणः
परच्छंदानुवर्ता तादृशो न भवतीति अदक्षिणः सं । सागरिकामननुवर्तमानमित्यर्थः ।
'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतपरच्छंदानुवर्तिनि' इति मेदिनी । मां परित्यजत परिणहिते-
त्यर्थः । रे इति संबोधने । दक्षिणाः सागरिकानुकूला इत्यर्थः । भवत स्तेत्यर्थः ।
यदि दक्षिणा न स चेत् का नो हानिः तत्राह—मद्दचनमिति । मम वचनं

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ मूढा

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

वस०—भोः । मा अण्णघा संभावेहि । सा क्खु तवस्सिणी +
देवीए उज्जइणि पेसिदत्ति सुणीअदि । तदो मए अप्पिअत्ति करीअ
ण भणिदं । (क)

राजा—कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधिता मयि देव्याः ।
वयस्य । केन तवैतदाख्यातम् ।

वस०—भोः सुसंगदाए । अण्णं च । मम हस्ते ताए केणावि
कज्जेण इअं रअणमाला पेसिदा । (ख)

(क) भोः, मान्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनीं प्रेषितेति
श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति कृत्वा न भणितम् ।

(ख) भोः सुसंगतया । अन्यथ । मम हस्ते तथा केनापि कार्येणैव रत्न-
माला प्रेषिता ।

‘भाषणे मद्बचनं’ ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यंतमागस्य मादेशः । शृणुष्वं आकर्ण-
यत । हानिमेव स्पष्टयति—शीघ्रमित्यादिना । हे मूढाः यदि शीघ्रं न यात न
गच्छत तत् तर्हि मुषिताः चोरिताः । अथवा तन्मुषिता इति एकमेव पदं तथा
सागरिकया मुषिताः वंचिताः ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावः । मद्बचनं
वंचिता मा भूतेत्यर्थः । गज इव अभीक्ष्णं गच्छतीति गजगामिनी ‘बहुलमानीक्ष्ये’
इति णिनिः । सा सागरिका अधुना इदानीं ‘अधुना’ इति निपातनात्साधुः । सुतरां
दूरं विप्रकृष्टं याता गता । भवतां शीघ्रगमनाभावे तस्या अलाभात् मद्बचनं
भविष्येति तात्पर्यं । पर्यायोक्तमलंकारः । वसंततिलकादृतम् ॥३॥ विदु०—भोः
वयस्य, अन्यथा अन्यप्रकारेण मद्भिप्रायादन्यप्रकारेण । मृतेत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः ।
‘प्रकारवचने थाल्’ । मा संभावय मा संभावनां कार्याः । वास्तवस्त्वभिप्रायः कः
इत्यत आह—सा खल्वित्यादिना । सा सागरिका । खलु वाक्यालंकारे । देव्या
वासवदत्तया उज्जयिनीं विशालां ‘विशालोज्जयिनी रमा’ इत्यमरशेषः । प्रेषिता
प्रापिता इति श्रूयते आकर्ण्यते । अतः अतो हेतोरित्यर्थः । अप्रियमिति अनि-
ष्टमिति । राजा—अहो इति आश्चर्ये खेदे वा । देवी वासवदत्ता मयि विषये
निर्गतः अनुरोधः अनुवर्तनं यस्याः । ‘अनुरोधोऽनुवर्तनं’ इत्यमरः । मत्प्रतीपाचरण-
कर्त्रीत्यर्थः । कथमपि मां न गणयतीति यावत् । एतत् वासवदत्तया सागरिका
उज्जयिनीं नीतेति चरित्रमित्यर्थः । आख्यातं कथितं । अत्र ‘अहो निरनुरोधा मयि
देवी’ इत्यनेन वासवदत्तयेष्टासपादनाद्गतस्तराजस्यापमानात् छलनं नामांगं । तदुक्तं-
‘अपमानादिजनितः संमोहः छलनं भवेत्’ इति । विदु०—अन्यथेति । न केव-

राजा—किमपरं मामाश्वासयितुम् । तद्वयस्य । उपनय ।

(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्वर्ण्य हृदये निधाय ।) अहह ।

कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयानया ।

तुल्यावस्था सखीवैर्यं तनुराश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

वयस्य । त्वं परिधत्स्वैनाम् येन वयमेनामपि तावद्दृष्ट्वा धृतिं करिष्यामः ।

वसन्त०—भो । जं भवं आण्णवेदि । (इति कण्ठे परिदधाति ।) (क)

राजा—(सखं निश्चस्य ।) वयस्य । दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

वसन्त०—(सभयं दिशोऽवलोक्य ।) भो । मा एषं पृथ्य उच्चं
गन्तेहि । कदात्रि के वि एत्थ संचारेदि । (ख)

(क) भोः यद्भवानाज्ञापयति ।

(ख) भोः मैवमत्रोच्चैर्मन्त्रय । कदापि केचिदत्र संचरन्ति ।

लमिदमाख्यातमेव किंतु अन्यदपि जातं इति अन्यकार्यसमुच्चयार्थश्चकारः । तदेव
कार्यमाह—मम हस्तेत्यादिना । तथा सागरिकाया केनापि अनिधितेनापीत्यर्थः ।
कार्येण हेतुना इयं रत्नमाला मम हस्ते प्रेषिता प्रापितेत्यन्वयः । राजा—अपरं
ममाश्वासनादितरत् दल्यर्थः । एतस्य पूर्वोक्तक्रमप्राप्तं कार्यं विशेष्यं । एवं च अपरं
कि कार्यं मामाश्वासयितुं प्रेषितेत्यर्थः । तत् भदाश्वासनार्थं प्रेषणाद्देतोः । उपनय
समीपं प्रापय । आनयेति यावत् । उपनयति दधाति । राजा—रत्नमालां गृहीत्वा
निर्वर्ण्य सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोक्य । अहहेति खेदे 'अहहेत्सद्गुते खेदे' इत्यमरः । तस्याः
सागरिकायाः कंठस्याऽऽश्लेषः आलिंगनं तं समासाद्य प्राप्य प्रभ्रष्टया च्युतया
अनया रत्नमालया तुल्यावस्था तुल्या समा अवस्था तत्कंठाश्लेषं समासाद्य प्रभ्र-
ष्टतरुणा दशा यस्याः सा 'वाच्यलिंगाः समस्तुत्य' इत्यमरः । 'दशावस्था' इत्यमरः ॥
सखीव आलीव । यथा तुल्यावस्था इतरा सखी भवति तद्द्विदयमपीत्यर्थः । मम तनुः
देहः आश्वासये संभाव्यवे । श्वस प्राणने पिजंतारकर्मणि कद्र । उत्प्रेक्षांकारः ।
अनद्युच्छ्रं ॥ ४ ॥ एतां मालां परिधत्स्व धारय येन भारणेन वनं राजत्वाद्बहुमान-
वचनं बहुवचनं । अथवा मृत्युसाहिल्यामिप्रायेण बहुवचनं । एनामपीति सागरि-
काभाषे एनामपीत्यपिशब्दस्वारस्यं । तावत् अवधौ । सागरिकाप्राप्तिपर्यंतमित्यर्थः ।
दृष्ट्वा अवलोक्य धृति संतोषं धैर्यं वा 'धृतिर्नेष्टो स्त्रियां तुष्टौ योगमिद्वैर्यधारणे' इति
येदिनी । एतद्दर्शनेनापि मनो विनोदयामेत्यर्थः । विदूष०—यद्भवानाज्ञापयतीति ।
तत्करोमीति शेषः । परिदधाति धारयति । राजा—सखं भाषणक्रियाया विशेष-
णं । सखलं निःश्वसनं च दुःखकार्यं । तदेवाह—वयस्येति । प्रियायाः सागरि-
कायाः पुनः भूयः दर्शनं विलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं 'इषदुःश्रु' इत्यादिना कर्मणि
खत् । विदूष०—सभयं सताम्बधं । भयकारणं विदूषकमापणैव साष्टीभवि-

(ततः प्रविशति क्षेत्रहस्ता वसुंधरा ।)

वसुंधरा—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु भट्टा । भट्टा । एसो कखु रुमण्णदो भाइणेओ विजअवम्मा पिअमिव किंपि णिवेदिदुकामो दुधारे चिट्ठदि । (क)

राजा—वसुंधरे । अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु—जं देवो अण्णवेदि । (निष्क्रम्य विजयवर्मणा सह पुनः प्रविश्य च ।) विजअवम्म । एसो कखु भट्टा । उपसप्पदु अज्जो । (ख)

विजयवर्मा—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव । दिस्सा वर्धसे रुमण्वतो विजयेन ।

राजा—साधु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महप्रयोजनमनुष्ठितम् । विजयवर्मन् । इत् आस्यताम् । (विजयवर्मा उपविशति ।)

(क) जयतु जयतु भर्ता । भर्तः । एष खलु रुमण्वतो भागिनेयो विजयवर्मा प्रियमिव किमपि निवेदितुकामो द्वारि तिष्ठति ।

(ख) यदेव आज्ञापयति । विजयवर्मन् । एष खलु भर्ता । उपसर्पतु आर्यः ।

व्यति । एवं दुर्लभं पुनर्दर्शनमित्यादिरूपं उचैः महता स्वनेन मा मंत्रय मावोच इत्यर्थः । कुत इति चेतनाह—कदापीति । केचित् वासवदत्तापक्षीयाः पुरुषाः कदापि कस्मिंश्चित्काले अत्र अस्मदधिष्ठितस्थले संचरन्ति गच्छन्ति । ततः विदूषक-भाषणानन्तरं क्षेत्रं हस्ते यस्याः सा क्षेत्रधारिणीत्यर्थः । वसुंधरा एतन्नाम्नी वासवदत्ताया दासी 'संज्ञाया मृतु' इत्यादिना खच् प्रत्ययः । वसुंधरा—उपसृत्य समीपं गत्वा । जयतु जयतु इति संभ्रमे द्विरुच्चारणमिदं, आदरे वा । एषः द्वास्थ्यः । खल्विति वावयालंकारे । रुमण्वतः वत्सराजसेनाधिपतेः भागिनेयः भगिन्या अपत्यं 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् प्रत्ययः । विजयवर्मा एतन्नामकः । प्रियमिवेति लौकिकोक्त्या इव-शब्दप्रयोगः । किमपीति अनिर्ज्ञातत्वात् सामान्ये नपुंसकं । यथा लोके किञ्चिदे-तत् । निवेदयितुं कथयितुं कामः इच्छा यस्य 'तुं काममनसोरपि' इति मलोपः । द्वारे प्रतीहारे तिष्ठति वियते । राजा—न विलम्बितं अविलम्बितं शीघ्रमि-त्यर्थः । प्रवेशय आनयेत्यर्थः । प्रपूर्वकाद्विशेषेर्णिजन्ताहोद् । वसुंधरा—यदेव व्यादेः तत्करोमीति शेषः । निष्क्रम्य गत्वा विजयवर्मणा सहैति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । पूर्वं प्रविष्टत्वात्पुनरित्युक्तं । प्रविश्येत्यस्य आदेति शेषः । तेन प्रवि-श्येति च्वाप्रत्ययस्योपपत्तिः । एष खलु समीपतरवर्ती भर्ता वत्सराजः उपसर्पतु समीपं प्राप्नोतु । विजयवर्मा—जयतु जयतु इति धानीक्ष्ये द्विरुक्तिः । रुमण्वतः एतन्नाम्नी मम मातुलस्य विजयेन जयेन वर्धसे वृद्धिवान् भवधि । एतद्विद्या धानं-दकारकं । राजा—द्विषारं साधुशब्दप्रयोगः अलादरमोपनाथः । सामान्ये नपुंसकं ।

राजा—(सपरितोषम् ।) विजयवर्मन् । अपि जितः कोसलेश्वर ।

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् । तत्कथय कथामतिविस्तरत श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव । श्रूयताम् । इतो देवादेशात्कतिपयैरेवाहोभिरनेककरितुरगपत्तिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य कोसलनृपतेर्द्वारमवष्टभ्य सेना समावासयितुं समारब्धवान् ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलेश्वरोऽप्यतिदर्पात्परिभवमसहमानो हास्तिकप्रायमशेषमात्मसैन्य सञ्जीकृतवान् ।

अचिरात् शीघ्र । चिरादिति अव्यय न पचम्यत महत् विशाल । अत्युत्तममित्यर्थः । प्रयोजन कार्यं अनुष्ठित । कृतमित्यर्थः । राजा—सपरितोष सावदमित्यर्थः । अपि प्रशे । कोसल देशविशेष तेषामीश्वर प्रभु । जित क्रिमित्यर्थः । विजय०—देवस्य वत्सराजस्य प्रभावेण प्रतापेन 'स प्रतापप्रभावश्च यत्तेज कोसलदण्डज' इत्यमर । राजा—तद् अचिरेण कार्यकरणाद्धेतो कया गोष्ठी । तत्सवधिषकल कृतमित्यर्थः । अतिविस्तरत अतिशयितव्याप्तेन आद्यादित्वात्तृतीयांतात्तति । 'प्रघने वावशब्दे' इत्यनेन शब्दविषये घनो निषेधात् 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्यय । अतएव 'वितारो विप्रहो व्यास स न शब्दस्य विस्तर' इत्यमरोक्ति सपच्छदे । श्रोतुमिच्छामीति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । विजयवर्मा—श्रूयता आकर्ण्यता । इत अस्मात्स्यत्वादित्यर्थः । देवादेशात् देवादेश स्त्रीकृत्य 'ल्य-लोपे पचमी' । देवस्य वत्सराजस्य भवत आदेश आज्ञा त स्त्रीकृत्येत्यर्थः । कतिपयैरेव कियद्भिरेव । स्वर्पैरेवेति यावत् । अहोमि दिवसै । अनेके च से करिण इस्तिन तुरगा अश्वा पतय पदातय तै दुर्निवारेण तु खेन निवारितु शक्येन महता उरुणा बलस्य सैन्यस्य 'अनीकिकी बल सैन्य' इत्यमर । समूहेन साहित्ये तृतीया । सह शब्दामाये तदर्थसत्वेऽपीय प्रवर्तते । 'वृद्धो यूने'ति निर्देशात् । समूहेन सह गत्येत्यर्थः । विन्ध्यस्य एतन्नामकपर्वतस्य बहुर्गुर्गुणमनस्यल । दुर्गमित्यत्र 'सुदुरोरधिकरण' इत्यनेन दुरूर्ध्वकात् घमेरधिकरणे ष । तत्रावस्थितस्य सेनानिवेश कृत्वाऽवस्थितस्येत्यर्थः । कोसलाना एतन्नामकदेशाना नृपते राज्ञे द्वारमवष्टभ्य निरुध्य सेना चमू समावासयितु सम्यक्स्थापयितु निवेशयितुमित्यर्थः । समारब्धवान् प्रारब्धवान् । अस्य समुत्तमान् कता । राजा—ततस्ततः सभ्रमे द्विरुक्तिः । विजयवर्मा—सेनासमावाससमारम्भानन्तरं कोसलेश्वरोपि । अपि समुच्चये । अतिदर्पात् अतिशयित दर्पं गर्वं प्रादिसमासः । 'हेतौ' इति पचमी । परिभव तिरस्कारं 'ऋदोरप्' इत्यप् । असहमान अपयैण । हास्तिकप्राय हस्तिना समूहो हास्तिक 'अचित्तहस्तिधेनोष्टक्' इति

वसन्तकः—भो । लहुं आचक्ष्व । वेवदि मे हिअअम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—देव । कृतनिश्चयश्चासौ

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवदभिमुखस्तारक्षणं दिग्विभागा-
न्विन्ध्येनेवापरेण द्विरंदपतिघटापीडबन्धेन रुन्धन् ॥

वेगाद्वाणान्विमुञ्चन्समद्गजघटोत्पिष्टपत्तिर्निपत्य

प्रत्यैच्छद्वाञ्छितासिद्विगुणितरमसस्तं रुमण्वान्क्षणेन ॥ ५ ॥

(क) भोः । लघ्वाचक्ष्व । वेपते मे हृदयम् ।

समूहे ठक् । तत् प्रायं बहुलं यस्मिन् । हस्तिप्रचुरमित्यर्थः । अशेषं निखिलं सञ्जी-
कृतवान् सन्नदीकृतवान् सञ्जीति च्यंतस्य गतिसंज्ञायां कृतवान् इत्यनेन 'कुगतीति'
समासः । विदूष०—लघु शीघ्रं आचक्ष्व कथय । कृत इत्यत आह—वेपते इति
वेपते कंपते मे मम हृदयं अंतःकरणं । सावकाशतया कथने हि अतिकालः स्यात्
तथा च अतीव विभेमि । क्षिप्रकथने तु कालस्याल्पत्वात् तादृशी भीतिर्न भवती-
त्यर्थः । विजयचर्मा—कृतः निश्चयः निर्णयः जयविषयो येन एतादृशः असौ
कोसलेश्वरः योद्धुं युद्धं कर्तुं विन्ध्यात् स्वाधिष्ठितपर्वतात् निर्गला निष्कम्य स चासौ
क्षणश्च तारक्षणः तं निर्गमनकालमित्यर्थः । अलंतसंयोगे द्वितीया । अपरेण द्वितीयेन
विन्ध्येनेव विन्ध्याचलेनेव द्वौ रदौ वंतौ तेषां ये द्विरदाः हस्तिनः तेषां पतयः स्वामिनः ।
महाहस्तिन इत्यर्थः । तेषां घटाः समूहाः । यद्यपि घटापदेनैव 'करिणां घटना
घटा' इत्युक्त्वात् करिणगूहो लभ्येत एवं च द्विरदपतीति पदं व्यर्थं, तथापि 'विशि-
ष्टवाचकानां पदानां सति विशेषसमभिव्याहारे विशेषमात्रपरता' इति न्यायेन
घटापदस्य केवलं समूहपरलमंगीकृत्य द्विरदपतीति विशेषणस्य सार्धक्यं हेयं । अत
एव—'सकीचकैर्मांसतपूर्णैर्घ्नैः' इति महाकविकालिदासप्रयोगः संगच्छते । घटा
एव आपीडबंधः शिरोमास्त्यबंधो यस्य 'शिखास्वापीडशेखरी' इत्यमरः । तेन दिशा
काष्ठानां विभागान् रुंधन् आशृण्वन् अग्निमुखः संमुखः अगवत् । तं कोसलराजं
रुमण्वान् अस्मदीयसेनाधिपतिः क्षणेन क्षणमात्रकालेन प्रलैच्छत् प्रतिस्पर्धितुं
इच्छां कृतवान् । कथंभूतो रुमण्वान् वाञ्छितासिद्विगुणितरमसः वाञ्छितस्य अभी-
ष्टस्य कोसलराजसायुधस्येत्यर्थोऽहम्यते । या आसिः प्राप्तिः तथा द्विगुणितः द्विगु-
णीकृतः रमसो वेगो हर्षो वा यस्य । पुनः कथंभूतः । वेगात् बाणान् विगुं चन् उच्छ-
जन् मदेन दानेन सहिताः 'गंसः कटो मदो दानं' इत्यमरः । ये गजघटाः गजस-
मूहाः अत्रापि स कीचकैरिविवत् गजपदसार्धक्यं हेयं । ताभिः उरिपृष्टाः पतयो येन
यस्य वा एतादृशः सन् निपत्य शत्रुसंमुखं गत्वा प्रलैच्छदित्यन्वयः । उत्प्रेक्षालं-
कारः । स्रग्धराश्रुतं । अस्मिन्पथे सालतीश्रुतिः । वीररसः । गौडीरीतिः । भोजगुणः ॥

अपि च ।

अन्नव्यस्तशिरस्त्रशस्त्रकणैः कृतोत्तमाङ्गे क्षणं

व्यूढात्कसरिति स्वनप्रहरणे वर्मोद्गमद्विनि ॥

आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भमे प्रघाने बले

राजा—कथमस्मदीयान्यपि बलानि भ्रमानि ।

विजय०—

एकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मत्तद्विपस्यो हतः ॥ ६ ॥

वस०—जेदु जेदु मवं । जिदं अझेहिं । (इति वृत्तति ।) (क)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यः । यस्य हि रिपवोऽपि पुरुषकारमेवं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

(क) जयतु जयतु नरान् । जितमस्माभिः ।

॥ ५ ॥ अपि च । अपिः समुच्चये । अन्यदपीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कोसलानां एतत्संज्ञकदेशानां स्वामी प्रघाने मुखे बले सामर्थ्ये सैन्ये वा भग्ने नष्टे सति 'अस्य च भावेन' इति सप्तमी । आज्ञेः युद्धस्य मुखं आरंभः तस्मिन् एकेनैव देवलेनैव । असहायेनैवेति यावत् । एतादृशेन रुमण्वता एतन्नात्रा भवतीत्यसेनाप-
त्तिना आहूय आकार्यं शरणां बाणानां शतानि शतशब्दोऽत्रांऽसंख्यवाची 'शतमन-
तं भवति' इति यास्कः । हतः मारितः । कर्मभूतः कोसलपतिः मत्तद्विपस्यः मत्तः
क्षीयः यो द्विपः हस्ती तस्मिन् तिष्ठतीति मुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । अत्र
आहूय इति आह्वानक्रियायाः कोसलपतिरिति कर्म । द्वितीया तु न भवति
हत इति प्रघानक्रियावोचकोत्तरवर्तिना कप्रत्ययेनोक्तत्वात् । कर्मभूते आजिमुखे
अधैः शब्दैः व्यख्यानं विक्षिप्तानि यानि शिरांषि त्रायंते इति शिरस्त्राणि 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः' इति कः । उष्णीषाणीति यावत् तैः शस्त्राणां कणैः घर्षणैः च
हृत्तानि च्छिन्नाणि उत्तमानि च तानि अमानि च मस्तकानि यस्मिन् 'सर्वेषु गात्रेषु
शिरः प्रघानं' इत्यभिमुखीकृतः । पुनश्च कर्मभूते क्षणं क्षणमात्रकालं 'अत्यंतसंयोगे'
द्वितीया । व्यूढा विस्तृता अद्यजः रक्तस्य सरित् नदी यस्मिन् । तदानीं हतवीरार्णां
असृजा महती नदी प्राबहदित्यर्थः । पुनः कर्मभूते स्वनंति शब्दं कुर्वन्ति प्रहरणानि
यस्मिन् 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । वर्मोद्गमः कपचेभ्यः उद्गमन् बहिर्गच्छन् षड्विः
धमिः यस्मिन् शस्त्राणां कवचादिषु संघटने षड्विहत्पद्यते इति प्रसिद्धमेव । एतादृशे
आजिमुखे इति पूर्वोक्तान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं ॥ ६ ॥ विदूष०—भवान् वत्स-
राजः पश्यतु सर्वोत्कर्षणं वर्तता । अस्माभिः जितं जयः प्राप्तः 'नपुंसके मावे कः' ।
राजा—साधु कोसलपते साधु इति लौकिकीतया सात्त्विकस्य द्विध्वारणं । मृत्यु-
रपि मरणमपीत्यर्थः । श्लाघ्यः सुखः । यद्यपि मृत्युः अमंगलं अनिष्टश्च तथापि त्वय
श्लाघ्य एव युद्धे शत्रुसंमुखे प्राप्तत्वात् । वरुणं हि—'द्राविमी पृथ्वी लोके सर्वमंडल-

विजय०—देव । ततो रुमप्वानपि फोसलेषु मद्भ्रातरं ज्यायांसं
जयवर्माणं स्यापयित्वा प्रहारघ्नितहास्त्रिकप्रायमशेषसैन्यमनुवर्तमानः
शनैःशनैरागच्छत्येव ।

राजा—वसुंपरे । उच्यतां यौगन्धरायणः । प्रदर्श्यतां मत्प्रसादस्य
विभव इति ।

वसुं०—जं देवो व्वाप्नवेदिति । (इति विजयवर्णना षट् निष्का-
न्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति द्वायनमात्रा ।)

काञ्चन०—व्वाप्नवसि देवीषु । जह गच्छ ह्यो कण्ठमाले ।
इदं इन्दुजालिभं अज्जडवत्स दंसेहि । (इति पतिस्त्रियापठोऽप्य ष ।) एतो
वसु भद्रा । ता जाव णं उनसप्पामि । (उपगम्य ।) जेदु जेदु भद्रा ।

मष्टा । देवी विष्णवेदि । एसो क्तु उज्जयिणीदो संवरणसिद्धि नाम
इन्द्रजालिको आमदो । ता पेक्खदु मष्टा । (क)

राजा—अस्ति नः कौतुकमैन्द्रजालिके । तदेनं शीघ्रं प्रवेशय ।
काञ्च०—जं मष्टा एसो आणवेदि (इति निष्कम्य पिच्छिकाहस्तेनेन्द्र-
जालिकेन सह प्रविशति ।) मष्टा एसो इन्द्रजालिको । (ख)

इन्द्र०—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु महाराजो (पिच्छिकां भ्रामयित्वा
बहुषा हास्यं कृत्वा ।) (ग)

पणमह चलणे इन्द्रस्स इन्द्रजालिकपिणद्धणामस्स ।

तह जेव वि सम्भरस्स सुपरिद्विदजसस्स ॥ ७ ॥ (घं)

महाराज कोसंबीपते । किं बहुणा (ङ)

(क) आशासि देव्या । यया गच्छ हजे काश्चनमाले इममैन्द्रजालिक-
मार्यपुत्रस्य दर्शय । एष खलु भर्ता । तद्यावदेनमुपसर्षामि । जयतु जयतु भर्ता ।
भर्तः । देवी विंज्ञापयति । एष खलुजयिनीतः संवरणसिद्धिनामैन्द्रजालिक
आगतः । तस्मैक्षतु भर्ता ।

(ख) यद्भर्ताऽऽज्ञापयति । भर्तः एष इन्द्रजालिकः ।

(ग) जयतु जयतु महाराजः ।

(घ) प्रणमत चरणे इन्द्रसेन्द्रजालिकपिनद्धनाम्नः ।

तथैवापि क्षम्भरस्य सुपरिस्थितयशसः ॥

(ङ) महाराज कौशांबीपते किं बहुना ।

तदाह—एषेति । उज्जयिनीतः पंचम्यंतादाश्चादिवात्तसिः । संवरणसिद्धिरिति नाम यस्य ।
तत् ऐन्द्रजालिकस्य अत्र प्राप्तत्वादेतोः । प्रेक्षतु यद्यपि ईश्वरेणुदात्तत्वादात्मनेपदेन
अवितर्क्य तथापि 'अनुदात्तोत्पलक्षणमात्मनेपदमनित्यं' इति शाधुः । प्रेक्षतु इत्यस्य कर्म
ऐन्द्रजालिककृतिरेवेत्यर्थाज्ज्ञेयं । प्रेक्षतामिति पाठश्चेद शाधुः । राजा—कौतुकं कृतुं
इन्द्रजालिके सौमिके 'सौमिकस्त्वैन्द्रजालिकः' इति हास्यवली । ततः इन्द्रजालिककौतुका-
देतोः शीघ्रं प्रवेशय । काञ्चन०—यद्भर्ताऽऽज्ञापयति । तत् करोमीति शेषः । निष्कम्य
गत्वा पिच्छिका संमार्जनिकेय ऐन्द्रजालिकमेकमुपकरणं सा हस्ते यस्य 'सप्तमी विशेष-
येति' ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुमीदृिः । चेटी—एषः समीपतरवती । तत् भर्तुः
समीपवर्तित्वादेतोः । आर्यः इन्द्रजालिकः । इन्द्र०—पिच्छिकां भ्रामयित्वेति ।
विशां वंघनार्थं हि तैः पिच्छिका भ्राम्यते इति प्रसिद्धिः । इन्द्रजालिक इति
'पिनद्धं यद्धं नाम यस्य एतादृशस्य इन्द्रस्य चरणे पारी प्रणमत नमस्कृत । 'वर-
णोऽश्रिया' इत्युक्त्वाचरणशब्दस्य अनुसक्तत्वं । तथैव यथा इन्द्रचरणे नमस्कारः

धरणिं मिअङ्को आआसे महिअरो जले जलणो ।
 मज्झण्हस्सि पओसो दाविज्जइ देहि आण्णत्तिम् ॥ ८ ॥ (क)
 वस०—भो वमस्स । अवहितो होहि । ईदिसो से अवट्ठम्भो
 जेण सधंपि सम्भाविअदि ॥ (ख) ।

इन्द्र०—किं जल्पिदेण बहुणा इच्छसि हिअए जं जं देव दिट्ठुम् ।
 तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पसादेण ॥ ९ ॥ (ग)

(क) धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः ।
 मध्याह्ने प्रदोषो दर्शयामि देखाशसिम् ॥

(ख) भो वस । अवहितो भव । ईदृशोऽस्यापट्ठम्भो येन सर्वगपि
 सम्भाव्यते ।

(ग) किं जल्पितेन बहुनेच्छसि हृदये यथेदेव द्रष्टुम् ।
 तत्तद्दर्शयाम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रसादेन ॥

क्रियते तथैवेत्यर्थः । सुष्ठु परितः स्थितं यशः कीर्तिः यस्य एतादृशस्य शंकरस्य एत-
 न्नामाधुरस्य चरणे प्रणमतेत्यनुपंग । शंखरी माया ऐंद्रजालिकी च इति लोके प्रसिद्धे ।
 अतस्तयोः प्रवर्तकयोरनयोर्नमनं युक्तमेव ॥ ७ ॥ धरण्यां पृथिव्यां मृगः धरिणः
 अंकः चिह्नं यस्य स चंद्रः आकाशे नभसि धरतीति धरः मद्याः धरः महीधरः
 गंगाधरभूधरवत् पचादपि कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पठ्यमाद्यः । जले उदके ।
 ज्वलनः अग्निः । मध्याह्ने अहो मध्यः मध्याह्नः तस्मिन् एकदेशेऽसमासे 'अहोह
 एवेभ्य' इत्यह्लादेशः । 'रात्राह्लाहाः पुंवि' इति पुस्तकं । प्रदोषः रजनीमुखं दर्शयामि
 किं । एतस्य धरण्यां मृगाङ्क इत्यादि विशिष्टं कर्म । अतो न तत्र कर्मणि द्वितीया
 पद्य मृगो धावतीतिवत् । आशंसि आहां देहि कुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ विदूष०—
 अवहितो भव अप्रमत्तो भवेत्यर्थः । अस्य ऐंद्रजालिकस्य ईदृशः पूर्वोक्तप्रकारकः
 अवष्टम्भः विस्रोत्रकः येन हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संभाव्यते संभावनाविषयी-
 क्रियते । अयं यथायदिति तथा करिष्यति इति एतस्य वचनप्रणाल्या शारीरव्यापा-
 रेण च संभाव्यते इत्यर्थः । तस्मात्तदवलोकर्णार्थं अवहितो भवेति तात्पर्यम् । ईंद्र-
 जालिकाः—यदुना जल्पितेन भाषितेन किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानकिया-
 निरूपितकर्मत्वम् । यः परोक्षः । कोऽपि पुत्र्य इति यावत् । हृदयेन गंगःकरणेन
 'सिर्त्तं तु चेतो हृदयं स्तारं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । यदिति सामान्ये नपुंसकं
 यं यं पदार्थनिसर्गः । अथवा वस्तु इति विदोषं । यद्वदतिरत्यर्थः । 'निलवीत्ययोः'
 इति वीष्णानां द्विवं । गुरोः देविकस्य मंत्रप्रसादेन मंत्रध्यायी प्रसादश्च । मंत्र
 एव प्रसादः इत्यर्थः । तेन तत्तत् । अत्रापि यदिति वत् व्यवस्था ऐवा ।
 अहं ऐंद्रजालिकः दर्शयामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अत्र पद्यद्वयेन ऐंद्रजालिको
 निष्पत्तिवैभ्रमोत्थापनेन पापघ्नस्य हृदयस्वप्नपरिधादनात्प्राप्तौ यदिति-

राजा—भद्र । तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्म-
दीय एवायमिन्द्रजालिकः । विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदागच्छ ।
सहितावेव पश्यावः ।

काञ्च०—जं भद्रा आण्णवेदि । (इति निष्कम्प्य वाचवदतया सह
प्रविशति ।) (क)

वासव०—कञ्चनमाले । उज्जइणीदो आअदोत्ति अत्थि मे तस्सि
इन्द्रजालिए वक्खवादो । (ख)

काञ्च०—ण्णाभिउलवहुमाणो खु एसो देवीए । ता एदु एदु
भट्टिणी । (ग)

(इति परिक्रामतः ।)

वासव०—(उपसृत्य ।) जेदु अज्जउत्तो । (घ)

(क) यद्गताऽऽशायति ।

(ख) काञ्चनमाले । उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन् इन्द्रजालिके पक्षपातः ।

(ग) नाभिकुलबहुमानः खलु एष देव्याः । तदेतु एतु मर्त्री ।

(घ) जयत्वार्थपुत्रः ।

माभिष्कृतवान् । अतः व्यवसायाध्ययमंगं । तदुक्तं—‘व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञा-
हेतुसंभवः’ इति । राजा—भद्रेति । इन्द्रजालिकस्य संबोधनं । तदुक्तं भरतेन
‘सौम्य भद्रमुद्धेत्येवं हेतुर्वाचनं वदेत्’ इति । तत्रात् अवधौ । वाचवदताऽऽगमन-
पर्यन्तमिति भावः । इदं चाग्निमग्नंभस्वारसाङ्गभ्यते । तदेवाह—काञ्चनमाले-
त्यादिना । देवी वासवदत्ता उच्यतां वक्तव्या । किमिति तदाह—युष्मदीय
इत्यादिना । युष्माकमयं युष्मदीयः । ‘स्यदासीनि च’ इति वृद्धसंज्ञायां ‘वृद्धाच्छः’
इति तत्स्येदमित्यर्थे छप्रत्ययः युष्मन्नामीय इत्यर्थः । अयं रागीपवर्ती । अनेन अव-
श्यदर्शनाहर्त्वं द्योतितं । न च मर्त्री सह समुदाये उपवेशनं युक्तं इति चेत्त्राऽऽह—
विजनीकृत इति । अयं उद्देशः देशः स्थलमिति यावत् । विगता जना वस्मात्
स विजनः अत्रप्रसयातस्य तस्य कृतशब्देन ‘कुगती’ति समासः । तत् इति धनैकांत-
त्वात् इन्द्रजालिकस्य लक्ष्यग्रामस्थत्वान् आगच्छ एहि । सहितौ मिलितावेवेत्यर्थः ।
पश्यावः दृशधातोः ‘पाघ्राप्मा’ इति पश्यादेशः । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ।
द्रश्याव इत्यर्थः । वासवदत्त०—उज्जयिन्या इति उज्जयिनीतः आयादित्वात्पंच-
म्यंतात्तस्मिः अपादाने चैवं पंचमी । इति हेतौ । मे तस्मिन् इन्द्रजालिके पक्षे पार्श्वे
पातः पतनं । अन्निमान इति यावत् । ‘पक्षो मासार्थपार्श्वयोः’ इति त्रिकांशेषः ।
काञ्चनमा०—तेन इन्द्रजालिकपक्षपातेन नाभिकुलबहुमानः नाभिकुलं क्षत्रियकुलं
तस्य बहुमानः आदरः । यद्यप्यत्र ‘सुहृदराद् क्षत्रिये नाभिः’ इति कौशप्रामाण्यात्

राजा—देवि बहुतरंमनेन गर्जितम् । तदिहस्यावेव पश्याव-
स्तावत् ।

(वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयतां बहुविधमिन्द्रजालम् ।

इन्द्र—जं देवो आण्णवेदि (बहुविधं नाट्यं कृत्वा पिच्छिकां
भ्रामयन् ।) (क)

हरिहरब्रह्मप्पमुहं देवं दंसेमि देवराजं च ।

गगनेऽपि सिद्धविद्याहरबहुसत्यं च णञ्चन्तम् ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति ।)

राजा—(ऊर्ध्वं दृष्ट्वा घनादयतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वस०—अचरिअं अचरिअम् ।

(क) यदेव आज्ञापयति ।

हरिहरब्रह्मप्रमुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगनेऽपि सिद्धविद्यापरबधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥

(ख) आश्चर्यं आश्चर्यम् ।

क्षत्रियसामान्यकुलादर इति प्रतीयते तथापि प्रकरणात् अत्र मातृक्षत्रियकुलाभि-
मान एव स्वारस्यं पुष्पाति । तत् मातृकुलाभिमानादेतोः । एष पुरोवर्ती । तत्
भर्तुः निकटप्राप्तत्वादेतोः । राजा—अतिशयेन बहु बहुतरं 'द्विवचने'ति तरण् ।
गर्जितं शब्दितं । करियतं इत्यर्थः । तत् अनेनाऽतीव कल्पनादेतोः । इह तिष्ठतौ
इहस्यौ ह्यपीति कः । पश्यावः वर्तमानसामीप्ये भविष्यति छद् । सावदिति याज्ञ्या-
लंकारे । राजा—प्रस्तूयतां उपकम्प्यतां बहुयः विधाः प्रकारा यस्य तत् । इन्द्रजालं
मायाविशेषं । इन्द्रजा०—बहुविधं अनेकप्रकारकं नाट्यं गात्रविक्षेपं पिच्छिकां
पूर्वोक्तां भ्रामयन् चालयन् । हरिः विष्णुः हरः रुद्रः ब्रह्मा च एते प्रमुखाः मुख्य-
देवा तान् देवान् अमरांश्च । देवानां राजा देवराजः तं । इन्द्रमित्यर्थः । 'राजाहः-
सविभ्यष्टच्' इति टच् प्रत्ययः । गगनेऽपि आकाशेऽपि नृत्यन्तं नाट्यं कुर्वन्तं सिद्धाः
विद्यापराः इमे देवयोनिविशेषाः । बहुकममरसिद्धेन—'विद्यापरास्त्रोयद्यत्सोमं प-
र्वतिप्रराः । पिशानो गुग्गुच्छं पिद्रो मूलोऽग्नी देवयोनयः' इति । तेषां मध्यः श्रियः
'बधूर्जाया सृषा स्त्री च' इत्यमरः । तासां सार्धं समूहं दर्शयामि ॥ १० ॥ सर्वे
राजा प्रधानादयश्च सविस्मयं । विस्मयकारणं तु बहुतरणुष्वपाकेनापि तेषां दर्शनं
दुर्लभं चेदन्न अनेन एकप्रमयापक्वैरेनाऽऽनीयन्त इति । राजा—ऊर्ध्वं दृष्ट्वा ऊर्ध्वं
पिच्छोपय आघनात् पीठान् अवतरन् । अयः आगता इत्यर्थः । आचर्य-
माचर्यं चक्रमे द्विरक्षिः । विदूष०—आचर्यमाचर्यमिति अत्रापि पूर्ववदेव द्विरं ।

राजा—देवि पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं

दोर्भिर्देत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिद्वैश्वतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्यलिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये

नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणनूपुरा दिव्यनार्यः ॥ ११ ॥

वास०—अचरिअं अचरिअं । (क)

वस०—हा दासीए उच इन्दजालिअ । किं एदेहिं देवेहिं
अच्छराहिं च दंसिदाहिं । जइ दे इमिणा परितुष्टेण कज्जं ता दंसेहि
साअरिअं । (ख)

(क) आश्चर्यं आश्चर्यम् ।

(ख) आः दास्याःपुत्र इन्द्रजालिक । किमेतैर्देवैरप्सरोभिश्च दर्शितैः । यदि
ते अनेन परितुष्टेन कार्यं तद्दर्शय सागरिकां ।

राजा—किं पश्य । तदाह—एषेत्यादिना । एषः सरति भजनीति सरोजं कमलं
तस्मिन् ब्रह्मा ब्रह्मदेवः । इत्युच्ये इति शेषः । अयं सभिकृष्टः । रजनिं रात्रिं करोतीति
रजनिकरः 'कृमो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु' इत्यनेन हेतौ योत्ये टप्रत्ययः । तस्य या
कला षोडशभागः शेखरः शिरोभूषणं यस्य 'शिखालापीडशेखरौ' इत्यमरः । तादृशः
शंकरः शिवः इत्यत इत्यर्थः । एवमप्येऽपि यथायथं ह्यिक्रियाया अन्वयो योज्यः ।
असौ पूर्वोक्ताभ्यां किञ्चिद्विप्रकृष्टः । सधनुरसिगदाचक्रचिद्वैः धनुः शार्ङ्गं अस्तिः
नन्दकनामा यदा कौमोदकीनाम्नी चक्रं सुदर्शननामकं तान्येव चिह्नानि लक्ष्माणि
विष्णुत्वबोधकानि तैः सहिताः तथोक्ताः तैः चतुर्भिः चतुःसंख्याकैः दोर्भिः भुजैः
उपलक्षितः देत्यानाममुराणां अंतकः नाशकः । विष्णुरित्यर्थः । ऐरावते भद्रमातंगे
'ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवहभाः' इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति ऐरावतस्यः
सुपीति कः । एषोऽपि समीपतरवर्त्यपीत्यर्थः । अपिः समुचये । त्रिदशपतिः
तृतीया यौवनावस्थाख्या दशा सदा येषां ते त्रिदशः । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता
निभागतत् । त्रिदश वा 'संख्ययाव्यया' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये'
इति ङप् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्त्रिंशो दशा येषामिति वा । तेषां पतिः स्वामी
इदं इत्यर्थः । हे देवि, हे वासवदत्ते, तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अमी किञ्चिद्विप्रकृष्टदेशे
इत्यमानाः अन्ये पूर्वोक्तदेवेभ्य इतरे । इत्यंत इत्यर्थः । चः समुचये । व्योम्नि आ-
काशे एताः समीपतरवर्तिन्यः चलाः नर्तनप्रवृत्तत्वाच्चंचलाः ये चरणाः पादाः तेषु
रणंतः शब्दं कुर्वंतः नूपुराः मञ्जीराः यासां 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रिया' इत्यमरः ।
दिवि भवाः दिव्याः दिगादित्यादत् । ताश्च ता नार्यः स्त्रियः।अप्सरस इत्यर्थः । इत्यंतै
इति शेषः । दशधरा वृत्तं । अत्र पांचाली रीतिः । प्रसादगुणः ॥ ११ ॥ विदुष०—
आः इति कोपे । दास्याःपुत्र, 'पठया आकोशे' इति अल्लङ् । वाक्यं वा । एतैः

(ततः प्रविशति वसुन्धरा ।)

वसुं०—(राजानमुपसृज्य ।) जेदु जेदु भट्टा । अमच्चजोअन्धराअणो देवस्स चलणजुअले इदं विण्णवेदि । एसो वखु विक्रमबाहुणा पंहाण-
मञ्चो वसुभूदी अणुप्पेत्तिदो । ता अरिहसि देव इमस्सि एव सुमुहु-
त्तए पेक्खिदुं । अहंपि कज्जसेसं समप्पिअ आअदो जेव । (क)

वासव०—अज्जउत्त चिष्टदु दाव इन्दजालं । मातुलकुलादो अज्जो अमच्चपधाणो वसुभूदी आअदो । ता एदं दाव पेक्खदु अज्जउत्तो । (ख)

(क) जयतु जयतु भर्ता । अमात्ययौगन्धरायणो देवस्य चरणयुगल इदं विज्ञापयति । एष खलु विक्रमबाहुना प्रधानामात्यो वसुभूतिरनुप्रेषितः । तद-
र्हसि देव अस्मिन्नेव सुमुहूर्ते प्रेषितुम् । अहमपि कार्यशेषं समाप्त्याऽऽगतः
एव ।

(ख) आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम् । मातुलकुलादार्योऽमात्यप्रधानो
वसुभूतिरागतः । तदेनं तावत्प्रेक्षतामार्यपुत्रः ।

पुरोवर्तिभिः देवैः अमरैः दर्शितैः किं । क उपयोग इत्यर्थः । तथा दर्शिताभिः
अप्सरोभिः स्वर्देश्याभिः वा किं क उपयोगः न कोप्युपयोग इत्यर्थः । यदि पक्षा-
दरे । ते तव एतेन वत्सराजेन परितुष्टेन संतुष्टेन कार्यं फलं द्रव्यप्राप्तिरूपं तर्हि
सागरिका रत्नावलीं दर्शय । ततः विदूषकप्रापणानंतरं । वसुंधरा एतन्नाग्री वेप्र-
यती प्रविशतीत्यर्थः । वसुंधरा—भर्ता जयतु इत्यन्वयः । अमात्ययौगंधरायणः
अमात्यः सचिवः सचासी यौगंधरायणश्च एतन्नामा विज्ञापयति । किमिति तादाह—
एष इत्यादिना । एषः सगीर्णवर्ती । खल्विति वाक्यालंकारे । विक्रमबाहुना
सिंहलेश्वरेण कंचुकिना सह अनुप्रेषितः प्रेरितः वसुभूतिः एतन्नामा सिंहलेश्वरस्य
सचिवः । तत् सिंहलेश्वरेण प्रेषितत्वाद्देतोः । एनं वसुभूति । हे देव वत्सराज,
अस्मिन्नेव इदानीमेवैत्यर्थः । सुमुहूर्ते शोभनः मुहूर्तः तस्मिन् प्रेषितुं अवलोकितुं
अर्हसि योग्योऽसि 'शकृष्टप' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । अहमपि यौगंधरायणोऽपि
कार्यस्य कृत्यस्य शेषः अवशेषभागः तं समाप्त्यं पूरयित्वा आगतः 'मत्स्योपक्रमके' स-
नेन कर्तारि कः॥ एवमन्तः शीघ्रागमनद्योतकः॥ वासव०—प्रेक्षणं इंद्रजालिकमायाप्रेषु-
णमित्यर्थः । तिष्ठतु अस्तु इदानीमलमित्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । मातुलकुलात्
मातुलकृत्वात् । अथ प्रधानः कर्मसहायः अमात्यः धीरहायः एतादृशो यो वसुभूतिः
एतन्नामा । यद्यपि 'महानाग्राः प्रधानानि' इति कोशे प्रधानसाम्बन्धं ननुपपत्त्यस्युक्तं
तथापि 'महानाग्राः प्रधानाः स्यात्' इति पुंल्लङ्घिते शोपालितात् पुंत्वमपि । कर्म-
सचिवः धीरसचिवोऽप्यस्यैक इत्येवमर्थः । आगतः अप्रेक्षि शेषः । तत् एतस्मान्ना-

राजा—यथाह देवी । (इन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्राम्यतामि-
दानीम् ।

इन्द्र०—(पुनः पिच्छिकां भ्रामयति ।) जं देवो आण्णवेदि ।
(निष्कामन् ।) एको उण मह खेलवो अवस्सं देवेण पेक्खिदवो । (क)

राजा—भद्र एवं द्रक्ष्यामः ।

वासव०—काञ्चनमाले । गच्छ तुमं । देहि से पारितोसिजं । (ख)

काञ्च०—जं देवी आण्णवेदि । (इन्द्रजालिकेन सह निष्कान्ता ।) (ग)

राजा—वसन्तक । प्रत्युद्गम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

वस०—जं भद्रा आण्णवेदि । (इति निष्कान्तः ।) (घ)

(ततः प्रविशति वसन्तकेन प्रत्युद्गम्यमानो वसुभूतिर्वाभ्रव्यथ ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वस्सेश्वरस्यानुभावः । तथाहि ।

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगान्निर्वर्णयन्बलभा-

न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्क्षणम् ॥

(क) यद्गताऽऽज्ञापयति । एकं पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः ।

(ख) काञ्चनमाले । गच्छ त्वम् । देहस्व पारितोषिकम् ।

(ग) यद्देव्याज्ञापयति ।

(घ) यद्गताऽऽज्ञापयति ।

गमनादितोरित्यर्थः । राजा—यथाह देवीति । तथा क्रियते इति शेषः । अत
एवाह—भद्रेत्यादि । इदानीं सांप्रतं विश्राम्यतां समाप्यतां निपूर्वकाच्छ्रमधातो-
र्निजंतात्कर्मणि लोट् । अत्र यथा निस्वाङ्गस्यो न तथाऽऽवेदितं प्राक् । इन्द्रजा०—
पुनः पिच्छिकां भ्रामयति । पूर्वं कृतस्य दिशा बंधस्य इदानीं विमोक्षार्थं पिच्छिका-
भ्रामणं । निष्कामन् गच्छन् । निस् पूर्वकात्कर्मिः लटि क्षतरि 'क्रमः परस्मैपदेषु'
इति धीर्घः । खेलः खेलनं प्रेक्षितव्यः । विलोकयितव्यः । राजा—एवं यथा स्वदुर्गं
तथेत्यर्थः । तदेव शब्देन स्पष्टयति—द्रक्ष्याम इति । वासवद०—देहस्वयेति
वस्येति संप्रदानस्य शेषत्वविबक्षणायां षष्ठी । पारितोषिकं व्याख्यातमिदं । चेटी—
यदेवो आज्ञापयति तत्करोमीति शेषः । राजा—प्रत्युद्गम्य अभिमुखं गत्वा वसु-
भूतिः एतन्नामा सिद्धलेश्वरप्रधानः । प्रवेश्यता आनीयतामित्यर्थः । ततः विद्वक्कग-
मनानंतरं । वसंतकेन प्रत्युद्गम्यमानः संमुखगम्यमानः वसुभूतिः प्रधानः वाभ्रव्यः
कुंतुकी च । वसुभूतिः—समन्तात् आसमन्तात् । अहो इति आश्चर्यं । वसुेश्व-
रस्य । अनुभावः प्रभावः । अहो आश्चर्यकारक इत्यर्थः । तथाहि प्रभावमेव वर्ण-
यति बलभान् दयितान् 'दयितं बलभं प्रियं' इत्यमरः । मनोशानिति यावत् ।

सद्योविस्मृतसिंहलेशविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो

द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाऽहं कृतः ॥ १२ ॥

१ वाग्भव्यः—वसुभूते । अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्स-
त्यमानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ।

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाग्भवसलिलैः ॥

दुरगान् अश्वान् निर्वर्णयन् निष्पायन् पश्यन्निति यावत् । 'निर्वर्णनं तु निष्पायं
दर्शनालोकनेक्षणं' इत्यमरः । सर्वत्र वक्ष्यमाणं अहमिति विशेष्यं संबध्यते ।
जयस्य विजयस्य कुंजः हस्तिहनुः तदंतो वा सोऽस्यास्तीस्ति कुंजरः हस्ती 'कुंजो-
न्नियां निकुंजेऽपि हनौ वंतेऽपि हस्तिनां' इति मेदिनी । 'खमुखकुंजेभ्य' इति मल-
र्थासौ रप्रत्ययः । तेन आक्षिप्तः आकृष्टः । यावदश्वसौर्दर्यमवलोकयामि तावत् तद-
तिशायिजयकुंजरेण मनोऽपहृतमित्यर्थः । क्षिति पृथ्वीं विभ्रति धारयंति पोषयंति वा
द्वितीभृतः राजानः तेषां गोष्ठीषु समाह्व । मंडलेष्विति यावत् । क्षणं क्षणमात्रं
तिष्ठन् तच्छोभावलोकनार्थमित्यर्थः । संगीतस्य गेयस्वरवः शब्दः तेन हतः । आकृष्ट
इत्यर्थः । अत्र मुख्यमाकर्षणं भ्रवणेंद्रियद्वारा मनस एव । वसुभूतो तु तादात्म्यापन्न-
त्वेन आरोपितं । एवं सर्वत्र श्रेयं । अहो इति आश्चर्यं । यत्र पादप्रक्षेपं कृत्वा गृह-
मध्ये प्रवेश्यते तादृशः गृहस्य प्रकोष्ठभागः कक्ष्या 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्य-
मरः । तस्याः प्रदेशे स्थले । गृहैकदेशेऽपि एवं स्थितिः मुख्यगृहे किमु वक्तव्यं इति
बोधनार्थमपि शब्दः । सद्यः सपदि । अवलोकनक्षणे इत्यर्थः । विस्मृतः स्मरणाभावं
प्राप्तः सिंहलेशस्य सिंहलाधिपस्य विभवः ऐश्वर्यं येन तादृशः । यथा महाप्रकाश-
दर्शने अल्पप्रकाशस्तुच्छो भवति तादृशमहैश्वर्यदर्शनेन सिंहलेश्वरस्यैश्वर्यं विस्मृतमि-
त्यर्थः । द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थं तेन महता अतिशयितेन श्रेष्ठेन वा कुतूहलेन कौतुक-
कारिवस्तुजातेनेत्यर्थः । यथा ग्रामे भवः ग्राम्यः । दिगादित्वाद्यत् । स यथा नगरे
चकितो भवति तथाऽहं वसुभूतिः कृतः । अत्रोदात्तालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
॥ १२ ॥ वाग्भव्यः—अद्य अस्मिन्नहनि । चिरात् चिरकालेन स्वामिनं पतिं ।
वत्सराजमिति यावत् । द्रक्ष्यामि अवलोकयिष्यामि । यत् इति हेतौ । यस्माद्रक्ष्यामि
इति तस्माद्धेतोः । आनंदातिशयेन आनंदस्य आह्लादस्य अतिशयः आधिपत्यं तेन
किमपि अनिर्वचनीयं अन्याऽवस्था अवस्थांतरं अन्यार्थकेनाऽतरशब्देन मयूरव्यं-
सकादित्वात्समासः । अनुभवामीति सत्यं न सृपेत्यर्थः । कुतः कस्माद्धेतोः किं
शब्दात्ततिः । 'कु तिहोः' इति कुरादेशः । अद्य निजराजदर्शनं भविष्यति अतः
इदानीं किमप्यवस्थांतरं संपन्नं तत् कथं निर्णयते इत्यर्थः । तदेव अवस्थांतरं दर्श-
यति—विवृद्धिमित्यादिना । हि यस्मात्कारणात् । हेतौ हिशब्दः 'हि हेताववधारणे'
इत्यमरः । मम वाग्भव्यस्य । परितोषः राजदर्शनजन्यसंतोष इत्यर्थः । अद्य अस्मि-
न्नहनि । जरायाः विघ्नसायाः 'विघ्नसा जरा' इत्यमरः । सहायस्य सहकारिणः

स्खलद्वर्णां वार्णां जडयतितरां गद्गदतया .

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽव कुरुते ॥ १३ ॥

वसन्त०—(अपे भूत्वा ।) एतु एतु अमच्चो । (क)

वसु०—(विद्वपकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवार्यं ।) बाभ्रव्य जाने सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानसमये दत्तेति ।

(क) एतु एतु अमात्यः ।

भावः साहाय्यं 'सहायाद्वा' इति पक्षे व्यञ् । साहायकमित्यर्थः । कुरुते रचयतीत्यर्थः । परितोषकृतं जरायाः साहायकमेव त्रिभिवरणैर्दृढयति । साध्वसस्य भयस्य वशात् अर्धीनत्वात् कंपस्य वैपयोः 'अथ वैपथुः कंप' इत्यमरः । विशेषेण वृद्धिः विवृद्धिः तां 'कृगति प्रादयः' इति समासः । प्रपयतितरां अतिशयेन विस्तारयतीत्यर्थः । प्रथ प्रख्याने इत्यस्मात् गिजंतात् छद् । तिङ्शेति तरप् । क्रियेत्तिङ्शब्दमेति तरवंतादाम् । जरया अने कंप उत्पद्यते तस्य भीतिनिमित्तककंपेन निवर्धनाज्जरासाहाय्यं । तथा न विस्पष्टां स्वच्छां इति अविस्पष्टां । मंदामित्यर्थः । दृष्टिं अवलोकनं दृशं वा 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणदर्शने' इत्यमरः । पुनः भूयः । बाभ्रसलिलैः बाष्पाण्येव सलिलानि उदकानि तैः । यद्यपि बाष्पशब्दो नेत्रोदकवाची इति उदकपदं व्यर्थं तथापि 'विशिष्टवाचकानां पदानां' इत्यादि प्रागुक्तन्यायेन अत्र बाष्पशब्दस्य नेत्रोत्पन्नत्वमेवार्थः । तथाच बाष्पसलिलैस्त्रिरयति अतर्दधातीत्यर्थः । तिरसाशब्दात् तस्करोतीति गिञ् । इष्टवद्वावाहिलोपः । अत्र जरया दृष्टेर्मायं प्राप्तं बाष्पसलिलैरेष्टेराच्छादनात्तु मंदत्वापिक्वसंपादनेन जरासाहाय्यं । स्खलंतः संचलंतः अस्पष्टं बद्धिः पतंत इत्यर्थः । वर्णाः अकारादयो यस्यां भ्रमदंतस्य वर्णाः स्खलंत उरपद्यंते इति प्रसिद्धं । एतादृशीं वर्णां वाचं 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । गद्गदतया आनंदातिरेकादिना वाक्स्खलनस्यानुकरणं । अथवा गद्गदमिति वाक्स्खलनवाचकं प्रातिपदिकमेव अतएव 'गद्गद वाक्स्खलने' इति कंड्वादिषु उक्तं । कंड्वादयो हि द्विधा-धातवः प्रातिपदिकानि च । स्पष्टं चैतत् कंड्वादिप्रक्रियायां सिद्धांतकौमुद्यां । तथाच गद्गदतया इत्यस्य स्खलनेनेत्यर्थः । जडयतितरां अतिशयेन जडां करोतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत् जडशब्दाणिजंतात् तिङंतात्तरवंतादाम् । अत्र भ्रमदंतत्वेन वाण्याः स्खलदूर्णत्वेऽपि आनंदातिरेकेण जाज्यकरणाज्जरासाहाय्यं । शिखरिणीवृत्तं । अत्र वृद्धानस्यया पूर्वमेव सिद्धस्य कंपादेः परितोषोत्पन्नसाध्वसादिना गुणोत्कृष्वर्णनात् अनुगुणालंकारः । तदुक्तं 'प्राक्सिद्धलगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः, ॥ १३ ॥ चिदू०—अपे अप्रभागे भूत्वा । तमानेतुमभिगमनं कृत्वेत्यर्थः । एतु एतु इति आदरयोतनार्थं लौकिकोक्त्वा द्विवचनं । वसुभूतिः—विद्वपकस्य वसंतकस्य कंठे गले रत्नमालां सागरिकादत्तां । देवेन विक्रमबाहुना राजपुत्र्यै रत्नावलीनामिकायै प्रस्थानसमये सिंहलद्वीपात्प्रस्थानकाले या दत्ता अर्पिता सैवेयं इति

वाग्र०—अमात्य । अस्ति सादृश्यम् । तर्कि वसन्तकं पृच्छामि भवमस्याः ।

वसु०—वाग्रव्य । मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबाहुल्यान्न दुर्लभो भूषणानां संवादः ।

वस०—भो एसो महाराजो । ता उवसप्पदु अमच्चो । (क)

वसु०—(उपयत् ।) जयतु देवः ।

राजा—(उत्थाय ।) अभिवादये ।

वसु०—अतिश्रेयांस्त्वं भूयाः ।

राजा—आसनमासनमार्याय ।

वसन्त०—(आसनमादाय ।) भोः एदमासणं । उवविसदु अमच्चो ।

(क) भो एष महाराजः । तदुपसर्पत्वमात्यः ।

(ख) भोः इदमासनम् । उपविशत्वमात्यः ।

जाने प्रत्यभिज्ञां गतोऽस्मीत्यर्थः । वाग्र०—अमात्य वसुभूते, सादृश्यं तौल्यं विक्रम-
बाहुदत्ताया एतस्याश्च सादृश्याद्धेतोः अस्याः वनमालायाः प्रभवं प्राप्तिकारणं जन्म-
हेतुं 'प्रभवो जन्महेती स्याज्जलमूले पराक्रमे । ज्ञानस्य चाविमस्थाने' इति गेदिनी ।
वसन्तकादवगच्छामि किं जानामि किं । वसुभूतिः—एवं रत्नमालिकाप्राप्तिप्रभकरणं ।
मा निषेधे । संभ्रमे द्विरुक्तिः । निषेधः कुत इति चेतप्राह—महतीत्यादिना ।
महति सुसमृद्धिनि इत्यर्थः । राजकुले रत्नानां बाहुल्यात् प्रभूतत्वादित्यर्थः । रत्नबाहु-
ल्यादित्यत्र 'पूरणे'ति निषेधस्तु न 'तदन्विष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादि'त्यादिनिर्देशेनेदृशो
विषये तस्याऽनित्यत्वबोधनात् । भूषणानां बालंकाराणां संवादः सादृश्यं दुर्लभः
दुष्प्रापः । न, रत्नबाहुल्यात् तत्तुल्यमन्यदपि संभवेदित्यर्थः । विदु०—राजान-
मुद्दिश्येति । वचीति शेषः । वेन उद्दिश्येति क्लृप्ताप्रत्ययोपपत्तिः । एषः समीपतर-
वर्तीत्यर्थः । महाराजः वत्सराज इत्यर्थः । तत् वत्सराजस्य समीपवर्तिलाद्धेतोः ।
अमात्यः वसुभूतिः उपसर्पदु समीपं गच्छतु । वसुभू०—देवो वत्सराजः जयतु
उत्कर्षं प्राप्नोतु 'आशिपि लिङ्लोटी' इति आशिपि लोद । आदराद्विरुक्तिः । अत्र
वसुभूतेयैयसाऽऽधिक्यादाशीर्वादः । अत एव राज्ञा कृतमभिवादनमपि संगच्छते ।
राजा—उत्थायेति । 'ऊर्ध्वं प्राणा श्रुत्कामंति धूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्था-
नाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' इति वचनात् राज्ञः उत्थानमभिवादनं च । अभि-
वादादये नमस्करोमीत्यर्थः । वसुभू०—अतिशयितं श्रेयः कल्याणं यस्य स अतिश्रे-
यान् एतादृशस्त्वं भूयाः भवेत्यर्थः । अतिश्रेयानित्यत्र 'ईयस्य' इति निषेधात् कप् ।
राजा—आर्याय वसुभूतये आर्येति 'प्राहाणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति वा ।
शेपेरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरायैति नित्यशः' इति भरतात् । आसनं पीठं संभ्रमे द्वि-
रुक्तिः । तादर्थ्यं चतुर्थ्यां दीयतां इति गम्यमानक्रियापेक्षया संप्रदानत्वं । विदु०—
आसनमादायेति । अत्रापि वचीति इति अभ्याहृतक्रियामादाय स्वर उप-

(वसुभूतिरूपविशति ।)

वाभ्र०—देव । वाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(पृष्ठे हस्तं दृष्ट्वा ।) वाभ्रव्य, इत आस्यताम् ।

वसुं०—अमच्च । एसा देवी वासवदत्ता पणमदि । (क)

वासव०—अज्ज । पणमामि । (ख)

वसु०—आयुष्मति । वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(सर्वं उपविशन्ति ।)

राजा—आर्यं वसुभूते । अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य ।

वसु०—(ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) देव । न जाने किं विज्ञापयामि मन्दभाग्यः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सविषादमात्मगतम् ।) हद्दी हद्दी । किं दाणिं वसुभूदी कथइस्सदि ।

(क) अमात्य । एसा देवी वासवदत्ता प्रणमति ।

(ख) आर्य । प्रणमामि ।

(ग) हा धिक् हा धिक् । किमिदानीं वसुभूतिः कथयिष्यति ।

पतिः भोः इति संबोधने अव्ययं । इदं सनिकृष्टं आसनं पीठं अमालः वसुभूतिः उपविशतु इत्यर्थः । राजा—पृष्ठे हस्तं दृष्ट्वेति । इदं च प्रोत्सादनार्थं । इतः एतस्मिन् स्थाने इत्यर्थः । आस्यतां उपविशन्तः । इत उत्तरं 'कंबुकीलादि, वाभ्रव्यः प्रणमति' इत्यंतः पाठः अद्युक्तः, उपविशन् प्रणमति इत्यस्यासंगतेः । किंच वाभ्रव्येण नमस्कारे कृते ततो देव्या किमप्यनुकेच प्रत्युत देवीकृतवसुभूतिनमस्कारस्यैतद्विरोधित्वाच्च । नहि नमस्कुर्वतमनादस्य अन्यस्य नमस्कार उचितः इति दिक् । विदूष०—अमाल्य वसुभूते एसा निकटवर्तिनी । वासव०—आर्यं वसुभूते, आर्येति अत्र प्रमाणं 'क्षेपेरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरायंति निखराः' इति प्रागुक्तं । वसुभूतिः—आयुष्मति अतिशयितमायुर्यस्याः सेति भूमि मनुए । 'ततो मलयं' इति भसहाया अपदांतरात्पर्यं । वत्सराजसदृशं वत्सराजतुल्यं । राजा—उत्रभवतः पूजस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः । अपिः प्रभे । कुशलमस्ति किमित्यर्थः । वसु०—ऊर्ध्वमवलोक्येति । वक्तव्यविषयविचारो ध्वन्यते । नि श्वस्येति अनेन दुःखितत्वं बोध्यते । प्रियनिवेदनाहंस्याप्रियनिवेदनमनुचितमित्याह—देवेत्यादिना । हे देव वत्सराज, मंदं अल्पं भाग्यं देवं यस्य । इतगाग्य इत्यर्थः । 'मूढाल्पापद्विर्भागा मंदा' इत्यमरः । अहमित्यध्याहारलभ्यं । अत एव विज्ञापयामीति उत्तमपुरुषः । किं विज्ञापयामि किं कथयामि । इति न जाने इत्यर्थः । अनेन दुःखातिशयाच्च किमपि वक्तुं न शक्यते इत्युक्तं भवति । दुःखातिशयमेव अभिनयति—अधोमुखस्तिष्ठतीति । वासव०—सविषादं सखेदं । खेदमेव दर्शयति—

राजा—वसुभूते कथय । किमेवं मां पर्याकुलयसि ।

वाभ्र०—(अपवार्यं । चिरमपि स्थित्वा ।) यत्कथनीयं तदिदानीमेव कथ्यताम् ।

वसु०—(घातम् ।) देव न शक्यं निवेदयितुं । तथाप्येष कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावली नामाऽऽयुष्मती सिद्धादेशेनादिष्टा योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति ।

राजा—ततस्ततः ।

वसु०—तत्प्रत्ययादार्यार्थं यौगंधरायणेन बहुशः प्रार्थ्यमानापि सा सिंहलेश्वरेण घासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता न दत्ता ।

राजा—(अपवार्यं ।) देवि । किमिदमिदानीमलीकं त्वदीयमातुल्यमात्यः कथयति ।

एतद् धिगित्यादिना । हेति विषादे । धिगिति निदायां । इदानीं सांप्रतं । वसुभूतिः किं कथयिष्यतीत्यन्वयः । किं दुःखकारकं वर्तमानं यस्य कथनसमयेऽपि एतस्य एतादृशं दुःखं जायते । राजा—कथयेति प्रार्थनायां लोट् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मां किं पर्याकुलयसि खेदयसि । वाभ्रज्यः—चिरमपि कियत्कालपर्यन्तमित्यर्थः । यत् वृत्तमित्यर्थः । कथनीयं वर्णनीयं कथ्यतां प्राप्तकाले लोट् । वसुभू०—सास्त्रमिति । सवाप्पमित्यर्थः । देव वसुराज । निवेदयितुं 'शक्यते'त्यादिना वृत्तम् । तथापि कथनाशक्यत्वेऽपि । मन्दभाग्योऽहं कथयामीत्यर्थः । किं तावत् कथनीयं तदाह—यासायित्यादिना । नामेल्यव्ययं प्रसिद्धार्थं । प्रसिद्धेत्यर्थः । 'नामप्राकाश्यसंभावे'इत्यमरः । सिद्धस्य आदेशेन आह्वया आदिष्टा कथिता । किमादिष्टा । तदाह—योऽस्या इत्यादिना । पाणिग्रहणं विवाहमित्यर्थः । सर्वभूमीश्वरः सर्वभूमी विदितो वा सार्वभौमः 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवौ' इत्यण् । अनुशक्तिकादिलाडुभयपदबुद्धिः । अमेदं रजावल्या लाभानुकूलामिजनप्रकाशिता प्रसंगाद्गुरुकीर्तने प्रसंगाख्यमवमर्शसंधैरगं 'गुरुकीर्तनं प्रसंगः' इत्युक्तेः । राजा—ततस्तत इति संभ्रमे द्वियक्तिः । वसुभूतिः—तस्य सिद्धादेशस्य संबन्धिप्रत्ययाद्विश्वासात् 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । हेतौ पंचमी । सिद्धादेशविश्वासादेतोहित्यर्थः । आर्याय वसुराजाय इति आर्यार्थे अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च' इति साधुः । सामान्ये नपुंसकं । यौगंधरायणेन एतन्नामकेन भवरीयामात्येन बहुशः बहुवारं 'बहुवर्षाच्छब्दकारकादि'ति शब्द प्रत्ययः । प्रार्थ्यमानाऽपि याच्यमानाऽपि सा रत्नावली सिंहलेश्वरेण विक्रमवाहुना न दत्ता नार्पिता । कृतो न दत्तेलाशंकायां घासवदत्ताया इत्यादिना । हेतुयर्भविशेषणेन सिद्धे-

वास०—(विमृश्य !) अज्जउत्त । अहं वि ण आणामिः को एत्थ
अलिजं मन्तेदि । (क)

वस०—ताए किं संबुत्तम् । (ख)

वसु०—ततो लावाणकेन वहिना देवी दग्धेति वार्तामुत्पाद्य
देवेन तदन्तिकं वाग्मव्यः प्रहितः । पुनरपि सा प्रार्थिता च । ततस्तत्र-
भवता सिंहलेश्वरेण चिन्तितं—देवेन सहास्राकं संबन्धलोपो मां
मृदिति दत्ता सा रत्नावली देवाय प्रतिपादयितुमस्माभिरानीयमाना
समुद्रे यानमङ्गान्निमग्ना । (इति रुद्रनधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(शाकम् !) हा हृदह्नि मन्दमाङ्गी । हा वहिणिण्

(क) आर्यपुत्र, अहमपि न जानामि कोऽञ्जालीक मन्त्रयते ।

(ख) तस्याः किं संबुत्तम् ।

श्वरं विशिनष्टि—वासवदत्तायाः चित्तखेदं अंतःकरणदुःखं । सपत्नीनां परस्परं चित्तखेदः
लोके प्रसिद्ध एव परिहरता दूरीकुर्वता । एतादृशेन सिंहलेश्वरेणेत्यर्थः । राज्ञा वत्स-
राजेन रत्नावल्याः पाणिग्रहणे कृते वासवदत्तायाः सपत्न्युत्पादनेन अंतःकरणदुःखं
मा भूत् अतो न दत्तेत्यर्थः । राज्ञा—अलीकं अमृतं 'अलीकं लप्रियेऽमृते' इत्यमरः ।
तवायं स्वर्ग्यः 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये कृते 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति लादेशः ।
स चासौ गातुसः विक्रमबाहुः तस्य अमात्यः वसुभूतिः । वास०—विमृश्य विचार्य,
गम्यमानक्रियापेक्षलारत्तमाप्रत्ययः । एतयोरिति अत्र निर्धारणे सप्तमीथं । युव-
योर्मध्ये इत्यर्थः । अलीकं अमृतं मंत्रयते वदति, तत् अहमपि न जानामीत्य-
न्वयः । विद्वप०—तस्याः रत्नावल्याः किं संवृतं किं जातमित्यर्थः । वसु-
भूतिः—ततः यदा सिंहलेश्वरेण न दत्ता तदनंतरमित्यर्थः । लावाणके एतन्नामक-
देशे भवः लावाणकः 'तत्र भवः' इत्यण् । तेन देवी वासवदत्ता दग्धा मस्मीभूता
इति वार्ता प्रवृत्तिमुत्पाद्य प्रकटीकृत्येत्यर्थः । देवेन वत्सराजेन भवता तदन्तिकं
सिंहलेश्वरान्तिकं । वाग्मव्यः इदानीं समीपवर्ती यो वाग्मव्यः स इत्यर्थः । प्रहितः
प्रेषितः । सा रत्नावली पुनरपि भूयोऽपि प्रार्थिता याचिता यद्गोत्या त्वं पूर्वमिमां
मादाः सा वासवदत्ता दग्धाऽनो देहीति याचित्वेत्यर्थः । ततः प्रार्थनोत्तरं । तत्र
भयता पूज्येन सिंहलेश्वरेण चिन्तितं विचारितं किं तदिति तदाह—देवेनेति । देवेन
वत्सराजेन सह । देवेनेति सहार्थं तृतीया । अस्माकं संबन्धलोपो मा भूत् इति
दत्ता अर्पिता सा रत्नावली देवाय वत्सराजाय प्रतिपादयितुं समर्पयितुं अस्माभि-
रानीयमाना प्राप्यमाणा समुद्रे अर्णवे यानस्य नौकायाः भंगात् नात्वात् निमग्ना ।
पतितेति यावत् । अधोमुखस्तिष्ठति । दुःखादित्यर्थः । वासव०—शाकं सवा-
णमित्यर्थः । हेति वेदे मंदभागिनी । एतस्य व्याह्यानं पूर्वं विश्वरेण कृतं ततो
१६ रत्ना.

रत्नावलि । कहिं दाणिं सि । देहि मे पडिववणम् । (इति मूर्च्छिता पतति ।) (क)

राजा—समाश्वसिहि समाश्वसिहि । दुरवगाहा गतिर्देवस्य । वाहनभङ्गपतितोत्थितौ नन्वेतावेव ते निदर्शनम् । (इति वसुभूतिवाभ्रव्यौ दृशयति ।)

घास०—अज्जउत्त जुज्जदि एवम् । परं कुदो मम एत्थिअं भाअ-
घेयम् ।

राजा—(अपवार्यं ।) वाभ्रव्य । किमेवमिति सर्वथा नावगच्छामि ।

वाभ्र०—देव श्रूयताम् ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमश्रृङ्गाश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः

सान्द्रोधानद्गुमाभ्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीनाभितापः ॥

(क) हा हतासि मन्दमागिनी । हा भगिनिके रत्नावलि । केदानीमसि ।
देहि मे प्रतिवचनम् ।

(ख) आर्यपुत्र, बुज्यत एवम् । परं कुतो ममैतावद्भागधेयम् ।

द्रष्टव्यं । 'हा भगिनिके' इति पुनः पुनः हाशब्दोच्चारणं खेदातिशयबोधनार्थं । अल्पा भगिनी भगिनिका 'अल्पे' इत्यनेन अल्पार्थे कः 'के ण' इति ह्रस्वः । मे मयं प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । शोकेऽविद्यमानमपि पुरुषं संबोध्य भाषणं सार्वजनीनं । मूर्च्छिता मोहिता । राजा—समाश्वसिहि इत्यादि । आभीक्ष्ण्ये 'नित्यवी-
प्सयो.' इति द्वित्वं । मूर्च्छां लजेत्यर्थः । देवस्य दिष्टस्य गतिः गमनं दुरवगाहा दुःखेन अवगाह्यते आलोक्यते इति दुरवगाहा 'ईषदुःखपु' इत्यादिना खल्व् । देवगतिः सुर्वितर्कभैत्यर्थः । यद्यपि सा जले निमग्ना तथाऽपि देवगतेर्विचित्रत्वात् फलदा-
धारणेन क्वचित्तीरे प्राप्ता भवेत् । अतः शोको न कार्य इत्यर्थः । ननु समुद्रपतिता कथं तीरे प्राप्नुयात् इति मा संकिण्ठाः । देवगतेर्विचित्रत्वात् ॥ अतस्तन्निदर्शनमाह—
वाहनैत्यादि । वाहनस्य नौकायाः नावः निद्रा तेन पतितौ अपि उद्विगौ पूर्वकालैकेति समासः । पूर्व पतितौ पश्चादुत्थितौ इत्यर्थः । नन्विति आसंभ्रमे । एतावेव वसुभूतिवाभ्रव्यावेव । ते तव निदर्शनं दृष्टान्तः । इमौ यथा समुद्रनिमगा-
वपि बहिरागतौ तद्वत्साऽपि कदाचिद्देवगतेर्विचित्रत्वात्तीरं प्राप्स्यति । घासव०—
एवं त्वदुष्प्रकारेण बुज्यते । बुज समायौ दैवादिकः । परं परंतु एतावत् । रत्नावली जीवनपर्याप्तमित्यर्थः । मम भागधेयं भाग्यं कुतः कुत्र गतंते । 'इतर-
भ्योपि दृश्यन्ते' इति तथिब् । इत उत्तरं राजा—अपवार्यैत्याशारभ्य देव भूय-
तामित्यन्तः पाठः अस्मिन्तत्तादयुक्तं इति नाति । महान् कलकलः शोलाहलः । शोलाहलकारणं शोकेन स्पष्टयति—हर्म्याणामित्यादिना । इह अंतं पुरे ।

कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-

रेष श्लोषार्तयोषिजन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ १४ ॥

(सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

राजा—कथमन्तःपुरेऽग्निः । (संभ्रममुत्थाय ।) कष्टं देवी वास-
वदत्ता दग्धा ।

देवीदाहप्रवादोऽयं योऽभूत्प्राणके पुरा ॥

करिष्यन्निव तत्सत्यमत्रामिरयमुत्थितः ॥ १५ ॥

वासव०—अज्जउत्त परिचाहि परिचाहि । (क)

(क) आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व ।

शुद्धांते इत्यर्थः । 'अंतःपुर स्यादचरोधनं । शुद्धांतथे'त्यमरः । अग्निः पावकः सहसैव
अतर्कितमेवेत्यर्थः । उरुपित उरुपन्नः । कथंभूतोऽग्निः । अर्चिषा ज्वालाणां निचयैः
समूहैः हर्म्याणां घनिकपृष्ठाणां हेमः सुवर्णस्य शृंगायि शिखराणि तेषां धियमिव
शोभासिध आधत्ते धारयति इति आदधानः । पुनः कथंभूतः । सांश्रानि निविडानि
यानि उषानानि आक्रीडाः तेषां ये द्रुमाः वृक्षाः तेषामप्राणि प्रांताः तेषां ग्लप-
नानि दहनानीत्यर्थः । तैः पिशुनितः सूचितः अत्यंतः अतिशयितः तीव्रः कठोरः
अभितापः सतापो यस्य । पुनः कथंभूतः धूमस्य पाताः पतनानि भावे घन् ।
आकाशोद्गमनानीत्यर्थः । तैः महीं धरतीति महीध्रः मूलविभुजादिलाकः प्रत्ययः ।
क्रीडायाः खेलायाः यो महीध्रः पर्वतः तं जलेन सहितं सजलं 'तेन तुल्ये'ति
बहुव्रीहिः । एतादृशो यो जलधरः गेघः । अत्र सजलजलधरेत्यनयोरेकार्थत्वं न
जलधरेत्यस्य योगरूढत्वात् । सजलेत्यस्य तु केवलयोगिकत्वात् । तद्वत् श्यामलः
मेचकः तं कुर्वन् 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । एषः समी-
पतरवर्ती शोभेन दाहेन आर्तैः पीडितः योषिता स्त्रीणां 'स्त्री योषिदबला योषा'
इत्यमरः । जनः समूहो यस्मिन् । उत्प्रेक्षालंकारः । सजलजलधरेत्यत्र पुनरुक्ता-
भाषालंकारश्च । तदुक् 'आपाततो यदर्धस्य पौनरुक्त्येन भाषर्न । पुनरुक्त्वदाभाषः
समिप्राकारशब्दगः' इति । अम्भरावृत्तम् । अत्र सारवतीवृत्तिः । भयानकरसः ।
गौरीरीतिः । भोजगुणः ॥ १४ ॥ संभ्रान्ताः अस्वस्वात्त.करणाः । मीता इति
यावत् । मश्यंति श्वलोक्यंति । राजा—कथमिति प्रश्ने । अतःपुरे अग्निः
किमित्यर्थः । संभ्रमं सत्वरं वाद्यवदत्तादाहमयात्त्वरं । तदेवाह—कष्ट-
मित्यादि । कष्टं दुःखं । कुत इति चेतनाह—देवी वासवदत्ता दग्धा । देवी-
दाहमेवोत्प्रेक्षते । पुरा पूर्वकाले प्राणके प्राणकनगरमभवे । वहामित्यर्थः । योऽयं
देव्याः वासवदत्तायाः दाहस्य प्रवादः सिम्प्यारोपः अभूत् । तत्र सामान्ये नपुंसकं

राजा—अये कथमतिसंभ्रमात्पार्श्वस्थापि देवी नोपलक्षिता ।
(देव्याः पाणिं गृहीत्वालिङ्ग्य ।) देवि । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव०—अज्जउत्त । मए अत्तणो किदे ण भणिदं । किं उण
एसा कखु मए णिग्घिणाए इध णिअडे संजमिदा साअरिआ विव-
जेदि । ता परिचाअदु अज्जउत्तो । (क)

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव । किमिदमकारणमेव पतङ्गवृत्तिः क्रियते ।

बाभ्र०—देव युक्तमाह वसुभूतिः ।

वस०—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) भो मा वसु साहसं करेदि । (ख)

(क) आर्यपुत्र । मयात्मनः कृते न भणितम् । किं पुनरेषा खलु मया
निर्घृणयेह निगडे संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्परित्रायत्वार्यपुत्रः ।

(ख) भोः मा खलु साहसं कुरु ।

तं प्रवादमित्यर्थः । खलं यथार्थं करिष्यन् । हेतौ 'लटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः ।
एतादृशो बद्धिः समुत्थितः इति मन्ये । उत्प्रेक्षालंकारः । अनुष्टुप् । अत्र पांचाली-
रीतिः । प्रवादगुणः ॥ १५ ॥ परित्रायस्व रक्षेत्यर्थः । राजा—अतिसंभ्रमात्
अतिल्लराया हेतोः । 'हेतौ' इति पंचमी । पार्श्वे विष्टतीति पार्श्वस्था 'सुपीति' कः ।
देवी वासवदत्ता नोपलक्षिता न ज्ञाता आलिङ्ग्य आश्लिष्य समाश्वसिहीति संभ्रमे
द्विशक्तिः । वासवद०—कृते इति चतुर्थ्यंतं एतदुपपत्तिः पूर्वमुपपादिता । आत्म-
नः कृते आत्मार्थमित्यर्थः । न भणितं नोक्तं । परित्रायस्वेति यदुक्तं तन्मदर्थ
नेत्यर्थः । किं पुनः किलित्यर्थः । एषेति सागरिकाया विशेषणं । सत्विति वाक्या-
लंकारे । निर्मता घृणा यस्याः सा तथा । निर्दययेत्यर्थः । मया वासवदत्तया
निगडेः अंदुकैः 'अदुको निगडोऽघ्नीस्यात्' इत्यमरः । संदानिता बद्धा एषा सागरिका
विपद्यते म्रियते । तद् यतः सागरिका विपद्यते तस्मात् । परित्रायतु परित्रायतां ।
परित्रायतु इति तु धातुभाषासंबन्धित्वेनेति भाति । अत्र 'हर्म्याणामिति पयेन' ।
वासवद०—आर्यपुत्र मयाऽऽत्मनः कृते न भणितं इत्यादिना च सागरिकावप-
थंभामिभिर्विद्रवास्वमंगं 'शंका भयप्रासकृतो विद्वः समुदाहृतः' इति लक्षणात् ।
राजा—वपमिति भ्रमे । एष गच्छामीति वर्तमानवागीष्ये भविष्यति छद् ।
वसुभूतिः—किमिदमिति सामान्ये नपुंसकं । एवं अकरणमित्यपि श्रेयं । नास्ति
कारणं यस्य तदकारणं निर्हेतुकार्यं । इदं च पतंगवृत्तिक्रियाया विशेषणं । पतंगः
शलमः सद्भ्रतंनं । आचरणमित्यर्थः । स च निष्कारणमेव यद्वा पतति तद्भ्रमपी-
त्यर्थः । वासव्यः—युक्तं योग्यं निष्कारणं पतंगवृत्तिपरकरणं इति वसुभूतिः
योग्यमाहेत्यर्थः । विदुः—उत्तरीये संब्याने गृहीत्वा भूत्वा । उत्तरीयावच्छेदे-

राजा—(उत्तरीयमाकर्षन्-१) अरे धिक्, मूर्ख, सागरिका- विपद्यते । किमद्यापि प्राणाः परिरक्ष्यन्ते । (ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमामिभवं नाटयति ।)

विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धं

प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ॥

विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

वासव०—कथं मम दुःखआङ्गीष् वज्रणादौ एवं ध्वसिदं अज्जउत्तेण । ता अहंपि जेष अणुगमिस्सम् । (क)

वस०—(परिक्रामन्नप्रतो भूत्वा ।) भोदि, अहंवि दे पन्थोवदेशको होमि । (ख)

(क) कथं मम दुःखकारिण्या वचनादेवं व्यवसितमार्यपुत्रेण । तदहमपित-
भवानुगमिष्ये ।

(ख) भवति, अहमपि ते पन्थोपदेशको भवामि ।

मेत्यर्थः । अग्रे वृक्षः कपिसंयोगीतिवत् प्रयोगः । मादृशोऽपि लोडुत्पत्तिः पूर्वमुप-
पादिता । राजा—आकर्षन् आच्छिदन्नित्यर्थः । अरे इति संबोधने । धिक्
शब्दयोगेऽपि यथा न द्वितीया तथोपपादितं । अद्यापि सागरिकाभरणसमयेऽपि ।
प्राणाः परिरक्ष्यन्ते परिपाल्यन्ते । सागरिकामरणे प्राणरक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । ज्वलन-
प्रवेशं नाटयित्वा । तन्नाटनं च ज्वलने शनैः शनैः पादविक्षेप एव । धूमेन
अभिभवः । तन्नाटयति तन्नाटनं च हस्ताभ्यां नयनान्छादनं । हे वह्ने, धूमस्य
अनुबन्धः संबन्धः तं भुञ्च त्यज । विरम विरम शातो भव । तरायां द्विरर्चिः ।
अर्चिषां ज्वालानां उच्चैः महत् चक्रवालं मंडलं किं प्रकटयसि । क्रुतः प्रकटयती-
त्यर्थः । ननु तां दग्धुमेव अर्चिषकवालं प्रकटयामि इति चेद्यगोऽयं प्रयास इत्यत
आह—योऽहं प्रलयस्य संबन्धस्य दहनः अग्निः तद्ब्रह्माः कातिर्यस्य एतादृशेन
प्रियायाः सागरिकायाः विरहः वियोगः एव हुतभुक् अग्निः हुतं भुनक्तीति हुतभुक्
किप् चेति किप्प्रलयः । तेन न दग्धः न ज्वलितः । तस्य ममेत्यर्थः । त्वं सामा-
न्योऽग्निः किं करिष्यसि । रूपकालंकारः । मालिनीशतं ॥ १६ ॥ वासव०—
कथमिति प्रश्ने । दुःखं करोतीति विग्रहे 'सुप्यजाता'विति गितिः । तस्याः मम
वचनात् सागरिकां परित्रायस्वेति वचनात् । आर्यपुत्रेण वत्तराजेन एवं सागरिका-
प्राणार्थं बहिःप्रवेशनं व्यवसितं निधितं । तत् आर्यपुत्रनिधयादेतोः । तमेव आर्य-
पुत्रमेवाऽनुगमिष्ये अनुगच्छामि । अत्रात्मनेपदं चित्तं । विदुष०—परिक्रामन्
इतस्वतो अगन् । अग्रतो भूत्वा अग्रे भूयैत्यर्थः । भवति, वासवदत्ते, अहमपि यथा

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि दृष्टराज-
पुत्रीविपत्तेर्युक्तमिहैवात्मानमाहुतीकर्तुम् ।

चाभ्र०—(घालम् ।) हा महाराज किमिदमकारणमेव भरतकुलं
संशयतुलामारोपितम् । अथवा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसदृश-
माचरामि ।

(इति सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

राजा—(दक्षिणबाहुस्पन्दं निरूप्य ।) एतदवस्थस्य मम कुत एत-
त्फलम् । (अप्रतोऽवलोक्य सहयोद्वेगम् ।) कथमासन्नहुतवहा वर्तते साग-
रिका । तत्त्वरितमेनां संभावयामि ।

राजा तथाऽहमपीत्यर्थः । ते तव पंथोपदेशकः इति बालभाषानुरोधेन । पशुप-
देशक इति उचितं । अहमपि स्वपुरतः भूमिं प्रविशामीति तात्पर्यं । वसुभू०—
कथमेति प्रश्ने । ज्वलनं भूमिं वत्सराजः प्रविष्ट एव किं तत् । वत्सराजप्रवे-
शादेतोः दृष्टा अवलोकिता राजपुत्र्याः रत्नावल्याः विपत्तिः मरणं येन एतादृशस्य
ममापि वस्तुभूतेरपि इहैव अस्मिन्नभावेव आत्मानं देहं आहुतीकर्तुं युक्तं । उचित-
मित्यर्थः । 'शकभूषेत्यादिना तुमुन्' । कंचुकी—साक्षं स्ववाष्पमित्यर्थः । अस्-
कारणं तु स्पष्टमेव । हा इति खेदे । हा महाराजेल्लप्र विद्म्युर्सेतिवत् न द्वितीया ।
सन्महदिति समाप्तः । आन्महदिसात्वं । किं कुत इत्यर्थः । अकारणं नास्ति कारणं
हेतुर्यस्येति तयोक्तं । आरोपणक्रियाया विशेषणमिदं । भरतकुलं भरतवंश-
'कुलान्यभिजनान्वयी । वंशोऽन्ववायः' इत्यमरः । संशयस्य अर्थोऽजीवितविषयस्य
तुला तुलना जीवितसंशयतुल्यतामित्यर्थः । आरोपितं प्रापितं आहपूर्वकाणिजं-
ताद्गृहभातोः षः । 'सहः षोऽन्यतरस्या' इति पादेशः । अथवेति पक्षातरे । प्रलापेन
अनर्थकवचनेन 'प्रलापोऽनर्थकं वच.' इत्यमरः । किं क उपयोग इत्यर्थः ।
गम्यमानक्रियात्वात्करणे तृतीया । राज्ञि हुतवहं प्रविष्टे सति अकारणं भरतकुलं
संशयतुलामारोपितं इत्यादिवचनं राज्ञः परावर्तनाऽभावाद्यर्थमित्यर्थः । तर्हि
इदानीं किमुचितं तत्राह—अहमपीति । अहं कंचुकी अपि । भक्तेः । स्वामिन
इति शेषः । सदृशं उचितं । स्वामिणरूपे मृतानामनवस्थानुरूपं थाचरामि करोमि ।
अहमपि भूमिं प्रविशामीति यावत् । सर्वे भूमिप्रवेशं नाटयन्तीति सनाटनं च
धैर्यमवलंब्य पुरःपुरोगमनं । राजा—दक्षिणबाहोः स्पंदं स्फुरणं निरूप्य अव-
लोक्य । एषा निकटमरणावस्था दशा यस्य एतादृशस्य मम एतत्फल एतस्य दक्षिण-
बाहुस्पंदस्य फलं शुभरूपं कृतो भवेदित्यर्थः । सति जीवने हि शुभफलस्योपयोगः
मरणे तु शुभफलस्य भोक्तुरभावाद् सकार्यमित्यर्थः । अप्रतः पुरोदेशे इत्यर्थः ।
आयादिल्लात्सप्तम्यंतात्ततिः । संधयोद्वेगमिति इदं च गम्यमानभाषणक्रियाया
विशेषणं । हर्षकारणं सागरिकादर्शनं उद्वेगकारणं तु सागरिकाया आसन्नहुतवह

(ततः प्रविशति, निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(भ्रमन्तादवलोक्य ।) हृद्धी आसमन्तदो प्पज्जलिदो हुद-
वहो । अज्ज हुदवहो दिट्ठिआ करिस्सदि मे दुक्खावसानम् । (क)

राजा—(त्वरितमुपसृत्य ।) अयि प्रिये किमद्यापि मध्यस्थतया
वर्तसे ।

साग०—(राजानं दृष्ट्वात्मगतम् ।) कथं अज्जउत्तो । ता एदं पेक्खिअ
पुणोवि मे जीविदासा संवुत्ता । (प्रकाशम् ।) भट्टा परिचाहि ।

राजा—भीरु जलं भयेन । (ख)

मुहूर्तमपि सद्यतां बहुल एष धूमोद्गमो

(भ्रमन्तोऽवलोक्य ।)

हहा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनाभ्यच्युतम् ॥

(क) हा धिक् । आसमन्ततः प्रज्जलितो हुतवहः । अथ हुतवहो दिट्ठिआ
करिष्यति मे दुःखावसानम् ।

(ख) कथमार्यपुत्रः । तदेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताशा संवृत्ता । भर्तः
परित्रायस्व ।

प्रवेशः । तदाह—कथमित्यादिना । कथं प्रश्ने । आसन्नः समीपवर्ती हुतवहः
अग्निः यस्याः सा एतादृशी सागरिका वर्तते । तद् तस्मात् । एनां सागरिकां
त्वरितं शीघ्रं संभावयामि । संभावनमत्र आश्वासनपूर्वकममेर्निष्कासनं । ततः
राजभाषणानंतरं निगडसंयता अंडुकवद्धा । सागरिका—समंतात् परितः ।
हेति खेदे धिद् निर्भर्त्सने । आसमन्ततः विष्वगित्यर्थः । 'समंततस्तु परितः सर्धतो
विष्वगित्यपि' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्त इत्यर्थः । 'गल्यर्थाकर्मक' इति चप्रत्ययः ।
अथ अस्मिन्नहनि दुःखस्य अवसानं समाप्तिं करिष्यति । एतद्विष्ट्वा आनन्दकारक-
मित्यर्थः । मरणापेक्षया प्रियवियोगदुःखं अतिशयितमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिः । अत्र
परेणापि दुःखावसानकार्यस्य संप्रहात् आदानं नामांग । 'आदानं कार्यसंप्रहः
इति लक्षणात् । राजा—उपसृत्य समीपं गत्वा । अद्यापि अग्नेः समीपप्राप्तावपि
मध्यस्थतया तन्मध्यवर्तिरूपेण वर्तसे तिष्ठसि । अद्यापि रक्षणार्थं मयि निकटं
प्राप्तेऽपि मध्यस्थतया औदासीन्येन वर्तसे तिष्ठसि । उदासीनता जहिहीत्यर्थः ।
सागरि०—रूपमिति वितर्कं । आर्यपुत्रः किमित्यर्थः । तद् आर्यपुत्रस्यान-
सत्त्वादेतोः एनं वत्सरानं प्रेक्ष्य अवलोक्य जीविते जीवने आशा इच्छा संवृत्ता
निष्पन्ना । भर्तः वत्सरान् । राजा—भीरु कातरे, अत्र 'हस्यस्य गुणः' इति गुणः ।
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवति । कलत्रं वा विशेष्यमादाय तद्विशेषणं ननुसकं ।

(विलोक्य ।)

मुहुः स्वलसि किं कथं निगडसंयतासि द्रुतं ।

(परिकरं यन्मू ।)

नयामि भवतीमितः प्रियतनेऽवलम्बस्व माम् ॥ १७ ॥

(कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणादपगतोऽयं मे संतापः । प्रिये समाश्वसिहि ।

व्यक्तं लभोऽपि भवतीं न घक्ष्यति हुताशनः ॥

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(अक्षिणी समुन्मील्य निरीक्ष्य च ।) अहो महदाश्चर्यम् । कासौ प्रज्वलनो हुताशनः । तदवस्थमेतदन्तःपुरं । कथमचित्तरूपमेवम् ।

वासव०—(राष्ट्रः शरीरं परामृशन्ती चक्षुषम् ।) दिष्टिआ । अक्ख-
दसरीरो अज्जउत्तो । (क)

राजा—वाभव्य एषः—

(क) दिष्ट्या अक्षतशरीर आर्यपुत्रः ।

मयेन भीत्या । अलंशब्दो निषेधार्थः । मुहूर्तमित्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ कण्ठे गृहीत्वेति आङ्गिभेदार्थः । निमीलिते अक्षिणी येन 'बहुमीही सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यादिना पत्र समासांतः । स्पर्शसुखं स्पर्शजन्यं सुखमित्यर्थः । नाटयन् रोगाचमूर्धादोलनादिना म्नाटने । अहो इत्याधर्मे । अयं अनुभूयमानो मे संतापः क्षणात् इति ल्यब्लोपे पंचमी । क्षणं अवस्थाय अपगत इत्यर्थः । समाश्वसिहि संभ्रमे द्विरक्तिः । धीरा भवेत्यर्थः । कुतो धैर्यं धार्यमित्यत आह—यतः यस्मात् । 'यत्तयतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । हे प्रिये, अयं इदानीमनुभूयमानः ते स्पर्श एव मे मम संतापं हरति दूरीकरोति । अतः व्यक्तं लभोऽपि हुताशनः । अग्निः भवतीं न घक्ष्यति । अग्निर्हि जलविशिष्टं न दहति तव स्पर्शस्तु शीतलः अतः शीतलत्वेन जलानुमानात् क्षामाग्निः दग्धुं न प्रमवेत् । अनुष्टुप् । अस्मिन् श्लोके मध्यकैशिकीवृत्तिः । शृङ्गाररसः ॥ १८ ॥ समुन्मील्य उद्घात्य अहो आश्चर्ययुक्तं । तदेव शब्देन स्पष्टयति—महदाश्चर्य-
मिति । प्रकृष्टं ज्वलनं यस्य एतादृशः असौ पूर्वमनुभूयमानः अग्निः क अंतःपुरं अवरोधः तदवस्थं सा पूर्वा अग्निरहितेत्यर्थः । अवस्था यस्य एतादृशं । कथमित्ति वितर्के । एवं अत्र्युरपत्तिविनाशनं अचिंत्यं अतर्क्यं रूपं यस्य । कथमकस्मादग्निः प्रज्वलितः कथं वाऽकस्माच्छांतः इति अतर्क्यमित्यर्थः । वासव०—परामृशन्ती स्पर्शन्ती । चक्षुषं चक्षुषं स्पर्शमेव । अक्षतं अव्युच्छिन्नं शरीरं देहो यस्य एतादृशः

बाभ्रव्यः—विजयतां महाराजः । देव दिष्ट्या वर्षसे । पुनरुच्छ्र-
सिताः सः ।

राजा—वसुभूतिरयं—

वसु०—देव दिष्ट्या वर्षसे ।

राजा—वयस्य—

वस०—जेदु जेदु भवम् । (क)

राजा—(विचिन्त्य सवितर्कम् ।)

स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं न्विदमिन्द्रजालम् ।

वस०—भो मा संदेहं करेहि । इन्द्रजालं ज्ञेय्व एदं । भणितं तेण
दासीपुत्रेण इन्दिआलीएण जघा अवस्सं ज्ञेव मम एक्को खेल-
णओ देवेण पेक्खिदव्वोत्ति । ता तं ज्ञेव एदं । (ख)

राजा—देवि, इयं त्वद्बचनादस्माभिरिहाऽऽनीता सागरिका ।

वासव०—(विहस्य ।) अज्जउत्त । जाणितं दे सवम् । (ग)

(क) जयतु जयतु भवान् ।

(ख) भो मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवेदम् । भणितं तेन दास्याः पुत्रेण
इन्द्रजालिकेन यथा अवश्यमेव ममैकः खेलनको देवेन प्रेषितव्य इति ।
तत्तदेवैतत् ।

(ग) आर्यपुत्र ज्ञातं ते सर्वम् ।

आर्यपुत्रो वर्तते । एतद्दिष्ट्येत्यर्थः । बाभ्रव्यः—विजयतां उत्कर्षं प्राप्नोत्वित्यर्थः ।
'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदं । देव दिष्ट्या आनन्दकारकमित्यर्थः । पुनः भूयः
उच्छ्रसिताः प्राणिताः सः । राजा—अयं पुरोवर्ती । विदु०—जयतु जयतु
आदारायै लौकिकोपस्था दिव्यः । राजा—विचिन्त्य विचार्ये । सवितर्कमिति
वितर्कमेव दर्शयति—स्वप्न इति । अयं स्वप्न इति भाति । तु वितर्के । इदं इन्द्रजालं
किमित्यर्थः । विदुष०—भोः सवोधने । इन्द्रजालं वेत्यादिपेशयं मा कुरु एतत्
इन्द्रजालं । खलु निष्ये । इन्द्रजालमेवेत्यर्थः । ऋषिमिदं निश्चितमिति चेत्प्राह—
भणितमित्यादिना । तेन सुदिश्येन दास्याः पुत्रेण भणितं उक्तं । अथ सर्वेषा-
मीयुत्पादकत्वात् दास्याः पुत्रेण इति मालिप्रदानं । किमुक्तं तदाह—ययेति ।
मम एकः पेटः देवेन अवश्यमेव प्रेषितव्य इत्यन्वयः । राजा—तव वासव-
दत्ताया वचनात् । मया निर्घृणया इत्यादि लद्बचनादित्यर्थः । इयं सागरिका अस्मा-
भिरिहाऽऽनीता । वासवव०—विहस्येति । विहासकारणं तु मदाहया खेटं
वाचयितुमिच्छतीति । ते तव सर्वं अनीष्टमित्यर्थः । इतं अवगतं । वसुभूतिः—

वसु०—(सागरिकां दृशपत्नार्ये ।) वाग्मव्य । सदृशीयं राजपुत्र्या ।

वाग्म०—अमाल्य । ममाप्येतदेव मनसि वर्तते ।

वसु०—(प्रकाशं राजानमुद्दिश्य ।) देव । कुत इयं कन्यका ।

राजा—देवी जानाति ।

वसु०—देवि । कुतः पुनरियं कन्यका ।

वासव०—अमच्च । एसा वसु साभरदो पाविदेत्ति भणिअ अम-
च्चजोअन्धराअणेण मम हस्ये णिविखत्ता । अदो एव साअरिआत्ति
सदाईअदि । (क)

राजा—(सगतम् ।) कथं यौगंधरायणेन न्यस्ता । कथमसौ माम-
निवेद्य किञ्चित्करिष्यति ।

(क) अमाल्य । एषा खलु सागरात्प्राप्तेत्युक्त्वाऽमाल्ययौगन्धरायणेन मम
हस्ते निक्षिप्ता । अत एव सागरिकेति शब्दायते ।

राज्ञः विक्रमबाहो. पुत्री कन्या रत्नावली । शाङ्करादिलान्दीन् । तथा इयं पुरो-
वर्तिनी कन्या सदृशी तुल्या 'तुल्यायैरतुले'ति तृतीया । वाग्मव्यः—अमाल्य
वसुभूते एतदेव इयं कन्या विक्रमबाहुपुत्र्या रत्नावल्या सदृशी इति एतदेव । इत
आरभ्य पचमो निर्वहणसधि- तलक्षण दशरूपके—'वीजवंतो मुखाद्यथा विप्रकीर्णा
यथायथ । ऐकार्म्यमुपनीयंते यत्र निर्वहणं हि तत्' इति । तदगानि च चतुर्दश
तानि-अ-उदेशतः-प्रदर्शयते—'सधिर्विजोपो-अधन-निर्णय. परिभाषणं । प्रसादान-
समयाकृतिभाषोपगूहना । पूर्वभाषोपसहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश' इति । एतेषा
लक्षणानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यंते । अत्र वसुभूतिवाग्मव्याभ्या नायिकावीजो-
पगमात् संधिनामकं निर्वहणसधेरंगम् । तदुक्तं—'सधिर्विजोपगमनं' इति । वसु
भू०—राजानं वरसरजं इयं कन्यका कुत. उपलब्धेति गम्यमानक्रियापेक्षया
कुत इत्युपादानं । राजा—देवी वासवदत्ता जानाति इत्यस्य कुतो लब्धेति
शेषः । एवं च कुतो लब्धेति देवी जानाति । वसुभू०—कुत इति अत्रापि
पूर्ववदेव अपादानत्वं ज्ञेयं । वासव०—अमाल्य वसुभूते, एषा पुरोवर्तिनी कन्या ।
खत्विति वाक्यालंकारे । सागरात्प्राप्ता उपलब्धा निक्षिप्ता स्थापिता । अत एव
सागरप्राप्तलादेव सागरिकेति । सागर. अस्ति अस्या. सा इति मत्वर्थे 'अत इति
ठनी' इति ठन् प्रत्यय । संबंधधाऽत्र प्राप्पप्रापक । एवं च सागरनिष्प्रापकत्वं
निक्षिपितप्राप्त्यत्वसंबन्धेन सागरत्वमेतस्या । राजा—कथमिति वितर्कं । न्यस्ता ।
स्थापिता । कथं प्रश्ने । असौ यौगंधरायण । मम इति संबंधत्वविवक्षया शेषपत्नी ।
अनिवेद्य अद्वयमिता । किञ्चित्कार्यमित्यर्थः । कथं करिष्यतीत्यन्वयः । अत्र

वसु०—(अपवार्ये ।) वाञ्छव्य । यथा सुसदृशी वसन्तकस्य कण्ठे
रत्नमाला अस्या अपि सागरात्प्राप्तिः तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता
रत्नावलीयम् । (इत्युपसृष्ट्य प्रकाशम् ।) आयुष्मति रत्नावलि राजपुत्रि,
त्वमीदृशीमवस्थां गतासि ।

साग०—(वसुभूतिं दृष्ट्वा साक्षम् ।) कथं अमच्चो वसुभूदि । (क)

वसु०—हा हतोऽसि मन्दभाग्यः । (इति भूमौ पतति ।)

साग०—हा हृदन्मि मन्दमाहूणी । हा ताद हा अम्ब । कहि
सि । देहि मे पडिवअणम् । (इत्यात्मानं पातयन्ती मोहमुपगता ।) (ख)

वासव०—(ससंभ्रमम् ।) कञ्चुइ, इयं सा मम वहिणिआ रत्नावली । (ग)

(क) कथममात्यो वसुभूतिः ।

(ख) हा हतासि मन्दभागिनी । हा तात हा अम्ब कुत्रासि । देहि
मे प्रतिवचनम् ।

(ग) कञ्चुकिन् । इयं सा मम भगिनिका रत्नावली ।

वसुभूतिः—‘देव, कुत इयं कन्यके’ सारम्भ, राजा—‘कथमती ममानिवेष
किञ्चित्करिष्यति’ इत्यन्तेन रत्नावलीसङ्क्षणकार्यान्वेयणाद्विबोधाख्यं निर्वैद्वणसंधेरंगं ।
तदुक्तं—‘कार्यस्यान्वेयणं यत्तु विबोध इति स स्मृतः’ इति भरतेन । वसुभू०—
यथा । यत इत्यर्थः । वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला सुसदृशी विक्रमबाहुपुत्र्याः रत्नमा-
लायाः सुसदृशी अत्यन्ततुल्या इत्यर्थः । अस्याः सन्निकृष्टायाः कन्यायाः । अपिः
समुच्चये । सागरात् समुद्रात् प्राप्तिः लाभः । तथा ततः । अत्र द्वौ यथातया-
शब्दौ हेतुर्थे । एतद्विषये प्रमाणं प्रागभिहितं । सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः दुहिता
कन्या रत्नावलीनाम्नी इयं इति व्यक्तं । सष्टमित्यर्थः । आयुष्मति, रत्नावलि,
राजपुत्रि इत्यत्र नदीसंज्ञकत्वात् ‘अंशर्थे’ति हस्तः । ईदृशी अतिवचनीयदुःखरूपां
अवस्थां दशां गतासि प्राप्तासि । सागरि०—साक्षं सवाप्यं । कथं प्रप्रे ।
वसुभूतिः । अमात्यः किमित्यर्थः । वसुभू०—हा इति खेदे । मन्दभाग्यः देवहीनः
हतोऽसि । नष्टोऽस्वीत्यर्थः । भूमौ पततीति । दुःखेनेत्यर्थः । दुःखकारणं अमात्येन
मया आत्मीयराजस्य विक्रमबाहोः कन्यकायाः ईदृशी अवस्था अवलोक्यते इति ।
सागरि०—मन्दभागिनीति एतत्कदं प्राग्व्याख्यातं तत एव द्रष्टव्यं । हा तात,
हा अंब, अत्र हाशब्दयोगे यथा द्वितीया न तथा असकृत्पूर्वगुणपादितं । मे मह्यं
प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । आत्मानं शरीरं पातयन्ती । भूमावित्यर्थः । मोहं मूर्च्छां
उपगता प्राप्ता । एतस्या दुःखकारणं तु आत्मीयवसुभूतिदर्शनं । लोकेऽपि आत्मी-
यदर्शने अनुभूतदुःखस्मरणेन अतिदुःखं जायते इति प्रतिद्वेषः । वास्तवद्—

वाञ्छ०—देवि । इयमेव सा ।

वासव०—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) बहिणी, समस्सस समस्सस । (क)

राजा—कथमुदात्तवंशप्रभवस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोरात्मजेयम् ।

वसु०—(स्वगतम् ।) रत्नावलीं दिष्टिञ्च पदमे एव जाणिदं मए ण हु सामण्णज्णस्स ईदिसो परिच्छदो होदिस्सि । (ख)

वसु०—(उत्थाय ।) राजपुत्रि । समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्वियं ज्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्वैनाम् ।

रत्नावली—(समाश्वस्य राजानं तिर्यगवलोक्य स्वगतम् ।) किदाव

(क) भगिनि, समाश्वसिहि । समाश्वसिहि ।

(ख) रत्नावलीं दृष्ट्वा प्रथममेव ज्ञातं मया न खलु सामान्यजनस्येदश-परिच्छदो भवतीति ।

ससंप्रभं सखरं इयं पुरोवर्तिनी । सा परोक्षा । बुद्धित्येत्थं । मे मम भगिनिष्ठा भगिनीशब्दात् 'अल्पे' इत्यनेन अल्पायं कप्रत्ययः । 'केण' इति ह्रस्वः । कनिष्ठा-भगिनीत्यर्थः । रत्नावली एतन्नाम्री । कंचुकी—या रत्नावली इयमेव पुरोवर्ति-
न्येव । वासव०—भालिङ्ग्य आलिङ्ग्य । समाश्वसितुं खेदं जहातु इत्यर्थः । अनेन वासवदत्तावाक्येन भगिन्योरन्वोन्यसमागमेन दुःखापगमात्समयाख्यमंगमत्र 'दुःखस्वापगमश्चैव समयः' इति लक्षणात् । राजा—कथमिति प्रश्ने । उदात्तो महान् 'उदात्तो दातुमहतोर्ह्ये च स्वरभिरपि' इति हैमः । यो वंशः अन्ववायः स प्रभवः जन्महेतुर्यस्य 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतो पराक्रमे' इति विश्वः । एतादृशस्य सिंहलेश्वरस्य सिंहलनामकद्वीपविशेषाधिपतेः विक्रमबाहोः एतन्नामक-नृपस्य इयं पुरोवर्तिनी आत्मजा कन्या । विदु०—रत्नमालां निजकंठगत-रत्न-मालामित्यर्थः । स्पृशन् आभृशन् प्रथममेव पूर्वमेव ज्ञातं । किं ज्ञातं तदाह—
न खल्वित्यादिना । सामान्यजनस्य साधारणजनस्य ईदृशः महामूल्यः परि-
च्छदः अलंकारः न खलु भवति । खलु निश्चये । नैव भवतीत्यर्थः । वसुभू०—
उत्थायेति मोहापगमे उत्थायेत्यर्थः । राज्ञः विक्रमबाहोः पुत्रि, रत्नावलीत्यर्थः ।
समाश्वसिहि समाश्वसिहि संप्रभे द्विरुक्तिः । नन्वित्यामंत्रणे । इयं पुरोवर्तिनी ते तव
ज्यायसी ज्येष्ठेत्यर्थः । भगिनी स्वसा वासवदत्ता एतस्या भगिनीत्वमात्मवापवत्त्वेन ।
आत्मवाधवाध 'आत्मपितृष्वसु पुत्रा आत्ममातृष्वसु सुताः । आत्ममातृलपुत्राश्च
विज्ञेया आत्मवाधवाः ॥' इति । अत्र पुत्रशब्देन सुतशब्देन च 'पुमान् स्त्रिया'
इत्येकशेषात् अनेनैव स्वभेदेन वासवदत्ताया अपि रत्नावली भगिनी ज्ञेया । दुःखं
कष्टं क्रियाविशेषणमेतत् । आस्ते वर्तते । तत् तस्याः दुःखितलादेतोः एतां
वासवदत्ता परिष्वजस्व आलिङ्ग्य अन्वादेशज्ञादेनादेशः । रत्नावली-तिर्यग-

राधा कखु अहं । देवीए ण सकणोमि मुहं दंसिदुं । (इत्यधोमुखी तिष्ठति) (क)

वासव०—(साखं बाहू प्रसार्य) एहि अदिणिङ्गुरे, दाणिं पिअवहि णिए, सिणेहं दंसेहि । (इति कण्ठे गृह्णाति) (ख)
(रत्नावली स्वलितं नाटयति)

वासव०—(अपवार्य) अज्जउत्त, लज्जेमि अहं इमिणा अत्तणो णिसंसत्तेण । ता लहुं अवणेहि से एदं बन्धणं (ग)

राजा—(सपरितोषम्) यथाऽऽह देवी । (इति सागरिकाया बन्धनं मपनयति)

वासव०—अज्जउत्त, अमच्चजोअन्धराअणेन एत्तिअकालं दुज्जणीकिदस्सि । जेण जाणन्तेणवि ण मे णिवेदिदम् । (घ)

(क) कृतापराधा खल्वहम् । देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शितुम् ।

--(ख) एहि अतिनिष्ठुरे, इदानीं प्रियभगिनिके, खेहं दर्शय ।

(ग) आर्यपुत्र, लज्जेऽहमेतेनात्मनो नृशंसत्वेन । तल्लघ्वपनयासा एतद्वन्धनम् ।

(घ) आर्यपुत्र, अमात्ययौगन्धरायणेनैतावत्कालं बुर्जनीकृतासि । येन जानतापि न मे निवेदितम् ।

ब्रह्मलोक्येति । कटाक्षेणेति यावत् । अहं रत्नावली कृतः अपराधः राजप्रेमकरण-
शासवदत्ताविषधारकत्वादिरूपः यया एतादृशी खल्विति निश्चयेन । अस्मीति शेषः ।
देव्याः वासवदत्ताया मुखं दर्शितुं न शक्नोमीत्यन्वयः । दर्शयितुमित्येव पाठो
मनोरमः । णिजंतात्तुमुनि इवागमे अनिटीति निषेधात् णेलोपासंभवात् । अघः
मुत्तं यस्याः सा 'खांगाचोपसे'ति ङीप् । वासव०—साखं इदं च गम्यमानभाष-
णकियाया विशेषणं । बाहू प्रसार्येति । आलिङ्गितुमित्यर्थः । अतिनिष्ठुरे अतिकठोरे
'इदानीं प्रियभगिनिके' इति वक्ष्यमाणत्वात् कठोरत्वं पूर्वकाले । तस्या निष्ठुरत्वं च
द्वेष्यलाभिप्रायेण । इदानीं सांप्रतं । प्रिया चासौ भगिनिका च । भगिनिकेत्यस्य सिद्धिः
पूर्वमुक्ता । एहि खेहं दर्शयेत्यन्वयः । खेहदर्शनं च आलिङ्गनेनैव । अथवा एहीति
यथास्थितमेव अन्वेतन्न्यं । तथा च अतिनिष्ठुरे एहि, इदानीं प्रियभगिनिके खेहं
दर्शयेत्यन्वयः । स्वलितं स्वलनं 'नपुंसके भावे कः' । वासव०—एतेन एतस्या
बंधनकरणरूपेण आत्मनः स्वस्याः नृशंसत्वेन क्रूरत्वेन 'नृशंसो पातुकः क्रूरः'
इत्यमरः । अहं लज्जे ज्ञपे । तत् एतद्वन्धनस्य मलत्वाकारित्वात् लघु क्षिप्रं अस्याः
सागरिकायाः एतत् पुरो दृश्यमानं बंधनं अपनय दूरीकृत । राजा—सपरितोष-
मिति । परितोषे कारणं तदुक्तेरभीष्टत्वं । देवी यथा येन प्रकारेण आह तथा करोमीति
शेषः । अपनयति दूरीकरोति । वासव०—एतावांश्चासौ कालश्च 'असंतसंयोगे'

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—

देव्या मद्बचनात्प्रथामुपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देव्यन्यकलत्रसंघटनया दुःखं परं प्रापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥ १९ ॥

द्वितीया । दुर्जनीकृता दुष्टतां प्रापिता । यदि यौगन्धरायणः इयं रत्नावलीति अकथयिष्यत् तर्हि अहं दुर्जनत्वं नाकरिष्यमित्यर्थः । तदेवाह—येनेत्यादिना । येन यौगन्धरायणेन जानताऽपि इयं रत्नावलीति जानताऽपि सता न निवेदितं न कथितं । अत्र रत्नावली—(समाश्रय्य राजानं तिर्यगवलोक्य स्वगतं) 'कृतापराधा खल्वहं' इत्याद्यारभ्य 'वासवदत्ता—येन जानतापि न मे निवेदतं' इत्यंतेन अन्योन्यवचनात् परिभाषणाख्यं निर्वहणसंघेरंगं । तदुक्तं—'परिभाषा मिथोजल्पः' इति । ततः वासवदत्ताभाषणानंतरं । यौगन्धरायणः—मद्बचनात् इयं सागरिका भवत्या निकटे अस्तु इति एतादृशमद्भाषणादित्यर्थः । देव्याः वासवदत्तायाः पत्युः वत्सराजस्य वियोगः । योगः संगतिः 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । विगतः योगः वियोगः संगत्यभावः । प्रथां ह्यति । प्रसिद्धमित्यर्थः । उपगतः प्राप्तः । वासवदत्तानिकटे सागरिकायाः स्थापनात् तस्यां राज्ञः प्रीत्युत्पत्तौ तदेकमनस्कत्वात् वासवदत्तायाः पत्या साकं वियोगः स्पष्टः । अथवा देव्या इति सहाय्ये तृतीया । देव्या सह पत्युः वत्सराजस्य यो वियोगः मद्बचनात् सागरिका देव्या निकटेऽस्तु इत्याकारकात् । देव्या इति पत्नी वा । देव्याः वासवदत्तासंबंधी यः पत्युः वियोगः इत्यन्वयः । सागरिकामनस्कत्वेन वत्सराजस्य वासवदत्ताविरहः स्पष्ट एव । अनेन स्वस्य राज्ञो दुःखदातृत्वं सूचितं । तदा राज्ञि सागरिकामनस्के सति सा देवी वासवदत्ता अन्यस्य कलत्रं स्त्री 'कलत्रं भोगिभार्ययोः' इत्यमरः । तेन या संघटना संयोगः अर्थात् राज्ञः तया संघटनया इति 'हेतौ' तृतीया । परं अतिशयितं दुःखं कष्टं प्रापिता गिजंतस्य प्रपूर्वकाऽऽप्लवातोः 'गतिबुद्धी'ति सूत्रेण द्विकर्मकलात् प्रयोज्यकर्मणि वासवदत्तारूपे कप्रलयः अन्यासंगिति पत्नी जिमाः दुःखं सुप्रसिद्धमेव । अनेन वासवदत्तादुःखदायित्वं स्वस्येति सूचितं । यद्यपि इदं अर्थद्वयं संभवति तथापि वासवदत्ताविरह एव कवेः प्रतिपादितुमिष्टः उत्तरार्धखारस्यात् । अयं अधुना अनुभूयमानः प्रभोः वत्सराजस्य जगतः भुवनस्य वत्सामित्वं अधिपतिर्यं तस्य लाभः प्राप्तिः तस्याः वासवदत्तायाः प्रीतिं संतोषं करिष्यति उत्पादयिष्यति इति सत्यं न मिथैत्यर्थः । तथापि प्रीत्युत्पत्तावपि लज्जया त्रपया वदनं मुखं दर्शयितुं अर्थाद्राज्ञः न शक्नोमि न प्रभवामि । दर्शयितुमित्यत्र 'शकृष्टे'ति शुमुन् । अत्र यौगन्धरायणेन सगुणानुकीर्तनात् विचलनाख्यं विमर्शसंघेरंगम् ।

अथवा किं क्रियते । ईदृशमत्यन्तमाननीयेष्वपि निरनुरोधवृत्तिः स्वामि-
भक्तिव्रतम् । (निरूप्य) अयं देवो महाराजः । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य)
जयतु जयतु देवः । (पादयोर्निपत्य) देव क्षम्यतां यन्मयाऽनिवेद्य कृतम् ।

राजा—कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

यौगन्ध०—करोत्वासनपरिमहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि ।

(सर्वे राज्ञा सह यथास्थानमुपविशन्ति ।)

यौगन्ध०—देव श्रूयताम् । येयं सिंहलेश्वरस्य दुहिता सा सिद्धेना-
ऽऽदिष्टा । यथा योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्धमौनो राजा भवि-
ष्यति । ततस्तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वामिनोऽर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि
सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता—

‘विकल्पना विचलनं’ इति लक्षणात् । शार्दूलविकीर्तितं ॥ १९ ॥ अथवेति पक्षा-
तरे । किं क्रियते किं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वामिनोऽभ्युदयार्थं किञ्चिदुःखमपि कृपला-
नकन्यायेन नात्यंतं विरुद्धं भवतीत्यर्थः । तदेवाह—ईदृशमित्यादिना—अत्यंतं
अतिशयितं ये माननीयाः सत्करणीयाः तेष्वपि निरनुरोधवृत्तिः निर्गतः अनुरोधः
अनुकूलत्वं ‘अनुरोधोऽनुवर्तनं’ इत्यमरः । यस्याः सा एतादृशी वृत्तिः वर्तनं यस्य
तादृशं स्वामिभक्तिव्रतं स्वामिनः अधिपस्य भक्तिः एव व्रतं नियमः ईदृशं पूर्वोक्त-
प्रकारकं । स्वामिभक्तिव्रतपालनार्थं माननीयेषु विकल्परहितत्वं न दोषाय इति स्पष्टं ।
निरूप्य अवलोक्य अयं पुरोवर्ती देवः महाराजः वत्सराज इत्यर्थः । यावदिति
वाक्यालंकारे । उपसर्पामि समीपं गच्छामि । जयतु जयतु इति आदरद्योतनार्थं
लौकिकोक्त्वा द्विवचनं । पादयोर्निपत्य नमस्कृत्येत्यर्थः । यत् मया अनिवेद्य अक-
ययित्वा कृतं आचरितं तत्क्षम्यतां पश्यतां लयेति शेषः । अन् ‘देव ! क्षम्यतां
यन्मयाऽनिवेद्य कृतं’ इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपाद्भयनाह्वयमंगं
तथा ‘देव क्षम्यतां’ इत्यादि प्रसादाह्वयमंगं च । तदुच्यते भरतेन ‘उपक्षेपस्तु कार्योणां
ग्रथनं परिकीर्तितं’ इति ‘शुश्रूपाद्युपसंपन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते’ इति च । राजा—
अनिवेद्य किं कृतं तत्क्षम्येत्यन्वयः । यौगंधरा०—आसनस्य परिग्रहं स्वीकारं ।
आसने उपविशतु इति यावत् । सर्वं निखिलं विज्ञापयामि निवेदयामि । राज्ञा सह
सर्वे स्थानं अनतिक्रम्येति यथास्थानं । सखोचित्स्थानमित्यर्थः । यौगंधरा०—
श्रूयतां आकर्ष्यता या बुद्धिस्था इयं पुरोवर्तिनी सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः सा
रत्नावली सिद्धेन योगिना आदिष्टा उक्ता । किमादिष्टा तदाह—यथेति । अस्याः
रत्नावल्याः पाणिग्रहणं विवाहं ‘उपयामः पाणिपीडनं’ इत्यमरः । विवाहसंबन्धि
प्रधानकर्मसु मध्ये इदं एकं प्रधानं कर्म अतः । एतत्पदेन विवाह उच्यते । अत एव
पाणिग्रहणात्पूर्वं वरे नष्टे प्रप्रजिते वा अन्येन वरेण विवाहो भवति तदर्थं तु

राजा—तदा किम् ।

यौगन्ध०—(सलज्जम्) तदा लावाणिकेन वह्निना देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं चाग्नेयः प्रहितः ।

राजा—यौगन्धरायण, ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देवीहस्ते किमित्यनुचिन्त्य स्थापिता ।

वसं०—भो एदस्स अभिप्पाओ मए जाणिदो । अणाचविस्समं एदं जाणीअदि एध जह अन्तेउरगदां एदं जाव अन्तेउरगदो देवो सुहेण दंसइस्सदि । (क)

(क) भोः एतस्माभिप्रायो मया ज्ञातः । अनाख्यातमप्येतज्ज्ञायत एव यथातःपुरगतामेनां यावदन्तःपुरगतो देवः सुखेन दर्शयिष्यति ।

न भवति अत एव 'नष्टे मृते प्रवृजिते ह्यीधे च पतिते पती । पंचस्त्रापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' इत्यादि पत्यंतरविधायकस्मृतीनां 'कृते सप्तपदे भर्तुर्विद्योगो यदि जायते । न देया पुनरन्यस्मै कलां कन्या मनीषिभिः' इत्यादिनिषेधस्मृतीनां च न परस्परं विरोधः इति सिद्धांतः श्रीद्गुरुचरणानामिच्छलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । स पुरुषः सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः एतादृशः राजा भविष्यति । यद्यपि इदं सिद्धेन रत्नावलीं प्रति नोक्तं किंतु लोकान् प्रति उक्तं । अत एव 'योऽस्याः प्राणिग्रहणं करिष्यति' इत्युक्तं अन्यथा यत्तव प्राणिग्रहणमित्यादि वदेत् । एवं च आदिष्टेति कप्रत्ययो दुर्लभः । तथापि लोकेषु इत्यायथ्याहारेण योजनीयं । अथवा योऽस्या इत्यत्र इदं शब्दप्रयोगात् 'इदमस्तु सभिकृष्टं' इत्युक्तत्वात् तस्याः सन्निकृष्टत्वं निर्दिष्टं । एवं च आदिपूर्वस्य विशतेर्ज्ञानानुकूलव्यापारार्थत्वेन तादृशज्ञानरूपफलाभयत्वेन तस्याः कर्मत्वेन कप्रत्ययस्य रूपपादलमिति ध्येयं । ततः तादृशज्ञानानंतरं तस्य सिद्धवाक्यसंबन्धिनः प्रत्ययात् विश्वासात् हेतोः 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वास-हेतुषु' इत्यमरः । अस्माभिः एतादृशराजहितेच्छुभिः स्वामिनः राज्ञः 'स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । अथे प्रयोजनविषये बहुसः बहुभिरित्यर्थः 'बहुल्यार्थे'ति शब्दः । प्रार्थ्यमानेनापि याच्यमानेनापि यास्यदत्तायाः पितलेदं स च खेदः सपन्त्यु-त्पतिरूपः । परिहरता दूरीकुर्वता यदा यस्मिन्काले । यदेति चञ्चलस्य तच्छब्द-साकांक्षत्वात् । राजा पृच्छति—तदा किमिति । यौगंध०—उत्तरयति—तदे-स्यादिना । सलज्जमिति लज्जाकारणं तु मिथ्याप्रवादोत्पादनं तदपि न यस्य कस्य किंतु देव्याः यास्यदत्तायाः संबन्धित्वेन । प्रसिद्धिं प्रवादं तदन्तिकं तस्य विक्रमवाहोः अंतिकं समीपं चाग्नेयः कंसुकी प्रहितः प्रेषितः । अत्र 'देव श्रूयता'मित्यारभ्य 'चाग्नेयः प्रहितः' इत्यन्तेन यौगंधरायणेन स्वानुभूतार्थकथनात् निर्णयाख्यमंगं । तदुक्तं

राजा—यौगन्धरायण । गृहीतस्तेऽभिप्रायो वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—इन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—अन्यथाऽन्तःपुरे वद्धाया अस्याः कुतो देवेन दर्शनम् ।
अदृष्टायाश्च वसुभूतिनः कुतः परिज्ञानम् । (विदस्य) परिज्ञातायाश्च
भगिन्याः संप्रति यथा करणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

‘अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः’ इति । राजा—ततः इयं पंचमी दिक्
शब्दयोगे तत्र हि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः इत्युक्तं । परं अनंतरं । अथेति
प्रश्ने । इयं सागरिका देवीदृष्टे चासवदत्ताहस्ते किमिहगुच्यित्य किमभिप्रेत्येत्यर्थः ।
स्थापिता न्यस्ता । चिद्रूप०—एतस्य देवीहस्तन्यघनस्य । अनाह्वयतमपि अकथि-
तमपि । एतत् देव्या हस्ते । एतस्या न्यसनं ज्ञायत एव गुह्यत एव । अनाह्वयाने
कथं ज्ञायते इत्याकांशायामाह—यथेत्यादिना । यथा यत इत्यर्थः । अंतःपुरं
अवरोधं गतां प्राप्तां ‘द्वितीया थिते’ति समासः । एतां सागरिकां । यावत् इत्यवधौ ।
देवः यावत्कालपर्यंतं अंतःपुरगतः तावदिति अध्याहारलभ्यं । मुष्टेन अनायासेन
दर्शयिष्यति इत्यतीत्यर्थः । अत्र निवृत्तप्रेषणादृषाभातोर्णजंतात् लट् । राजा—
ते तवाभिप्रायः आशयः वसंतकेन गृहीतः ज्ञातः । वसंतको यथा द्रवीति स
एव तवाभिप्रायः किमिति यावत् । यौगंध०—यदाज्ञापयति देव इति । यत्
अभिप्रेतं आज्ञापयति बहुमित्यर्थः । तत्तथेति शेषः । वसंतकोक एव ममाभिप्राय
इति यावत् । राजा—इंद्रजालिकस्य वृत्तांतः अंतःपुरे मायिकामिप्रज्वलनरूपः ।
प्रकृत्यो योगः युक्तिः ‘योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । तव प्रयोगः
स्तत्प्रयोगः । युक्तिधेत् किमर्था इत्यार्थिकः प्रश्न उत्पद्यते । अत्र इंद्रजालिकवृत्तांतस्य
मननकर्मत्वेऽपि द्वितीया न भवति । स्तत्प्रयोग इति विशेषणविशिष्टस्य कर्मत्वात्
विशिष्टस्य च प्रातिपदिकलाऽभावात् द्वितीया न । पश्य गृह्ये धावतीतिवत् । राहः आर्थिकं
इंद्रजालिकप्रयोगविषयं प्रश्नं अभिप्रेत्य यौगंधरायणः व्यतिरेकेण उत्तरयति—
अन्यथेत्यादिना । अन्यथा इंद्रजालिकप्रयोगाभावे अंतःपुरे शुद्धांते वद्धाया
अस्याः सागरिकायाः कुतः । कस्मादेतोरित्यर्थः । देवेन वत्सराजेन दर्शनं अवलो-
कनं । अत्र ‘उभयप्राप्तौ कर्मणी’ति नियमात् अस्याः इति कर्मणि पठ्यी । देवेनेत्यत्र
कर्तरि पठ्यी न भवति । वसुभूतिनः विक्रमबाहुप्रधानस्य । अदृष्टाया अस्या इत्यर्थः ।
परिज्ञानं इयं राजावलीति प्रत्यभिज्ञा कुतः स्यादित्यर्थः । अतः राजवसुभूतिदर्शनार्थमेव
इंद्रजालिकवृत्तांतप्रदर्शनं इत्युत्तरं । विदस्येति विज्ञासकारणं तु चासवदत्तया इयं
राज्ञे समर्पणीया इत्यभिप्रायः । तमेव ध्वनयति—परिज्ञातायाश्चेत्यादिना ।
परिज्ञातायाः प्रत्यभिज्ञातायाः भगिन्याः राजावल्याः संप्रति इदानीं यथा येन प्रकारेण
करणीयं कर्तुं योग्यं ‘अहं कृत्यतुचश्च’ इति अर्होर्वेऽनीयद् । तत्र करणीयविषये देवी

वास०—(सस्मितम्) अज्ज अमच्च । फुडं एव किं ण भणासि । जहा अज्जउत्ते पडिवादेहि रअणावलीत्ति । (इति रत्नावलीं खकीर्यराभरणैरलकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य) देव । पडिच्छ एदं रअणावलीम् । (क)

राजा—(सहर्षं हस्ती प्रसार्य) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते । (इति सागरिकां गृह्णाति)

वास०—अज्जउत्त । दूरे क्खु एदाए ण्णाभिल्लम् । ता तह करेदु जह बन्धुजणं ण सुमरेदि । (इति समर्पयति) (ख)

राजा—यथाऽऽज्ञापयति देवी ।

(क) आर्य अमात्य । स्फुटमेव किं न भणति यथाऽऽर्यपुत्रे प्रतिपादय रत्नावलीमिति । देव । प्रतीच्छैतां रत्नावलीम् ।

(ख) आर्यपुत्र । दूरे खल्वेतस्या नाभिकुलम् । तत्तथा कुरु यथा बन्धुजनं न स्मरति ।

वासवदत्ता प्रमाणं हेतुः । करणीये स्वतंत्रेति यावत् । वासव०—सस्मितमिति स्मितकारणं तु यौगंधरायणाभिप्रायज्ञानं तदाह—आर्येत्यादिना । स्फुटमेव स्पष्टमेव किं न भणति कुतो न भाषसे । किं भाषणीयं तदाह—यथेत्यादिना । आर्यपुत्रे वत्सराजे रत्नावलीं प्रतिपादय देहीति । अत्र संप्रदानस्य अधिकरणविवक्षया सप्तमी । 'समनप्राक्षणे दानं द्विगुणं प्राक्षणश्रुये' इत्यादिवत् । एतां रत्नावलीं प्रतीच्छ गृह्णाण । अत्र 'यौगंध०—भगिन्याः संप्रति यथा करणीयं तत्र देवी प्रमाणं' इत्यारभ्य 'वासव०—प्रतिपादय रत्नावलीमिति' इत्यंतेन वत्सराजाय रत्नावलीं धीयतां इति कार्यस्य यौगंधरायणाभिप्रायानुप्रतिष्ठस्य वासवदत्तया दर्शनात् पूर्वभावाख्यमंगं । तत्र च भरतेन—'पूर्वभावास्तु विज्ञेयः सद्भिः कार्योपदेशकः' इति । राजा—सहर्षमिति हर्षकारणं तु इष्टप्राप्तिः । देव्याः प्रसादः को न बहु मन्यते । बहु इति सामान्ये नपुंसकं । यद्यपि 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यशुभे' त्यादिकोशात् प्रसादशब्दोऽनुग्रहवाची तथापि विषयविषयिणोरभेदविवक्षया प्रसादपदेन रत्नावलीं गृह्यते । अत एव 'सागरिकां गृह्णाति' इति अप्रिमप्रबंधस्वारस्यं । अत्र प्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वत्सराजेन प्राप्तत्वादानंदाख्यमंगं 'समागमस्तु योऽर्थानामानंदः परिकीर्तितः' इति लक्षणात् । वासवदत्तया राज्ञे सागरिकासमर्पणसमये यदुक्तं तदाह—वासव०—एतस्याः सागरिकायाः नाभिकुलं मातृपितृकुलं यथेतत् तथा प्रागुपपादितं । दूरे दूरमित्यर्थः । 'द्वारांतिकार्थे'त्यनुवर्तमाने 'सप्तम्यधिकरणे चे'ति चकारेण प्रातिपदिकाधंमात्रे सप्तमी । तत् नाभिकुलस्य दूरत्वाद्देतोः । यथा येन प्रकारेण बंधुजनं स्मरन्

विदू०—(सहर्षं नृत्वति ।) पुहवी मखु दाणि हत्थे गदा पिअव-
वस्तात्स । (क)

वसु०—राजपुत्रि । वासवदत्तां प्रणामेनार्चय ।

(रत्नावली तथा करोति ।)

वाञ्छ०—देवि, स्थाने देवीशब्दमुद्ग्रहसि ।

(वासवदत्ता रत्नावलीमालिङ्ग्य देवीशब्देन प्रसादं करोति ।)

वाञ्छ०—इदानीं सफलपरिश्रमः संवृतः ।

(क) पृथ्वी खल्विदानीं हस्ते गता प्रियवयस्य ।

‘धंशुल्लजनाः समाः’ इत्यमरः । न स्मरति न स्मरिष्यतीत्यर्थः । इयमिति शेषः ।
‘पतमानघानीप्ये’ लट् । तथा तेन प्रकारेण कुरु आचरेत्यर्थः । सर्वत्र सुखदानेन
हि इयं बांधवकुलं न स्मरिष्यति अतः सर्वतः सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । इति समर्पयति ।
राज्ञे इति शेषः । अत्र अन्योन्यवचसा लक्ष्यायां रत्नावल्यां तस्मिन्निष्पत्त्यात् कृति-
रूपमंगं । तदुक्तं ‘लक्ष्यस्यार्थस्य समनं कृतिरित्यभिधीयते’ इति । राजा—यथा-
ऽऽज्ञापयति इति । तथा करोमीति शेषः । यद्यपि आज्ञापनं स्वापकृष्टप्रवर्तनं, एवं च
राज्ञो वासवदत्तापेक्षयाऽपकृष्टत्वाभावात् आज्ञापयतीत्यनुचितं तथापि वासवदत्तया
असूनां परित्यज्य प्रसादेन सागरिकाया अर्पणात् तस्यां उत्तमगुणतापुत्रकृष्टमारोप्य
एवं प्रयोगः । विदू०—सहर्षं नृत्वतीति हर्षकारणं स्पष्टमेव । इदानीं सामंतं प्रिय-
वयस्यस्य वत्सराजस्य हस्ते करे पृथ्वी समुद्रवलयंकिता भूमिः गता प्राप्ता । साग-
रिकापतौ सिद्धादेशेन सार्यमौमत्वमागतमित्यर्थः । अथ च ‘प्रय प्रह्वयाने’ इत्यस्य
श्रीणादिप्रत्ययेन पुत्ररूपस्य निष्पन्नत्वात् पृथ्वी प्रसिता । सागरिकेत्यर्थः ।
वसुभू०—राज्ञः विक्रमबाहोः पुत्रि कन्ये रत्नावलि इत्यर्थः । प्रणामेन नमस्कारेण
अर्चय पूजय । नमस्कुर्विति यावत् । तथा करोति नमस्करोतीत्यर्थः । वाञ्छय्यः—
देवि वासवदत्ते, देवीति शब्दः देवीशब्दः तमुद्ग्रहसि धारयसि एतत् स्थाने युक्तं ‘स्थाने
तु करणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि’ इति मेदिनी । सुखार्थंकादिबुधातोः पचाद्यचि टोपि
देवीशब्दो निष्पन्नः । एवं च देवीशब्दार्थेऽत्रैकस्मिन् तच्च नास्त्येयं सर्वोपरिवर्त-
मानत्वं तच्च त्वसि वर्तते अतो देवीशब्दः त्वसि योग्यः । देवीशब्दमन्वर्थयसीति
यावत् । अथवा ‘देवी कृताभिषेकायां’ इत्यमरात् सर्वशुभैर्मुक्तत्वात् त्वमेवाभिषे-
काहं । देवीशब्देन प्रसादं करोतीति देवीशब्दरूपो यः प्रसादः तमित्यर्थः । मोनेण
गाम्यं इतिषत् प्रकृत्सादित्वात्तृतीया । देवीशब्देन रत्नावलीं संबोधयतीति यावत् ।
वाञ्छय्यः—फलेन राज्ञो रत्नावलीप्राप्तिरूपेण सहितः सफलः ‘तेन सहैति तुल्ययोगे’
इति समासः । ‘जोषसर्जनस्य’ इति सहस्य सादेशः । परिश्रमो यस्य एतादृशः संवृतः
निष्पन्नः भवति । राज्ञो रत्नावलीलभेन मम श्रमसाफल्यं जातमित्यर्थः ।

यौगन्ध०—देव तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

राजा—किमतःपरमपि प्रियमस्ति । यतः

नीतो विक्रमबाहुसत्त्वसमता प्राप्तेयसुर्वातले

सार सागरिका तथा च भुवनप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलभाजिताः कोसलाः

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै विधेयं स्पृहाम् ॥ २० ॥

तथापीदमस्तु ।

उर्वागुह्यामसस्या जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टा-

मिष्टैलैविष्टपाना विदधतु विधिवलीणनं विप्रमुल्याः ।—

यौगन्ध०—ते भूय पुन किमुपकरोमि तदुच्यतामित्यन्वय । अनेन वाक्येन वत्सराजात् वरप्रसादस्य प्राप्ते उपसहाराख्य निर्वहणसंघेरेण 'वरप्रसादसंप्राप्तिः काव्यसहार इष्यते' इति लक्षणात् । राजा—अत परं प्राप्तवस्तुभ्योऽन्यत् इत्यर्थ । प्रिय इष्ट किमस्ति । विवक्षितसर्वेष्टवस्तुना प्राप्तत्वात् एषितव्यमन्यतास्तीत्यर्थ । कथं अमीषितसर्ववस्तुप्राप्ति अत आह—यत इति । यस्मात्कारणादित्यर्थ । विक्रमबाहु सिंहलेश्वर समस्य तुल्यस्य भाव समता आत्मन समता तुल्यता तां नीत प्रापित । नयतेर्द्विकर्तृकत्वात् 'प्रधाने नीहकृष्वहा' इत्यनेन प्रधाने कर्मणि क्तप्रत्यय । उर्वातले पृथ्वीतले सारं धन 'सारं तु द्रविणन्याय्यवारिषु' इति हेम । च समुद्रये । तथा तेन प्रकारेण । यथा सर्वपृथ्वीतले धनरूपेय तथैवेत्यर्थ । भुवनस्य विष्टस्य या प्राप्ति लाभ तस्या एक असाधारण हेतु कारण एतादृशी प्रिया इष्टा इय निकटवर्तिनी सागरिका प्राप्ता । च समुद्रये । भगिन्या सागरिकायाः सभात् प्राप्ते । समुद्रमध्ये निगमाया पुन प्राप्तेरित्यर्थ । देवी वासवदत्ता प्रीति संतोषं उपगता प्राप्ता । कोसला कोसलदेशा जिता करवीर्यता इत्यर्थ । अमा- स्त्वानां वृषभ श्रेष्ठ तस्मिन् । सपथसामान्यपत्न्या समास । त्वयि यौगन्धरायणे सति 'यस्य च भावेन भावलक्षण' इति सप्तमी । यस्मै यस्तुने स्पृहां इच्छां विधेयं पुर्या 'विध विधाने इति' वीदादिकाद्विधिलिङ् । एतादृश किं वस्तु नास्ति अपि तु सर्वमपि वस्तु अस्तीत्यर्थ । करोमि स्पृहां इति या पाठ । अत्र कायार्थमानादित्या- भात् भाषणाख्य निवहणसंघेरेण । उक्तं च भरतेन 'दानमानयिनिष्प्रमाभाषणमु- दाहृत' इति । सादुर्विकीर्तित एतम् ॥ २० ॥ तथापि अमीष्टस्य लक्षणस्युल्लामेऽपि इदं पश्यमाण आस्तु भवतु । वासव इद इष्टं अमीष्टं । यस्मिन् काले यादृशी अपेक्षिता तादृशीमित्यर्थः । वृष्टि वषण 'वृष्टिवर्षणजीवो' इत्यमर । विसृजति चरपादस्य प्रीति विसृजन् एतादृशं यन् उर्वा पृथ्वी उग्राम वषरहित अप्रतिबद्ध प्रभूतमिति भावत् । 'उग्रामो वषरहिते सतने च प्रचेतसि' इति मेदिनी । एतादृशं

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥२१॥

(इति निष्कान्ताः सर्गं)

इतीन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

सस्यं धान्यं यस्यां एतादृशी जनयतु । करोतु इत्यर्थः । विप्रमुख्याः मुखमिव मुख्याः
शाखादित्वादिवार्ये यः । विप्रेषु मुख्याः ब्राह्मणश्रेष्ठा इत्यर्थः । अथवा विप्रः ब्राह्मणः
मुख्यो येषां ते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इत्यर्थः । तेषामेव वेदाधिकारत्वात् । इष्टैः यज्ञैः
'नपुंसके भावे कः' । तृतीयं विष्टं त्रिविष्टं स्वर्गः । मृत्ती त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययार्थपरः ।
तत्र भवात्त्रिविष्टा देवाः 'तत्र भवः' इत्यण् । विधिर्महं विधिवत् । यथाशास्त्रमि-
त्यर्थः 'तदर्ह' इति वृत्ति प्रत्ययः । प्रीणनं संतोषं 'धूम्रप्रीणोर्जुक्' इति प्रीणातोर्णि-
जंतात् ल्युटि तुगागमः । चः समुच्चये । समुपचितं शृद्धिं गतं सुखं शर्म येन एता-
दृशः सज्जनानां साधुजनानां संगमः संगतिः । आकल्पान्तं कल्पस्य अंतः अवसानं
'काल्पवनोरत्यंतसंयोगे' द्वितीया भूयात् । कल्पलक्षणं तु 'मासेन स्यादहोरात्रः
पैत्रो वर्षेण दैवतः । दैवे युगसहस्रे द्वे प्राज्ञः कल्पौ तु तौ मृणां' इति । तथा
वज्रलेपाः वज्रं अशनिः तद्वत् लेपः लेपनं संबंध इति यावत् । यासां ताः तथोक्ताः
'लेपस्तु लेपने । अशने च मुधायां च' इति हेमचंद्रः । वज्रदुल्यकठिना इत्यर्थः ।
दुर्जयाः जेतुमशक्याः 'इंपदुःशुषु' इति खल प्रत्ययः । परस्परमसंबन्धत्वात्
अशक्यजया इत्यर्थः । पिशुनाः खलाः 'पिशुनी खलसूचकौ' इत्यमरः । ये जनाः
तेषां गिरः वाण्यः निःशेषं शेषरहितं यथा स्यात्तथा शान्तिं नाशं यांतु प्रामुवंतु ।
अस्मिन् श्लोके लिङ्ग्लोटौ आशिषि श्लेयी । सगंधरावृत्तम् । अत्र पूर्वचरणे उहाम-
सस्यप्रार्थनेन सर्वेषां स्वस्वत्वं प्रार्थितं भवति । अन्नमयप्राणत्वेन तद्विनाशस्ता-
स्थ्यात् । द्वितीयचरणे स्वास्थ्यवद्भिः विप्रादिचतुर्वर्णैः 'वक्ष्यं ह वै चातुर्मास्यया-
जितः सुकृतं भवति । अपामसोमममृता अभूम । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतौ
समाः । स्त्रे स्त्रे कर्मण्यनिरत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः स्वस्ववर्णाथमानुरोधेन कर्माच-
रणेन देवादीनां प्रीणनं प्रार्थितं भवति । न च कर्माचरणेनैव कृतकृत्यता किंतु
चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माचरणमित्यभिप्रेत्य तृतीयचरणे समुपचितसुखः सज्जनसंगमः
प्रार्थितो भवति । येन संगमेन 'रसो वै राः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति, तस्य
ह्येतस्यानंदस्य मात्रामुपजीवन्ति भूतानि, कं ब्रह्म खं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्'
इत्यादिश्रुतिभिः परिपुष्टसुखं ब्रह्मानंद एव । तत्प्राप्तिकारणं च गुरुरूपसत्तिरेव 'तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं' यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः' इत्यादिश्रुतिभिः
प्रार्थिता भवति । तेन च किं भवति तत् चतुर्थचरणेन दर्शयति । एतादृशगुरुरूपसत्यां
प्राप्तब्रह्मानंदस्य वज्रवत् कठिनाः अत एव दुर्जयाः पिशुनजनगिरः दुर्जनवाण्यः
शान्तिं यांति, एतस्य ब्रह्मविदः दुःखं नोत्पादयंतीति यावत् । स्पष्टं चैतत् थीमद्वा-

यौगन्ध०—देव तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

राजा—किमतःपरमपि प्रियमस्ति । यतः

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वातले

सारं सागरिका तथा च भुवनप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिगुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै विधेयं स्पृहाम् ॥ २० ॥

तथापीदमस्तु ।

उर्वागुह्यामसस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टा-

मिष्टैल्लैविष्टपानां विदधतु विधिवलीणनं विप्रमुख्याः ।-

यौगन्ध०—ते भूयः पुनः किमुपकरोमि तदुच्यतामित्यन्वयः । अनेन वाक्येन वरसराजात् वरप्रसादस्य प्राप्तेः उपसंहाराख्यं निर्वहणसंधेरंगं 'वरप्रसादसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते' इति लक्षणात् । राजा—अतः परं प्राप्तवस्तुभ्योऽन्यत् इत्यर्थः । प्रियं इष्टं किमस्ति । विवक्षितसर्वेष्ववस्तूनां प्राप्तत्वात् एतितव्यमन्यन्नास्तीत्यर्थः । कथं अभीष्टतसर्ववस्तुप्राप्तिः अत आह—यत इति । यस्मात्कारणादित्यर्थः । विक्रमबाहुः सिंहलेश्वरः समस्य तुल्यस्य भावः समता आत्मनः समता तुल्यता तां नीतः प्रापितः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् 'प्रधाने नीहकृष्णहां' इत्यनेन प्रधाने कर्मेणि कप्रत्ययः । उर्वातले पृथ्वीतले सारं धनं 'सारं तु द्रविणन्याय्यवारिषु' इति हेमः । चः समुच्चये । तथा तेन प्रकारेण । यथा सर्वपृथ्वीतले धनरूपेयं तथैवेत्यर्थः । भुवनस्य विष्टपस्य वा प्राप्तिः लाभः तस्या एकः असाधारणः हेतुः कारणं एतादृशी प्रिया इष्टा इयं निकटवर्तिनी सागरिका प्राप्ता । नः समुच्चये । भगिन्याः सागरिकायाः लाभात् प्राप्तेः । समुद्रमध्ये निमग्नायाः पुनः प्राप्तेरित्यर्थः । देवी वासवदत्ता प्रीति संतोषं उपगता प्राप्ता । कोसलाः कोसलदेशाः जिताः करवीकृता इत्यर्थः । अमात्यानां वृषभः श्रेष्ठः तस्मिन् । संबंधसामान्यपञ्चा समाप्तः । त्वयि यौगन्धरायणे कति 'वस्य च भाषेन भाष्यलक्षणं' इति लक्षणात् । यस्मै वस्तुभ्यो स्पृहां इच्छां विधेयं कुर्यां 'विध विधाने इति' तौदादिकाद्विधिलिङ् । एतादृशं किं वस्तु नास्ति अपितु सर्वमपि वस्तु अस्तीत्यर्थः । करोमि स्पृहा इति वा पाठः । अत्र कामार्थमानादिलाभात् भाषणाख्यं निर्वहणसंधेरंगं । उक्तं च भरतेन 'दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतं' इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥ तथापि अभीष्टसकलवस्तुत्वानेऽपि इदं वक्ष्यमाणं अस्तु भवतु । वासवः ईद्रः इष्टां अभीष्टां । यस्मिन् काले यादृशी अपेक्षिता तादृशीमित्यर्थः । वृष्टिं वर्षणं 'वृष्टिर्वर्षणजीवने' इत्यमरः । विद्यजति उत्पादयतीति विसृजन् एतादृशः सन् उर्वां पृथ्वीं उद्दामं यंधरहितं अप्रतिबद्धं प्रभूतमिति यावत् । 'उद्दामो यंधरहिते स्वतंत्रे च प्रचेतसि' इति मेदिनी । एतादृशं

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥२१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इतीन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

सस्यं धान्यं यस्यां एतादृशीं जनयतु । करोतु इत्यर्थः । विप्रसुखाः सुखमिव सुखाः
शाखादित्वादिवाच्यं यः । विप्रेषु सुखाः प्राज्ञाश्रेष्ठा इत्यर्थः । अथवा विप्रः प्राज्ञः
सुखो येषां ते । प्राज्ञाश्रेष्ठत्रयवैश्या इत्यर्थः । तेषामेव वेदाधिकारत्वात् । इष्टैः यज्ञैः
'नपुंसके भावे षः' । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं स्वर्गः । वृत्ती त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययार्थपरः ।
तत्र भवाश्चैविष्टपा देवाः 'तत्र भवः' इत्यण् । विधिर्महं विधिवत् । यथाशास्त्रमि-
त्यर्थः 'तदर्हं' इति षति प्रत्ययः । प्रीणनं संतोषं 'धूम्रप्रीणोर्नुक्' इति प्रीणातोर्णि-
जंतात् ल्युटि नुगागमः । चः समुचये । समुपचितं वृद्धिं गतं सुखं शर्म येन एता-
दृशः सज्जनानां साधुजनानां संगमः संगतिः । आकल्पान्तं कल्पस्य अंतः अवसानं
'कालध्वनोरत्यंतसंयोगे' द्वितीया भूयात् । कललक्षणं तु 'मासेन स्यादहोरात्रः
पैत्रो वर्षेण देवतः । देवे युगसहस्रे द्वे प्राज्ञः कल्पौ तु तौ वृणां' इति । तथा
वज्रलेपाः वज्रं अशनिः तद्वत् लेपः लेपनं संबंध इति यावत् । यासां ताः तयोक्ताः
'लेपस्तु लेपने । अशने च मुधायां च' इति हेमचंद्रः । वज्रदुल्यकठिना इत्यर्थः ।
दुर्जयाः जेतुमशक्याः 'इपहुःसुपु' इति खल्व् प्रत्ययः । परस्परमसंबद्धत्वात्
अशक्यजया इत्यर्थः । पिशुनाः खलाः 'पिशुनो खलसूचकौ' इत्यमरः । ये जनाः
तेषां गिरः बाण्यः निःशेषं शेषरहितं यथा स्यात्तथा शान्तिं भासं चांतु प्राप्नुवंतु ।
अस्मिन् श्लोके लिङ्गोटी आशिषि ज्ञेयी । अग्निरावृत्तम् । अत्र पूर्वचरणे उद्दाम-
सस्यप्रार्थनेन सर्वेषां स्वस्थत्वं प्रार्थितं भवति । अन्नमयप्राणत्वेन तद्विनाश्या-
स्यात् । द्वितीयचरणे स्वास्थ्यवद्भिः विप्रादिचतुर्वर्णैः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मासया-
जिनः शुकृतं भवति । अपामसोमममृता अभूम । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं
समाः । खे खे कर्मण्यमिरत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः स्वस्ववर्णाश्रमादुरोधेन कर्माच-
रणेन देवादीनां प्रीणनं प्रार्थितं भवति । न च कर्माचरणेनैव कृतकृत्यता किंतु
चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माचरणमित्यभिप्रेत्य तृतीयचरणे समुपचितसुखः सज्जनसंगमः
प्रार्थितो भवति । येन संगमेन 'रसो वै सः, रसें ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति, तस्य
ह्येतस्यानंदस्य मातामुपजीवंति भूतानि, कं व्रज खं व्रज आनंदो व्रजोति व्यजानात्'
इत्यादिश्रुतिभिः परिपुष्टसुखं व्रजानंद एव । तत्प्राप्तिकारणं च गुरुरूपसत्तिरेव 'तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिनं ब्रह्मनिष्ठं' 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरोः । तस्यैते कथिता ऽर्थाः प्रकाशंते महात्मनः' इत्यादिश्रुतिभिः
प्रार्थिता भवति । तेन च किं भवति तत् चतुर्थचरणेन दर्शयति । एतादृशगुरुरूपसत्या
प्राप्तब्रह्मानंदस्य वज्रवत् कठिनाः अत एव दुर्जयाः पिशुनजनगिरः दुर्जनवाण्यः
शान्तिं याति, एतस्य ब्रह्मविद्दुःखं नोत्पादयंतीति यावत् । स्पष्टं चैतत् श्रीमता-

गवते पंचमस्कंधे तत्र हि जडभरतोदशिविकायां विषमगतायां क्रुद्धः रद्दगण
 'अहो कष्टं भ्रातर्व्यंकमुरुपरिधातो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहितवान् सुचिरः
 पीवा नातिसंहननांगो रजसोपद्रुतो नवान् सखे नो एवापर एते संपट्टि
 इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयः स्वचरमकलेवर अवस्तुनि सं
 नविशेषे अहं ममेत्यनध्यारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूर्णीं शिविकामुवाह' इत्या
 किंच 'मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते' इत्यादि मह
 व्यकारोक्त्या ग्रंथादौ पादाप्रस्थितयेति मंगलं कृत्वा ग्रंथमध्ये च द्वितीयांकस
 चरमश्लोके 'प्रभुतया दयितया' इति ईश्वरत्वप्रियत्वरूपपरमात्मबोधकपदा
 मंगलं कृत्वा अंते च समुपचितमुखेति पूर्णानंदस्वरूपब्रह्मबोधकपदेन मंगलं सूच्य
 इति शुभीभिराकलनीयमिति परममंगलमिति दिक् ॥ २१ ॥

नारायणस्य कृपया नारायणनिनिर्मिता ।

नारायणस्य हृदये भातु रत्नावलीप्रभा ॥ १ ॥

इति श्रीक्षुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपद-
 व्यलंकृतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमहोपाला-
 चार्याऽत्तेवासिना श्रीभारतधर्ममहामंडलप्रदत्त'विद्या-
 रत्न'पदोपाधिना निगुडकरोपाभिधेन श्रीवासु-
 देवतनुजन्मना नारायण(दत्तात्रेय)शर्मणा
 विरचितायां प्रभाख्यरत्नावलीटीकायां
 चतुर्थोऽंकः समाप्तः ।

निर्णयसागरेऽद्वितानि विक्रेयपुस्तकानि ।

मीमांसाशास्त्रसारः ।

(निवीतान्तमीमांसासिद्धान्ततत्त्वार्थप्रकाशः)

मूल्यं १ रूप्यकः, मार्गव्ययः ४ आणकाः ।

धीतेष्वपि बहुप्रपेक्षवसरे कस्यापि निर्णयो यथावन्मीमांसाज्ञानमंतरा-
त्यः । प्रायः पूर्वमीमांसात्तरमीमांसयोर्ज्ञानमतीव दुरयगममेवास्तीति प्युत्पि-
त्रपि विषये प्रवेशाभावादल्पन्तमुदासते तेन संप्रति मीमांसाशास्त्रं नाम-
सिद्धम् । अतोऽत्र सदृजप्रवेशेन तत्प्रायण्यायंमयं ग्रन्थो वेदान्तविचार-
देन अनन्तकृष्णशास्त्रिणात्रा मुलभया रीत्या विरचितोक्तिः ।

भाट्टदीपिका ।

महामहोपाध्यायसर्वतन्त्रसर्वतन्त्रखण्डदेवप्रणीता

श्रीशम्भुभाट्टप्रणीतप्रभावलीव्याख्या

(निवीतान्तो भागः १)

मूल्यं ६ रूप्यकाः, मार्गव्ययः १ रूप्यकः ।

खेलेष्वपि यावद्येषु सुप्रसिद्धानां पददर्शनानामेव सिद्धेपि महत्त्वे मीमा-
नमेव तेषु पदमारोहति । भाट्टसांप्रदाये प्रणीतमीमांसानिबद्धसिद्धान्तानुहा-
खण्डदेवेनात्रैव समीचीनतया समावेशः कृतोक्तिः । अग्रे च तच्छास्त्रेण शम्भु-
भावलीनाश्रया मूलग्रन्थादर्शरूपया सनाधीकृत्यायं ग्रन्थोऽस्मान्निर्मुदितोक्तिः ।

गादाधरीपञ्चलक्षणी ।

चिन्तामणि-दीधिति-गादाधरी-कृष्णम्भट्टीय-न्याय-
रत्नेति न्यायपञ्चग्रन्थीसंग्रहः । सिंहव्याघ्र-
लक्षणसार्वभौमपरिष्कारोपेतः ।

मूल्यं १॥ रूप्यकः, मार्गव्ययः ४ आणकौ ।

२

रामार्चनचन्द्रिका.

परमहंसमुकुन्दवनशिष्यानन्दवनप्रणीता.

हा ग्रंथ वैदिक व तार्त्रिक दोन्ही विधीनीं मिश्र असा सर्वमान्य प्रमाणित असून याच्या पांचही पटलांमध्ये श्रीरामपूजनाच्या अंगोपांगांचें सप्रम विवेचन उत्कृष्ट रीतीनें केले आहे. ज्या दिशेनें पाहिजे असेल त्या इष्टदेवते पूजासमारंभ करतां येण्यासारखा आहे. मोठमोठ्या निर्णयसिन्धु, घर्मसिन्धु व प्रंथांतून ठिकठिकाणीं प्रमाणाकरितां याचें नांवमात्र सर्वश्रुत होतें पण उपलब्ध नव्हता, तो सर्वांला सुलभ व्हावा म्हणून आझीं मोठ्या प्रयत्न संपादून छापून प्रसिद्ध केला आहे. किं. १ रु., ट. ख. ४ आं

जैमिनिपद्यामृत.

मूलकन्दलीवृत्तिसहित.

हा ज्योतिषाचा अपूर्व ग्रंथ विद्वत्संग्रहणीय आहे. याची प्रवाह नांवाची प्रकरणे आहेत. जशीं पूर्वमीमांसाप्रतिपादक सूत्रे आहेत, तशींच यांत मूल जैमिनिसूत्रे असून सूत्रांतून संक्षेपानें धर्णिहेले ज्योतिर्विषय मूलकंद उदाहरणे, व वृद्धकारिका इत्यादिकांचा जोड देऊन सर्व विषय आदर्शाप्र सर्वांला स्पष्ट कळावे म्हणून राक्य तेवढा प्रयत्न केला आहे. यांत फार प्राय कालीन जातकासंबंधी बराच विचार असल्यानें याचा मोठा उपयोग होई अशी उमेद आहे. किं. १ रु., ट. ख. ४ अ

आर्यासप्ततिः, (ज्योतिषग्रंथ.)

भट्टोत्पलाचार्यकृता,

सुकुन्दरामकृत-आशुबोधिनीटीकासहिता.

या ग्रंथाच्या फक्त ७० भागां असून त्यांमध्ये त्रिकंपारमक ज्योतिषाचे प्रथमविषयाचे विवेचन उत्कृष्ट रीतीनें केले आहे. व मध्येमध्ये इतर ग्रंथां भरपूर प्रमाणे दिली आहेत ज्यामुळे ज्योतिषी विद्वानांला प्रभाषे कामी या विशेष उपयोग होईल. किं. ४ आणे, ट. रा. १ आणे

पांडुरंग जावजी,

निर्णयसागर प्रेसचे माडक.